UDK 94 (497. 6)

ISSN online 2744-1180

Historical Searches

Historijska traganja

UNIVERSITY OF SARAJEVO – INSTITUTE FOR HISTORY
No 24 • Sarajevo 2025

UDK 94 (497.6)

ISSN print 1840-3875
ISSN online 2744-1180

Historical Searches

Historijska traganja

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju / University of Sarajevo – Institute for History
No. 24 – br. 24. 1-568, Sarajevo 2025.

Historijska traganja / Historical Searches

Izdavač / Publisher
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
University of Sarajevo – Institute for History, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Međunarodna redakcija / International Editorial Board
Prof. dr. Adnan Jahić (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli / Faculty of Philosophy, University of Tuzla), adnan.jahic67@gmail.com

Dr. Aida Ličina Ramić (Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju / University of Sarajevo – Institute for History), licinaida@gmail.com

Prof. dr. Amila Kasumović (Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet / University of Sarajevo – Faculty of Philosophy), amila.kasumovic@ff.unsa.ba

Dr. Branimir Janković (Filozofski fakultet Sveušilišta u Zagrebu, Hrvatska / Faculty of Humanities and Social Sciences University of Zagreb, Croatia), bjankovi@ffzg.hr

Dr. Dženan Dautović (Zavičajni muzej Travnik – Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli / Regional Museum of Travnik – Faculty of Philosophy, University of Tuzla), dzenandautovic@gmail.com

Dr. Edin Omerčić (Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju / University of Sarajevo – Institute for History), edin.omercic@iis.unsa.ba

Dr. Hatice Oruç (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türkiye / Ankara University, Faculty of Languages, History and Geography, Turkey), horuc@ankara.edu.tr

Dr. Ivana Pantelić (Institut za savremenu istoriju, Beograd, Srbija / Institute for Contemporary History, Belgrade, Serbia), pantelic.ivana@gmail.com

Dr. Jure Ramšak (Institut za historijske studije Naučno-istraživačkog centra, Koper, Slovenija / Institute for Historical Studies, Science and Research Centre, Koper, Slovenia), Jure.ramsak@zrs-kp.si

Dr. Katja Kobolt (Istraživački centar Slovenačke akademije nauka i umjetnosti, Ljubljana, Slovenija / Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Ljubljana, Slovenia), Katja.kobolt@zrc-sazu.si

Dr. Milivoje Bešlin (Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, Srbija / Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade, Serbia), milivoj.beslin@gmail.com

Dr. Sara Bernasconi, sara.bernasconi@gmail.com

Dr. Sonja Dujmović (Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju / University of Sarajevo – Institute for History), sonja.dujmovic@iis.unsa.ba

Glavna i odgovorna urednica / Editor-in-chief
Dr. Sabina Veladžić (Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju / University of Sarajevo – Institute for History), sabina.veladzic@iis.unsa.ba

Sekretar / Secretary
Ajdin Muhedinović, MA (Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju / University of Sarajevo – Institute for History), ajdin.muhedinovic@iis.unsa.ba

---

Štampanje časopisa dijelom su podržali Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke i Ministarstvo za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo. / Publishing of this number of Historical Searches was supported by the Federal Ministry of Education and Science and the Ministry for Science, Higher Education and Youth of Canton Sarajevo.

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u prilozima. Izdavač se ograđuje od izbora tema i sadržaja u rubrici Osvrti i Prikazi. U tom kontekstu, isključiva odgovornost pripada glavnoj i odgovornoj urednici i redakciji ovog broja. / The Editorial board is not to be held responsible for the assertions and views presented in the contributions it publishes. The publisher disclaims responsibility for the selection of topics and the content in the section Reviews and Overviews. Within that context exclusive responsibility rests with the editor-in-chief and the editorial board of this issue.

Prijava o izdavanju časopisa Historijska traganja ubilježena je u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine. / Application for the publishing of Historical Searches has been registered at National and University Library of Bosnia and Herzegovina.

UDK 94 (497. 6)
ISSN print 1840-3875
ISSN online 2744-1180

SADRŽAJ / CONTENTS

RIJEČ UREDNICE /
A WORD FROM THE EDITOR-IN-CHIEF 7

ZNANJE POD NADZOROM: IDEOLOGIJE, DRUŠTVO I MOĆ / KNOWLEDGE UNDER SURVEILLANCE: IDEOLOGIES, SOCIETY AND POWER

Nihad DOSTOVIĆ
Djelo Sübülü'l-hudā (Staze upute) kao prilog historiji znanja i naučavanja vjere / The Treatise sübülü'l-hudā (Paths of Guidence) as a Contribution to the History of Religious Knowledge and Instruction 15

Valentina KEZIĆ
Through Imperial Eyes: Women, Travel Writing, and the "Orient" in Late-Imperial Austria-Hungary / Imperijalnim očima: žene, putopisni zapisi i orijent u kasnoimperijalnoj Austro-Ugarskoj 49

Sonja M. DUJMOVIĆ
Dirigovane protivrječnosti ženskog aktivizma na primjeru ženskih udruženja u Sarajevu (1918–1941) / Dictated Contradictions of Women's Activism: The Case of Women's Associations in Sarajevo (1918–1941) 109

Ajdin MUHEDINOVIĆ, Amer MASLO
Diskurs o prošlosti Bosne i Hercegovine na stranicama Napretkovog Kalendara (1907-1948) / The Discourse on the Past of Bosnia and Herzegovina in the Pages of The Napredak Calendar (1907–1948) 169

Dženan DAUTOVIĆ
Institucionalno oblikovanje znanja o bosanskom srednjovjekovlju tokom socijalističkog doba, s posebnim osvrtom na istraživački projekat "Društveni cilj XIII/2"/ Institutional Shaping of Knowledge on Medieval Bosnia during the Socialist Era, with Special Reference to the Research Project "Social Goal XIII/2" 211

Edin RADUŠIĆ
Petrović protiv Ekmečića: Antiimperijalizam i bratstvo i jedinstvo u bosanskohercegovačkoj socijalističkoj historiografiji na primjeru tumačenja historijskog značaja i karaktera otpora austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine / Petrović vs. Ekmečić: Anti-Imperialism,

Brotherhood and Unity in Bosnian-and-Herzegovinian Socialist Historiography on the Example of Interpreting the Historical Significance and Character of the Resistance to the Austro-Hungarian Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878 247

Edin OMERČIĆ
Biljana Plavšić: profesorica, političarka, ratna zločinka i "pokajnica" – od jugoslavenstva do svetosavlja / Biljana Plavšić: Professor, Politician, War Criminal and "Repenant" – from Yugoslavism to Saint-Savaism 287

REDOVNI TOKOVI / CURRENT ISSUES

Esad KURTOVIĆ
Pavle Maštrović – stoljetna fikcija u historiografiji o srednjovjekovnoj Bosni / Pavle Maštrović – A Century-Old Fiction in the Historiography of Medieval Bosnia..... 335

Ajdin MUHEDINOVIĆ
Pisma kao izvor za proučavanje svakodnevnog života u Sarajevu tokom Drugog svjetskog rata / Letters as a Source for the Study of Everyday Life in Sarajevo during World War II 355

Aida LIČINA RAMIĆ
Stanovi sa "rang-liste" – raspodjela društvenih stanova u SR BiH u kasnom socijalizmu / "Rank-list" Housing – The Distribution of Social Apartments in the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina During the Late Socialist Period 385

GRAĐA / SOURCES

Amer MASLO
Pisma Vejsila Ćurčića Ferdi Šišiću (1926-1931) / Letters from Vejsil Ćurčić to Ferdo Šišić (1926–1931)..... 429

BILE SU MEĐU NAMA / WOMEN WHO WERE AMONG US

Elmedina DURANOVIĆ,
Stogodišnjica rođenja Desanke Kovačević-Kojić: Akademski život i historiografski doprinos proučavanju srednjovjekovne Bosne / Centenary of the Birth of Desanka Kovačević-Kojić: Historiographical Contribution to the Study of Medieval Bosnia 455

OSVRTI I PRIKAZI / BOOK REVIEWS

The Library of Aḥmad Pasha al-Jazzār: Book Culture in Late Ottoman Palestine, ed. Said Aljoumani, Guy Burak i Konrad Hirschler (Lamija Ljuša) 485

UDK 94 (497. 6)
ISSN print 1840-3875
ISSN online 2744-1180

Crafting History: Essays on the Ottoman World and Beyond in Honor of Cemal Kafadar, ur. Rachel Goshgarian, Ilham Khuri-Makdisi, Ali Yaycıoğlu (Amer Maslo) 491

Ljudi s margine: Prilozi iz socijalne historije Banske Hrvatske u 19. stoljeću, ur. Luka Pejić (Amila Kasumović) 498

Historija kvir života u Bosni i Hercegovini, ur. Damir Imamović (Ajla Demiragić) 506

Nasilje nad ženama: diskursi, perspektive, lekcije iz bh. povijesti, ur. Fahd Kasumović (Edin Radušić) 513

Ikbal Cogo, *Crtice o ženama – istraživačima bosanskohercegovačke arheologije: 1939 – 2008* (Tarik Silajdžić) 521

Jelena Batinić, *Žene u partizanima, Između revolucije i tradicije* (Besima Borić) 527

Jože Pirjevec, *Partizani* (Dino Dupanović) 534

S MARGINE U SRIDU, Nenad Veličković, *KARAKAZANDŽILUK. Srpski nacionalizam u akademskoj književnoj kritici o djelima pisaca iz Bosne i Hercegovine* (Denis Veladžić) 540

Edin Omerčić, *Brzina mraka. Politička djelatnost Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini od 1989. do 1996.* (Alfredo Sasso) 553

UPUTE AUTORIMA/-CAMA 559

INSTRUCTIONS TO AUTHORS 563

INDEKS AUTORA(-ICA) / INDEX OF AUTHORS 567

UDK 94 (497. 6)
ISSN print 1840-3875
ISSN online 2744-1180

RIJEČ UREDNICE / A WORD FROM THE EDITOR-IN-CHIEF

Pitanje povijesne, moderne i suvremene institucionalne proizvodnje javnog, društvima i zajednicama namijenjenog, definiranog kao potrebnog, normativnog znanja kojim se uspostavlja jedan diskurzivni poredak, te pitanje individua, tj. društvenih slojeva koji predstavljaju proizvođače tog znanja veoma je široko, teorijski i istraživački već otvoreno.

Trenutak u kojem živimo karakteriše, između ostalog, izražena birokratizacija institucija koje i formalno predstavljaju *certificirane* centre intelektualne proizvodnje, kako se to društvu koje ih finansira predstavlja, znanosti kao (pr)ovjerenog i istinitog, stručnog znanja. Birokrate koji nadziru i vrednuju njegovu proizvodnju i koje su dio vlastodržačkih, tj. struktura političke moći profesionalnu učinkovitost proizvođača znanja mjere danas primarno kroz kvantifikaciju, što je proces u kojem se postiže ubrzanje produkcije ali se na dramatičan način, uzevši u obzir turobnu sliku svijeta u kojem živimo i priroode ljudskosti, otvara pitanje smisla, kvalitete, usmjerenosti i stvarne svrhe tog znanja, njegove relevantnosti i korisnosti za društvo kojemu je barem formalno namijenjeno, te naposljetku i pitanje otuđenosti od društva, gubljenje etičkog, humanističkog, intelektualnog orijentira kod samih proizvođača znanja.

U teoriji i istraživanjima se već odavno otvorilo i pitanje suštinske (povijesne) funkcije ili funkcija nekih znanja/znanosti, napose onih koje su definirane kao društvene i humanističke, i koje su se pokazale dovoljno širokom platformom za djelovanje, s jedne strane, proizvođača znanja koji su radili i proizvodili u harmoničnom suglasju sa centrima imperijalne, kolonijalne (bjelačke i androcentrične), nacionalne, političke, danas sve više i ekonomske moći i dominacije, čije su djelovanje, između ostalog, diskurzivno legitimirali, a zauzvrat bivali društveno povlašteni i privilegirani; te s druge strane onih koji su, polazeći od univerzalnog načela ljudske jednakosti, bez obzira na rasu,

klasu, kulturu i religiju, naciju/etniju, spol ili seksualnu orijentaciju, propitivali naslijeđene diskurzivne suprastrukture, ideološke koncepte, prakse i aspiracije koje su stajale u njihovoj pozadini, fokusirajući se na suštinsku funkciju koje je to znanje imalo u procesu kontroliranja ljudskog života, podjarmljivanja i ovladavanja kapacitetima njegovog bivstvovanja i djelovanja.

Kada sam u martu 2025. koncipirala javni poziv za novi tematski broj časopisa *Historijska traganja* morio me osjećaj svojevrsnog beznađa zbog narastajuće svijesti o tome da živimo u povijesnom trenutku u kojem se na histeričan način u globalnom *društvu spektakla* isprepliću pojave *demokratski izabranih* grotesknih ali moćnih političkih figura, zloćudnih i otvorenih promotora svih koncepata koje je izrodila Zapadna civilizacija i za koje smo smatrali da su razotkriveni i kompromitovani kao antihumanistički; ekonomskih moćnika, dijelom tzv. *tehnoliberala*, koji stoje u njihovoj pozadini kao sive eminencije zaokupljene na nov način starim idejama populacijske politike, eugenike, darvinizma, religijskim mitovima; *demokratski izabranih* vođa na političkim periferijama Globusa koji su spremni pristati na kolonizaciju, eksploataciju, pljačku i uništenje prirodnih resursa vlastitih zemalja, za ličnu kratkoročnu dobit, te koji su spremni primijeniti svaki oblik nasilja prema nacionalnoj pastvi koja se protivi takvom djelovanju. Nasuprot ovom grubo skiciranom prikazu otuđenih centara ekonomske i političke moći koji u pitanje dovodi i sam koncept demokratije stoje društva u kojima se socijalni jaz, usljed generiranih ekonomskih kriza i nekontrolisanih inflacija, sve više produbljuje, životna aktivnost kod velike većine iscrpljuje u borbi za osnovnu egzistenciju te u kojima zombijevski konzumerizam i kultura lične narcisoidne ispovijedi po društvenim mrežama predstavlja opasnu vrstu distrakcije svijesti od izazova i težine procesa kroz koji prolazimo. Dio tog regresivnog razvojnog toka je i strašno nasilje koje se danas, zahvaljujući tehnologiji, odvija direktno pred nama kao prividno nemoćnim sudionicima: masovna ubistva i silovanja, sakaćenje djece, raseljavanja, otimanje i uništavanje imovine, izgladnjivanja, zabrane kretanja, otmice i zatvaranja maloljetne djece, uništavanje stoljećima stvarane kako prirodne tako i kulturne baštine, nasilje i represija u zapadnjačkim *demokratskim slobodarskim* društvima nad onima koji javno govore i protestvuju protiv opisanog nasilja te protiv nametanja lažnih i manipulativnih interpretacija čistom činjenicom sile i moći, što sve skupa stvara osjećaj izostanka pravde i pravičnosti.

ISSN print 1840-3875
ISSN online 2744-1180

Kojim istinama i znanjima rukovođena društva su dovedena do ovog mračnog trenutka?

Sve što navodim i što mi se činilo društveno relevantnim i poticajnim za istraživanje, u javnom pozivu i zamišljenom konceptu *Historijskih traganja* br. 24 nastojala sam svesti na razinu povijesti proizvodnje znanja u okvirima bosanskohercegovačkog društva. U tom smislu istraživači/ce su pozvani/e da analitički fokus, postavljen na interdisciplinarne osnove, usmjere na diskurzivna znanja koja je tokom povijesti proizvela (humanistička, društvena, vjerska) inteligencija u Bosni (i Hercegovini), u društvenim, državnim, ideološkim, političkim i kulturno-civilizacijskim okvirima unutar kojih je egzistirala, te koja su bila namijenjena društvu i oblikovanju, (pre)usmjeravanju njegova razvoja i razumijevanja stvarnosti u različitim segmentima društvenog života. Pozvani/e su da propitaju socio-ekonomski, rodni identitet proizvođača znanja, kao i to koja su znanja tokom povijesti dominirala javnim prostorom te se prezentirala društvu kao obavezujuće (znanstvene) istine, koje su teme vrhunile proizvedenim i konstruiranim znanjima, a koje su ostajale na marginama, ili bile potpuno izostavljene i na šta to ukazuje. Također, predloženo je da se istraži *mainstream* diskurzivna potka koja je činila osnovu proizvedenog društvenog znanja, te da se dovede u vezu sa lokalnim ali i globalnim povijesnim kontekstom, kao i da se utvrdi pozicioniranost onih koji su proizvodili znanje u odnosu na strukture ideološke, društvene i političke moći, tj. da li je i u kojoj mjeri znanje koje su proizvodili uistinu služilo društvu, ili jednom, povlaštenom, dijelu njega, te da li je na navedeno imala uticaja činjenica da su ta znanja institucionalno ili vaninstitucionalno, na društvenoj margini, bez neposrednog nadzora i kontrole, proizvedena. Sugerirano je i da se isprate procesi i utvrde uzroci idejne preobrazbe i preusmjerenja proizvođača znanja, te naposljetku utvrdi u kojoj mjeri i u kojim uvjetima, te na koji način koncipirana i prezentirana znanja su u najvećoj mjeri uticala na stanje i preobrazbe društva.

Ovaj je poziv za cilj imao dati neke opće smjernice potencijalnim autorima/cama i dakako nije pokrio sve brojne i tematski raznovrsne aspekte koji su se naknadno mogli otvoriti. Na koji su način povjesničari/ke dominantno iz Bosne i Hercegovine, ali i regiona, shvatili/e koncept poziva, na koji način su mu u ovom trenutku mogli/e odgovoriti možete saznati uvidom u tematsku

rubriku ovogodišnjeg broja *Historijskih traganja* pod naslovom "Znanje pod nadzorom: ideologije, društvo i moć".

U fokusu dva rada proizvodnja je historiografskog znanja, pri čemu se jedan autor (Dautović) usmjerava na propitivanje prirode pokroviteljstva struktura političke i državne moći u Bosni i Hercegovini i socijalizmu nad proizvodnjom znanja o bosanskom srednjovjekovlju (kao *utemeljujućem* i *legitimirajućem* dobu) te širine prostora slobode za individualnu istraživačku historiografsku produkciju, te vrlo umješno u vezu dovodi konjukturne faze socijalističkog perioda sa konjukturama u proizvodnji historiografskog znanja o bosanskom srednjovjekovlju koje se u krupnim publicističkim poduhvatima, namijenjenim društvu, iskazuje i kao mnogo snažnije kulturno i ideološki određen i konstruiran narativ. Dautović, osim što propituje kakvoću represivnog nadzora nad proizvodnjom historiografskog znanja, ukazuje i na benefite sistemske i snažne materijalne podrške socijalističke vlasti istraživačima/cama u realizaciji bh. znanstvenih projekata. Edin Radušić ukazuje na različite historiografske interpretacije istih povijesnih događaja na pragu modernog doba u Bosni i Hercegovini, tj. na idejno suprotstavljeno apostrofiranje dvaju različitih povijesnih dešavanja u istom razdoblju sa ciljem da im se izgradi ili potvrdi simbolički kapital u oblikovanju kultura pamćenja zajednica koje su *zamišljene* na različite načine. Suptilno upućuje čitateljku i čitaoca u mehanizme kreiranja interpretacije povijesti determinirane idejno-političkim matricama suvremenosti. Na sličan način, samo sa težištem na pružanje preglednog uvida, autori Muhedinović i Maslo u svom radu predstavljaju produkciju historiografskog znanja na stranicama Napretkovog *Kalendara* u jednom dužem vremenskom periodu (1907–1948), ukazujući pri tom na određenost proizvodnje tog znanja povijesnim kontekstom, tj. ideološkom paradigmom vremena u kojem je nastajalo, kao i na kulturnu uvjetovanost, ali i komformizam, njegovih proizvođača.

Povjesničarka Valentina Kezić u svom radu prikazuje ženski putopis kao kreirani prostor probijanja glasa žene u mušku javnu i kulturnu sferu i pri tome vrlo uspješno uočava ključne protivrječnosti u tom procesu otvarajući pitanje koliko je to uistinu ženski glas budući da se afirmira participirajući u kreiranju znanja kroz koje se dodatno potvrđuje diskurs imperijalne, kolonijalne, bjelačke i kršćanske sile o njenoj civilizacijskoj misiji u predstavljanju i

ISSN print 1840-3875
ISSN online 2744-1180

približavanju, a zapravo kreiranju i preobrazbi *Drugosti* koja je oličena u "Orijentu". Sonja Dujmović se u svom radu ne fokusira toliko na samu proizvodnju znanja koliko na važnu temu nedosljedne primjene formalno i diskurzivno promoviranog načelnog i globalnog principa ženske emancipacije nakon završetka Prvog svjetskog rata. Konkretnije, autorica je usmjerena na detektiranje protivrječnosti koje se rađaju u praksi i u nedosljednom pokušaju oživotvorenja navedenog principa u okviru jednog agrarnog, nepismenog i patrijarhalnog društva (u BiH), a koje se ponajviše očituju u činjenici idejno-političke instrumentalizacije ženskih društava koja su u konačnici, svojim javnim djelovanjem i načinom organiziranja, više doprinosila procesu potvrđivanja i afirmiranja patrijarhalnih ženskih uloga. Edin Omerčić u svom je radu donio prikaz transformacije jedne ugledne znanstvenice u političarku i promotorku ekskluzivne nacionalističke ideologije i njom zahvaćene religijske doktrine, te naposljetku i u ratnu zločinku koja je svojim javnim diskursom ovjeravala nasilje na definiranim *Drugim*.

Naposljetku, rad Nihada Dostovića čitaocima i čitateljkama predstavlja jedan važan vjerski rukopis čiji naslov, *Staze upute* ukazuje na njegovu normativnu sadržinu kojom se vjernike, u vrijeme narasle heterodoksije, nastojalo očuvati na *Ispravnom* i za strukture osmanske moći poželjnom i prihvatljivom putu znanja.

I ove godine zanimljivu dopunu tematskom dijelu broja predstavlja rubrika "Građa" u kojoj je Amer Maslo, kroz pisma povjesničara Vejsila Čurčića zagrebačkom kolegi Ferdi Šišiću, dao doprinos razotkrivanju dijela društvene povijesti koja stoji u sjeni javnosti prezentiranog intelektualnog stvaranja.

Pored navedene, tematske rubrike, koja predstavlja okosnicu ovog broja *Historijskih traganja*, tu je i rubrika "Redovni tokovi", u kojoj su objavljeni radovi koji se dotiču nekih drugih, također važnih i uspješno obrađenih tema – faktografskih grešaka koje se reproduciraju u historiografiji o bosanskom srednjovjekovlju usljed nedovoljno opreznog preuzimanja podataka i naslanjanja na već nastalu historiografsku produkciju (Kurtović); nedosljedne i kontekstualnim ograničenjima ali i zloupotrebom osujećene primjene koncepcije stambene politike u socijalizmu prema kojoj je pravo na stanovanje bilo definirano kao jedno od ljudskih prava (Ličina Ramić); slike svakodnevnice

u Drugom svjetskom ratu rekonstruirane na temelju privatne korespondencije (Muhedinović). I ove smo godine bili u prilici zadržati rubriku "Bile su među nama" u kojoj je objavljen rad Elmedine Duranović kojim se iznova podsjeća na mjesto i važnost povjesničarke Desanke Kojić Kovačević u definiranju tema i produkciji historiografskog znanja u Bosni i Hercegovini o bosanskom srednjem vijeku.

Čitaocima i čitateljkama skrećem pažnju i na prikaze kojima se na osebujan način dopunjava tematski dio *Historijskih traganja* br. 24, između ostalog i jer upućuju na nešto drugačije, i u BiH i regionu, oživljene tokove istraživanja povijesti i kreiranja znanja, ne nužno samo u krugu povjesničara i institucionalno "uokvirenih" istraživača/čica, već i od strane obrazovanih pojedinaca koji/e uz potporu civilnih udruženja pristupaju povijesnoj obradi tema za koje su kao marginalizirani i stigmatizirani dio društva zainteresirani/e.

Na kraju predstavljanja ideje koja stoji u pozadini ovogodišnjeg broja *Historijskih traganja* kao i realiziranog sadržaja kojim se ne samo dekonstruira kroz povijest Bosne i Hercegovine oblikovano društveno znanje već i aktivno kreira novo, želim izraziti duboku zahvalnost svim autorima/cama koji/e su nam povjerili/e svoje tekstove, recenzentima/cama koji/e su dali/e svoj doprinos u provjeri i znanstvenoj nadogradnji tekstova, posebno članovima/cama redakcije časopisa, koji/e su osim svojim radovima doprinos broju dali kroz recenzije, savjete, iscrpne razgovore čime su doprinijeli utisku da realizacija ovog temata predstavlja udruženi prijateljski poduhvat ili bar rezultat zajedničkog rada istraživača/ica koji/e dijele viziju onoga što bi bavljenje poviješću trebalo predstavljati.

Zato, hvala Amili, Dženanu, Ajdinu, Sonji, Aidi, Edinu, Branimiru, hvala i kolegi Nedimu Rabiću koji je svoj doprinos dao i kroz koncipiranje naslova tematskog dijela *Historijskih traganja* br. 24. Čitateljkama i čitaocima želim da budne svijesti priđu čitanju prezentiranih tekstova.

Sabina Veladžić, Sarajevo 28.12.2025.

ZNANJE POD NADZOROM: IDEOLOGIJE, DRUŠTVO I MOĆ / KNOWLEDGE UNDER SURVEILLANCE: IDEOLOGIES, SOCIETY AND POWER

Original scientific paper
UDK: 929 Muniri B. (497) " 15/16 "
DOI: 10.51237/issn.2774-1180.2025.24.15

DJELO *SÜBÜLÜ'L-HUDĀ* (*STAZE UPUTE*) KAO PRILOG HISTORIJI ZNANJA I NAUČAVANJA VJERE[1]

Nihad Dostović
Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut
nihad.dostovic@gmail.com

Apstrakt: Ovaj rad analizira djelo *Sübülü'l-hudā*[2] autora Münīrī-i Belġrādija (u. cca 1620-1628), s fokusom na dva sačuvana prepisa: R-826/1 iz Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu i K-0897 iz Muallim Cevdet kolekcije u Atatürk biblioteci u Istanbulu. Kroz detaljnu komparativnu analizu strukture, sadržaja i grafičkih elemenata rukopisa, rad ukazuje na pedagošku namjeru autora da vjerske propise približi običnim vjernicima. Belġrādī koristi narodni turski jezik, jednostavan stil i didaktički pristup kako bi objasnio temeljne dogmatske i pravne aspekte islamskog vjerovanja, uključujući pitanja poput stvorenosti *Kur'ana*, antropomorfizma i propisa o čistoći i namazu. Poseban naglasak stavljen je na autorovu svijest o društvenom kontekstu i potrebi za obrazovanjem vjernika u vremenu kada su heterodoksni pokreti i slaba pismenost predstavljali izazov u očuvanju pravovjernog islamskog vjerovanja. Belġrādī se poziva na oko 65 autoritativnih djela iz islamske pravne tradicije, ali kao osnovni izvor ističe *Kur'an* i hadis. Djelo se pokazuje ne samo kao teološko-pravni traktat, već i kao kulturno-historijski dokument koji svjedoči o vjerskom životu muslimana u osmanskom kontekstu 16. i 17. stoljeća. Cilj rada je da se kroz analizu ovog traktata bolje razumije šira historijska zbilja tog

[1] Izražavam posebnu zahvalnost kolegi Ameru Masli i kolegici Muberi Bavčić sa Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu koji su mi pružili svesrdnu podršku tokom pisanja ovog rada na čemu sam im neizmjerno zahvalan.

[2] Budući da je ovo izvor na osmanskom jeziku, odlučili smo se za sistem transliteracije *İslâm Ansiklopedisi* za osmanski koji se koristi kod naučnih publikacija. Više o transliteraciji: İsmail Durmuş, "Transkripsiyon", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (dalje: *TDVİA*), vol. 41, 306–308.

vremena, u kojoj je vjera bila temelj svakodnevnog života. *Sübülü'l-hudā* stoga se posmatra kao ogledalo jednog društva, njegovih potreba, izazova i vrijednosti, te kao svjedočanstvo o ulozi učenjaka u oblikovanju vjerske svijesti i prakse.

Ključne riječi: *Sübülü'l-hudā*, rukopisna djela, islamska dogmatika, vjerski propisi, 16. i 17. vijek

Abstract: This paper analyses the treatise *Sübülü'l-hudā* by Belġrādī, with a focus on two preserved copies: R-826/1 from the Gazi Husrev-beg Library in Sarajevo and K-0897 from the Muallim Cevdet Collection at the Atatürk Library in Istanbul. Through a detailed comparative analysis of the manuscripts' structure, content, and graphic elements, the study highlights the author's pedagogical intent to make religious prescriptions accessible to ordinary believers. Belġrādī employs vernacular Turkish, a simple style, and a didactic approach to explain core dogmatic and legal aspects of Islamic belief, including issues such as the createdness of the Qur'an, anthropomorphism, and regulations concerning ritual purity and prayer. Special emphasis is placed on the author's awareness of the social context and the need to educate believers at a time when heterodox movements and low literacy posed challenges to the preservation of orthodox faith. The author references more than 65 authoritative works from the Islamic legal tradition, while identifying the Qur'an and Hadith as his primary sources. The treatise emerges not only as a theological manual, but also as a cultural-historical document reflecting the religious life of Muslims in the Ottoman context of the 16th and 17th centuries. The aim of this study is to deepen the understanding of the broader historical reality of the period, in which religion formed the foundation of everyday life. *Sübülü'l-hudā* is thus viewed as a mirror of its society—its needs, challenges, and values—and as testimony to the role of scholars in shaping religious consciousness and practice.

Keywords*: Sübülü'l-hudā*, manuscript works, Islamic dogmatics, religious codes, 16th and 17th centuries.

Uvod

Cilj ovog rada je predstaviti djelo *Sübülü'l-hudā* (*Staze upute*) i time dati doprinos povijesti popularizacije opšteg znanja i širenja znanja o vjeri i (islamskim) vjerskim obredima među običnim narodom, odnosno širokim narodnim masama, u Osmanskom Carstvu. Ovo je djelo krajem 16. ili početkom 17. vijeka napisao znameniti učenjak, šejh, muftija i muderis beogradski, Ibrahim sin Iskenderov, koji je više bio poznat pod književnim pseudonimom Münīrī-i Belġrādī (u. cca 1620–1628). Djelo je napisano na narodnom turskom jeziku gdje je upotreba arapskih i perzijskih fraza i složenica minimalna, tako da je tekst bio razumljiv i onima koji nisu bili obrazovani, odnosno nisu poznavali visoko intelektualni stil osmanskog turskog jezika. Treba istaći da je tekst djela *Sübülü'l-hudā* (*Staze upute*) i danas razumljiv govornicima savremenog turskog jezika te ga savremeni istraživači svrstavaju u žanr *ilmihala*, odnosno često u katalozima navode da je to "islamski katehizis".[3] Detaljnim iščitavanjem vidimo da autor za ovo djelo kaže da je to *risāle* (knjiga, poslanica, traktat), koja je namijenjena onima "koji nisu u stanju da tumače knjige na arapskom jeziku" (...'*arebī kitāblar istiḫrācına kādir degillerdür*)[4]. Ovdje treba imati na umu da se pojam *ilmihal* javlja u poznije doba osmanske države. Neki istraživači smatraju da se ilmihal u literaturi na osmanskom jeziku kao poseban žanr ustaljuje tek od 17. vijeka.[5]

Djelo *Sübülü'l-hudā* (*Staze upute*) više je puta prepisivano, tako da danas postoje na desetine njegovih prepisa. Moglo bi se reći da je svaki novi

[3] *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, svezak drugi, obradio Kasim Dobrača, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, drugo izdanje, London: Al-Furqan – Fondacija za islamsko naslijeđe; Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u BiH – Gazi Husrev-begova biblioteka, 2002, redni br. 1555, 654–655.

[4] Gazi Husrev-begova biblioteka (Dalje u tekstu GHB), R-826/1, folija 2b.

[5] Hatice Kelpetin Arpaguş, "Bir Telif Türü Olarak İlmihal, Tarihî Geçmişi ve Fonksyonu", u: *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınevi, 2002, vol. XXII, br. 1, 25–56; Derin Terzioğlu, "Where ʿİlm-i Ḥāl Meets Catechism: Islamic Manuals of Religious Instruction in the Ottoman Empire in the Age of Confessionalization", u: *Past and Present*, Oxford: Oxford University Press and *The Past and Present Society*, 2013, 220, 79–114.

prepis djela njegovo novo izdanje, iz čega proizlazi da je ovo djelo imalo na desetine izdanja. Danas se rukopisi ovog djela čuvaju u raznim depozitorijima rukopisa širom svijeta.[6] Za svrhu ove studije opredijelili smo se da osnova analize i predstavljanja budu dva prepisa: rukopis R-826/1 pohranjen u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu i rukopis K-0897 pohranjen u Muallim Cevdet kolekciji u Biblioteci Atatürk u Istanbulu (*Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Koleksiyonu*). Razlozi zbog kojih smo izabrali ova dva rukopisa bit će detaljnije obrazloženi u radu, ali ovdje treba istaći taj da između ova dva primjerka postoje minorne razlike po pitanju jezičkog stila i pisarskog manira, iako je između njihovog nastanka preko 100 godina vremenske razlike, dok se sadržaj i raspored teksta gotovo u potpunosti podudaraju.

Kao što je već spomenuto, smatramo da je ovo djelo bilo posebno značajno za širenje znanja o vjeri među širim narodnim masama. Pored toga, njegova važnost ogleda se u tome da je korišteno kao sredstvo utvrđivanja i osnaživanja pravovjernog (sunijskog) poučavanja islamu širom Osmanskog Carstva. Kao najbolji dokaz navedenim tvrdnjama su prepisi ovog djela iz različitih era koji su prepisivani širom Osmanskog Carstva. Dva rukopisa koje smo uzeli za osnovu ove studije nastali su u razmaku od 100 godina; primjerak iz Gazi Husrev-begove biblioteke je iz sredine 17. vijeka, a primjerak iz Muallim Cevdet Kolekcije je iz sredine 18. vijeka. Ilustracije radi, treba spomenuti i to da je jedan primjerak koji se čuva u Zagrebu iz sredine 19. vijeka, tačnije prepis je završen 1843. godine.[7] Dakle, u Osmanskom Carstvu postojala je stalna potreba za jednostavnim djelom, na narodnom jeziku, koje pojašnjava osnove islamskog vjerovanja i propise osnovnih islamskih vjerskih obreda. Iako je ovaj traktat bio popularan kao rukopisno djelo širom Osmanskog Carstva kroz dug period, još uvijek

[6] Za nepotpunu bibliografiju ovog djela vidi: Taxhidin Bitiçi, *Münîri-i Belgrâdî ve Silsiletü'l-mukarrebîn Adlı Eseri*, T.C. (magistarski rad – neobjavljen), Istanbul: Marmara Üniversitesi, 2001, 21–23; Nihad Dostović, "Beogradski muftija Munīrī Belġrādī i hamzevije", u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2020, br. 27(41), 157–175, posebno na stranicama 172 n. 80–83.

[7] Orijentalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (Dalje: HAZU), R-267.

nismo našli niti jedan podatak o tome da li je ikada štampan, ili pripreman za štampu.

Biografija autora

Münīrī-i Belġrādī je pseudonim pod kojim je Ibrahim sin Iskenderov ostao upamćen u historiji. Čini se da je njegova biografija, a i zaostavština, puna nepoznanica koje i danas zbunjuju mnoge istraživače. Nevʿizāde ʿAṭāʾī (u. 1635.), autor jednog od najpoznatijih biografskih leksikona osmanske uleme, među prvima donosi kratku biografiju ovog autora. On navodi da mu je ime bilo Nurullah Ibrahim sin Iskenderov, pa je po njemu dio pseudonima Münīrī izveden od Nurullah.[8] Ime Nurullah nismo do sada mogli naći ni u jednom izvoru. ʿAṭāʾī navodi da je Ibrahim nakon nastanjivanja u Beogradu dobio i drugi dio pseudonima, Belġrādī.[9] U Beogradu je bio predavač – muderis u jednoj od najbolje plaćenih medresa na Balkanu, medresi Jahjapašića. Iako ʿAṭāʾī navodi da je Belġrādī porijeklom iz Bosne, to nije moguće potvrditi na temelju njegovih djela. Vrlo je vjerovatno da je bio blizak utjecajnim birokratama širom Osmanske Carevine koji su bili porijeklom s prostora tadašnjeg Bosanskog ejaleta i koji su na neki način predstavljali interesnu grupu (*ṭā'ife*), te je tako i njegovo ime dovedeno u vezu s Bosnom. U nekim djelima koja je napisao očita je njegova povezanost sa Sremom i Sremskom Mitrovicom (osm. *Dimitrofça*),[10] u kojoj je proveo dio svoje mladosti[11]. U tom je gradu živio, djelovao, i ukopan izvjesni halvetijski šejh Muslihuddin, koji je bio i njegov šejh.[12]

Nije poznato u kojim je mjestima i medresama Belġradī učio. Iz njegovih

[8] Nevʿizāde ʿAṭaullāh, ʿAṭāʾī, *Ḥadā'iḳü'l-ḥakā'iḳ fī tekmileti'ş-şaḳā'iḳ : Ẕeyl-i şaḳā'iḳu'l-ʿAṭā'ī*, İstanbul: Maṭbaʿa-i ʿāmire, 1268 [1852], (Dalje:ʿAṭāʾī, *Ẕeyl-i şaḳā'iḳ*), 607.

[9] Isto.

[10] Münīrī-yi Belġrādī, *Silsiletü'l-muḳarrebīn ve menāḳibü'l-mutteḳīn*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehîd Alî Paşa, Ms. br. 2819/3, (Dalje: Belġrādī, *Silsile*), f. 78a-82a, f. 117a-117b; Bitiçi, *Münîri-i Belgrâdî*, 18, 154–159.

[11] Münīrī-yi Belġrādī, *Resā'il,* Konya Bölge Y sazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi, Ms. br. 00198, f. 220-2.

[12] Belġrādī, *Silsile*, f. 83a-83b; Bitiçi, *Münîri-i Belgrâdî*, 160–161.

djela saznajemo da je osnovno obrazovanje stekao kod izvjesnog Ali-efendije iz Sremske Mitrovice i da je još učio kod Vildan-efendije[13] što potvrđuje i ʻAṭāʾī.[14] Ali, sudeći po činjenici da je Belġrādī bio predavač – muderis u jednoj od najbolje plaćenih medresa u regiji, medresi Jahjapašića,[15] sasvim je izvjesno da je obrazovanje stekao u nekom od većih intelektualnih centara osmanske države, kao što su bili Istanbul, Damask i Kairo. Belġrādī je bio muftija, učenjak, predavač / profesor, tumač (*mufesir*)[16] Kur'ana, i jedan od najviše čitanih autora u Osmanskom Carstvu. Zbog svega navedenog čini se nemogućim da je u karijeri napredovao od mujezina u džamiji jednog osmanskog provincijskog grada do svih naprijed navedenih titula u drugom gradu, kako to neki pretpostavljaju.[17] Podsjetimo da je osmansko društvo u osnovi bilo podijeljeno na četiri staleža: *ilmiye*,[18] *kalemiye*,[19] s*eyfiye*[20] i *reaya*,[21] odnosno na akademski, birokratski, vojni i proizvodni građanski stalež. Da bi neko uspio i napredovao u akademskom staležu – *ilmiyye*, morao je uspješno do kraja proći obrazovni put u medresi. Medrese su bile rangirane po dnevnim plaćama. Karijeru su svi počinjali kao pomoćnici / asistenti (*dānişmend*), na najnižim nivoima.[22] Kada bi neko stekao titulu

[13] Iz nama dostupne literature vidimo da je bio kaziasker (vrhovni vojni sudija) Rumelije sa sjedištem u Sofiji i otac poznatog Vildanzāde-efendije, kadije koji je imao bitnu ulogu u suzbijanju dželalijskih pobuna u Anadoliji, vidjeti: Mehmet İpşirli, *Osmanlı ilmiyesi*, İstanbul: Kronik Kitap, 2021, 211.

[14] ʻAṭāʾī, *Ẕeyl-i şaḳāʾik*, 607; Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo: Svjetlost, 1973, 195

[15] O toj medresi: Hazim Šabanović, "Urbani razvitak Beograda od 1521. do 1688", u: *Godišnjak Grada Beograda*, Beograd: Muzej grada Beograda, 1970, br. 17, 5–40, posebno na 29–30.

[16] Nešto o ovom pojmu: Abdulhamit Birışık, "Müfessir", *TDVİA*, vol. 31, 496–499.

[17] Natalie Kleje, "Muniri Belgradi, život i delo jednog od najuticajnijih beogradskih intelektualaca s početka 17. veka", u: *Godišnjak Grada Beograda*, Beograd: Muzej grada Beograda, 2007, br. 54, 109–124.

[18] Mehmet İpşirli, "İlmiye", *TDVİA*, vol. 22, 141–145.

[19] Mehmet İpşirli, ''Kalemiye'', *TDVİA*, vol. 24, 248–249.

[20] Mehmet İpşirli, "Ehl-i örf", *TDVİA*, vol. 10, 519–320.

[21] Mehmet Öz, "Reâyâ", *TDVİA*, vol. 34, 490–493.

[22] Câhid, Baltacı, "Medrese ve Elemanlari", u: *Diyanet Dergisi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1977, vol. XVI, br. 3, 133–141.

muderisa prešao bi u najniže plaćenu medresu, onu u kojoj je dnevna plaća bila 20 akči. Napredovanje u karijeri moglo je ići samo stepen po stepen. Nije bilo moguće preskočiti red, tj. s pozicije muderisa s dnevnom plaćom od 20 akči preći na poziciju muderisa s dnevnom plaćom od 40 ili 50 akči. Nakon pozicije s dnevnom plaćom od 20 akči slijedila je pozicija od 30, i sve do 50, nakon čega je neki muderis mogao da čeka na postavljenje u carskim medresama u Istanbulu. Ponekad se red na postavljenje čekao i po godinu-dvije, čitav sistem bio je izrazito birokratizovan i centralizovan, pogotovo tokom 16. vijeka, o svemu se odlučivalo u Istanbulu. Neki su čekali na postavljenje u željenoj medresi i po nekoliko godina.[23] Budući da je opisani sistem bio stabilan u 16. vijeku, nejasno je kako bi Belġrādī uspio da preskoči sve stepene, i da k tome još dobije i mjesto muderisa u medresi koja je na osmanskom Balkanu tog doba imala jednu od najvećih dnevnih plaća za svoje predavače. Takav slučaj kršenja propisa, nepotizma, korupcije, zapošljavanja u najbolje plaćenoj medresi u regiji bez zadovoljenih preduslova sigurno bi negdje bio zabilježen. Upravo suprotno, pojedini pisci, koji su, čini se, lično poznavali Belġrādīja, pišu o njemu vrlo pozitivno, kao o učenom muftiji, bogobojaznom šejhu, muderisu.[24] Pored toga, neku Belġrādījevu zloupotrebu u akademskom napredovanju zabilježili bi oni koji su pratili njegovu vrlo aktivnu prepisku sa Mahmudom Hüdâyîem i Husejinom Lâmekanîjem i o njoj pisali. Naime, Belġrādī se nije slagao sa izvođenjem plesa (*raḳṣ ve semā'*)[25] kao dijela sufijskih

[23] Selektivna literatura o obrazovanju u osmanskim medresama: Câhid Baltacı, *XV-XVI. asırlar Osmanlı medreseleri: teşkilât, tarih*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976; C. Baltacı, "Medrese ve Elemanlari",133–141; Richard Cooper Repp, *The Müfti of Istanbul: a study in the development of the Ottoman learned hierarchy*, London: Ithaca Press, 1986; Abdurrahman Atçıl, *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire,* Cambridge – New York: Cambridge University Press, 2017.

[24] 'Abdülkādir Efendi, *Topçular Kâtibi Abdülkādir (Kadrî) Efendi tarihi: (Metin ve Tahlîl)* (dalje u tekstu *Topçular Kâtibi*), vol. I, haz. doç. dr. Ziya Yılmazer, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003, 210, 302, 416.

[25] Za rasprave o izvođenju plesa kao dijela sufijskih obreda u to vrijeme, vidi: Derin Terzioğlu, *Sufi and Dissident in the Ottoman Empire: Niyāzī-i Mişrī (1618–1694)*, (doktorska disertacija – neobjavljena), Boston: Harvard University, 1999; Ista, "Sunna-minded sufi preachers in service of the Ottoman state: the naṣīḥatnāme of Hasan addressed to Murad IV", u: *Archivum Ottomanicum*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010, vol. 27, 241–312. Iako sa nekim nedostacima bibliografija

obreda,[26] te je putem prepiske vodio žustru raspravu s tom dvojicom, koji su spadali u najuglednije predstavnike sufizma u osmanskoj državi tog vremena. Neko od učenjaka, sudionika ove prepiske, prepisivača rukopisa i sl. zasigurno bi negdje zabilježio da je Belġrādī prekršio propise, te da je recimo od mujezina odjednom napredovao do predavača u medresi Jahjapašića. Pored činjenice da Belġrādī nije mogao zaobići sistem napredovanja do titule muderisa, ono što potvrđuje da je bio obrazovan u nekom većem centru, u nekoj znamenitoj ustanovi, jeste njegov autorski opus. Prema svim raspoloživim izvorima, napisao je 17 djela različitog žanra na osmanskom turskom, arapskom i perzijskom jeziku.[27] U svim djelima koja je napisao izvori su raznovrsni i mnogo je citata iz raznih djela na tim trima jezicima. [28] Samo u *Sübülü'l-hudā* (*Staze upute*) poziva se na 65 izvora. Recimo i to da svih njegovih 17 djela pripada različitim žanrovima i da se većina djela koja je napisao na osmanskom turskom odlikuje visoko intelektualnim stilom, iz čega se vidi da je autor bio široko obrazovan i načitan.

Približni datum Belġrādījeve smrti nije poznat. Iako ʿAṭā'ī navodi da je preminuo u posljednjim danima vladavine sultana Ahmeta (u. 1617.),[29] Taxhidin Bitiçi smatra da je preminuo u periodu 1620–1628. godine.[30] Na-

na ovu temu je navedena u: Ali Efdal Özkul, Slobodan Ilić, "Ibn Arabi, Malami-Bayrami Dervish Order and the 17th Century Ottoman Balkans", u: *Journal of History Culture and Art Research*, Karabük: Karabük Üniversitesi, 2017, vol. 6, no. 6, 328–335.

[26] Napisao je nekoliko kratkih traktata na ovu temu: Münīrī-i Belġrādī, *Risāle fī reddi'ş-semā'*, Konya, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, R-198, f. 148a-162b, f. 173b-188a; Isti, *Risāle ḳavlu'r-riżā fī't-tenbīh 'ale'l-fuṣūṣ ve's-semā*, Konya, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, R-198, f. 199b-214a; Isti, *Mektūb*, İstanbul Sülyemaniye Şehid Ali Paşa, R-2819/4, f. 148a-160b. Up. Anonimus, *The Treatise on the Rakṣ and Semā*, Vienna: Österreichische Nationalbibliothek, Mixt. 956, f. 108a–113a.

[27] Za nepotpunu bibliografiju njegovog autorskog opusa vidi: Bitiçi, *Münîri-i Belgrâdî*, 20–24; N. Dostović, "Beogradski muftija Munīrī Belġrādī i hamzevije", 168 n.57, n.58, 171 n.73, 172 n.80–83.

[28] Podatke o tome šta su sve studenti u medresama tog vremena učili vidjeti kod: Shahab Ahmed and Nenad Filipović, "The Sultan's Syllabus: A Curriculum for the Ottoman Imperial medreses Prescribed in a fermān of Qānūnī I Süleymān, Dated 973 (1565)", u: *Studia Islamica*, Paris: Maisonneuve & Larose, 2004, vol. 98–99, 182–218.

[29] ʿAṭā'ī, *Ẕeyl-i şaḳā'iḳ*, 607;

[30] Bitiçi, *Münîri-i Belgrâdî*, 25–26.

lazimo da je ova tvrdnja tačna jer mnogi citati i reference na neke događaje i ličnosti u Belġradījevom djelu *Niṣābü'l-intisāb ve ādābü'l-iktisāb* upućuju na to da je bio živ nakon 1620. g., odnosno da je ovo djelo završeno, ili dopunjeno od strane autora nakon te godine.[31] Slično mišljenje imamo i o djelu *Sübülü'l-hudā*, što ćemo obrazložiti kasnije.

Društveno-historijski kontekst nastanka djela *Sübülü'l-hudā*

Sredina 16. vijeka period je kada Osmansko Carstvo doživljava zenit svoje moći u političkom, društvenom, ekonomskom i teritorijalnom smislu. To je vrijeme odrastanja i sazrijevanja autora Münīrī-i Belġrādīja. Budući da je akademska literatura o ovome periodu jako obimna, u kratkim ćemo se crtama osvrnuti na milje i društveno-historijski kontekst nastajanja djela *Sübülü'l-hudā*.

Kraj 16. i početak 17. vijeka period je kada Osmansko Carstvo još uvijek bilježi određene uspjehe. No, već sredinom 16. vijeka, tj. nakon smrti sultana Sulejmana Zakonodavca primjetan je zastoj koji se naročito osjeća nakon osmanskog poraza kod Lepanta 1571. godine.[32] Ipak, i dalje je to period napretka u nekim segmentima društva kao i društveno-ekonomske stabilnosti. Provincije u dubini osmanske teritorije bile su glavni izvor resursa za ratne operacije na krajištima. Sandžaci poput Zvorničkog i Sremskog, za koje mislimo da su bili geografski najbliži našem autoru, osiguravali su svaku vrstu resursa za osmanska krajišta u Srednjoj Europi, a najbitniji resurs bili su ljudi.[33] Tako je recimo Zvornički sandžak osigu-

[31] Münīrī-yi Belġrādī, *Niṣābu'l-intisāb ve ādābu'l-iktisāb*, Istanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., R-T6803.

[32] M. Cavid Baysun, "Lepanto", *İslâm Ansiklopedisi*, vol. 7, 32–45; İdris Bostan, "İnebahtı Deniz Savaşı", *TDVİA*, vol. 22, 287–289.

[33] O važnosti ova dva sandžaka za osmansko krajište u Mađarskoj vidi: Pal Fodor, "The Way of a Seljuq Institution to Hungary the: cerehor", u: *Acta Orientalia Academiae Scientiarium Hungaricae*, Budimpešta: Akadémiai Kiadó, 1984, vol. XXXVIII, br. 3, 367–399; Klára Hegyi, *The Ottoman military organization in Hungary: fortresses, fortress garrisons and finances*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2018; Nihad Dostović, "Palanka u Tuzlanskom sidžilu 1644-1646. godine", u: *Historijska misao*, Tuzla: Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli, 2024, br. 10, 47–64.

ravao dobar dio sezonskih radnika i plaće za neka utvrđenja na području osmanske Mađarske. Dobar dio tih resursa potrebnih za osmanska krajišta išao je i s područja Sremskog sandžaka.[34] Stanje na krajištima u osmanskoj Mađarskoj, a i u susjednim sandžacima, spominje i Belġrādī u nekim od svojih djela.[35]

Gradovi poput Sremske Mitrovice[36] i Beograda[37] izrastali su u važne provincijske centre tokom 16. i 17. vijeka na osmanskom Balkanu. Budući da je Beograd bio na raskršću puteva, čini se kako su gotovo sve osmanske vojskovođe sa svojim svitama odsjedale u tom gradu. I jedan od najvažnijih događaja za Osmanlije u 16. vijeku odigrao se u Beogradu – naime, tu je objavljeno da je sultan Sulejman II Zakonodavac preminuo, a njegov sin Selim proglašen je za sultana.[38] Budući da je bio istaknuti centar na raskršću drumskih i riječnih puteva, u Beogradu se nalazila i vrlo važna kolonija dubrovačkih trgovaca.[39] U tom su gradu ponekad odsjedali i osmanski vazali, poput transilvanijskih prinčeva,[40] dok su kroz njega, kao i kroz Sremsku Mitrovicu, prolazili mnogi putopisci i izaslanici stranih vlada.[41]

[34] P. Fodor, "The Way of a Seljuq Institution to Hungary the: cerehor", 367–399. Iako je Beograd bio *de facto* sjedište Smederevskog sandžaka, koji je također služio kao izvor ljudi i ostalih resursa za osmanska krajišta, Belġrādī, u svojim djelima, ipak ne spominje toliko mjesta iz Smederevskog sandžaka, osim naravno Beograda, koliko spominje područje Srema.

[35] Belġrādī, *Silsile*, f. 88a–88b, f. 99a–101a; Bitiçi, *Münîri-i Belgrâdî*, 166–167, 180–182.

[36] Branislav Đurđev, "Šeher Mitrovica", u: *Sremska Mitrovica,* ur. Radomir Prica, Sremska Mitrovica: Skupština opštine, Muzej Srema, 1969, 73–90.

[37] Hazim Šabanović, "Grad kao vojno-upravno i privredno središte u XVI i XVII veku", u: *Istorija Beograda*, Beograd: Prosveta, 1974, 323–381.

[38] Feridun Emecen, "Süleyman 1/2", *TDVİA*, vol. 38, 62–74, posebno na str. 71.

[39] Radovan Samardžić, "Dubrovčani u Beogradu u XVI I XVII veku", u *Istorija Beograda*, Beograd: Prosveta, 1974, 425–462.

[40] Bartol Kašić, *Putovanja južnoslavenskim zemljama*, Privlaka: Kulturno informativni centar Privlačica, 1987, 57–58.

[41] Petar Matković, "Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567", u: *Starine JAZU*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1890, god. XXII, 68–194; Isti, "Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka: 10. Putopis Marka Antuna Pigafette, ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567 godine", u: *Rad JAZU*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1890, god. XXIX, knj. 100, 65–168.

Okolina Beograda i Sremske Mitrovice također je napredovala. Kroz neke popisne deftere primjetno je stalno naseljavanje kako muslimanskog tako i nemuslimanskog stanovništva iz visinskih, planinskih područja u nizine Srema, Slavonije i dalje prema Mađarskoj. Dok je stanovništvo u urbanim sredinama pretežno bilo muslimansko, seosko stanovništvo okoline Beograda i Sremske Mitrovice bilo je u apsolutnoj većini nemuslimansko.[42]

Također je značajna i uloga vakufa, koji su predstavljali vrlo važan segment u osmanskom društveno-ekonomskom poretku. Bez njih gotovo da nije bio moguć razvoj i održavanje jedne gradske sredine u Osmanskoj državi, a ni sela. Vakufi su funkcionisali na razne načine. Neki su imali prostrane zemljišne posjede, neki su imali nekretnine, a neki su služili kao jedna vrsta banaka, tj. radili su sa gotovinskim novcem, koji je davan na zajam. Gotovinski vakufi bili su među najraširenijom vrstom vakufa, bez njih neke provincije u dubini osmanske teritorije teško da bi mogle opstati, odnosno napredovati.[43] Među najznačajnije vakufe u regiji spadali su vakufi Mehmed-paše Jahjapašića u Beogradu. Čini se da je za ovaj vakuf Belġrādī bio, osim po službenoj dužnosti, i sentimentalno vezan te je jednom prilikom kada je u Beogradu odsjeo Damad Ibrahim-paša[44] tražio da se isti vakuf obnovi. No, kada je došao do pašinog divana, neki od dvorskih muderisa rekao je: "Ti ovdje nisi [zvanično] upisan" (... *senüñ bunda ne ḳayduñ vardur* ...). Belġrādī je odgovorio da je došao radi obnove vakufa preminulog Mehmed-paše i čuvanja uspomene na istog, jer služenje takvom gaziji

[42] Bruce W. McGowan, *Sirem Sancağı mufassal tahrir defteri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983; Nebojša Šuletić, *Sremski sandžak u XVI veku*, (doktorska disertacije – neobjavljena), Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2013.

[43] Adem Handžić, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (uloga države i vakufa)", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1975, br. XXV, 133–169; Nihad Dostović, "O gotovinskim vakufskim kreditima u tuzlanskom sidžilu 1644-1646", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut, 2014, br. 63, god. 2013, 221–232; Nihad Dostović, "Waqfs of Tuzla / Memlehateyn in the Zvornik (İzvornik) Sanjak According to the Tuzla Sicill from 1644-1646: An Overview", u: *Vakıflar Dergisi*, Ankara: *Vakıflar Genel Müdürlüğü* Yayınlari, 2023, br. 60, 73–88.

[44] Zapravo nama poznat kao Ibrahim-paša Novošehirlija.

je uzrok [Božije] milosti (... *ıslāḥı vaḳf içün geldügüm ... Meḥemmed Pāşā merḥūmuñ ... ẕikr idecek ... ol ġāzīye ḫiẕmet sebeb-i raḥmetdür ...*).[45]

U vezi s temom o kojoj pišemo bitno je napomenuti da kraj 16. i početak 17. vijeka označava kraj procesa masovnog prihvatanja islama, kojeg čini se i nije bilo u velikoj mjeri u okolini Beograda i Sremske Mitrovice, onako kao što je to bilo na području srednjovjekovne bosanske države. Adem Handžić kroz studije osmanskih deftera nalazi da sve do Velikog rata (1593–1596) mnogi obraćenici na islam nisu skrivali nemuslimanska imena svojih očeva i djedova. Mnogi su živjeli u miješanim, muslimanskim i nemuslimanskim domaćinstvima. Tako se dolazi do zaključka da je utvrđivanje islamske prakse i vjerovanja, odnosno utvrđivanje islamskog pravovjerja među običnim narodom uzelo maha tek od Velikog rata.[46] Takvo stanje koje Handžić opisuje svakako da je bilo jedan od vrlo bitnih faktora za pisanje djela *Sübülü'l-hudā*. Veliku ulogu u širenju islama, a i kasnije u utvrđivanju islamske ortodoksije, među širokim narodnim masama igrali su derviški redovi.[47] Gotovo da nema učenjaka, muderisa, kadije i dr. iz osmanskog perioda a da nije pripadao nekom derviškom redu.

Ono što je na osobit način obilježilo drugu polovinu 16. vijeka u tadašnjem muslimanskom svijetu, a posebno kod Osmanlija, jesu mesijanska (mehdijska) i milenaristička iščekivanja. Naime, bilo je rašireno uvjerenje da će se krajem prvog milenija po hidžri – koji je padao u zadnju dekadu 16. vijeka – pojaviti "očekivani vođa" ili "preporoditelj", Mehdi,[48] koji će dovesti do preporoda i nadmoći muslimana nad svima ostalima. To se, naravno, nije desilo.[49] Ali, novonastala klima pogodovala je širenju raznih

[45] Belġrādī, *Silsile*, f. 120a; Bitiçi, *Münîri-i Belgrâdî*, 206.

[46] Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo: Svjetlost, 1975, 142.

[47] John Curry, *The transformation of Muslim mystical thought in the Ottoman Empire: the rise of the Halveti order, 1350-1650*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012.

[48] O Mehdiju vidjeti: Wilferd Madelung, "al-Mahdī", Brill Encyclopaedia of Islam II (dalje *EI²*), vol. 5, 1230– 1238.

[49] Cornell Fleischer, "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleymân", u: *Soliman le magnifique et son temps*, ed. Gilles Veinstein, Paris: Documentation française, 1992, 159–177; Kathryn Babayan, *Mystics, monarchs, and messiahs: cultural landscapes of early modern Iran*, Cambridge – Massachusetts – London: Harvard University Press, 2002.

neortodoksnih, hetereodoksnih, učenja među muslimanima, a neki pokreti smatrani su subverzivnim i prosafavidskim.[50] Inače, safavidski Iran tog vremena smatran je za smrtnog neprijatelja osmanske države, te su bili u stalnom sukobu. Osmanska država je smatrala da razne heterodoksne grupe širom Anadolije i Balkana imaju podršku Safavida te da im je cilj podrivati osmanski društveno-politički poredak.[51] Uzročno-posljedično, predstavnici Osmanskog Carstva bili su u stalnom strahu da će to dovesti do pobuna širih razmjera te do njihovog svrgnuća i propasti države. Kroz ovu prizmu treba sagledavati i odnos osmanskih vlasti i ulemanskog staleža. Od uleme se svakako očekivalo da svojim djelovanjem doprinese borbi protiv ideja i pokreta koji bi mogli ugroziti vladajuću dinastiju Osmanlija, a moguće i cijelu Osmansku državu. Derin Terzioğlu smatra da je Osmanska država provela jedan čitav višeslojni projekat *sunitizacije* s ciljem borbe protiv širenja heterodoksnih sufijskih redova i prosafavidskih subverzivnih grupa koje su se krile pod plaštom vjere.[52] Očito da je pisanje djela na narodnom turskom jeziku, kao što je *Sübülü'l-hudā*, bio je jedan od načina borbe protiv raznih heterodoksnih učenja.

[50] O nekim heterodoksnim antinomijskim sufijama, njihovu učenju i njihovoj politici u kontekstu Osmanskog carstva vidjeti: Abdülbâkî Gölpınarlı, *Melâmilik ve melâmiler*, İstanbul: Gri Yayın, 1992; Nedim Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo: Svjetlost, 1971, posebno na str. 519–687; Halil İnalcık, "Dervish and Sultan: An Analysis of the Otman Baba Vilāyetnāmesi", u: *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: essays in economy and society*, Bloomington: Indiana University Press, 1993, 19–36; Ahmet T. Karamustafa, *God's unruly friends: dervish groups in the Islamic later middle period, 1200–1550*, Salt Lake City: University of Utah Press, 1994.

[51] Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran siyasî münasebetleri*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1962; Faruk Sümer, *Safavî Devleti'nin kurluşu ve gelişmesinde Anadolu Türkler'inin rölü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976; Rula Jurdi Abisaab, *Converting Persia: religion and power in the Safavid Empire*, London – New York: I.B. Tauris, 2004; N. Dostović, "Beogradski muftija Munīrī Belġrādī i hamzevije", 166–167.

[52] D. Terzioğlu, "Where ʿİlm-i Ḥāl Meets Catechism: Islamic Manuals of Religious Instruction in the Ottoman Empire in the Age of Confessionalization", 85–86.

Analiza djela *Sübülü'l-hudā*

Naprijed smo već istaknuli da se ovaj rad zasniva na analizi dva prepisa djela *Staze upute*: rukopisa R-826/1 pohranjenog u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu i rukopisa K-0897 koji je dio Muallim Cevdet kolekcije u Biblioteci Atatürk u Istanbulu (*Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Koleksiyonu*). Naime, utvrdili smo da se među desetinama rukopisa ovog djela dva navedena primjerka poklapaju u velikoj mjeri. Oba na početku imaju *fihrist*, odnosno sadržaj.[53] Sadržaj traktata podijeljen je na tri knjige (*kitāb*), a svaka je knjiga podijeljena na poglavlja (*faṣıl*). U primjerku koji se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci sadržaj je numerisan po folijama, dok Muallim Cevdet primjerak sadrži popis istih poglavlja, ali su poglavlja numerisana rednim brojem, a ne brojevima stranica, odnosno folija. Naslovi poglavlja u sadržaju (*fihrist*) u obje verzije rukopisa nadvučeni su crvenom crtom. Također, u oba su primjerka naslovi knjiga i poglavlja unutar teksta napisani crvenim mastilom. Crvenom crticom iznad teksta u oba primjerka označeni su i nazivi djela i imena osoba na koje se autor referiše. Isto tako, kratkom crvenom crticom iznad teksta u oba primjerka označeno je ako se nešto uzastopno nabraja, kao i neki specifičan termin ili tema. Razlika između dva primjerka je u tome što je u R-826/1 početak nove rečenice uvijek označen kratkom crtom iznad početne riječi, dok to u K-0897 nije slučaj. Interesantno je da u oba primjerka nalazimo označavanje kraja rečenice kod finitnog glagola crvenom tačkom, što se poklapa sa savremenim pravopisnim i interpunkcijskim pravilima modernog turskog jezika. U primjerku iz Gazi Husrev-begove biblioteke, dove/molitve na arapskom jeziku posebno su označene na početku sa tri tačke, a rečenica koja ih slijedi, na turskom jeziku, označena je crvenom crticom iznad prve riječi. U K-0897 dove/molitve na arapskom jeziku tokom čitavog su teksta označene crvenom crtom iznad. U R-826/1 autorske ili prepisivačke napomene o nekoj temi ili poglavlju (*maṭlab*) na marginama stranica, koje u rukopisima služe kao orijentiri ili kako bi se ispravio tekst, napisane su crvenim mastilom.

[53] GHB, R-826/1, f. 2a; Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Koleksiyonu (Dalje: MCK) K-0897 f. 1a.

Jasno je da su u R-826/1 ove napomene napisane s ciljem lakše orijentacije pri čitanju.[54] U K-0897 nema napomena na marginama, na nekim folijama postoje prepisi stihova, hadisa ili nekih dova.[55] Tekst na marginama ovog primjerka u većini slučajeva ne može se dovesti u vezu sa sadržajem samog traktata. Redoslijed poglavlja u oba se rukopisa poklapa; prvo poglavlje nosi naziv "Knjiga o poznavanju vjerovanja" (*Kitāb-ı ma'rifetü'l-īmān*), a završno "Razna pitanja" (*Mesā'il-i müteferriḳa*). Oba rukopisa na uvodnoj stranici sadrže jedan kratak upis koji kaže: "Ovom djelu dat je naziv *Staze upute*. I neka je savjet onima koji budu pisali ovu knjigu da je na početku svakog pitanja stavljena crvena oznaka. Neka tako prepisuju da se pitanja ne bi pomiješala. A onaj koji bude htio naći neko pitanje neka pogleda u ova poglavlja. Ako je pitanje koje traži u skladu s nekim poglavljem, neka ga tamo potraži. Kada pronađe ono što traži, istina će se otkriti, ako Bog da. Završeno, potpuno." (*Bu kitāba Sübülü'l-hudā deyü adı virildi. Ve bu kitābı yazanlara vaṣiyyet olsun ki her mes'ele başına sürḫle beteḳonmuṣdur. Anı böylece yazalar tā ki mes'ele birbirine ḳaruṣmıya. Ve mes'ele bulmaḳ isteyen bu faṣıllara naẓar ide. Murādı olan mes'ele ḳanġı faṣıla münasib ise, anda ṭaleb ide, murādı bulundukda keşf olur, inşa'ellāhu te'ālā. Temmet, temām.*)[56]. Dakle, sasvim je jasno da su oba rukopisa ili prepis iz jednog drugog, starijeg rukopisa, ili je K-0897 prepis iz R-826/1, za što postoji mala vjerovatnoća. Uporednim čitanjem dolazimo do toga da u R-826/1 nedostaju četiri poglavlja koja se nalaze u K-0897. Vrlo je moguće da je to zbog kasnijih preslagivanja rukopisa. Iako je Kasim Dobrača u *Katalogu rukopisa* naveo da R-826/1 ima 59 folija, utvrdili smo da rukopis ima 45 folija, a svaka folija, osim početnog i završnog lista, ima po dvije stranice.[57]

Poređenjem ova dva primjerka s ostalim prepisima ovog traktata utvr-

[54] GHB, R-826/1, f. 3a, 6a, 8b, 10a, 12b, 14a, 15a, 16b, 17a, 21b, 22b, 23a, 26a, 27b, 28b, 30b, 31a, 31b, 32b, 33a, 35a, 38a, 39a.

[55] MCK K-0897 f. 1a, 1b, 2b, 3b, 4b, 5a, 48b.

[56] Iako su interpukcijski znakovi u pravopis osmanskog turskog jezika uvedeni tek sredinom 19. vijeka, oznake crvenim mastilom u Muallim Cevdet primjerku gotovo u potpunosti odgovaraju interpukcijskim znakovima u savremenom turskom jeziku, vidjeti: MCK K-0897.

[57] *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, 654–655.

dili smo da postoje neke razlike u sadržaju nekih primjeraka. Naime, neke verzije ovog traktata na određenim mjestima imaju manji dodatak o propisima naknadnog obavljanja pojedinih vjerskih obaveza i ostavljanju materijalnih sredstava nasljednicima da za njih naknadno obave propušteno, kao što su post i hadž, ili im nedostaju neki dijelovi. Takav je slučaj s rukopisom u zbirci Mahmud Efendi, u biblioteci Süleymaniye u Istanbulu, čiji je prepis dovršen 1629. godine.[58] Slično je i s primjerkom rukopisa koji se čuva u Vatikanu, za koji nismo sigurni kada je prepisan.[59] Međutim, smatramo da su sve verzije traktata ispravne. Naime, Belġrādī je bio klasični učenjak iz svijeta islama, gdje je postojao jasan put prenošenja znanja, pisanja i prepisivanja knjiga. Pojedinci su često putovali da bi kod nekoga učili neko djelo ili disciplinu, ili da bi prepisali neku knjigu. Mnogi su nastojali da direktno prepišu neko djelo od autora. U mnogim bi slučajevima sam autor prepisivaču diktirao djelo, a prepisivač bi ga poslije pročitao autoru kako bi se utvrdilo ima li propusta.[60] Druga opcija je da su postojale dvije različite skice (*müsvedde*)[61] sa kojih su prepisivači prepisivali ova djela.

Sam početak ovog rukopisa vrlo je interesantan. Naime, u osmanskim djelima autori bi obično u uvodnoj riječi (*sebeb-i te'līf*), na kitnjastom arapskom, nakon spominjanja Boga (bismille) napisali i dužu zahvalu Bogu, poslali blagoslove na poslanika Muhammeda, članove njegove porodice, ashabe i sve ostale ljude. Međutim u ovom djelu uvodna zahvala Bogu je na narodnom turskom jeziku, i nije pisana kitnjastim, već običnim proznim stilom.[62] Tu Belġrādi, suprotno uobičajenoj praksi, navodi i razloge pisanja traktata:

[58] İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmûd Efendi, R- 1032.

[59] https://digi.vatlib.it/view/MSS_Borg.turc.5, signatura rukopisa je Borg. turc. 5 (pristupljeno: 23. 10. 2025).

[60] Johannes Pedersen, *The Arabic book*, Princeton: Princeton University, 1984, posebno na 20–36.

[61] "müsvedde" A 1. rough copy, draft, *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük, New Redhouse Turkish-English Dictionary,* ur. Andreas Tietze i dr., İstanbul: Redhouse Yayınevi, 1968, 836a.

[62] "*Ḥamd ṣol Allāh içündür ki tevḥīd ü 'ibādāt nūriyle göñüllerümizi münevver ḳıldı. Ve ḥazīne-'i 'irfān eyledi. Ve ṣalavāt ṣol mufḫar-ı mevcūdāt Muḥammed Muṣṭafā ṣallāllāhu 'aleyhi ve's-sellem üzerine olsun ki bizi ẓulümāt-ı küfrden ve cehilden ḳurtarub ta'līm-i dīn eyledi ve anuñ ṣol āli ve aṣḥābı üzerine olsun ki aña Ḥaḳḳ yolında mu'āvenet idüb cānlarını ve māllarını fedā eylediler. Ve ba'dehu...* ", GHB 826/1, f. 2b; MCK K-0897, f. 1b.

"Kada su se neki od moje braće derviša i prijatelja uporno obraćali ovom siromahu, govorili bi 'Daj, sastavi nam jednu korisnu i sažetu knjigu koja obuhvata najvažnije šerijatske propise.' A ja, siromah, uvidjeh da zaista imaju prijeku potrebu za tim, jer nisu u stanju tumačiti [znanje] iz arapskih knjiga, a slabi su u pamćenju opširnih turskih djela." (*Ba'żı iḫvānum ve aḥbābum vaḳtā kim bu ḥaḳīre iḳdām idüb bize aḥkām-ı şer'iyyenüñ mühimmātını cā[mī'] bir kitab müfīd ve muḫtaṣṣar cem' idüb virüñ didilerse faḳīr daḫī gördüm-ki bunalruñ temām iḫtiyācları vardur zīrā 'arebī kitāblar istiḫācına kādir degillerdür ve mufaṣṣal-i türkī kitablar ḥıfẓında 'acizlerdur...)*.[63]

Iako su autori uvijek navodili neke druge razloge za pisanje knjige, Belġrādī ipak priznaje da ljudi oko njega nisu upućeni u srž šerijatskih propisa i da je njihovo razumijevanje istih nedostatno i manjkavo. Razlozi zašto je tako bilo su razni. Kao što smo već istakli, proces prihvatanja i širenja islama na Balkanu potkraj 16. i početkom 17. st. bio je pri kraju. Zbog Velikog rata 1593–1606. mnogi muslimani osjećali su da trebaju prikrivati imena svojih nemuslimanskih predaka, te naučiti više o vjeri od pukog površnog praktikovanja. Diljem Carstva su djelovale subverzivne heterodoksne grupe koje su smatrane prosafavidskim. Mnogi muslimani u Belġrādījevom okruženju bili su janičari, neki trgovci, te vjerovatno nisu imali priliku shvatiti srž islama, o kojem su učili na njima stranom jeziku.

Belġrādī je traktat podijelio u dva dijela, tj. knjige (*kitāb*). Prvi dio je o poznavanju vjerovanja (*Kitāb-ı ma'rifetü'l-īmān*). Autor počinje sljedećim pojašnjenjem: "Prije svega, umno i tjelesno zrelim osobama stroga dužnost su iman (vjerovanje) i islam."[64] (*Evvelā 'āḳil ve bāliġ olan kimesneye farż olan īmān ve islāmdur*).[65] Vjerovanje (iman) dijeli na dva dijela: sažeto (*īmān icmali*) i detaljno (*īmān tafṣili*). Sažeti iman (vjerovanje) je vjerovati srcem i potvrđivati jezikom da je istina sve ono što je poslanik Muhammed prenio [od Boga]. Osoba koja se smatra vjernikom u sve ovo treba da vjeruje bez sumnje. A ona osoba koja ne bude imala makar ovoliko vjere ili

[63] GHB 826/1, f. 2b; MCK K-0897, f. 1b.

[64] Ovdje autor misli na cjelokupnu praksu primjene islama u svakodnevnom životu.

[65] GHB R-826/1 f. 3a; MCK K-0897 f. 2a,

bude sumnjala u to nije musliman/ka.[66] U detaljnom vjerovanju autor navodi svih šest stubova islamske vjere (imanskih šartova). Spominjući svaki stub daje i kratka pojašnjenja putem kojih nastoji da običnim vjernicima prenese šire znanje o vjeri i njenim propisima. Tako treći stub vjerovanja – vjerovanje u Božije knjige, pojašnjava kroz prizmu hanefijsko-maturidijske dogmatike (*aḳīde*) gdje piše: "Postoje Božije knjige koje su spuštene s neba. To je direktno Božiji govor. Poslane su vjerovjesnicima da se njihovi narodi (sljedbenici) po njima vladaju. Tih je knjiga stotinu i četiri. Sve ove knjige nisu stvorene,[67] jer Allah nije stvoren, ni govor Njegov ne može biti stvoren. Onaj ko kaže da su stvoreni je nevjernik. Najveća [knjiga] među njima[68] je Kur'an (...) Ali neka se [niko] ne izruguje sa ovim knjigama, jer to je sve Božiji govor, a onaj ko se izruguje [sa govorom Božijim] odmah postaje nevjernik." (*Allāhuñ gökden inmiş kitābları vardur, Allāhuñ gendü sözidür, peyġamberlerine göndermişdür, ümmetleri ol kitāblar ile 'amel etsünler deyü yüz dört pāre kitābdür. Bu cümle kitāblar yaradılmış degüldür, zīrā Allāh yaradılmış degüldür, sözi de yaradılmış olmaz. Yaradılmış diyen kāfir olur, cümlesinüñ ūlūsi Ḳur'āndur ... Emmā bu kitābları ḥorlamiyasun, zīrā cümlesi Allāh sözidür. Ḫorlicaḳ kişi hemān kāfir olur*).[69] Ono što je ovdje interesantno jeste da autor na vrlo jezgrovit način, u kratkim rečenicama, običnim vjernicima na narodnom turskom jeziku, osim pojašnjavanja jednog od stubova vjerovanja, pojašnjava i viševjekovni spor iz islamske dogmatike koji je gotovo doveo do jedne vrste inkvizicije u prvim vijekovima islama (*miḥna*), te se i kasnije nastavio. Iz njega je nastalo jedno od najznačajnijih učenja islama – *mu'tezilijsko*.[70] Naime, tokom dinastije Abbasija nastao je

[66] *Īmān icmāli aña dirler ki göñül ile inanasun ve diliñle iḳrār idesün ki peyġamberümüz Muḥammed 'aleyhi's-selām Allāh te'āla ṭarafından bize ne ḫaber virdiyse gerçekdür disün. Ve bu i'tiḳāda göñliñ dolundurasun bir kimesnede bu ḳadar i'tiḳād bulunmasa yāḫūd şübhelense müslümān olmaz.* GHB R-826/1 f. 3a; MCD K-0897 f. 2a.

[67] Tj. u opipljivom, materijalnom obliku.

[68] Tj. knjigama.

[69] GHB R-826/1 f. 3b; MCD K-0897 f. 2b.

[70] Za članak sa popisom novije literature na više jezika gdje se govori o mu'tezilijama i njihovom značaju vidjeti: İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *TDVİA*, vol. 31, 391–401.

žustar spor u raspravama s pristalicama *mu'tezilijskog* učenja o tome da li je *Kur'an* stvoren ili ne. *Mu'tezilije* su kategorično tvrdile da je Kur'an stvoren, a Abasijski halifa Me'mun (v. 813-833), držeći njihovu stranu, naredio je da se žestoko kazni svako ko bude tvrdio da Kur'an nije stvoren.[71] Rasprava među ulemom nastavljena je kroz vijekove. U konačnici, vjerovanje da Kur'an nije stvoren postalo je dio, kod Osmanlija zvanične, hanefijsko-maturidijske dogmatike (*aḳida*), tj. hanefijskog mezheba.[72] S obzirom na to da su širom Osmanskog Carstva nicali različiti vjerski pokreti, poput hamzevija,[73] bedredinija,[74] abdala i drugih,[75] sasvim je razumljivo da je jedan autor smatrao potrebnim da narodnim masama argumentirano objasni, u šta i kako da vjeruju. Dakle, autor je htio da traktat bude ne samo poučavanje pukom vjerovanju već da vjernici imaju protuargument za one koji se ne drže pravog islamskog vjerovanja. Također je značajno da autor poučava one koji vjeruju da se ne izruguju s ostalim knjigama koje se smatraju Božijim. Priznavanje drugih religija i njihovih učenja kao božanskih iz perspektive islama nije problematično, kao ni poučavanje vjernika tome, bilo u njihovoj sredini pripadnika drugih religija ili ne. Međutim, svakako smatramo da je Belġrādī kao jedan racionalan učenjak našao za shodno da ovo navede i zbog toga što su u njegovoj sredini značajan broj stanovništva činili pripadnici drugih religija, a ne samo islama.

Kao što poučava ko je vjernik, Belġrādī također poučava ko i kako postaje nevjernikom i čega se sve vjernici trebaju kloniti. Vjernici naime treba da se klone nepromišljenih riječi koje ih izvode iz vjere, a neke od tih

[71] Za osnovne informacije o *mihni* vidjeti: Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *TDVİA*, vol. 30, 26–28 sa svom citiranom literaturom.

[72] Wilferd Madelung, "The Spread of Maturidism and the Turks," u: *Religious Schools and Sects in Medieval Islam*, London: Variorum Reprints, 1985, 109–168; Mustafa Cerić, *Roots of Synthetic Theology in Islam: A Study of the Theology of Abu Mansur Al-Maturidi (d. 333 / 944)*, Kuala Lumpur: International Institute of Islamic Thought and Civilization (ISTAC), 1995.

[73] N. Dostović, "Beogradski muftija Munīrī Belġrādī i hamzevije", 157–175.

[74] O ovom pokretu: N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, 610-687; Abdülbâkî Gölpınarlı, *Sımavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul: Eti Yayınları, 1966.

[75] O abdalima i sličnim pokretima vidi: Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı toplumunda zındıklar ve mülhidler: 15.–17. yüzyıllar*, 3. baskı, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998.

su: šale na račun vjere, pripisivanje Allahu atributa koji Mu ne pripadaju, izrugivanje s vjerskim propisima, unižavanje uleme, izvještavanje o nevidljivom svijetu i vjerovanje u to, itd. Dalje, govoreći o nevjerovanju (kufr), autor podsjeća čitatelje da ova kratka zbirka (*muḫtaṣar*) nije o riječima nevjerstva.[76] Također, i u dijelu traktata gdje pojašnjava ko sve može biti imam govori o nevjerstvu te tu na didaktičan način poučava vjernike objašnjavajući da je nevjernik onaj ko Bogu pripiše ljudske atribute. Tako autor narodnim jezikom pojašnjava antropomorfizam i ponavlja ranije spomenutu raspravu o spuštanju Kur'ana.[77]

Iako je Belġrādī u ovom traktatu obradio zapravo samo osnovne propise namaza, tj. obavezne dnevne molitve, kroz objašnjavanje svakog propisa nastoji vjernike poučiti širem značenju. Za svaki propis se poziva na neki traktat, neko djelo iz islamskog prava. Ta djela, traktati iz islamskog prava, u ta doba uglavnom su bili poznati i dostupni samo znalcima arapskog jezika. U poglavlju o čistoći, koja je preduslov za obavljanje svih molitvi, navodi da vjerovanje treba osvijetliti iskrenim djelima, te tu daje jedan širi okvir o praktikovanju vjerskih obreda. Jer, kako piše, vjera je poput lampe koja sija, a ulje za njeno svjetlo jesu dobra i iskrena djela. Uslov za primanje dobrih djela je čistoća, koja je vanjska i unutrašnja.[78] Autor ide u sve detalje vezane za čistoću. Tako recimo u propisima kako uzeti gusul (kompletno pranje tijela) pojašnjava kako će postupiti muška osoba koja nije obrezana.[79] Za svaku tvrdnju, svaki propis, daje izvor iz nekog od islamskih pravnih (*fikhskih*) djela.

Belġradī i u propisima o čistoći za obavljanje namaza (molitivi) ide do u najsitnije detalje. Ali, kao što smo već naprijed istakli, on na vrlo jednostavan i didaktičan način u tekstu često navodi i dosta drugih informacija koje su tada vjerovatno bile teško dostupne običnim vjernicima.[80] Na kraju

[76] GHB, R-826/1, f. 4b-5b; MCD K-0897 f. 3b–4b.

[77] MCK K-0897 f. 23a-23b, ovaj dio nedostaje u GHB R-826/1.

[78] GHB, R-826/1, f. 6a-6b; MCK K-0897 f. 4b–5a.

[79] GHB, R-826/1, f.9b; MCK K-0897 f. 8a.

[80] O intelektualnim strujanjima, napretku različitih naučnih disciplina i didaktičkim tekstovima za "obične" vjernike u islamskom svijetu 17. vijeka vidjeti: Khaled El-Rouayheb, *Islamic Intellectual*

knjige o čistoći (*Kitābu'ṭ-ṭahāre*) napisao je i poglavlje o unutrašnjoj čistoći (*Faṣil fī ṭahāreti'l-bāṭın*), gdje pojašnjava da, pored čistoće vanjštine, vjernici trebaju imati i unutrašnju čistoću, odnosno biti čistog srca i duše, bez oholosti, samokritični, stalno činiti dobra djela itd. Za nabrojano kaže da su to "riječi velikih šejhova i da ne treba da ih neko poriče misleći da su to moje[81] riječi" (...*bu sözler meşāyiḫ-i ʿaẓīm sözleridür, benüm ṣanub inkār etmiyesun*...).[82] Vjernici treba često da se kaju, da osjećaju pokajanje, traže oprosta od Boga i za najsitnije grijehe.[83] Ovdje se jasno vidi da autor cilja na to da im obavljanje vjerskih dužnosti ne treba biti puka formalnost.

U poglavlju o džuma-namazu autor opširno objašnjava neke propise. Tako navodi da džuma može da se klanja u granicama grada, ali ne i na selu. Hatib, osoba koja petkom govori hutbu / propovijed s minbera, treba da je postavljena od strane vladara. Bez pravovaljane dozvole, odnosno isprave koja dozvoljava nekome da govori hutbu petkom s minbera, džuma-namaz nije obavljen po propisima. Hijerarhija osoba koje su ovlaštene nekome dati pravo da predvodi džuma-namaz je sljedeća: vladar, namjesnici, kadije i zamjenici kadija. Samo u iznimnim slučajevima, kada nema vladara ili kadija, džemat može sam da odredi imama da održi hutbu petkom i predvodi džuma namaz.[84] Na neki se način ovdje oslikava sprega vlasti i uleme, odnosno rad uleme na legitimizaciji vlasti sultana,[85] mada je u

History in the Seventeenth Century: Scholarly Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb, New York: Cambridge University Press, 2015.

[81] Tj. Belġrādījeve.

[82] GHB, R-826/1, f.18b-19a; MCK K-0897 f. 16b–17a.

[83] GHB, R-826/1, f.43a-43b; MCK K-0897 f. 47a–47b.

[84] GHB, R-826/1, f.30b-32a; MCK K-0897 f. 37a–39a.

[85] O novijoj studiji političke misli kod Osmanlija vidjeti: Hüseyin Yılmaz, *Caliphate redefined: the mystical turn in Ottoman political thought*, Princeton: Princeton University Press, 2018. Od vremena sultana Selima I (1512–1520) osmanski sultani su nosili i titulu halife, vrhovnog vjerskog poglavara kod muslimana. Osmanski halifat je ukinut 1924. godine i od tada je mjesto halife upražnjeno. Vidjeti: Hugh Kennedy, *Caliphate: The History of an Idea*, New York: Basic Books, 2016; Amer Maslo, "Izvještavanje muslimanske političke štampe u Bosni i Hercegovini o odlasku i protjerivanju članova osmanske dinastije iz Osmanskog Carstva i Republike Turske (1922–1924)", u: *Nova istraživanja jugoslavenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora*, ur. Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić, Nikola Koneski, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2025, 63–86.

nekim drugim djelima Belġrādi bio vrlo kritičan prema vladaru, odnosno osmanskoj vladajućoj dinastiji. Smatrao je, naime, da je poredak narušen zbog onih koji su uz vladare bili zarad lične koristi, te da je vladar, pogodujući takvima, izdao Božiji emanet koji mu je povjeren.[86] Ovdje treba imati na umu da su se Osmanlije vodile drevnom filozofijom koja kaže – da bi vladareva vladavina bila duga i sretna, trebaju i njegovi podanici biti sretni i zadovoljni.[87]

Od samog početka pa do kraja Belġrādī se u *Stazama upute* pozivao na razna autoritativna djela (*mu'teber kitāblar*, *mu'teberāt*, *kütüb-i mü'teber*) sunijskog islama, s napomenom da su mu za sve osnovni izvor *Kur'an* i hadis. Na početku gdje je pojašnjavao osnove islamskog vjerovanja, odnosno u raspravi o tome šta je "opširno vjerovanje" (*īmān tafṣili*), pisao je: "Idući odozgo dovde, riječi koje smo naveli su ono što je Poslanik [Muhamed] saopštio, i Kur'an je donio takvu vijest. Božiji Poslanik je prenio vijest iz Kur'ana." (*Yuḳarudan buraya gelince didügümüz sözler Resūlüñ didügi ḫaberleridür, ve Ḳur'ān daḫı böyle ḫaber virmişdür. Ḳur'āndan Resūlüllāh ḫaber virmişdür* ...)[88]. Poslije ovoga se referiše na razna autoritativna djela iz islamske pravne teorije, ukupno na 65 različitih djela koja su nastala od prvih vijekova islama sve do 16. vijeka. Među tim djelima navedeni su *Tefsīr-i Ḳāḍī*,[89] *Ṣadrü'ş-şeri'a*,[90] *Durrer*,[91] i dr. Prilikom gotovo svakog referisanja navodio je "tako je u tom i tom djelu" (*ke̲zā fī*...). Često se direktno pozivao na poznate i priznate autoritete islamske pravne teorije, bez spominjanja njihovih djela. Neki od tih autoriteta su Imam Ebu Hanife,[92] njegovi

[86] Belġrādī, *Silsile*, f. 49b, f. 50b–51a; Bitiçi, *Münîri-i Belgrâdî*, 116, 117–118.

[87] Halil İnalcık, "Suleyman the Lawgiver and Ottoman Law", u: *Archivum Ottomanicum*, Budimpešta: Akadémiai Kiadó, 1969, vol. I, 105–138.

[88] GHB, R-826/1, f.4a; MCD K-0897 f. 3a–3b.

[89] GHB, R-826/1, f.4b; MCD K-0897 f. 3b. Vjerovatno da se radi o poznatom tefsiru koji je napisao Beyzavi: Yusuf Ṣevki Yavuz, "Beyzâvî", *TDVİA*, vol. 6, 100–103.

[90] GHB, R-826/1, f.7a, 9a, 10a, 10b, 12a. 13a, 13b, 26a, 27n, 29a, 34b,; MCD K-0897 f.8b, 10b, 11b, 13b, 14a, 27b, 30b, 25a; Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", *TDVİA*, vol. 35, 427–431.

[91] GHB, R-826/1, f.5b, 6a, 7a, 10b, 18b, 19b, 20b, 23a, 24a, 24b, 25a, 28a, 32a, 32b, 33a, 41a; MCD K-0897 f. 6a, 6b, 7b, 11a, 19a, 21a, 24b, 25a, 29a, 33a, 42b.

[92] Joseph Schacht, "Abū Ḥanīfa al-Nuʿmān", *EI²*, vol. I, 123-124; Mustafa Uzunpostalcı, Yusuf Ṣevki

učenici Ebu Jusuf[93] i Muhamed eš-Šejbanija,[94] koji su poznati i kao "dva imama" (*imāmeyn*),[95] Ibn Melek,[96] i dr.

Da li je djelo *Sübülü'l-hudā* (*Staze upute*) risala ili ilmihal?

Risala u osnovi znači poslanica, pismo, monografija, pisani uradak. S vremenom je u klasičnom muslimanskom svijetu dobila oblik traktata, knjige, ili opširne monografije koja se sastoji od postavljanja nekog zadatka ili problema, rasprave i zaključnog dijela.[97] Kod Osmanlija je risala sinonim za knjigu, djelo ili priručnik s jasno razrađenom tematikom. U početku su postojale risale kao priručnici za dvorske kancelarije, a kasnije je taj izraz postao sinonim za knjigu, odnosno traktat. Tako su i traktati iz geometrije i matematike smatrani risalama.[98]

S druge strane, ilmihal kao žanr specifičan je za Osmanlije i zastupljen je masovnije od druge sredine 17. vijeka iako se javlja već u 16. vijeku.[99] U osnovi znači "znanje stanja", ili "znanje o stanju". Kada uporedimo *Sübülü'l-hudā* sa drugim ilmihalima koji su nastali otprilike u istom vremenskom razdoblju vidimo veliku razliku. Za razliku od većine ilmihala *Sübülü'l-hudā* počinje pojašnjavanjem osnova vjere, a gotovo u svim ilmihalima iz tog vremena uvodno poglavlje je o čistoći. Neki ilmihali su u formi pitanja i odgovora, a neki su u stihovima gdje ima dosta poetskih formi iz staroturskog kao što je *-uben*, što je moglo da bude i teško razumljivo široj či-

Yavuz, Ali Bardakoğlu, "Ebû Hanîfe", *TDVİA*, vol. 10, 131–145.

[93] Salim Öğüt, "Ebû Yûsuf", *TDVİA*, vol. 10, 260–265.

[94] Eric Chaumont, "al-Shaybānī", *EI²*, vol. 9, 392–394.

[95] Salim Öğüt, "İmameyn", *TDVİA*, vol. 22, 207.

[96] Historičar, pravnik i lingvista s kraja 14. i početka 15. vijeka, autor znamenitog riječnika *Firişteoğlu lügatı*, vidi: Ömer Faruk Akün, "Firishte-Oghlu", *EI²*, vol. 2, 923–924.

[97] Aalbert Arazi, Haggai Ben Shammay, "Risāla", *EI²*, vol. 8, 532–539.

[98] Gönül Alpay Tekin, "Risāla; 3. In Ottoman Turkish", *EI²*, vol. 8, 544.

[99] H.K. Arpaguş, "Bir Telif Türü Olarak İlmihal, Tarihî Geçmişi ve Fonksyonu", 25–56; D. Terzioğlu, "Where ʿİlm-i Ḥāl Meets Catechism: Islamic Manuals of Religious Instruction in the Ottoman Empire in the Age of Confessionalization", 79–114.

talačkoj publici.[100] Stoga smatramo da je *Sübülü'l-hudā* risala, tj. knjiga, ili što bi savremene apologete islama rekle "skraćena zbirka fikhskih propisa".

Zaključak

Kada pišemo o načinu života ljudi u 16. i 17. vijeku, bez obzira na to radilo se o Osmanskom carstvu ili nekoj drugoj državi tog vremena, moramo imati na umu da je vjera, odnosno svakodnevno praktikovanje vjere, bila njihova temeljna stvarnost. Njihovi životi, njihove odluke, odnosi, pa čak i način razmišljanja, bili su duboko prožeti vjerskim propisima.

Djelo *Sübülü'l-hudā* autora Belġrādīja nudi nam dragocjen uvid u tu zbilju. Kroz autorovo lično svjedočenje u uvodnom dijelu rukopisa jasno se vidi da su ljudi tog vremena, iako vjernici, bili često neuki u poznavanju dubljih slojeva vjerskih obreda i dogmatike. S druge strane, vidimo i entuzijazam, želju samog autora da običnim vjernicima približi ono što je do tada bilo dostupno samo široko obrazovanim učenjacima. Belġrādī piše jednostavnim jezikom, koristi narodni turski, izbjegava uglađeni stil osmanskog-turskog jezika, kao i arapske i perzijske složenice te se jasno obraća onima koji žele da razumiju, a ne samo da formalno praktikuju vjeru.

Autorov pristup nije samo didaktički, već i društveno angažovan. U vremenu kada su se širile heterodoksne grupe, kada su mnogi muslimani bili suočeni s izazovima razumijevanja vlastite vjere, Belġrādī piše traktat koji je istovremeno vodič, podsjetnik i štit. On ne samo da poučava šta je vjerovanje već i upozorava na ono što ga može narušiti. Njegova rasprava o stvorenosti *Kur'ana*, o antropomorfizmu, o ulozi imama i hatiba, pokazuje da je bio svjestan teoloških i društvenih strujanja svog vremena.

Posebno je značajno to što autor ne zanemaruje duhovnu dimenziju vjere, odnosno ne predstavlja vjeru kao puki formalizam. Poglavlje o unutrašnjoj čistoći pokazuje da je vjera za njega više od rituala; ona je stanje srca, duše i uma. Vjernik mora biti čist ne samo spolja već i iznutra. Takav

[100] Za usporedbu vidjeti selektivnu bibliografiju ilmihala koju daje Arpaguş: H.K. Arpaguş, "Bir Telif Türü Olarak İlmihal, Tarihî Geçmişi ve Fonksyonu", 45–53.

pristup svjedoči o autorovoj dubokoj duhovnoj osjetljivosti i njegovoj želji da vjera bude življena, a ne samo formalno obavljena.

U konačnici, *Sübülü'l-hudā* nije samo traktat o propisima, već i svjedočanstvo o jednom vremenu, njegovim izazovima, potrebama i vrijednostima. Ovo je i svjedočanstvo da učenjaci (ulema) nisu bili pasivni promatrači svijeta oko sebe, već aktivni učesnici svakodnevnog života. Belġrādī je svojim djelom ostavio ne samo teološki tekst već i kulturno-historijski dokument koji zaslužuje daljnje proučavanje. Kroz analizu ovog djela, otvaraju se vrata razumijevanja ne samo vjerske prakse već i društvenih tokova, obrazovnih potreba i duhovnih stremljenja muslimana na Balkanu u 17. vijeku i kasnije.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Österreichische Nationalbibliothek, Vienna,

– Anonymous, *The Treatise on the Rakṣ and Semā* Mixt. 956, f. 108a–113a.

Atatürk Kitaplığı, Istanbul,

– Muallim Cevdet Koleksiyonu R-K-0897.

Süleymaniye Kütüphanesi, Istanbul,

– Hacı Mahmûd Efendi, R-1032.
– Münīrī-yi Belġrādī, *Mektūb*, Şehid Ali Paşa, R-2819/4.
– Münīrī-yi Belġrādī, *Silsiletü'l-muḳarrebīn ve Menāḳibü'l-mutteḳīn*, Şehîd Alî Paşa, R-2819/3.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Istanbul,

– Münīrī-yi Belġrādī, *Niṣābu'l-intisāb ve ādābu'l-iktisāb*, R-T6803.

Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Konya,

– Münīrī-i Belġrādī, *Risāle fī reddi's*-semā', R-198, f. 147a–162b; f. 173b–188a.
– Münīrī-i Belġrādī, *Risāle ḳavlu'r-riżā fi't-tenbīh 'ale'l-fuṣūṣ ve's-semā*, R-198, f. 199b–214a.
– Münīrī-yi Belġrādī, *Resā'il*, Esad Efendi, R-00198, f. 220-2.

Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo,

– R-826/1.

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb,

– Orijentalna zbirka – R-267.

Knjige

Abisaab, Rula Jurdi, *Converting Persia: religion and power in the Safavid Empire*, London – New York: I.B. Tauris, 2004.

'Aṭā'ī, Nev'izāde 'Aṭaullāh, *Ḥadā'iḳü'l-ḥakā'iḳ fī tekmileti'ş-şaḳā'iḳ : Ẕeyl-i şaḳā'iḳu'l-'Aṭā'ī*, İstanbul: Maṭba'a-i 'āmire, 1268 [1852].

Atçıl, Abdurrahman, *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire,* Cambridge – New York: Cambridge University Press, 2017.

Babayan, Kathryn, *Mystics, monarchs, and messiahs: cultural landscapes of early modern Iran*, Cambridge – Massachusetts – London: Harvard University Press, 2002.

Baltacı, Câhid, *XV-XVI. asırlar Osmanlı medreseleri: teşkilât, tarih*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.

Cerić, Mustafa, *Roots of Synthetic Theology in Islam: A Study of the Theology of Abu Mansur Al-Maturidi (d. 333 / 944)*, Kuala Lumpur: International Institute of Islamic Thought and Civilization (ISTAC), 1995.

Curry, John, *The transformation of Muslim mystical thought in the Ottoman Empire: the rise of the Halveti order*, *1350-1650,* Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012.

Efendi, ʻAbdülkādir, *Topçular Kâtibi Abdülkādir (Kadrî) Efendi tarihi: (Metin ve Tahlîl)*, vol. I, haz. doç. dr. Ziya Yılmazer, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.

El-Rouayheb, Khaled, *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century: Scholarly Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb*, New York: Cambridge University Press, 2015.

Filipović, Nedim, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo: Svjetlost, 1971.

Gölpınarlı, Abdülbâkî, *Sımavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul: Eti Yayınları, 1966.

Gölpınarlı, Abdülbâkî, *Melâmilik ve melâmiler*, İstanbul: Gri Yayın, 1992.

Handžić, Adem, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo: Svjetlost, 1975.

Hegyi, Klára, *The Ottoman military organization in Hungary: fortresses, fortress garrisons and finances*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2018.

İpşirli, Mehmet, *Osmanlı ilmiyesi*, İstanbul: Kronik Kitap, 2021.

Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa / *Gazi Husrev-begova biblioteka,* sv. drugi, obr. Kasim Dobrača, London: Al-Furqan – Fondacija za islamsko naslijeđe; Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u BiH – Gazi Husrev-begova biblioteka, 2002.

Karamustafa, Ahmet T., *God's unruly friends: dervish groups in the Islamic later middle period, 1200-1550*, Salt Lake City: University of Utah Press, 1994.

Kašić, Bartol, *Putovanja južnoslavenskim zemljama*, Privlaka: Kulturno informativni centar Privlačica, 1987.

Kennedy, Hugh, *Caliphate: The History of an Idea*, New York: Basic Books, 2016.

Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran siyasî münasebetleri*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1962.

McGowan, Bruce W., *Sirem Sancağı mufassal tahrir defteri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı toplumunda zındıklar ve mülhidler: 15.–17. yüzyıllar*, 3. baskı, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998.

Pedersen, Johannes, *The Arabic book*, Princeton: Princeton University, 1984.

Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük, *New Redhouse Turkish-English Dictionary*, ur. Andreas Tietze, Alkım U. Bahadır, Namize Antel, Janos Eckmann, Sofi Huri, Fahir İz, Mecdud Mansuroğlu, İstanbul: Redhouse Yayınevi, 1968.

Repp, Richard Cooper, *The Müfti of Istanbul: a study in the development of the Ottoman learned hierarchy*, London: Ithaca Press, 1986.

Sümer, Faruk, *Safavî Devleti'nin kurluşu ve gelişmesinde Anadolu Türkler'inin rölü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976.

Šabanović, Hazim, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima,* Sarajevo: Svjetlost, 1973.

Yılmaz, Hüseyin, *Caliphate redefined: the mystical turn in Ottoman political thought*, Princeton: Princeton University Press, 2018.

Članci

Ahmed, Shahab – Nenad Filipović, "The Sultan's Syllabus: A Curriculum for the Ottoman Imperial medreses Prescribed in a fermān of Qānūnī I Süleymān, Dated 973 (1565)", u: *Studia Islamica*, Paris: Maisonneuve & Larose, 2004, vol. 98–99, 182–218.

Arpaguş, Hatice Kelpetin, "Bir Telif Türü Olarak İlmihal, Tarihî Geçmişi ve Fonksyonu", u: *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınevi, 2002, vol. XXII, br.1, 25–56.

Baltacı, Câhid, "Medrese ve Elemanlari", u: *Diyanet Dergisi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1977, vol. XVI, br. 3, 133–141.

Dostović, Nihad, "O gotovinskim vakufskim kreditima u tuzlanskom sidžilu 1644-1646", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut, 2014, br. 63, god. 2013, 221–232.

Dostović, Nihad, "Beogradski muftija Munīrī Belġrādī i hamzevije", u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2020, br. 27(41), 157–175.

Dostović, Nihad, "Waqfs of Tuzla / Memlehateyn in the Zvornik (İzvornik) Sanjak According to the Tuzla Sicill from 1644-1646: An Overview", u: *Vakıflar Dergisi*, Ankara: *Vakıflar Genel Müdürlüğü* Yayınlari, 2023, br. 60, 73–88.

Dostović, Nihad, "Palanka u Tuzlanskom sidžilu 1644–1646. godine", u: *Historijska misao*, Tuzla: Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli, br. 10, 47–64.

Đurđev, Branislav, "Šeher Mitrovica", u: *Sremska Mitrovica,* ur. Radomir Prica, Sremska Mitrovica: Skupština opštine – Muzej Srema, 1969, 73–90.

Fleischer, Cornell, "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleymân", u: *Soliman le magnifique et son temps*, ed. Gilles Veinstein, Paris: Documentation française, 1992, 159–177.

Fodor, Pal, "The Way of a Seljuq Institution to Hungary the: cerehor", u: *Acta Orientalia Academiae Scientiarium Hungaricae*, Budimpešta: Akadémiai Kiadó, 1984, vol. XXXVIII, br. 3, 367–399.

Handžić, Adem, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (uloga države i vakufa)", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1975, br. XXV, 133–169.

İnalcık, Halil, "Suleyman the Lawgiver and Ottoman Law", u: *Archivum Ottomanicum*, Budimpešta: Akadémiai Kiadó, 1969, I, 105–138.

İnalcık, Halil, "Dervish and Sultan: An Analysis of the Otman Baba Vilāyetnāmesi", u: *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: essays in economy and society*, Bloomington: Indiana University Press, 1993, 19–36.

Kleje, Natalie, "Muniri Belgradi, život i delo jednog od najuticajnijih beogradskih intelektualaca s početka 17. veka", u: *Godišnjak Grada Beograda*, Beograd: Muzej grada Beograda, 2007, br. 54, 109–124.

Madelung, Wilferd, "The Spread of Maturidism and the Turks" u: *Religious Schools and Sects in Medieval Islam*, London: Variorum Reprints, 1985, 109–168.

Maslo, Amer, "Izvještavanje muslimanske političke štampe u Bosni i Hercegovini o odlasku i protjerivanju članova osmanske dinastije iz Osmanskog Carstva i Republike Turske (1922–1924)", u: *Nova istraživanja jugoslavenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora*, ur. Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić, Nikola Koneski, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2025, 63–86.

Matković, Petar, "Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567", u: *Starine JAZU*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1890, god. XXII, 68–194.

Matković, Petar, "Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka: 10. Putopis Marka Antuna Pigafette, ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567 godine", u: *Rad JAZU*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1890, god. XXIX, knj. 100, 65–168.

Özkul Ali Efdal – Slobodan Ilić, "Ibn Arabi, Malami-Bayrami Dervish Order and the 17th Century Ottoman Balkans", u: *Journal of History Culture and Art Research*, Karabük: Karabük Üniversitesi, 2017, vol. 6, no. 6, 328–335.

Samardžić, Radovan, "Dubrovčani u Beogradu u XVI I XVII veku", u: *Istorija Beograda*, Beograd: Prosveta, 1974, 425–462.

Šabanović, Hazim, "Urbani razvitak Beograda od 1521. do 1688", u: *Godišnjak Grada Beograda*, Beograd: Muzej grada Beograda, 1970, br. 17, 5–40.

Šabanović, Hazim, "Grad kao vojno-upravno i privredno središte u XVI i XVII veku", u: *Istorija Beograda*, Beograd: Prosveta, 1974, 323–381.

Terzioğlu, Derin, "Sunna-minded sufi preachers in service of the Ottoman state: the naṣīḥatnāme of Hasan addressed to Murad IV", u: *Archivum Ottomanicum*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010, vol. 27, 241–312.

Terzioğlu, Derin, "Where ʿİlm-i Ḥāl Meets Catechism: Islamic Manuals of Religious Instruction in the Ottoman Empire in the Age of Confessionalization", u: *Past and Present*, Oxford: Oxford University Press – *The Past and Present Society*, 2013, vol. 220, 79–114.

Enciklopedijski tekstovi i internetski izvori

Akün, Ömer Faruk, "Firishte-Oghlu", *Brill Encyclopaedia of Islam* II, vol. 2, 923–924.

Arazi, Aalbert – Haggai Ben Shammay, "Risāla", *Brill Encyclopaedia of Islam* II, vol. 8, 532–539.

Baysun, M. Cavid, "Lepanto", *İslâm Ansiklopedisi*, vol. 7, 32–45.

Birışık, Abdulhamit, "Müfessir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 31, 496–499.

Bostan, İdris, "İnebahtı Deniz Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 22, 287–289.

Chaumont, Eric, "al-Shaybānī", *Brill Encyclopaedia of Islam* II, vol. 9, 392–394.

Çelebi, İlyas, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 31, 391–401.

Durmuş, İsmail "Transkripsiyon", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 41, 306–308.

Emecen, Feridun, "Süleyman 1/2", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 38, 62–74.

İpşirli, Mehmet, "İlmiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 22, 141–145.

İpşirli, Mehmet, "Kalemiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 24, 248–249.

İpşirli, Mehmet, "Ehl-i örf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 10, 519–320.

Madelung, Wilferd "al-Mahdī", *Brill Encyclopaedia of Islam* II, vol. 5, 1230–1238.

Öğüt, Salim, "Ebû Yûsuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 10, 260–265.

Öğüt, Salim, "İmameyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 22, 207.

Öz, Mehmet, "Reâyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 34, 490–493.

Özen, Şükrü, "Sadrüşşerîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 35, 427–431.

Schacht, Joseph, "Abū Ḥanīfa al-Nuʿmān", *Brill Encyclopaedia of Islam* II, vol. I, 123–124.

Tekin, Gönül Alpay, "Risāla; 3. In Ottoman Turkish", *Brill Encyclopaedia of Islam* II, vol. 8, 544.

Uzunpostalcı, Mustafa – Yusuf Şevki Yavuz – Ali Bardakoğlu, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 10, 131–145.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Beyzâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 6, 100–103.

Yücesoy, Hayrettin, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 30, 26–28.

https://digi.vatlib.it/view/MSS_Borg.turc.5 (pristupljeno: 23. 10. 2025)

Doktorske disertacije i magistarske radnje

Bitiçi, Taxhidin, *Münîri-i Belgrâdî ve Silsiletü'l-mukarrebîn Adlı Eseri*, T.C. (magistarski rad – neobjavljen), Istanbul: Marmara Üniversitesi, 2001.

Šuletić, Nebojša, *Sremski sandžak u XVI veku*, (doktorska disertacija – neobjavljena), Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2013.

Terzioğlu, Derin, *Sufi and Dissident in the Ottoman Empire: Niyāzī-i Miṣrī (1618–1694)*, (doktorska disertacija – neobjavljena), Boston: Harvard University, 1999.

THE TREATISE *SÜBÜLÜ'L-HUDĀ* (*PATHS OF GUIDENCE*) AS A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF RELIGIOUS KNOWLEDGE AND INSTRUCTION

Summary

This study delves into the treatise *Sübülü'l-hudā* (*Paths of Guidance*) authored by Münīrī-i Belġrādī, a distinguished Ottoman scholar, mufti, and educator active during the late 16th and early 17th centuries. The basis of this paper are two preserved manuscript copies: R-826/1 from the Gazi Husrevbeg Library in Sarajevo and K-0897 from the Muallim Cevdet Collection at the Atatürk Library in Istanbul. Through a comparative analysis their structure, content, and stylistic features are examined. Despite a century separating their production, both manuscripts display remarkable consistency in layout and substance, underscoring the enduring relevance of the work. Written in vernacular Turkish with minimal use of Arabic and Persian expressions, *Sübülü'l-hudā* was designed to be accessible to laypeople unfamiliar with scholarly Ottoman Turkish. Belġrādī's pedagogical approach combines simplicity with theological depth, addressing foundational Islamic beliefs and practices such as the createdness of the Qur'an, anthropomorphism, ritual purity, and prayer. He also stresses the importance of inner purity, i.e. purity of the soul. Belġrādī encourages Muslim belivers to be self-critical, to clear their minds of evil beliefs, to commit themeselvees to performing good deeds, and etc. His work is often classified within the genre of *ilmihal*, a popular religious manual akin to catechisms, though he himself refers to it as a *risāle* (treatise), intended for those unable to interpret knowledge from Arabic texts or to memorise detailed books in Turkish. Indeed, the treatise reflects Belġrādī's keen awareness of the socio-religious challenges of his time, including widespread illiteracy,

the rise of heterodox movements, and rise of some pro-Safavid groups. He cites over 65 authoritative Islamic sources yet consistently anchors his arguments in the Qur'an and Hadith. His goal was not only to educate but also to reinforce and strengthen Sunni orthodoxy across the Ottoman Empire, particularly in regions such as the Ottoman Balkans, where Islamic practice was still consolidating and process of conversion to Islam yet was in final phase. Biographical insights reveal Belġrādī was a well-connected intellectual, possibly educated in major centres like Istanbul, Damascus or Cairo. He held prestigious positions, serving as a *muderis* in one of the highest-paid madrasas in the Balkans, and engaged in theological debates with prominent Sufi figures. His opposition to certain Sufi rituals, such as dance (*raḳṣ ve semā'*), highlights his commitment to doctrinal purity. The paper situates *Sübülü'l-hudā* within the broader historical context of the Ottoman Empire's efforts to standardise religious instruction and counter Safavid-influenced heterodoxy. The treatise emerges as both a theological guide and a cultural artefact, showing the spiritual needs, societal dynamics, and intellectual currents of its era. It stands as a testament to the role of scholars in shaping religious consciousness and preserving Islamic orthodoxy during a period marked by transformation, uncertainty, and the search for communal identity.

Izvorni znanstveni rad
UDK: 82-992 (439.5) “ 18/19 “
DOI: 10.51237/issn.2774-1180.2025.24.49

THROUGH IMPERIAL EYES: WOMEN, TRAVEL WRITING, AND THE “ORIENT” IN LATE-IMPERIAL AUSTRIA-HUNGARY[1]

Valentina Kezić
Filozofski fakultet u Osijeku
valentinakezic96@gmail.com

Abstract: This paper analyses the travel writing of Austrian authors Mara Čop Marlet and Kornelia Kardos about the “Orient” in the context of Austro-Hungarian Orientalism in the late 19th and early 20th centuries. The aim was to explore how the authors, operating within a gender-bounded cultural system and under the influence of powerful imperial discourses, shape their own identity through the representation of the “Other” and negotiate between emancipation and belonging to the imperial order. The methodological approach combines feminist and postcolonial analysis, with an emphasis on the genre specificity of the feuilleton as a space for female self-affirmation. The research results show that both authors use Orientalist tropes to articulate the authorial voice within discursive power structures, partly destabilizing and reshaping these discourses from within.

Keywords: female travel writing, Austro-Hungarian Orientalism, Mara Čop Marlet, Kornelia Kardos, identity, “Orient”, “Other”

Apstrakt: Ovaj rad analizira putopisne zapise austrijskih autorica Mare Čop Marlet i Kornelije Kardos o “Orijentu” u kontekstu austrougarskog

[1] At this point, I would like to express my gratitude to Prof. Dr. Amila Kasumović for the inspiration and motivation to write this article; to my colleagues Ajdin Muhedinović and Amer Maslo for their comments and support in supplying the necessary literature; to my colleague Dr. Dženita Karić for her comments and suggestions for improving the paper; and to the editor Dr. Sabina Veladžić for her patience, support, and encourage.

orijentalizma krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Cilj je bio istražiti kako autorice, djelujući unutar rodno ograničenog kulturnog sustava i pod utjecajem snažnih imperijalnih diskursa, oblikuju vlastiti identitet kroz reprezentaciju "Drugog" i pregovaraju između emancipacije i pripadnosti imperijalnom poretku. Metodološki pristup kombinira feminističku i postkolonijalnu analizu, s naglaskom na žanrovskoj specifičnosti feljtona kao prostora za žensku samoafirmaciju. Rezultati istraživanja pokazuju da obje autorice koriste orijentalističke trope kako bi artikulirale autorski glas unutar diskurzivnih struktura moći, djelomično destabilizirajući i preoblikujući te diskurse iznutra.

Ključne riječi: ženski putopisni zapisi, austrougarski orijentalizam, Mara Čop Marlet, Kornelia Kardos, identitet, "Orijent", "Drugi"

Introduction

Why are you in Africa?
Because I am an ethnographic writer!
And why are you an ethnographer?
Probably — I answered my interlocutor with a smile — because a great philosopher said that travel is a cheap way for average people to become famous. It is easier to gain fame through what you have seen than through what you have thought![2]

Travel to the countries of the "Orient"[3] experienced a strong expansion during the 19th century, thanks to technological innovations and political changes in Europe and beyond. The development of steamships, the expansion of the railway network, and the opening of the Suez Canal in

[2] Mara Čop Marlet, "Ländlich-sittlich", *Grazer Tagblatt*, No. 36, 6. 10. 1891, 2.

[3] Under the term "Orient" (an imagined European invention), different actors, as warned by the American-Palestinian literary theorist and creator of the intellectual coin *Orientalism*, mean different geographical areas. Edward Said, *Orijentalizam*, Belgrade: Biblioteka XX vek, 2008, 9. In this work, Austrian authors whose texts will be analyzed in the following chapters under "Orient" understood the area of Algeria, Palestine, Turkey, Morocco and Bosnia and Herzegovina. The latter, however, is more often discussed within the framework of concepts such as Balkanism (Todorova) and Ottomanism (Eldem). Also, experts in various humanistic and social fields who deal with *Orientalism* often equate the term with the area of the Middle East, therefore in some places it will also imply the imaginary area of the "Orient".

1869 significantly accelerated and facilitated travel to desired destinations. The French conquest of Algeria in 1830 and the subsequent occupation of the wider Maghreb, as well as the British presence in Egypt, provided the necessary security and logistical support for European travelers, while medical discoveries such as the use of quinine enabled longer stays in tropical regions.[4] Military expansion also played a crucial role: new forms of weaponry, such as the Maxim machine gun, symbolized the power and threat of the European powers, ensuring the expansion of imperial control and opening space for visits to "pacified" areas. The stability and safety of travel were additionally guaranteed by European trade branches, consular services and the first tourist organized tours, which made the "Orient" more accessible.[5] At the same time, the world was marked by great migrations, and privileged travelers – connected to imperial power, scientific research, and tourism – also left written testimonies.[6]

Women also benefited from these new advantages, as they traveled to the East in increasing numbers from the beginning of the 19th century, either alone or accompanied by their husbands – civil servants, missionaries, diplomats, etc. Many literally followed the motto "The East is a career"[7], using the "Orient" as a space for literary and intellectual self-affirmation, which is clearly illustrated by the introductory confession of the Austrian writer Mara Čop Marlet. But, compared to male authors, many female

[4] Ali Behdad, "Orientalism and Middle East Travel Writing", in: *Orientalism and Literature*, ed. Geoffrey P. Nash, Cambridge: Cambridge University Press, 2019, 194-195.

[5] The British travel agency *Thomas Cook & Son* organized tourist visits to Egypt, Syria and Palestine since 1869. During the 1880s, the Orient Express was launched, connecting Paris with Istanbul by rail.

[6] Scott C. M. Bailey, "Introduction: Global Travel, Exploration, and Comparative Study of Empire", in: *Journal of World History*, Honolulu: University of Hawai'i, Department of History, College of Arts, Languages & Letters, 2023, No. 34, 5-6.

[7] A phrase used by the British politician Benjamin Disraeli in the novel *Tancred* (1843), seeing the East as a zone of interest for the West. The American-Palestinian literary theorist Edward Said will see in it the "Orient" as a construction of the West, that is, a concept that will enable Westerners to dominate the Eastern world by creating simplified and stereotypical descriptions of Eastern societies as exotic, mysterious and backward.

authors remained on the margins. Historian Billie Melman, using the example of British women's travel to the Middle East in the 19th century, argues that it represented a form of quasi-professional or proto-professional work: informal, individual, carried out from home, and rarely institutionalized, thus remaining within Victorian gender norms. Some women collaborated with scientific societies or wrote for professional audiences, while others wrote for a wider reading public through fiction or feuilletons. Although new disciplines such as anthropology and ethnography emerged, women's participation was largely limited to botany, entomology, biblical archaeology, and Egyptology, while fields such as geology or philology remained almost exclusively male. The categories of travel and writing were fluid and declared motives often concealed deeper ambitions. Although many claimed to travel for leisure, many systematically prepared for literary reconstructions of their travels, specializing in classical and biblical scholarship. Their "Eastern careers" followed two main paths: non-specialist literary travels and semi-professional, quasi-scientific activities related to biblical and oriental studies and missionary work.[8] At the end of the century, through writing and travels, the challenges to the existing gender order further intensified and took on new forms in the phenomenon of the "New Women" and the fight for women's suffrage.[9]

As Ulrike Stamm notes, by publishing their travel experiences – whether in documentary or fictionalized form – they broke through the double limitations imposed on the female role: "inventing" themselves as authors and, through their own mobility, challenging their focus on the private, domestic sphere. Thus, women's travel writing about the "Orient" necessarily took on a dual agenda: while participating in the European project of shaping binding notions of the "Orient", it simultaneously acted as a

[8] Billie Melman, *Women's Orient – English Women and the Middle East, 1718-1918: Sexuality, Religion and Work*, London: Macmillan, 1992, 40. The career of the aforementioned Čop Marlet can be linked to a combination of both patterns, and that of Kornelia Kardos to the first pattern, which will be discussed further in the text.

[9] Robert Aldrich, "Gender and Travel Writing", in: *Cambridge History of Travel Writing*, ed. Nandini Das, Tim Youngs, London: Cambridge University Press, 2019, 522.

means of emancipation, expanding women's space for action and expression beyond traditional frameworks.[10] Stamm also warns that the questioning of norms of femininity in women's travel writing has always taken place in conjunction with the representation of ethnic-cultural difference. That is, as a form of "staging alterity", travel writing relies on comparisons and the drawing of boundaries between the self and the foreign. The writings of women travelers, therefore, constantly move between two interconnected binary patterns of difference: the one that separates Europeans and Orientals, and the one that shapes gender relations.[11] Similarly, Sara Mills emphasizes that precisely because of their anomalous position in the public sphere, "their writing can be seen as the traces of discursive struggles over the 'proper' place of women".[12] Women's travel writing, therefore, functions not only as a representation of the "Other", but also as a record of the tensions surrounding the redefining of female authorship and its social legitimation.

Furthermore, Stamm points out, the "other" culture does not function only as a frame of reference for defining identity and difference, but also as a space that allows women authors to at least partially overcome their marginalized position in the European context. Since the countries of the "Orient" had already been, to varying degrees, affected by Western hegemonic interests since the first half of the 19th century, European women found themselves in a different and significantly more privileged position there than their status as "women" at home. As authors, they thus occupy a central and marginal position at the same time. The relationship of self/other, male/female, superior/subordinate, and included/excluded becomes multilayered and produces complex representations of the self and the Other. Ultimately, Stamm concludes, if travel writing in general represents

[10] Ulrike Stamm, *Der Orient der Frauen: Reiseberichte deutschsprachiger Autorinnen im frühen 19. Jahrhundert*, Köln: Böhlau, 2010, 9-10.

[11] Ibidem, 10.

[12] Sara Mills, *Discourses of Difference: An Analysis of Women's Travel Writing and Colonialism*, London: Routledge, 1991, 106.

a literary genre in which the production and transmission of identity and difference are of crucial importance, in women's travel writing, precisely because of the intertwining of orientalist and gendered discourses, this dynamic proves to be more open to negotiation, but also more often contradictory.[13]

Following the above, this paper analyzes the travel writings of the Mara Čop Marlet and Kornelia Kardos, starting from Ulrika Stamm's insight into the specific position of women travelers and their depictions of Orientals. The analytical focus is on the shaping of the authors' identity positions through the staging of alterity, the ambivalence of their status between emancipation and subordination, and through the reproduction and reshaping of stereotypes.[14] Special emphasis is placed on the power produced by these discourses – the power of female authors to act as cultural mediators and bearers of knowledge – which is inextricably linked to the context of European, or Austro-Hungarian, *Orientalism*. In the late 1880s and throughout the 1890s, Mara Čop Marlet published ethnographic feuilletons about Algeria, in which she thematized the "distant" *Orient*, but also texts about women in Bosnia and Herzegovina, thus also covering the "close to home" *Orient*.[15] At the beginning of the 20th century, the tradition

[13] Ibidem, 10-11.

[14] A stereotype is a simplified and often negative image of a particular group, which serves to reduce a complex reality to general judgments, reinforce a sense of knowledge and confirm the superiority of the one who uses it, but it is inherently fragile and ambivalent. U. Stamm, *Der Orient der Frauen*, 42-44. In their texts, the authors also reproduce established stereotypes such as the *oriental despot*, *the fanatical Muslim*, *lascivious women*, *the noble Arab*, etc., but they too often become an "unintentional fascination", which leads to ambivalence in representation, which will be discussed in the following chapters.

[15] The mentioned dichotomy is applied by Johann Heiss and Johannes Feichtinger in the article "Distant neighbors: Uses of orientalism in the late nineteenth-century Austro-Hungarian empire" on the example of the use of *orientalism* in the discourses of Austro-Hungarian policymakers. In their case, Bosnia and Herzegovina represents the "close to home" *Orient,* seen as an opportunity to achieve a "civilizing mission", while Turkey (Ottoman Empire) represented the "distant" *Orient*, seen as an object of hatred and threat that cannot be civilized. As such, the authors conclude, *Orientalism's* were used to "underpin the empire's colonial mission and defend its political and cultural borders". Johann Heiss, Johannes Feichtinger, "Distant neighbors: Uses of orientalism

was continued by Kornelia Kardos, a now almost completely forgotten and marginalized Austrian author, whose oeuvre includes travelogues about Turkey, Palestine, Morocco, and Bosnia and Herzegovina, as well as stories about a visit to the harem of Sultan Abdul Hamid II.

Feuilleton in this context does not appear only as a media space of publication, but as a specific form within the genre of travel writing. Its fragmentary, anecdotal and essayistic tone allows the authors to dramatize their own position between emancipatory gestures and subjection to the imperial imaginary. Precisely through the feuilleton form, the texts of Čop Marlet and Kardos open the space for negotiations between private and public, personal impression and cultural interpretation. In this way, they become places where gendered and *Orientalist* discourses cannot be separated, but in their interplay the identities of the authors, representations of *Orientals* and the discursive power of (Austro-Hungarian) *Orientalism* are shaped.

The methodological and theoretical approach of the work combines postcolonial and feminist perspectives, since both enable the analysis of identity formed in the permeation of gendered and orientalist discourses. Special attention is paid to the interaction of gender and the genre framework of travel writing, i.e. the way its genre features open space for the subversion of gender expectations and the affirmation of the cultural and imperial competence of female authors. Within this genre framework, the feuilleton is considered as a specific form, whose fragmentary nature, essayistic tone and attachment to the newspaper medium additionally shape representational strategies. With this approach, it is possible to see how the

in the late nineteenth-century Austro-Hungarian empire", in: *Deploying Orientalism in Culture and History. From Germany to Central and Eastern Europe*, ed. James Hodkinson, John Walker, Shaswati Mazumdar, Johannes Feichtinger, Rochester, New York: Camden House, 2013, 157, 159. Clemens Ruthner also mentions the name "Habsburg's Little Orient" for the Monarchy's relationship with Bosnia and Herzegovina from 1878 to 1918. See: Clemens Ruthner, "Habsburg's Little Orient: A Post/Colonial Reading of Austrian and German Cultural Narratives on Bosnia-Herzegovina, 1878-1918", available at: https://www.kakanien-revisited.at/beitr /fallstudie/CRuthner5.pdf (accessed: 20 August 2025).

discursive power of women's travel writing is shaped through genre and formative conventions, social norms and imperial contexts. In this context, the work is particularly innovative because it analyzes feuilletons as a form of women's travel writing, expanding the historiographical focus that until now mainly referred to book editions.[16]

Orientalism, Women, Travel Writing and the "Orient"

The publication of the seminal study *Orientalism* (1978) by the American-Palestinian literary theorist Edward Said established a theoretical framework for researching the ways in which the West constructs, represents and instrumentalizes the *Orient* as a cultural and political category.[17] It enabled a critical examination of colonial and imperial discourses and the introduction of a postcolonial perspective into the humanities and social sciences. Although Said's work opened a fundamental theoretical horizon for the study of colonial and imperial discourses, it soon encountered several criticisms. Among them, for example, is his understanding of the *Orient* as a monolithic category, which neglected the internal differences and dynamics within the *Orientalized* societies themselves. In addition, the focus on masculine

[16] Since the authors' texts were published in German and in German-speaking news media, it complements existing research within German studies on *Orientalism*. In addition to the already cited work by Ulrike Stamm, the following works stand out: Nina Berman, *Orientalismus, Kolonialismus und Moderne: Zum Bild des Orients in der deutschsprachigen Kultur 1900*, Stuttgart: M&P Verlag für Wissenschaft und Forschung, 1997; Susanne Zantop, *Colonial Fantasies: Conquest, Family, and Nation in Precolonial Germany, 1770-1870*, Durham: Duke University Press, 1997; Andrea Polaschegg, *Der andere Orientalismus: Regeln deutsch-morgenländischer Imagination im 19. Jahrhundert*, New York: De Gruyter, 2005; Susan Marchand, *German Orientalism in the Age of Empire: Religion, Race, and Scholarship*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009; Robert Lemon, *Imperial Messages: Orientalism as Self-Critique in the Habsburg Fin de Siècle*, Rochester: Camden House, 2011.

[17] Said, although he presents *Orientalism* as a single and coherent discourse of power, sets a fundamental framework for the study of European travel writing because he directs the analysis from the textual to the historical and political; understood as a changing network of representations. *Orientalism* is crucial for understanding European travel writing about the Middle East in the context of their geopolitical, cultural and economic settings. A. Behdad, "Orientalism and Middle East Travel Writing", 186.

representations and privileged Western male authors meant that the gender dimension remained in the background. These shortcomings encouraged further development of postcolonial theory: Homi K. Bhabha introduced the concepts of ambivalence, mimicry and hybridity, thereby destabilizing the binary opposition between the *Orient* and the *West*.[18] Feminist theorists such as Sara Mills, Alison Blunt, Reina Lewis and Mary Louise Pratt have introduced gender, class, religion and race into the analysis as key social classifiers, emphasizing that colonial discourse cannot be understood without their intersectional embeddedness.[19] Gayatri Chakravorty Spivak further opened the question of the position of subaltern subjects of representation, problematizing whether their voice can even be heard within hegemonic discursive structures.[20]

The focus on Western European countries such as Great Britain and France and the USA has prompted criticism to consider research on *Orientalism's* in Central, Eastern and Southeastern Europe, which shows that imperial discourses do not only take place in the context of classical colonial powers, but also within internal, regional empires such as Austria-Hungary. In smaller, peripheral imperial contexts, Orientalist narratives adapt to local political, cultural and ethnic circumstances and serve different purposes. There is also increasing emphasis on a functional approach to *Orientalism* which, as Johannes Feichtinger points out, "makes it possible to identify when, where, by whom and in what functional context the 'Other' became an 'Oriental' and what was defined as the Orient in each context; in short: how the Orient changed".[21] "The 'Orient' continues to

[18] Homi K. Bhabha, *The Location of Culture*, London: Routledge, 1994.

[19] Sara Mills, *Discourses of Difference: An Analysis of Women's Travel Writing and Colonialism*, London: Routledge, 1991; Alison Blunt, *Travel, Gender, and Imperialism: Mary Kingsley and West Africa*, New York: Guilford Press, 1994; Reina Lewis, *Gendering Orientalism: Race, Femininity and Representation*, London: Routledge, 1996; Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*, London: Routledge, 1992.

[20] Gayatri Chakravorty Spivak, "Can the Subaltern Speak?", in: *Marxism and the Interpretation of Culture*, ed. Cary Nelson, Lawrence Grossberg, Basingstoke: Macmillan Education, 1988, 271-313.

[21] Johannes Feichtinger, "Komplexer k.u.k. Orientalismus: Akteure, Institutionen, Diskurse im 19. und 20. Jahrhundert Österreich", in: *Orientalismen in Ostmitteleuropa: Diskurse, Akteure und*

represent the 'Other'", Feichtinger continues, but "not an absolute, but a relative other, whose key feature is that it is constantly, under the influence of changing power relations, reconstructed, defined and functionalized".[22] Such an approach can prevent a detour into "methodological *Orientalism*", and is also suitable for the analysis of more complex variants of *Orientalism*, such as that in Austria-Hungary.[23]

From the mid-19th century until the end of World War I, Austro-Hungarian *Orientalism* developed as an institutionally and network-structured system, in which scientific, political, administrative and diplomatic institutions interacted, producing and legitimizing knowledge about the language, religion, customs and history of the "Orient", while at the same time serving the political, economic and cultural interests of the Monarchy. The perception of the "Orient" was shaped through education, museum collections, consular networks and administrative practices, while trade and economic ties further connected Austria-Hungary with these regions, enabling the flow of goods, capital and ideas and institutionalizing the economic interest of the Monarchy. New territorial acquisitions, such as Bosnia and Herzegovina after 1878 and its annexation in 1908, integrated into a wider network of power and influence, demonstrating how the space identified as the "Orient" could be flexible and fluid, expanding or contracting depending on discourse and function. Austro-Hungarian *Orientalism* had differentiated functions: it legitimized power, shaped its national identity, and served the self-evaluation of various actors – state, cultural, private, and commercial. Based on long-standing ties with the Ottoman Empire – wars, diplomatic exchanges, trade contacts, and later occupations – *Orientalism*, while adapted to the local context, served to maintain power over the relative "other." Feichtinger highlights three key functions of Austro-Hungarian *Orientalism*: identity strategy, civilization-missionary approach and participatory scientific

Disziplinen vom 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg, ed. Robert Born, Sarah Lemmen, Bielefeld: transcript Verlag, 2014, 35.

[22] Ibidem.

[23] Ibidem.

study of the "Orient", which shows that the Monarchy, unlike the Western European colonial powers, shapes *Orientalism* through institutionalized networks and multidimensional functions, whereby territories like Bosnia and Herzegovina, formally under Austro-Hungarian administration, illustrate how colonial control can be combined with cultural representation and economic interests, creating a specific locally adapted model of imperial action.[24]

We can also take this perspective into account when interpreting the travel writings of Čop Marlet and Kardos. Their representations of the *Orient* – including Bosnia and Herzegovina, but also Algeria, Palestine, Morocco and Turkey – can be read not as an individual act of cultural mediators, but as an articulation of the wider imperial framework of Austria-Hungary, in accordance with Louise Pratt's claim that statements in travel writing come "from an unknown site behind the speaking 'I' – behind the periphery of what is seen, from a seat of power that should probably be identified with the state".[25] Like Pratt, Rana Kabbani notes that travelers traveled on behalf of their homeland, acting as "the eye that sees" and "the voice that tells." Their journeys were often financially supported by official institutions, as travelogues ultimately served to shape the imperial picture of the world.[26] Furthermore, as Simour Lhoussain shows in her work on some British women's travel writing about Morocco, by entering the male-dominated sphere of colonial travel and exploration, women travelers acquired additional social capital. Their writings shaped racial and colonial beliefs, adopted imperial discourse, and emphasized the

[24] Ibidem, 36-63; See also: Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia 1878-1914*, New York: Oxford University Press, 2007; Leyla Amzi-Erdoğdular, *The Afterlife of Ottoman Europe: Muslims in Habsburg Bosnia Herzegovina*, Stanford – California: Stanford University Press, 2024; Stijn Vervaet, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj: Dinamika izgradnje nacionalnih odnosa u BiH od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*, Zagreb – Sarajevo: Synopis, 2013.

[25] Mary Louise Pratt, "Scratches on the face of the country; or what Mr. Barrows saw in the land of the Bushmen", in: *Critical Inquiry*, Chicago: University of Chicago Press, 1985, No. 1, 126.

[26] Rana Kabbani, *Europe's Myths of Orient: Divise and Rule*, London: The Macmillan Press Ltd, 1986, 6.

alleged physical, moral, and sexual inferiority of the *Other*, thereby legitimizing imperialism and resonating with British readers. British women's travel writings demonstrate how gender and racial notions structured their experiences and contacts across borders. These texts also served additional functions as women participated in the dissemination of knowledge about the colonies – from encouraging support for imperial expansionism to drawing attention to alleged abuses by natives or colonial officials. Their travelogues offered a specific perspective on the way metropolitan audiences imagined the "Orient" and its Otherness, contributing to the colonial imaginary. The travelers were aware of their own "temporary male position", and wrote about distant places within the framework of an *Orientalist* vision that combined exotic admiration with imperial ideology.[27]

The gendered discourses and *Orientalist* tropes used by Čop Marlet and Kardos cannot therefore be viewed outside the Austro-Hungarian imperial framework. Their travel writing practice, although seemingly individual and tied to personal experiences and literary ambitions, is shown to be part of an institutionally and culturally structured system in which the "Orient" is not an absolute category, but rather relative and functionally adaptable, as Feichtinger points out. That is, as Douglas Ivison sums it up precisely, "travel and its by-product travel writing were both enabled by and essential to, both cause and effect of, the project of imperial expansionism".[28] In this way, the travels and writings of these authors fit into a broader discursive mechanism by which the Monarchy constructs, defines and uses *Otherness*. The analysis of their texts therefore also seeks to reveal how women's travel writing, although expressing a gender shift and an exit from the private sphere, does not necessarily depart from "masculine" *Orientalism*;[29] in

[27] Simour Lhoussain, "Gendered Eyewitness in Narration: Imagining Morocco in British Women Travel-Inspired Narratives in Late 19th Century", in: *Anglo Saxonica*, Lisbon: University of Lisbon, Centre for English Studies – Ubiquity Press, 2020, No.1, 3.

[28] Douglas Ivison, "Travel Writing at the End of Empire: A Pom named Bruce and the Mad White Giant", in: *ESC: English Studies in Canada*, Ontario: Association of Canadian College and University Teachers of English, 2003, No. 29, 200.

[29] Since Orientalist discourse is considered predominantly male, as Faron Wade-Lang points out, critics such as Pratt, Mills, and Lewis argue that women writers can expose its contradictions and

places where they can be original and authentic they often reproduce and adapt imperial narratives, participating in shaping a specific Austro-Hungarian variant of *Orientalism* that connects gender, cultural and political dimensions.

Understanding women's travel writing about the "Orient" in the Austro-Hungarian context requires insight into the tradition of *Orientalism*, the specificities of the female gaze, and the market conditions that made such texts possible. From the late 18th century, travel writing evolved from an amateur and exotic to an empirical and "scientific" genre, fueled by Enlightenment rationalism, positivism, and European expansion after the decline of the Ottoman and Safavid Empires. In the 19th century, three types of travelers emerged – the explorer, the romantic traveler, and the tourist – and mass tourism and guidebooks popularized Orientalist exoticism.[30] Conceptions of the "Orient" were already ingrained in European culture – from Crusade stories and art to translations of "One Thousand and One Nights" – creating a sensual, stereotypical image of the East. By the end of the 19th century in the German-speaking world, through the novels of Karl May, exhibitions, photography and popular media, the "Orient" was becoming a visual and commercial commodity.[31] Travel writing had become an important genre by 1800, but as the market grew, so did suspicions about authenticity. Women, who increasingly published travelogues from the late 18th century onwards, were often attacked for their alleged incompetence, although many – such as Pfeiffer, Bird,

open up space for counter-hegemonic perspectives. Yet, as Meyda Yegenoglu warns, these contradictions do not necessarily dismantle *Orientalism*, but rather reveal its adaptability. Women's travel writing can simultaneously challenge and reinforce Orientalist narratives, since even their privileged access to women's spaces (harems, bathhouses) can reproduce colonial knowledge. Thus, women's Orientalist texts can be both subversive and complicit within hegemonic discourse. See: Faron Wade-Lang, "White Women in Medina: Race, Gender, and Orientalism in Women's Travel Writing on Morocco", (MA thesis), Gueleph: The University of Gueleph, 2019, 9-10.

[30] A. Behdad, "Orientalism and Middle East Travel Writing", 190-200.

[31] B. Melman, *Women's Orient – English Women and the Middle East, 1718-1918: Sexuality, Religion and Work*, 65-66; Suzanne Marchand, "Popularizing the Orient in Fin de Siècle Germany", in: *Intellectual History Review*, London: Taylor & Francis, 2002, No. 2, 180-201.

Kingsley and Bell – developed serious research careers.[32] Their letters, diaries and feuilletons gave them access to private and feminine oriental spaces, such as the harem, and allowed them to express themselves spontaneously and personally.[33] As Susan Bassnett indicates, women's travel writing in the 19th century demonstrates an ambivalence between self-affirmation and participation in imperial discourse. Compared to male authors, women emphasize personal impressions, social relationships, and humanitarian motives, while simultaneously avoiding the scientific apparatus. The texts combine the autobiographical, the anecdotal, and the ethnographic, seeking to redefine the identity and space of the female subject in public.[34] Finally, popular culture and the market, especially in the late 19th century, created a huge interest in travel writing and "women's travel," turning the exotic into a consumer fantasy. Publishers and travel agencies purposefully shaped content for a female audience, encouraging the first generations of mass travelers.[35]

[32] Ida Laura Pfeiffer (1797 – 1858) was Austrian travel writer, ethnographer and credited as World's First Solo Female Travel Writer. She traveled through Southeast Asia, the Americas' Middle East and Africa, and around the world from 1846 to 1855. She was also a member of both the Berlin and Paris geographical societies. Isabella Bird (1831— 1904) was English travel writer and photographer, known for her travels to America, Australia, Hawaii, China, Japan, Vietnam, Korea, India, Iran and Morocco. She was the first women to be made Fellow at the Royal Geographical Society. Mary Kingsley (1862 – 1900) was English traveler and writer who journeyed through western and equatorial Africa and became first European to enter parts of Gabon. Getrude Bell (1868 – 1926) was English historian, traveler, and one who help administer the modern state of Iraq with tribal leaders throughout the Middle East. Available at: https://womeninexploration.org/timeline (accessed: 20 August 2025).

[33] Carl Thompson, "Nineteenth-Century Travel Writing", in: *Cambridge History of Travel Writing*, ed. Nandini Das, Tim Youngs, London: Cambridge University Press, 2019, 110, 113, 119.

[34] Susan Bassnett, "Travel writing and gender", in: *The Cambridge Companion to Travel Writing*, ed. Peter Hulme, Tim Youngs, London: Cambridge University Press, 2002, 226-240; See also: Ulrike Brisson, "Discovering Scheherazade: Representations of Oriental Women in the Travel Writing of Nineteenth-Century German Women", in: *Women in German Yearbook*, Lincoln Mall: University of Nebraska Press, 2013, No. 29, 100.

[35] Diane M. Huddleston, "The Harem: Looking Behind the Veil", (Department of History – seminar paper), Monmouth: Western Oregon University:, 2012, 3-4; Jill Steward, "The 'travel romance' and the emergence of the female tourist", in: *Studies in Travel Writing*, London: Taylor & Francis, 1998, No. 2, 85-99.

This framework also includes the production of texts by Mara Čop Marlet and Kornelia Kardos, whose travel writings were published just before and during the heyday of women's travel writing about the "Orient" in the late 19th and early 20th centuries. Their texts continue the tradition shaped by female authors from Central Europe, some of whom were their contemporaries, such as Marie Belli-Gontard, Ida Pfeiffer, Marie Schuber, Therese von Bacheracht, Ida Hahn-Hahn, Louise Mühlbach, Marie Esperance von Schwartz, Belane Mocsáry/Márie Fay, Ottilie von Bistram, Milena Mrazović-Preindlsberger, Marica Gregorič Stepančič, Ludmila Poljanec, Alice Schalek and Zofka Kveder.[36] These authors not only ensured the recognition of women's travel writing in Central European literary and journalistic circles, but also, with their diverse approaches – from sentimental and romantic to scientific-empirical and journalistic – paved the way for the generation to which Čop Marlet and Kardos belong. Their work can therefore be seen as both part of the continuity and as a specific echo of the market, cultural and genre conditions that enabled the establishment of women's travel writing about the "Orient" in the Austro-Hungarian and wider European contexts. Ultimately, this historical and cultural framework enables a better understanding of the specific strategies and genre choices of Čop Marlet and Kardos, as well as the way in which their publications participated in the wider market and discourse of *Orientalism* at the end of the 19th century. Before a specific analysis of their texts, their biographies, the texts that will be analyzed, and the media in which they were published will be presented.

[36] The authors are connected by the theme of their writing ("Orient"), the language area (German) in which they publish, and sometimes the form of publication. The works of authors from the first half of the 19th century (Belli-Gontard, Pfeiffer, Schuber, von Bacheracht, Hahn-Hahn, Mühlbach, von Schwartz) have been analyzed by the Ulrike Stamm, while the works of the remaining ones are still awaiting appropriate (re)evaluation.

Writing and Audience: Biographies, Texts and Media

Mara Čop Marlet (also known as Marie von Berks) was born on August 10, 1858 in Livorno to a Croatian-Austrian family. After a financial collapse, the family returned to Karlovac, the hometown of her father Anton Čop[37], in the early 1860s. It is assumed that, like most girls of the time, she was educated by the Ursuline nuns in Graz.[38] She appeared as an author in the early 1880s in the Zagreb newspapers *Agramer Zeitung* and *Agramer Tagblatt*. She married the French lawyer Charles Lenger Marlet, the son of a French senator, in 1886. She would accompany him to the French colony of Algeria, where he served as public prosecutor. Her stay there also served as an incentive for her writing, as evidenced by the introductory paragraph. She also lived in France, Italy, Greece and Egypt. In addition to the German in which she wrote her works, she also spoke Croatian, French and Hungarian. After the death of her daughter, she divorced Charles Lenger Marlet and returned to Croatia. She married for the second time in 1894, to the Styrian landowner and member of the Imperial Council, Hugo Knight Berks, with whom she lived between Vienna and Blagovna. After his death, she withdrew from public life, fell ill with tuberculosis and died in Gorizia in 1910.[39]

Her literary output was diverse: she wrote short stories, novels, plays, librettos, travelogues and ethnographic studies. Her works were performed and published throughout Austria-Hungary and abroad, and she translated and adapted Croatian authors (for example, Ivo Vojnović). As early as 1884, she published a study on Croatian theater in international journals. Her work is characterized by naturalistic elements and a penchant for

[37] Anton Čop (Antonus Jakobus) was born on January 9, 1827 in Karlovac as the son of Anton Tschopp and Magdalena née Bucht. He graduated from the engineering academy in Vienna, he had a pencil factory in Livorno, and after the financial crash he returned to Croatia, working as an engineer in the layout and construction of railways. He was also active in the political and cultural life of Karlovac. Slavica Žura Vrkić, "Prva hrvatska etnografkinja Mara Čop Marlet", in: *Ethnologica Dalmatica*, Split: Etnografski muzej, 2003, No. 12, 5-6.

[38] Slavica Žura Vrkić, "Život i književno djelo Mare Čop", (MA thesis – unpublished), Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 17.

[39] Ibidem, 7-20.

modern forms (internal monologue, film description), as well as ethnographic and folklore motifs. She was particularly interested in the position of women in society – from medieval Styria to the Balkans and Africa – and the role of marriage, family and moral norms in contemporary society. Her ethnographic works, also published in prestigious European journals, dealt with women of the Slavic South, African women and Roma, and she was a member of several ethnographic societies (among them the *Gypsy Lore Society*). She also wrote the book *Südslawische Frauen. Auf Höhen und Tiefen der Balkanländer* (1888), which was partially translated into French and Hungarian. She was associated with many intellectuals and politicians of her time – from Sacher-Masoch and Zola to Archduke Joseph, to whom she dedicated a collection. Despite recognition in international literary and theater lexicons, she encountered misunderstanding and criticism in Croatia, especially because she wrote in German.[40]

The corpus of her texts about Algeria and Bosnia and Herzegovina, which is analyzed in this paper, includes feuilletons and articles that were published from 1887 to 1891, mostly in *Wiener Zeitung* and its subsidiary *Wiener Abendpost* and *Grazer Tagblatt*. The first one was a state's official newspaper that was distributed throughout the Monarchy and attracted probably significant readerships. The chapter on *ašikovanje* (courtship) customs in Bosnia from the book *Südslawische Frauen* is also considered. Text topics include social life and customs, religion and spirituality, family and private life, rituals and rites, culture and art, animals and nature, ethnic and religious communities, reflective texts, and fictional and autofictional narratives.[41] As Melman notes, and as can be applied to Čop Marlet and Kardos, the representation of another culture often functions on the

[40] Ibidem, 7-20.

[41] These are the following titles: "Ein Ball in Afrika", "Badeleben in Afrika", "Möglich", "Marabuts", "Afrikanische Hochzeitgebrauche", "Begrabniss in Afrika", "Der Fürst von Biskra", "Musik bei den Arabern", "Die Juden in Afrika", "Die Ehescheidungen bei den Arabern", "Das Kind bei den Arabern", "Die Gesellschaft bei den Arabern", "Die Fee der Metidja", "Lowenkämpfe in Afrika", "Der Trappisten in Afrika", "Fasching in Afrika", "Todesgedanke bei den Arabern", "Ländlich-sittlich" and "Bosnierin".

principle of synecdoche: the traveler or observer cannot encompass and represent the culture in its entirety, nor convey everything (s)he experienced at the moment of observation. Instead, (s)he isolates a single element – a custom, an institution, a ritual, or a particular group of people – and uses it as a symbolic representation of the whole.[42] Published as feuilletons – a form often reserved for women and placed "below the line",[43] these maintain the framework of entertainment literature with an ethnographic-anthropological, or scientific, approach. Čop Marlet used descriptive details, anecdotes, objective narration, fragmentary sketches, which allows the texts to simultaneously inform, entertain and fascinate the reader, creating a multi-layered narrative in which the author takes control of the depiction of cultural reality. However, even when they step outside this format, such narratives generally remain within the Orientalist discourse, reproducing dominant notions of the "Orient". Within the broader genre of travel writing, her discourses do not follow the classic structure of a diary in which she "discovers herself",[44] but rather become a space for the articulation of authority and identity through writing about *Others*. At the same time, writing about the customs of *Others* reflects the editorial demands of the time that determined the boundaries of gender acceptability and the market relevance of texts by female authors.[45]

Unlike Čop Marlet, Kornelia Kardos remained outside the public affirmation of the literary canon. Although she wrote more than 70 newspaper articles and feuilletons, there is no relevant biographical information about

[42] B. Melman, *Women's Orient – English Women and the Middle East, 1718-1918: Sexuality, Religion and Work*, 102.

[43] Editorial offices considered it an advertising tool to attract readers, primarily women who are less educated and prone to dreams. It included love, adventure and touching stories of feminine taste and trivial patterns. They compensated for personal affective lack of life, broadened the image of the world and brought tension and uncertainty into women's lives. On the other hand, the upper part of the newspaper was reserved for gentlemen, where they discuss and build their world view. Vlado Obad, *Njemačko novinstvo Osijeka u promicanju građanske kulture*, Osijek: Njemačka zajednica – Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, 2014, 40-41.

[44] S. Mills, *Discourses of Difference*, 41.

[45] Ibidem, 94.

her. What is known from rare newspaper records is that she was the wife of the goldsmith Joseph Kardos from Vienna and that she had a daughter, Adrienne, a piano teacher. She also visited famous European resorts with her. In the early 1890s they, according to newspaper ads, likely settled in Abbazia (Opatija), where her husband had a goldsmith's shop.[46] As a significant author of newspaper articles, she is mentioned only fragmentarily in the previously mentioned monograph by the Croatian Germanist Vlado Obad from 2014. She also wrote for other German publications in the Monarchy, and some texts also appeared in Germany and North America. The articles are thematically related to Kvarner, Balkan folklore, the Austrian imperial family, various travels, and short stories. Obad criticizes her work for lacking originality and freshness, which is perhaps one of the reasons for the (in)visibility of her work in literary historiography.[47]

Travel writings about Turkey, Palestine, Morocco, Bosnia and Herzegovina, as well as fictionalized accounts of a visit to the harem of Sultan Abdul Hamid II were published between 1905 and 1918. However, she does not state the reasons for visiting these places nor the time of the actual visit. Some of them were published in repeated editions in different media or under different names.[48] These were also well-known newspapers and specialized magazines throughout the Monarchy: *Österreichs Illustrierte Zeitung*, *Neues Wiener Journal*, *Neues Pester Journal*, *Wiener Sonn- und*

[46] See: *Hygiea*, 20.10.1893, No. 20, 15; *Curliste von Abbazia*, 1. 1. 1895, No.1, 2. She is mentioned as a "Reiseschriftstellerin" only in *Czernowitzer Zeitung*, 17. 6. 1909, No. 135, 4.

[47] V. Obad, *Njemačko novinstvo Osijeka u promicanju građanske kulture*, 124; Given the challenge and time-consuming nature of researching personal biographies, the paper will not be able to highlight the extratextual (biographical) contexts that the author manipulates for the purpose of constructing identity, as is the case with Čop Marlet. It will also not be possible to prove the authenticity of real journeys, although they are always subject to fictionalization, so the emphasis will be more on the textual construction of the author's identity.

[48] These are: "Das Heilige Land", "Ein Abend im Harem des Sultans", "Večer u sultanovom haremu", "Unsere jungsten Provinzen", "Der Sultan und die Frauen", "Im gelobten Land", "Äzahra", "Bilder aus Bosnien", "Gül Bahar", "Marokanische Kulturbilder", "Ein Abend in Harem Abdul Hamids", "Kulturbilder aus Tanger", "Ostertage in Jeruzalem", "Nach Jeruzalem", "Kaffee" i "Konstantinopol zur Verkundingung des Heiligen Krieges".

Montags- Zeitung, *Neuigkeits Welt-Blatt*, *Linzer Tages-Post*, *Dom i sviet*, *Die Drau*, *Czernowitzer Tagblatt* and *Adria*. The topics include itineraries of the mentioned locations, topos such as squares, mosques, bazaars, harems and streets, gender relations, religious and ritual customs, the biblical imaginary, the success of the "civilizing mission", and even the history of the ritual of coffee consumption. Some texts were published in the form of feuilletons, and some as long articles, thus temporarily leaving the "gender-acceptable" form, sometimes with the publisher's photos or their own.[49] They have elements of travelogue, reportage, cultural essay and anecdote. They are organized and sometimes titled as "pictures"[50], emphasizing the fragmentary nature in which historical-cultural and ethnographic approaches are sometimes combined. Unlike Čop Marlet, her texts emphasize subjective, or sentimental, storytelling, and despite scientific (ethnographic) details, they are closer to the romantic-tourist approach to writing, which will be discussed below.

[49] As Brigit Englert and Sandra Vlasta point out, visual elements can serve as confirmation of the authenticity of the traveler's experience and storytelling, thereby strengthening its credibility. At the same time, they direct the reader's perception and emphasize certain points of view, often more strongly than the text itself. They also participate in shaping differences, creating images of oneself and *others*, and contribute to the emergence of stereotypes and clichés. They are one way of emphasizing the traveler's subjectivity, and of claiming objectivity. Brigit Englert, Sandra Vlasta. "Travel Writing: On the interplay between text and visual", in: *Mobile Culture Studies. The Journal*, Graz: Karl Franzens University, 2020, No. 7, 7-8.

[50] Travel was often understood (and named) as an image, a precursor to the photographs that travelers would later bring back from their travels. Authors were aware of the subjective, "photographic" nature of these images, which they emphasized in the titles of their works. They often referred to motifs already familiar to readers, such as landmarks, works of art, or everyday scenes, thereby reproducing images that circulated among different travelogues and were transformed in the process. The illustrations in travelogues themselves can also be read as paratext – what Gérard Genette describes as an "accompaniment" to a literary work, but also a space of transition and exchange, a place of strategy and influence on the audience. They were most often chosen by publishers, not authors. Ibidem, 13-14.

Mara Čop Marlet as "Ethnographische Schriftstellerin"

Mara Čop Marlet's feuilletons are framed within an ethnographic framework, with the author attempting to establish the impression of an objective observer recording fragments of culture and everyday life in Algeria. The texts follow a consistent structure and style, in which romantic descriptions blend with ethnographic notes and reflections, producing a narrative that presents itself as credible and scientifically substantiated. They usually begin with an indication of the author's observational position, in which she assumes the position of a European subject – often physically elevated or outside the space of the event, for example from a balcony, stone wall or platform – which allows for a controlled view of the environment and confirms European civilizational superiority: "We Europeans would usually take a position on an elevated hill (...)", or "We observed from the balcony of the Boulevard de la République below, where that colorful crowd of people characteristic of African cities reigned."[51] Such a position allows the author to simultaneously fascinate and distance herself, building a subjective framework that legitimizes the interpretation of the *Other*.[52]

Romantic descriptions are also frequent at the beginning and permeate all the feuilletons: desert landscapes are described as "the boundless vastness of the desert itself is already the dream of eternity."[53] Cities and oases are shaped by fairy-tale scenes: "Biskra already lies in that dreamily beautiful, tropical region of oases", "waves of mist enveloped the traveler to the vast, dark parks of cypresses", or "a mosque grows from the wings of the night, fairy-tale illuminated"[54]. Such descriptive images not only exoticize the "Orient", but also provide a contrast with European norms and

[51] Mara Čop Marlet, "Begräbniß in Afrika", *Wiener Abendpost*, No. 74, 30.3.1889, 6; Mara Čop Marlet, "Ländlich-sittlich", *Grazer Tagblatt*, No. 36, 6. 10. 1891, 2.

[52] In literature, such a position or scene is also called a panoramic scene or "monarch-of-all-I-survey". See: M. L. Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation,*197.

[53] Mara Čop Marlet, "Begräbniß in Afrika", *Wiener Abendpost*, No. 74, 30.3.1889, 6.

[54] Mara Čop Marlet, "Der Fürst von Biskra", *Wiener Zeitung*, No. 99, 30.4.1899, 24; Mara Čop Marlet, "Die Fee der Metidja", *Wiener Zeitung*, No. 251, 30.10. 1889, 3; Mara Čop Marlet, "Fasching in Afrika", *Wiener Zeitung*, No. 40, 18.2.1890, 3.

landscapes, reinforcing the civilizational-political and aesthetic hierarchy. It is similar with the description of the population, which is often equated with nature, whereby ambivalence becomes more pronounced.

Topos are key to the depiction of alterity: harems, kasbahs, hammams, cemeteries, streets, markets, tents, and palaces serve as physical and symbolic frames for the depiction of social, religious, and ritual customs. Cemeteries, for example, are described in a romantic tone: "some ten thousand decaying graves in white ruins spread out, especially in the moonlight, in a ghostly scene", which simultaneously arouses fascination and underlines the difference from European customs.[55] Ritual moments – such as weddings, divorces, births, the celebration of adolescence, the purchase of wives (Khol), Ramadan, Eid, or lion hunts – allow the author to articulate gender and cultural differences and indirectly comment on European norms. For example, at the beginning of adolescence (around age 10), boys are sent to the *Taleb* to learn the Quran; in some tribes, a boy's maturity is marked by raising a cloth (*raia*) to the top of the tent, while a girl's transition to adulthood is only marked by bathing, cutting the hair on the back of her head and forehead, and making her first prayerful prostration.[56]

The portrayal of the *Other* is elaborated through a hierarchy of ethnic and gender figures. Arab men are often heroic, but also wild and violent: "The Arab gets along better with the African lion than with the European civilizer" and "the nomad almost becomes a murderer because of love frustration".[57] Women are depicted through the contrast between passivity and ritual power. Arab women in harems or through rituals are often exotic and fatal, while Jewish women are idealized and aesthetically valorized: "The faces of these women reveal the centuries-old lament of the persecuted Israeli people (...)" or "The Algerian Jewess has nothing submissive

[55] Mara Čop Marlet, "Der Todesgedanke bei den Arabern", *Wiener Zeitung*, No. 71, 27. 3. 1890, 4.

[56] Mara Čop Marlet, "Das Kind bei den Arabern", *Wiener Zeitung*, No. 214, 17. 9. 1889, 1.

[57] Mara Čop Marlet, "Löwenkämpfe in Afrika", *Wiener Abendpost*, No. 289, 16. 12. 1889, 5; Mara Čop Marlet, "Die Gesellschaft bei den Arabern", *Wiener Zeitung*, No. 221, 25. 9. 1889, 1.

about her, nothing of lively cunning or low debauchery."[58] The author envies Arab women, again, because their rights in certain ritual contexts – for example, in marriage and divorce – are sometimes better than those of European women: "women have rights that in some respects make them even better protected than their modern, civilized European sisters."[59] By this she means the dowry that is not given by Arab women, but by future husbands according to their appropriate social status. The author expresses a particularly ambivalent attitude towards Arab nannies, portraying them as noble and sensitive "good savages", whose natural maternal love is idealized and depicted with admiration – "because the love of another's mother for another's child – a savage for a civilized offspring – is even more sublime than the usual natural inclination of a woman towards her own offspring" – thereby attempting to soften the difference between Europeans and Arabs, transforming the subjugated woman into a touching symbol of maternal kindness, while at the same time highlighting their ability to adopt other people's children, often without compensation, while still portraying them as confined within the framework of their customs, for example, not leaving the house except on Fridays or to the bathhouse and not agreeing to European regulations, remaining exotic *Others*.[60] Children's figures, such as "naked or torn children" or "a richly dressed, little brown fairytale princess resting in the arms of a black woman", serve to demonstrate the exoticism, spontaneity and ritual organization of society.[61] On the other hand, Europeans (Trappists and colonizers) are presented as the bearers of civilization: "First the sword, then the hoe, and finally the cross", and their presence with European customs legitimize the "civilizing mission".[62]

Stereotypes and generalizations are an integral part of the portrayal of the *Other*: Arabs are "barbaric people", "fanatic", "children of the Orient",

[58] Mara Čop Marlet, "Die Jüden in Afrika", *Wiener Zeitung*, No. 148, 29. 6. 1889, 3.

[59] Mara Čop Marlet, "Die Ehescheidungen bei den Arabern", *Wiener Zeitung*, No. 168, 24. 7. 1889, 1.

[60] Mara Čop Marlet, "Arab Nounous", *Bosnische Post*, No. 81, 8. 10. 1892, 1.

[61] Mara Čop Marlet, "Das Kind bei den Arabern", *Wiener Zeitung*, No. 214, 17. 9. 1889, 1.

[62] Mara Čop Marlet, "Die Trappisten in Afrika", *Wiener Abenpost*, No. 10, 14. 1. 1890, 1.

but also noble; Jews are merchants and culturally adapted; women are passive, fatal, yet attractive and admirable; men are wild, but morally regulated; children are spontaneous, but within ritual frameworks. Ambivalence as strategy arises from the oscillation between fascination and repulsion, admiration and moral distance, such as these examples: "music is the most intimate voice of nature (...), the son of the wild", or "this anger hurts more than fills us Europeans with horror rather than compassion (...) the customs of the Sahara proclaim themselves to be more sublime than anything else".[63]

In the autofictional narrative "Ländlich-sittlich," one of the most striking scenes can also be read as a colonial performance[64]. Čop Marlet, who herself emphasizes that she collects "exotic treasures" but refuses to assimilate into local customs, adhering to her Austrian ones, confronts her French interlocutor, known for his eccentric imitation of Arab life.[65] In the first performance, or "ethnographic lesson," the author stages the dressing of a lawyer's wife in a costume from Miliana, thereby transforming the figure of the Arab woman into a caricature mask. The body of the European woman becomes a site of mediated representation of the *Other*, while the author, in the role of director, controls the meaning and reactions. The scene provokes an emotional transformation in the lawyer – from fascination to disgust – which reinforces the message of the impracticality and repulsion of the costume.

[63] Mara Čop Marlet, "Musik bei den Arabern", *Wiener Abendpost*, No. 122, 27. 5. 1889, 5; Mara Čop Marlet, "Begräbniß in Afrika", *Wiener Abendpost*, No. 74, 30.3.1889, 6.

[64] Performance, influenced by Judith Butler's theory of performativity, is read here as an act of identity construction and representation of the self and the *Other*. Colonial, on the other hand, denotes the ideological position from which the creator and performer of the performance exercise symbolic power over the *Other*.

[65] This behavior is known in the literature as "going native", and it refers to the way in which certain European travelers or residents adopt the clothing or customs of the colonized country and potentially identify with that culture. In this case, it has a negative connotation because "integrating and identifying with the colonized community was seen as 'letting the side down'." S. Mills, *Discourses of Difference*, 97.

The second example takes place on a balcony, from a typically colonial vantage point. The author describes the interlocutor Arab custom of carrying food in trousers they wear so that they can eat it more easily during Iftar, using the servant Said as a source of knowledge. The dramaturgically timed description evokes laughter and discomfort, and humor functions as a means of marking cultural distance and implicit European superiority. In both cases, the performance simultaneously disciplines the interlocutor and entertains the audience, transforming local culture into material for instruction, ironic criticism, and confirmation of European supremacy.[66] These scenes demonstrate how the text's representation of *Others* and the author herself is performed as a performative act, further complementing the layered dynamics of observation and representation.

The texts are permeated with both intertextuality and citation, which connects the European and Islamic cultural framework: the Quran, Muhammad, Azrael, Zahra, *One Thousand and One Nights*, folk songs, legends, folk tales, Jewish prophets, as well as the European symbols of Venus, tailcoats and balls, which create a layer of cultural and moral dialogue, but also the author's scientific competence. The voices of *Orientals* appear fragmentarily in the dialogues or are retold subsequently, often in Arabic filtered through the author's discourse: "Eat and drink!", or "You foreigners live as if you don't have to die", which confirms the primacy of European interpretative authority.[67]

Throughout her feuilletons, Mara Čop Marlet constructs her own authorial identity at the intersection of the European and female perspectives, with her gendered observation providing her with a specific insight into

[66] As Sara Mills observes: "... it is the informational order which has determined the structure of the text. Writers are constrained, since these narrator figures share the 'will to know'. The narrator is shown to be in control, and to be in a position of knowledge, superior to that of the inhabitants of the country". S. Mills, *Discourses of Difference*, 79. In this case, control over information enables the subversion of the patriarchal pattern – the authority over the representation of the *Other* is assumed by the woman, while the man becomes a passive observer.

[67] Mara Čop Marlet, "Die Ehescheidungen bei den Arabern", *Wiener Zeitung*, No. 168, 24. 7. 1889, 1; Mara Čop Marlet, "Begräbniß in Afrika", *Wiener Abendpost*, No. 74, 30.3.1889, 6.

the intimate and ritual spheres of the *Others*, inaccessible to male travel writers. Her position oscillates between fascination and distance: romantic descriptions of landscapes and exotic customs merge with ethnographic notes and moral judgments, creating a discourse that is both scientifically legitimizing and aesthetically exoticizing. The female characters – Arabs, Jews and girls – serve as key mediators of the author's interpretation, through which gender relations are questioned and European and Oriental norms are compared, while the male characters embody strength, heroism and threat. Through such narrative procedures, the author places herself within the broader framework of European civilizational supremacy, but at the same time uses the gender perspective to reflect on her own position within this hierarchy. The feuilletons thus function as a hybrid form in which ethnography, romantic description and the setting of cultural contrasts intertwine into a complex imaginary of the "Orient", and the author legitimizes herself as an observer who, through the *Other*, confirms and articulates her own European and female identity. At the same time, she does not necessarily escape the gender-conditioned journalistic and market demands of the editorial offices.

The texts that geographically refer to Bosnia and Herzegovina and that are analyzed below are thematically related to the representation of Christians and Muslims, with a special emphasis on women and courtship customs. In them, the author shapes her textual identity through a combination of romantic description, ethnographic documentation and moral judgment, while at the same time fascinatingly exoticizing the "Orient" and establishing a clear distance between the European and Christian perspective and those she calls *Orientals*. In her depictions of the landscape, she uses established romantic descriptive procedures: "Bosnia is orientally colorful, lively thanks to its wild and beautiful nature (...)" or "On our ethnographic journey we now arrive at the mysterious gates of the Orient."[68] What makes this world of color and apparent splendor, the glitter of weapons and luxurious laziness so attractive to the educated Westerner are the

[68] Mara Čop Marlet, "Die Bosnierin", *Neue Illustrierte Zeitung*, No. 43, 28. 7. 1889, 897.

riddles of harems and the „beautiful captives of Muslims", which create a picturesque and exotic atmosphere.[69] The observer's position is expressed by active presence in spaces such as the *konak*: "I remember one case when loud lamentations and weeping led me to a Muslim konak (apartment). I climbed the wooden stairs by the sound and became convinced that it was coming from a dark back room behind me", and the harem: "It was when I once left a very rich harem with a park in which there were deer and parrots in gilded cages, and with a small, luxuriously decorated exit door."[70]

Muslims and Muslim women appear in the texts under different names, which reflects a complex ethno-religious and historical perspective: Muslims are called "Bosnian Turk", "Slavic Turk" or "a Muslim who, at the fall of the Bosnian kingdom, accepted the faith of a powerful Asian despot for material gain", while "the poor people remained faithful to the cross of Christ and the dignity of their stolen freedom".[71] Such descriptions promote distrust towards a community that abandoned Christianity, and on the other hand, idealize the poverty of the Christian people, even though the Muslim population was also largely poor. Muslim women are called "Turkish women", "Oriental women" and "Muslim Slav women". This semantic diversity emphasizes the author's tendency to simultaneously exoticize the "Orient" and affirm the continuity of Slavic-Christian identity in Bosnia.[72]

Furthermore, Muslims and Muslim women are also portrayed through the topos of passivity, harem isolation or impulsive passions, with stereotyping: "He brings only one woman into his harem, which makes her captivity even sadder. That is why the Bosnian Turkish woman always takes

[69] Mara Čop Marlet, *Südslawische Frauen. Auf Höhen und Tiefen der Balkanländer*, Budapest: Carl Grill, 1888, 41.

[70] Mara Čop Marlet, "Die Bosnierin", *Neue Illustrierte Zeitung*, No. 43, 28. 7. 1889, 897.

[71] Ibidem. See also: Amer Maslo, Ajdin Muhedinović, "'Bracia czy obcy'. Słowiańscy muzułmanie jako 'Turcy' i 'poturczeńcy' na północno-zachodnich Bałkanach", in: *Prace Historyczne*, Kraków: Jagiellonian University: Institute of History, 2023, No. 150, 243-261.

[72] This discourse is also present in works of Czech authors who write about the Muslim population in the Austro-Hungarian period. See: Jitka Malečková, *"The Turk" in the Czech Imagination (1870s-1923)*, Brill: Leiden, 2021, 125-131.

an orphan, if she is denied the blessing of maternal joy, and her excessive tenderness towards the little being who means everything to her is touching. Otherwise, as a permitted pastime, she has nothing left but endless, meaningless rummaging through chests full of cold jewels, pearls and rich fabrics."[73] This generalization humanizes woman through sentimentality, but at the same time exoticizes her as a passive and idle figure confined to a harem. Stereotyping also extends to the depiction of women who do not remarry after their husbands' deaths, which the author interprets as a fanatical remnant of an "Eastern" tradition, comparable to the Indian custom of *sati*.[74] With this comparison, the author homogenizes Eastern cultures and gender practices, thereby reinforcing the dichotomy of West and East.

Christians, on the other hand, are portrayed as morally noble, hospitable and dignified: "No matter how poor the Christian Bosniaks were, none of them would deny hospitality to these knights of love…".[75] Such a binary opposition directly reflects the Austro-Hungarian civilizational rhetoric, according to which Muslims are interpreted as "outlaws" of Slavic origin, and the Christian paradise as the authentic bearer of cultural and moral values that need to be "liberated".

The custom of courtship (*ašikovanje*) further emphasizes these differences: among Muslim women, the throwing of a carpet over their head symbolizes the ritual taking over of the girl and the repeated stereotyping: "If the girl does not immediately take off the carpet and untie it, the Turk will grab her and she will be his forever", while among Christian women, their ceremonial appearance at the wedding is described by attributes – fez, gold, ducats and jewels.[76] In the poor Christian raja, ritual attributes – fez, gold ducats, jewels – are often absent, and the author, through her interpretation and addition of folk songs, poeticizes their experiences, depicting love happiness as vulnerable and endangered by Turkish incursions and

[73] Mara Čop Marlet, "Die Bosnierin", *Neue Illustrierte Zeitung*, No. 43, 28. 7. 1889, 897.

[74] Ibidem.

[75] M. Č. Marlet, *Südslawische Frauen*, 44.

[76] Ibidem.

threats. This creates a contrast between the morally noble, but offended Christian world and the dominant, but passive Islamic framework, with the author shaping ethnographically recorded customs into a literary and didactic narrative that emphasizes the need to preserve cultural identity and moral superiority.

Generalizations such as "Both the noble Muslims and the poor Christian rajas or slaves of Bosnia are Slavs" serve to standardize and simplify ethnic and cultural differences.[77] The author uses this depiction to emphasize the common Slavic roots of Muslims and Christians, which makes Bosnia "readable" to a Western European observer, but at the same time justifies the imperial project of integration into the "European" order. The homogenization of the population enables the legitimization of the "civilizing mission", as different religious and social groups are presented as part of a single cultural continuum that Austrian rule can civilize and direct.

The passage describing the Christian girl with the jug: "Isn't this young, gentle creature magnificent and admirable who chose to follow the raja – a thousand times unfortunate slave – into a poor, naked hut rather than step through the gilded doors into the luxurious, carefree life of a rich harem, where she would have to leave the cross of Christ behind her?", serves as a multi-layered example of the author's ability to articulate her authority and discourse of the "civilizing mission" through intertextuality, contrast, and moral judgment.[78] The description of the girl, brought to life through the accompanying pictorial representation by the Hungarian painter Georg Vastagh, is presented without oriental luxury and prestige – the visually exotic frame (oriental clothing, kettle, lattice on the window) contrasts with the inner, Christian character and moral strength of the poor raja: "in her gaze and demeanor one feels something stern, serious – the bitter but noble pride of poverty".[79] Ambivalent motifs clearly emerge here: the fascination with the exotic and the presence of Islamic customs ("oriental

[77] Mara Čop Marlet, "Die Bosnierin", *Neue Illustrierte Zeitung*, No. 43, 28. 7. 1889, 897.

[78] Ibidem.

[79] Ibidem.

clothing", "the lattice on the window") is combined with moral evaluation: "only one spark of spirit survived all that – thank God!".[80] Čop Marlet uses the contrast between the luxury of the harem and the simple life of a Christian girl to emphasize the cultural and moral superiority of the Christian community. At the same time, the depiction of everyday life ritual – a girl with a jug goes to fetch water – poeticizes and valorizes the simple activities of the poor raja, while the visual symbols of the "Orient" remain superficial, functionally exotic, but morally neutralized.

Quotations of folk songs by Muslim and Christian women serve as a semblance of an authentic voice of the *Other*, but they are always filtered through the author's moral and cultural interpretation.[81] Their function is multifaceted: they connect the present with the past, they evoke the memory of "Christian freedom" and loss under Turkish rule, and they act as a symbol of the permanent "Turkish danger" that threatens Slavic identity. In this way, the songs become not only an ethnographic record, but also ideological evidence that the people already bear traces of Christian continuity and latent resistance in their oral tradition.

Thus, the "Orient" is depicted as a space in which Islamic customs penetrate and shape everyday life, but Slavic-Christian tradition remains present and morally superior. The European observer – the author – gains a legitimate position for assessment, interpretation and intervention in the cultural life of the local population, at the same time fascinated by the exotic. This construction directly reflects the discourse of the Austro-Hungarian "civilizing mission", according to which the Monarchy takes on the role of the civilizer and political regulator in Bosnia, integrating the space into the "European" moral and cultural order.

The thematization of gender roles is also particularly emphasized in the texts – women are depicted as passive, vulnerable or idealized: "Poor, lovely little Oriental!", while men take an active or passionate position: "Young

[80] Mara Čop Marlet, "Die Bosnierin", *Neue Illustrierte Zeitung*, No. 43, 28. 7. 1889, 897..

[81] Ibidem.

men follow the girls' song, and in front of the house from which it echoes in many voices, Muslims gather like hungry wolves…".[82] It is through the gender framework that the author builds her own authority: the European traveler enters spaces closed to men, records women's voices, and thereby assumes the legitimizing position of a cultural interpreter.

Finally, both texts end in a discourse of liberation and cultural supremacy: Bosnia, in the author's vision, is a space in which "today the Turkish vilayet under Austrian protection is free again…", which fully resonates with the imperial rhetoric of the Habsburg Monarchy after 1878. The author additionally articulates an explicit didactic dimension: she points out that "civilization has penetrated through Bosnia towards the east", but that one cannot yet speak of "real cultural life in Bosnia". She advises that "Bosnian women should direct their vigilant spiritual efforts towards the past, before they dare to fly into the future", and that "the unfortunate sons of Bosnia must first be reminded that they are Slavs and Christians, that they once had a proud royal throne on whose ruins an Asian despotism arose".[83] The statement stereotypes women as guardians of tradition, and men as a people tied to the past, before they can step into the future. This moral and cultural lesson also articulates Bosnia as a space of hybrid, but profoundly Slavic and Christian substance that needs to be politically and civilizationally reaffirmed under the auspices of the Monarchy. Thus, the author's observations go beyond literary exoticization and ethnographic recording and become an instrument of legitimization of the Austro-Hungarian "civilizing mission", in which fascination and domination, empathy and condemnation work in the unique service of the imperial project.

Comparing the texts on Algeria and on Bosnia and Herzegovina, Čop Marlet uses similar strategies of exoticization and moral judgment, adapted to specific colonial and cultural contexts. In Algeria, the colonial discourse of the already established French system prevails, where the fascination

[82] Mara Čop Marlet, "Die Bosnierin", *Neue Illustrierte Zeitung*, No. 43, 28. 7. 1889, 897.; M. Č. Marlet, *Südslawische Frauen*, 42.

[83] Ibidem, 46.

with the "Orient" is intertwined with depictions of ritual, everyday life, and gender-specific scenes, while intertexts and cultural fragments reveal the resilience and complexity of local communities, introducing a subtle subversion of the expectations of the European reader. In Bosnia and Herzegovina in the late 1880s, where the Austro-Hungarian presence is just beginning, exoticization builds on narratives of Slavic origins and Christian moral superiority, shaping a liminal space – simultaneously Oriental and Slavic – and emphasizing slower and fragmented cultural progress.

In both contexts, the author shapes her identity through observing scenes that are otherwise inaccessible to male authors, combining ethnographic documentation, romantic description, and intertextual references. The gendered discourse, combined with the hybridity of genre and textual form, allows the author to clearly articulate her identity through the text. The ambivalent depictions of local communities, fascinating and problematic, morally noble and culturally inferior – produce a powerful interpretive position: the author defines values, interprets behaviors, and implicitly influences the reader's perception, both confirming and criticizing the behaviors and attitudes of Europeans who support colonial and imperial ideology.

Kornelia Kardos as "Reiseschriftstellerin"

Harem literature became increasingly popular and lucrative from the mid-19th century, as Reina Lewis points out: "There is no denying it – as a topic, the harem sold books".[84] The Tanzimat reforms allowed European women to enter the private spheres of the Ottoman Empire, and they used this to gain the status of "authentic witnesses".[85] Authors such as Lady Mary Wortley Montagu demystified the harem by challenging male orientalist

[84] R. Lewis, *Rethinking Orientalism. Women, Travel and Ottoman Harem*, 12.

[85] Thisaranie Herath, "Women and Orientalism: 19th century Representations of the Harem by European female travellers and Ottoman women", in: *Constellations*, New Jersey: Wiley-Blackwell, 2016, No. 7, 33-34.

fantasies of the harem as a place of sexual passivity.[86] However, they often reproduced existing stereotypes, reflecting the gendered division of the public and private spheres. At the same time, Ottoman women themselves actively participated in shaping their representation by deciding what would be shown to visitors. From the second half of the 19th century, authors such as Melek Hanım, Zeyneb Hanım and Emily Said-Ruete entered the literary field by publishing memoirs in European languages. Their texts had to balance between criticizing gender constraints and correcting Western prejudices, while at the same time meeting the expectations of readers eager for exoticism, thus creating a "reverse discourse" that mixed Western and Eastern conceptions of gender.[87]

The popularity of this genre was also exploited by Kornelia Kardos in her texts about the harem of Sultan Abdul Hamid II, combining a romantic idealization of the "Orient" with the real experience of visiting the harem.[88] Although the story of the Sultan's Ramadan bride Gül-Bahar[89] is significantly fictionalized, the author emphasizes its authenticity already in the notes: "An episode from the life of Abdul Hamid, which the author personally learned from the mouth of one of the Sultan's favorites during her frequent visits to the harem."[90] In it, she builds a fairy-tale image of the

[86] See for example: Judith Still, "Hospitable Harems? A European Woman and Oriental Spaces in the Enlightenment", in: *Paragraph*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009, No. 1, 87-104.

[87] R. Lewis, *Rethinking Orientalism. Women, Travel and Ottoman Harem*, 15-18.

[88] It should be noted that the texts were published at crucial moments in the political life of Sultan Abdul Hamid II – from the attempted assassination of him, the Young Turk Revolution to his overthrow, which probably influenced the increased public interest in his private life. See, for example: Amer Maslo, "Echos of the News about the Attempted Assassination of Sultan Abdul Hamid II Among the Muslim Intelligentsia from Bosnia and Herzegovina Gathered Around *Bošnjak* Gazette", in: *ARCHIV ORIENTÁLNÍ*, Prague: Oriental Institute of the Czech Academy of Sciences, 2023, No. 91, 19-39.

[89] The same content appears in a story called "Azähra", which was published as a separate contribution. The author also includes three photographs that she obtained with "great difficulty". Some of them also appear in the story "Ein Abend im Harem". See: K. Kardos, "Azähra", *Österreichs Illustrierte Zeitung*, No. XVIII, 13. 9. 1909, 865.

[90] Kornelia Kardos, "Gül-Bahar. Ein Ramazanbraut Abdul Hamids", *Weihnachts-Beilage des Czernowitzer Tagblatt*, No. 2649, 24. 12. 1911, 1.

harem, in which the central topos of the "Orient" – exotic gardens, fountains, palm trees, minarets and Constantinople – merge with the heroine's emotional life: "Like fairy-tale creatures in love, the beauties of the harem walked through the wondrous gardens, among the pale, giant flowers of unusual plants…"[91] Women are idealized and sexualized, depicted through physical beauty and emotional sensitivity: "A pale face is wrapped in night-black hair – like a wondrous, strong flower in a sweet oblivion of all earthly things."[92] Polygamy is clearly highlighted through the relationship between Sultan Abdul Hamid and his favorites: "Moreover, as a favorite, she did not envy her rivals, but left them their happiness without jealousy."[93] The first wife, Sadia, is depicted as a mediator and emotional support in the harem hierarchy, roles that emphasize the social dynamics and role of women in the harem. The sultan possesses absolute power, but he is also portrayed through an emotional and protective dimension: "I will be your father and mother and I will create for you Allah's heaven on earth."[94] The text abounds in intertextual references to fairy tales and Islamic rituals, such as the Ramadan ceremony where the sultan's new wife is chosen.[95]

In the second story, "Ein Abend im Harem"[96], authenticity is further enhanced by the author's personal entry into the harem and insight into the daily life of women and harem rituals. The descriptions include the appearance of the women, dancing, musical performances, scenes of smoking and food preparation, the appearance of the women's chambers, depicting the harem as a complex, ritualized and aesthetically organized space. Kardos

[91] Kornelia Kardos, "Gül-Bahar. Ein Ramazanbraut Abdul Hamids", *Weihnachts-Beilage des Czernowitzer Tagblatt*, No. 2649, 24. 12. 1911, 1..

[92] Ibidem.

[93] Ibidem.

[94] Ibidem.

[95] Ibidem.

[96] The story was reproduced several times from 1906 to 1918 under the titles "Ein Abend im Harem des Sultans", "Der Sultan und die Frauen" and "Ein Abend im Harem Abdul Hamids" in *Neues Wiener Journal*, *Neues Pester Journal*, *Wiener Sonn- und Montags- Zeitung*, *Dom i sviet* (in Croatian), *Nebraska Staats-Anzeiger und Herold, Die Drau* and *Österreichs Illustrierte Zeitung*.

records in detail the smells, light and arrangement of the *mindars* and halls, thereby attempting to justify the actual presence: "The room was intoxicatingly permeated with the scent of fragrant Indian woods, rose oil and fine cigarette smoke. The entire floor was covered with luxurious carpets from Smyrna. Along the walls, which were decorated with beautiful stuccoes resembling delicate lace fabrics, stretched *mindars* of white silk interwoven with gold, with fashionable, colorful cushions. On them sat and lay numerous young ladies, dressed in luxurious silk fabrics embroidered with gold and with veils of gold gauze. Their exposed breasts were adorned with precious jewels, their foreheads were adorned with pearl necklaces, and their bare feet were in lovely, embroidered slippers."[97] Given that the harem was mainly a space where both women and children resided, this kind of exhibitionism is less likely to have been present.

Women are depicted through a stereotypical code of beauty – "thick, black hair fell in countless, tiny braids around a pale face, in which large, dark eyes shone" – thus constructing the harem as a space of physical attraction and aesthetic processing of the female appearance, reducing their identity to visual appeal and reinforcing the exoticized, objectified representation typical of Orientalist discourse.[98] The aestheticization of the body is particularly evident in dance performance: "young ladies walked on their bare toes, while their gold jewelry on their wrists and ankles jingled rhythmically," while "at the same time, with their fingers, adorned with rings, they played a three-stringed guitar and sang songs of praise."[99] Dance is not only a collective artistic scene, but also an arena of female rivalry: "The Nubian Diania wanted to overshadow the Circassian Halima, the Syrian Amina watched the beautiful Greek Asta with malicious glances, trying to outdo her in dance."[100] In this way, Kardos confirms the widespread stereotype of the harem as a place of competition in beauty and

[97] Kornelia Kardos, "Ein Abend im Harem", *Wiener Sonn- und Montags-Zeitung*, No. 35, 2. 7. 1907, 9.

[98] Ibidem.

[99] Ibidem, 10.

[100] Ibidem.

grace, and the interethnic composition of the dancers further enhances the exotic impression. The musical dimension emphasizes the hybridity of the cultural space: while "oriental" instruments dominate, the harem also has a piano, thus presenting the "Orient" in contact with the West. The performance is followed by a series of everyday actions that demystify the harem, but at the same time sensualize it: the women "lit cigarettes and sipped sherbet", the slaves served dinner in "countless silver bowls", and the harem ladies showed a penchant for sweets, while distancing themselves from champagne. The most valuable part of the experience for the narrator, however, is access to intimate spaces — "the bedrooms of the harem part of the palace… each had a low, wide divan-like bed, with a canopy of white silk" and "a bathroom with an oval basin and tent-like dressing alcoves".[101] These descriptions combine ethnographic details with the exotic aesthetics of silk, light, and marble, with which Kardos seeks to confirm the authenticity of the testimony, while also reproducing the Orientalist imaginary of the harem as a luxurious and sensual space. The final scene of the garden – "in the moonlight a scenic image of theatrical magic developed: beautiful, luxuriously dressed women walked arm in arm… gathered around a bubbling fountain" – transforms everyday life into a theatrical spectacle, where the narrator's real experience is translated into a romantic image of the "Orient".[102] But such descriptions of harems are also anachronistic, dating back to the 16th century. Women who lived in them, such as Emily Said-Ruete, described daily activities such as prayer, needlework, childcare, reading, studying, and so on. Foreign women never actually saw a real harem, but rather official rooms decorated in a European style. As Brisson warns, oriental women were selective about what they would show visitors and kept information private to preserve privacy. In other words, they used the same strategies to sensationalize the behavior of European women that European women used to criticize their own culture.[103]

[101] Kornelia Kardos, "Ein Abend im Harem", *Wiener Sonn- und Montags-Zeitung*, No. 35, 2. 7. 1907, 10.
[102] Ibidem.
[103] U. Brisson, "Discovering Scheherazade", 103-106.

The author also expresses her nostalgia for this image of the "Orient", or Constantinople, in the feuilleton "Konstantinopel zur Verkündigung des Heiligen Krieges" from 1915. The text opens with a clear placement in the political context of the war, emphasizing that "since November 12, 1914, when the sultan declared the Holy War and called on all Muslims to fight against the Entente powers, the eyes of the whole world have been fixed… on the Ottoman Empire", thus setting the theme of war, traditionally perceived as masculine, as a framework.[104] The author, however, moves away from war reports, focusing on the depiction of Constantinople and its cultural and religious rituals. Numerous intertexts and references appear in the text: "an Arab writer" is quoted who calls Istanbul "the queen of all the cities of the Orient", the sultans of the past are invoked – "the Murads, the Selims and the Mohammedans" – and Osman II and his tragic end in Mecca are mentioned. The travel itinerary begins with the steamer entering the Bosphorus, then leads through the city's districts (Divane Street, Grand Rue de Pera, Kasımpaşa, Ejüp or Yedi Kule), and ends with a description of a caravan leaving Istanbul on a pilgrimage to Mecca. A whole series of romantic descriptions contribute to the exotic impression: the city emerges "like a theater backdrop" and "like a relief map", while at night the Bosphorus shimmers in a "fiery river of light", and the boats turn into "fiery ghost ships". Such scenes also carry a tone of nostalgia for the "Orient" because it is emphasized that "Western influence is increasingly penetrating Islamic traditions, and typical oriental phenomena are increasingly erased, so much so that the physiognomy of the former residence of the caliph can barely be recognized", and that in certain districts one can still feel "the most conservative Islam" and "medieval asceticism".[105] In contrast to this evoked "old spirit", signs of change and modernization stand out: modern trams, cars and carriages have replaced the oriental murmur, harem ladies "delightfully imitate Viennese women", despite their airy *ashmak*, go out

[104] Kornelia Kardos, "Konstantinopel zur Verkündigung des Heiligen Krieges", *Beilage der Linzer Tages-Post*, No. 61, 6. 3. 1915, 17.

[105] Ibidem.

unaccompanied by eunuchs and ride in cars or carriages, and the pilgrimage itself is now carried out by steamers via Port Said and Jeddah instead of desert caravans. However, some districts, such as the Grand Rue de Pera, despite signs of modernity and their status as a symbolic gathering place for Europeans, have not yet experienced the desired transformation into a true "European center of elegance".

The text also reproduces stereotypes: conservative Muslims are described as "fanatics", women as "harem flowers", and opium enthusiasts (*gasashiri*) as exotic decadents. Through this, the usual topos about Constantinople are recognized: the city as "the center and connecting point of all the charms of the world", luxurious court scenes and colorful bazaars. A special place is given to the court ceremony marking the revelation of the Quran in the Hırka-i Şerif Odası, where the sultan pays homage to relics, while "the procession is led by horsemen in colorful robes", and the harem ladies, observed through the windows of their carriages, give the impression of "gentle spirits of fragrance". The most impressionist scene, however, is the farewell of the caravan to Mecca, in which "a green, flag- and carpet-draped, jewel-encrusted, towering structure carried by a camel" carries the sacred shroud (*kiswa*), while "tambourines groan, a company of dervishes howl, and the faithful raise their prayers at the top of their voices: 'Allah hu! Allahu Akbar!'."[106] The author singles out these two ritual scenes because she recognizes them as moments in which the "romance of former royal glory", "miraculous authenticity" and the invocation of an "oriental fairy tale" are permeated, thereby implicitly fulfilling the expectations of the reader – an audience that still seeks fascination with the "vanishing Orient", the spectacle of the exotic and the illusion of contact with an imperishable tradition.

She also tried to attract readers, especially women, with a cultural essay on coffee. In the text, she acts as a cultural mediator between the Ottoman-Oriental and European cultural spaces, translating the customs,

[106] Kornelia Kardos, "Konstantinopel zur Verkündigung des Heiligen Krieges", *Beilage der Linzer Tages-Post*, No. 61, 6. 3. 1915, 18

history and social significance of coffee into a language understandable to the reader of a Viennese newspaper. Although she refers to the personal statements of Arab scholars, she emphasizes her own role as a researcher and guide from the very beginning, positioning herself as an authority who clarifies the Oriental phenomenon "from the inside": "When I visited Constantinople, I felt prompted to investigate the historical sources of our favorite beverage, which is closely connected with culture, and I believe that it might be of general interest to obtain a somewhat more extensive explanation of its development."[107] The text begins with a series of Oriental topos like bazaars and cafes which introduce the European reader to the exotic world of the "Orient", but at the same time stereotype it as a space of discomfort, isolation and passive contemplation. She writes: "The Oriental knows no clubs or other societies. His gathering places are bazaars and coffee houses (...) sitting curled up on his mindar (...) with a stool on which is written 'kaffa' and 'findschan' (...) he devotes all his thoughts only to the smoky clouds of his pipe and that precious, pearly-glittering drink."[108]

Kardos builds the story of the origin of coffee through a genealogical sequence, starting with Mufti Dhabani and his discovery of the bean in the early 16th century, through the ban in Mecca in 1511, and continuing through the spread of the beverage in the Ottoman Empire and its arrival in Europe in the mid-17th century. She uses toponyms such as Aden, Shoa, Kas, Mecca, Constantinople, and Aleppo, as well as precise chronological references (1508, 1511, 1648, 1672, 1683), which gives the reader a sense of historical reliability and linear development. Her position as a cultural mediator is further strengthened by her references to scientific authorities: she particularly highlights the account of the German travel writer and physician Leonhard Rauwolf, whom she directly quotes in describing his encounter with coffee in Aleppo. In doing so, she places her text within a wider network of Orientalist sources and enhances the credibility of her own narrative.

[107] Kornelia Kardos, "Kaffee", *Österreichs Illustrierte Zeitung*, No. XXIII, 24. 5. 1914, 923.

[108] Ibidem.

Her mediation is not neutral: while on the one hand she describes coffeehouses with fascination as melancholic and pleasant places of oriental everyday life, on the other hand she discredits "Islamic" peoples by depicting them in a state of cultural and moral neglect. This ambivalent view is further emphasized by the description of the fanaticism with which Muslim rulers and ulema declared coffee a "devil's drink" and subjected its drinkers to persecution and even martyrdom. Kardos dramatizes the historical development of coffee to the point that she even introduces Avicenna as an authority with whom an attempt was made to challenge the ban and demonstrate the legitimacy of the drink. This tension between exotic appeal and civilizational disparagement clearly reflects the narrator's orientalist perspective and reinforces her function as a cultural mediator who interprets and disciplines world of the *Other* for the European reader.

In the further course of the narrative, Kardos shows how coffee, from an oriental beverage, gradually became a European cultural asset. She traces its journey from Mecca through the Ottoman Empire to the court of Louis XIV and the first coffeehouse in Vienna at the end of the 17th century, making coffee a symbol of cultural transfer between East and West. She also dramatizes the social significance of the drink through anecdotes that connect the intimate and political spheres: from harem stories in which the lack of coffee could be a reason for divorce, to diplomatic rituals in which the serving or denial of coffee marked the level of relations between the Ottoman Empire and Western powers. Kardos includes an ethnographic element in the narrative, describing in detail the preparation of Turkish coffee. She explains that roasted and finely ground coffee is used for each cup, and sugar is optionally added, and the drink is heated several times before serving, during which it is poured into cups together with the grounds. With this practical description, she further strengthens her role as a cultural mediator, as she conveys to readers concrete knowledge about the preparation, along with historical and symbolic context. Although she emphasizes that coffee remains a "characteristic of Orientals," she also universalizes it, presenting it as a common good of the entire world, thus

making what was once exotic and "other" part of the common cultural heritage.[109] By combining ethnographic details and universalization, Kardos demonstrates the gendered aspect of her storytelling: the recipe, traditionally associated with the feminine sphere, is transferred from the private to the public space, while the ritual of preparing coffee, primarily male, becomes a space of female appropriation and inclusion in the discourse of cultural history, confirming her role as a cultural mediator between the intimate and the universal, the private and the public.

During the 19th century, Ottoman Palestine, and Jerusalem in particular, became the center of European religious, cultural, and political imagination. Travel to the Holy Land combined piety and colonial interest, shaping an Orientalist image of a place that was both exotic and sacred.[110] Following the opening of the British Consulate (1838) and then the Suez Canal (1869), Jerusalem became a center of diplomatic, missionary, and tourist activity. Travel arrangements by travel agencies such as Thomas Cook's brought in thousands of pilgrims and tourists, while European powers such as Germany vied for political and economic influence.[111] By the end of the 19th century, Palestine had become a crossroads of religion, tourism, and imperial ambition.

The appeal of the center of three monotheistic world religions, as well as the romantic fascination with the "Orient", was probably both a tourist and literary inspiration for Kornelia Kardos. In her texts about Palestine published at the beginning of the 20th century, the author takes on the role of a tourist guide (like Baedecker or Cook), leading the reader on a journey, but instead of practical instructions, she offers literary descriptions of landscapes, historical sites and spiritual impressions, combining itinerary,

[109] Kornelia Kardos, "Kaffee", *Österreichs Illustrierte Zeitung*, No. XXIII, 24. 5. 1914, 923.

[110] Paolo Maggiolini, "Images, Views, and Landscapes of the Holy Land. Catholic and Protestant Travels to Ottoman Palestine during the 19th Century", in: *QUEST. Issues in Contemporary Jewish History*, Milano: Fondazione CDEC, 2013, No. 6, 20-22.

[111] Hasan Ali Polat, Aytuğ Arslan, "The rise of popular tourism in the Holy Land: Thomas Cook and John Mason Cook's enterprise skills that shaped the travel industry", in: *Tourism Management,* London: Elsevier Ltd, 2019, No. 75, 232-235.

biblical references and a sensitive perception of space.[112]

The description of the itinerary begins from Port Said and Jaffa to Jerusalem, Bethlehem and the surrounding holy places, mentioning the journey by ships, trains and carriages, and the hotel accommodation where Europeans stay, which contrasts with the local everyday life in its comfort. The texts often use the first-person plural, which suggests that the author experienced the journey as part of a pilgrimage group, conveying not only the presence in the group but also the collective memory and feelings of pilgrimage – the awe, spiritual inspiration and emotions that arise when visiting holy places. The topos of biblical and holy places dominate the texts and form the core of the itinerary: the valley where David killed Goliath, the Mount of Offense where Solomon offered sacrifices to pagan gods, the tombs of Absalom and Jacob, the Way of Passion along the Mount of Olives, the Basilica of the Holy Sepulchre, the Dome of the Rock, the Church of the Nativity in Bethlehem, the Garden of Gethsemane, the Chapel of the Ascension and the Jordan River.[113] Kardos not only describes the geographical layout, but also powerfully conveys the emotional experience of the traveler at each of these places: "The thought that from this narrow space the history of humanity received an impetus that extended to all the countries of the world is so strong that no one can resist it."[114] A visit to the Basilica of the Holy Sepulchre, the Dome of the Rock, and the Church of the Nativity in Bethlehem further deepens the emotional experience, where the author describes in detail the rituals and piety of the pilgrims: "In the hall is a marble slab on which the body of Christ was once laid and anointed," and the pilgrims "stand shoulder to shoulder in the church halls, chapels, and crypts, where they impatiently await that

[112] These are: "Das heilige Land", *Österreichs Illustrierte Zeitung*, No. XIV, 23. 4. 1905; "Im gelobten Land", *Österreichs Illustrierte Zeitung*, No. XVIII, 11. 4. 1909; "Ostertage in Jerusalem", *Neuigkeits Welt-Blatt*, No. 66, 20. 3. 1913.

[113] The same itinerary was also offered in Cook's tourist guide. See: H. A. Polat, A. Arslan, "The rise of popular tourism in the Holy Land", 234.

[114] Kornelia Kardos, "Ostertage in Jerusalem", *Neuigkeits Welt-Blatt*, No. 66, 20. 3. 1913, 21.

solemn moment."[115] Romantic descriptions of nature and landscape, such as the Mount of Olives, the Judean Desert, and the Jordan Valley, serve as an emotional framework for the experience of biblical places: "Herbs of all kinds emit intoxicating fragrances, and a deep peace overwhelms us upon entering this beautiful place", thus combining the geographical and spiritual dimensions of travel.[116]

Kardos records in detail the diversity of the population and social dynamics in Palestine, with particular emphasis on the censuses of Jaffa (20,000) and Bethlehem (10,000). In Jerusalem, she describes Arabs, "curly-haired" Jews, veiled harem women, soldiers, Turks, foreigners, officers on horseback, camels, mules, while in the Easter processions, Muslims, Jews, Maronites, Copts, Greeks and Romans are mentioned.[117] In Bethlehem, the author notes alleys and shops that resemble those in Jaffa in their uniformity, while the only particularly developed industry is the production of religious objects – crosses, amulets, rosaries and similar accessories for pilgrims. At the same time, the Jewish poor are present, and the author also mentions half-grown boys as guides or street vendors, as well as Bedouins, Ethiopians, Persians, Moroccans and harem ladies, which shows the colorful and vivid social mosaic of Palestine in the early 20th century. Such demographic recording shows the author's tendency to document the social and ethnic layers of the area through which she travels, and she is particularly fascinated by the Arabs, whose everyday activities and the external appearance is depicted with a mixture of admiration and exoticism – from the robes and headscarves to the way of participating in processions and everyday life.

She refers a couple times to Goethe's work "Kindred Spirits", from which she highlights the indicative quote: "It is inherent in nature to communicate", thereby attempting to interpret the space of Palestine in an introspective and subjective manner, through the prism of inner feeling and

[115] Kornelia Kardos, "Das heilige Land", *Österreichs Illustrierte Zeitung*, No. XIV, 23. 4. 1905, 747.

[116] Ibidem.

[117] Ibidem.

aesthetic contemplation.[118] Goethe's thought reflects one of the central principles of Romantic poetics – the understanding of nature as a medium of inner expression, a mediator between the outer world and the inner life of the traveler. In this framework, the author also invokes the figure of the "sensitive traveler" – perhaps herself – who becomes "enchantedly attached to this land, and the imagination tirelessly seeks to satisfy its thoughts, either by returning to the past or by anticipating the future. However, these momentary restless diversions are only the consequence of the strong ability of this region to leave a deep impression."[119] This intertextual connection testifies to the application of romantic poetics in her writing: Kardos combines the sensitive perception of natural and historical landscapes with the emotional response to biblical and religious places, creating a literary experience in which personal emotions merge with ethnographic and religious observations, while Palestine becomes a space where subjective experience and documentary precision harmoniously intertwine.

In the feuilletons about Morocco, similarly to the text about Constantinople, Kardos begins with a political framework: Morocco "has often been before our eyes and has become closer to us due to political events in recent times."[120] In this she alludes to the circumstances of the acquisition of the French protectorate over the country (1912). However, here too she distances herself from political, masculine writing and instead chooses to present "small, lesser-known cultural sketches and glimmers of light – intended to illuminate the world of the Orient even more deeply for us".[121] This puts the female domain of experience and sensibility in the foreground, focused on everyday customs, rituals, people and intimate scenes of life in Tangier.

Arriving at the port evokes romantic and intertextual comparisons: "(...) mountain peaks emerge from the colored morning mists, the sunlight

[118] Kornelia Kardos, "Im gelobten Land", *Österreichs Illustrierte Zeitung*, No. XVIII, 11. 4. 1909, 655.
[119] Ibidem.
[120] Kornelia Kardos, "Marokkanische Kulturbilder", *Linzer Tages-Post*, No. 205, 8. 9. 1912, 18.
[121] Ibidem.

flickers like a filigree embroidery over the green peaks of the mountain masses whose oblong terraces gradually descend all the way to the sea – as if the landscape wants to become a fantastic fairy tale, reviving scenes from the fairy-tale world of Harun al-Rashid."[122] But as soon as she steps into the city, Kardos emphasizes the contrast and generalization: "(...) in the rose bushes are the rotting carcasses of dead animals, and piles of garbage, bones, ashes and ruins obstruct the passage, in the most interesting places you can see the corpses of dogs and cats, or live, starving specimens creep around them, wandering among the garbage – scenes of misery that can only be found in the Orient."[123] *The Orient*, as she constantly calls it, is a place of contradiction in her feuilletons – a fairy-tale exterior contrasted with decay, unhygienic conditions, and fanaticism.

The center of Tangier is the Souk-el-Barra square, also a fairground where: "There is no more picturesque picture than the colorful human chaos that stirs and rolls up and down there during the weekly markets. What life and bustle spread through these peculiar trading houses!"[124] Kardos also describes a kaleidoscope of folk types: "large Bedouins with double keffiyehs, Moors with white turbans, picturesquely draped in flowing linen or silk haiks, dark bronze faces of the Shilluks, Turks, thin Berbers and dark-skinned black Africans; among them push and haggle the kermashies (carpet sellers), maskets (large spice merchants), Persians with high hats from the Shiite prophetic cities and Luria merchants from the caravanserais; but there is no shortage of warrior figures in this crowd: soldiers with long rifles over their arms and curved daggers at their belts – foot soldiers or horsemen – fighters for the faith of the prophets."[125]

She particularly emphasizes sacred space and religious customs. Mausoleums and tombs are presented as places of faith in healing power: "... pieces of clothing are often found on stone tombs – torn robes – because it is

[122] Kornelia Kardos, "Kulturbilder aus Tanger", *Die Drau*, No. 20, 25. 1. 1913, 1.

[123] Ibidem.

[124] K. Kardos, "Marokkanische Kulturbilder", *Linzer Tages-Post*, No. 205, 8. 9. 1912, 18.

[125] Ibidem.

believed that a sick part of the body can be healed if it touches the cloth of the grave."[126] Because of such beliefs, the European traveler "does not feel much attraction to these places." The figure of the Wali, the holy beggar, is grotesque – "a skeleton with a silver beard", "full of amulets", "with a gaze blurred by hashish", whom the faithful approach kissing the torn robe.[127]

The celebration of the birth of the Prophet Muhammad is described as the pinnacle of popular life, but also as a chaotic, almost threatening scene. Kardos describes this "Fantasy" in detail – riders in colorful uniforms who shoot off volleys at full gallop, while "gunpowder and smoke spread like black clouds over a sea of white turbans".[128] Delighted by the masses, she feels disgust at the same time: "Nowhere does Islam show such repulsive fanaticism as in Morocco. Here the religion of hallucinations and persecutory fervor reigns".[129] The sound of drums and oboes, "howls that tear the night like the groans of the tortured dead", completely determines the atmosphere of the festivities.[130]

The most gruesome scene, she considers, is the ritual of the Aissaoua brotherhood. Dervishes fall into a trance, "one man wraps a snake around his neck and bites its tail, while the crowd roars in religious frenzy."[131] Kardos repeatedly calls this scene "repulsive," emphasizing that here the "Orient" is exposed in its most terrible fanaticism. She also emphasizes the element of cruelty in other customs – for example, in the circumcision procession, the boy is "more a victim than a celebrant," sitting in a saddle, and at the head of the procession, he is followed by men dancing and "letting out wild cries and firing rifle shots."[132]

[126] K. Kardos, "Kulturbilder aus Tanger", *Die Drau*, No. 20, 25. 1. 1913, 2.

[127] Ibidem.

[128] K. Kardos, "Marokkanische Kulturbilder", *Linzer Tages-Post*, No. 205, 8. 9. 1912, 19.

[129] K. Kardos, "Kulturbilder aus Tanger", *Die Drau*, No. 20, 25. 1. 1913, 2.

[130] K. Kardos, "Marokkanische Kulturbilder", *Linzer Tages-Post*, No. 205, 8. 9. 1912, 19.

[131] K. Kardos, "Kulturbilder aus Tanger", *Die Drau*, No. 20, 25. 1. 1913, 2.

[132] K. Kardos, "Marokkanische Kulturbilder", *Linzer Tages-Post*, No. 205, 8. 9. 1912, 19.

The position of women is illustratively marked by the image of confinement, imprisonment and stereotyping. In the wedding procession, the bride is hidden by a palanquin: "a temporary cage, which is only transferred to another cage to please her master, for a year or two at most, and then gives way to another".[133] Women in Tangier appear as "silent and veiled shadows, always closed, always hidden".[134] Kardos also draws a comparison with the European context here: "The mysterious nightlife of large cities is often described, with horrific scenes of love crimes and broken hearts. But an oriental place does not have to be a metropolis to give rise to similar images at every turn, because under the Moroccan sky a woman's heart is deprived of happiness in love."[135]

Despite the constant expression of aversion to fanaticism and unhygienic conditions, positive descriptions in a lyrical vein occasionally appear. At Cap Malabit, where the European colonial quarter is located, everything is "framed by southern vegetation", where "far from the dear homeland, one daydreams on a terrace covered with plants, surrendering to the magic of Moorish evenings."[136] At night, a mandolin is heard, and "the hand that plays the instrument is clearly not oriental, because the singing is too warm and the chords too harmonious" – which introduces a moment of beauty and longing, but also of difference.[137] In this way, Kardos clearly draws a line: fairy-tale beauty and harmony belong to European culture, while the "Orient" remains a space of "mysticism, superstition and fanaticism".

As a traveler and cultural mediator, Kardos shapes an ambivalent identity position in her texts about the "distant Orient" in which a romantic-tourist approach to writing intertwines with an attempt at ethnographic documentary and personal introspection. Her descriptions of harems, holy places in Palestine, Constantinople rituals and Moroccan customs rely on exotic

[133] K. Kardos, "Kulturbilder aus Tanger", *Die Drau*, No. 20, 25. 1. 1913, 2.

[134] K. Kardos, "Marokkanische Kulturbilder", *Linzer Tages-Post*, No. 205, 8. 9. 1912, 19.

[135] K. Kardos, "Kulturbilder aus Tanger", *Die Drau*, No. 20, 25. 1. 1913, 2.

[136] K. Kardos, "Marokkanische Kulturbilder", *Linzer Tages-Post*, No. 205, 8. 9. 1912, 19.

[137] K. Kardos, "Kulturbilder aus Tanger", *Die Drau*, No. 20, 25. 1. 1913, 2.

motifs of luxury, sensuality and fanaticism, but at the same time include factual details and subjective impressions that make her voice authentic and distinctive. It should be emphasized that some texts are explicitly marked as travel memories, which makes their credibility difficult to prove and additionally emphasizes the dimension of fictionalization, unlike, for example, the more realistic documentary tone in some texts by Čop Marlet. As a woman who enters public space, Kardos builds authority precisely through gender-coded registers of the intimate and aesthetic, and her emancipation does not exclude subjection to social expectations but rather intertwines with them. Thus, a discourse emerges in which fascination and distance, exoticization and critical observations function simultaneously, confirming but also reshaping the Orientalist imaginary and revealing the complex, hybrid position of the female travel writer in the late Austrian cultural space.

After the Congress of Berlin (1878), when Austria-Hungary took over Bosnia and Herzegovina, tourism became a means of political and cultural legitimization of the new government. The Austro-Hungarian administration sought to change the perception of the country as "wild" and dangerous, promoting it as a desirable, safe and modernized destination.[138] During the administration of Benjamin Kallay, tourism developed as part of an economic and ideological project – through the construction of railways, hotels, and the publication of travelogues that portrayed Bosnia as an oriental-romantic, but civilized country.[139] The establishment of the Bosnian Herzegovinian *Tourist Club* (1892) and promotional publications confirm that tourism promotion played an important role in the Habsburg strategy of justifying the occupation, Europeanization and cultural representation of Bosnia and Herzegovina.[140]

[138] See: Edin Hajdarpasic, *Whose Bosnia?: Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840-1914*, Ithaca – New York: Cornell University Press, 2015, 189-192.

[139] See: Ross Cameron, "'An Oriental Holiday': constructing Bosnia and Herzegovina as a destination in British tourist literature, c. 1890-1914", in: *Journal of Tourism History*, London: Taylor & Francis, 2023, No. 15, 236-237.

[140] See: Sonja M. Dujmović, "Osnove i smjernice razvoja turizma u Bosni i Hercegovini do 1914.",

Kornelia Kardos's texts on Bosnia and Herzegovina can also be viewed through the lens of promoting a "new tourist country". In the article "Unsere jungsten Provinzen" (1908) and the feuilleton "Bilder aus Bosnien" (1910), Kardos presents Bosnia and Herzegovina as a space that is simultaneously an exotic "Orient" and an imperially modernized tourist destination, with the years of publication symbolically linked to the political context. The year 1908 symbolizes the annexation and legitimization of the "civilizing mission" through railways, hotels and health resorts: "Since, however, the first impetus for cultural development was given, and since this country also received its railways and comfortable hotels, a new life has begun, so to speak – and Bosnia has become a new domain for pleasure-seeking travelers, a new tourist country."[141] On the other hand, 1910 marks, after the emperor's visit, a further confirmation of imperial authority: "Since our monarch has visited Bosnia, our new provinces are currently arousing ever greater interest."[142]

The description of the travel itinerary (Ragusa–Mostar–Sarajevo–Ilidža–Jajce–Banja Luka) is structured around the railway and modern roads, with the means of transport symbolizing progress and civilizational intervention. Nature is depicted with melancholy, with classic Romantic tropes of picturesque landscapes and topos such as mosques and minarets emerging as "light paintings from past times", thus affirming Bosnia as an exotic "Orient". The author presents Mostar as a "peculiar mixture of old Oriental life with true Asian neglect", where the visually impressive "Roman bridge" contrasts with dilapidated mosques, dirty alleys and shacks.[143] Kardos also describes it as a starting point for further experiences: from here the journey continues towards Sarajevo and its panoramic

in: *Historijska misao*, Tuzla: Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, 2024, No. 10, 65-111.

[141] K. Kardos, "Unsere jungsten Provinzen", *Österreichs Illustrierte Zeitung*, No. XVIII, 22. 11. 1908, 197.

[142] K. Kardos, "Bilder aus Bosnien", *Die Drau*, No. 187, 18. 6. 1910, 2.

[143] K. Kardos, "Unsere jungsten Provinzen", *Österreichs Illustrierte Zeitung*, No. XVIII, 22. 11. 1908, 198.

views from the muezzin's balcony, towards Jajce and its Pliva waterfall, and through Banja Luka and its Trappist monastery.

Comparisons of the Bosnian mountain landscape with the Austrian or Swiss Alps facilitate the reader's identification with familiar landscapes but also imply the inclusion of Bosnia and Herzegovina in the European political space. Kardos also emphasizes topos such as the cemetery and the bazaar as a synecdoche of the "Orient". The panoramic view from the muezzin's balcony allows for contemplation and at the same time sublimates the entire landscape: "All around are lush, fertile plains green and fragrant (…) when the view encompasses the entire picture of Sarajevo (…) only one thought arises: what must it have looked like here before the occupation?"[144]

Historical depictions of cities connect space with specific personalities and events. In Jajce, Stjepan Tomašević, the last Bosnian king executed in 1463, is mentioned, which gives the city symbolic weight as the seat of royal history and natural wonders. Mehmed-pascha Sokolović, Omer-pascha, Husein-captain Gradaščević and Gazi Husrev-bey appear in Sarajevo, highlighting the continuity of the Islamic elite and local authorities in shaping urban and cultural history, but through the perspective of an Austro-Hungarian observer who exoticizes the city and justifies imperial intervention. Stereotypes of religious fanaticism and "oriental semi-culture" provide cultural and political legitimization to the Austro-Hungarian intervention. The ambivalence of the depiction is evident in the description of Islam and temples: the simplicity and modesty of mosques contrast with the expectations of the European visitor, which ensures exoticism and fascination, while at the same time justifying "civilizational" interest.

Women's spaces and objects, such as the *mindar* and *muscharabi*, are particularly described, where the exoticism of private life is depicted through the contrast between inner intimacy and invisibility to the outside, while the public space of the bazaar and cultural landmarks allows for the observation of the "original" way of life and tourist attraction: "Whoever

[144] K. Kardos, "Unsere jungsten Provinzen", *Österreichs Illustrierte Zeitung*, No. XVIII, 22. 11. 1908, 198..

today feels the desire to travel there (...) can now indulge in the passion of travel in the most comfortable way possible and fully enjoy that experience."[145] Ilidza and its bathing life further illustrate the combination of Western and Oriental elements, and natural phenomena, such as the Pliva Waterfall in Jajce, emphasize the spectacular beauty of Bosnia and the potential for tourist enjoyment.

Romantic poetics permeate the text through melancholic landscapes of mountain massifs, rivers, waterfalls and cities such as Mostar, Sarajevo and Jajce, while nature and historical motifs evoke sentimental reflection and a sense of eternal changeability: Goethe's quote further legitimizes the perception of natural grandeur and the imperial mission: "Nature is everything. – Past and future do not exist for her. – She is a whole, and yet unfinished – and the present is her eternity."[146] Both texts thus function doubly: as romantic tourist guides and as propaganda texts of imperial culture, oscillating between fascination with landscape, historical continuity, exoticism and imperial legitimation.

In conclusion, it can be said that the identity of Kornelia Kardos in the texts is shaped through the perpetuation of existing orientalist discourses, the ambivalence of the depiction of the *Other,* but also the imperial rhetoric of the Austro-Hungarian "civilizing mission". Specifically, the author balances between emancipation and submission to social and imperial norms, but while the "distant Orient" remains incompletely tamed and inaccessible, the "close to home Orient" appears as a space that can be civilized and in which it is possible to intervene through infrastructure, education and cultural policy, confirming her cultural authority and loyalty to the Monarchy.[147] The power of such discourses lies precisely in their

[145] K. Kardos, "Bilder aus Bosnien", *Die Drau*, No. 187, 18. 6. 1910, 2.

[146] Ibidem, 5.

[147] In this case, similarities can be seen with the views of the Austro-Hungarian policymakers on the "distant" and "close to home" *Orient*, which were mentioned earlier. See: J. Heiss, J. Feichtinger, "Distant neighbours: Uses of orientalism in the late nineteenth-century Austro-Hungarian empire", 157, 159.

ability to connect the fascination with exotic and aesthetic pleasure with the ideological legitimization of imperial presence, while simultaneously shaping the hybrid position of the female travel writer who balances between apparent criticism and ideological loyalty.

Conclusion

The travel writing of Mara Čop Marlet and Kornelia Kardos developed in a period of intense mobility, media expansion and imperial self-representation of late Austria-Hungary. At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, Austria-Hungary emerged as a regional power with a strong interest in the South-Eastern and Mediterranean areas, and the process of modernization, colonial expansion and journalistic professionalization opened new, but also limited, opportunities for public activity to women. Technical progress – the steamboat, the railway, popular guides and photographic technology – made travel more accessible, while the feuilleton became one of the forms of cultural communication and shaping the imagination about "other" spaces. In this framework, they are authors who use the genre of travel writing and the form of feuilleton as a space of self-affirmation and exit from the private sphere, but also as a means of participating in the imperial discourses of knowledge. Their texts, published in prominent Viennese and regional newspapers, function within a network that simultaneously shapes a female audience, popularizes the idea of the *Orient*, and legitimizes the "civilizing mission" of the Monarchy. In this complex socio-cultural and media context, Mara Čop Marlet and Kornelia Kardos travel, observe, and write – as women, as Europeans, and as participants in the imperial project of representing the "Other."

The analysis of their travel writing showed that their (textual) identities were formed at the intersection of gender, culture and imperial power. Their texts reveal a process of constant negotiation between personal emancipation and belonging to the dominant European discourse, within which women gain public visibility through the act of traveling and writing. For both

authors, travel writing functions as a space of self-affirmation and cultural legitimation – a means through which they can assume the role of observer, interpreter and mediator between cultures. In this sense, their texts not only construct images of the *Orient*, but also the figure of the author – a woman who observes, interprets and produces knowledge. While the "distant Orient" – Algeria, Turkey, Palestine and Morocco – remains fascinating, but distant and partially inaccessible, the "close to home Orient" – Bosnia and Herzegovina – enables the authors to intervene, encourages their legitimation of the cultural and political mission of the Monarchy, and confirms the authority of observers and interpreters. Both employ strategies of exoticization and moral judgment, adapted to local and temporal contexts.

The identity that emerges from these texts is not stable, but hybrid and multi-layered: it is created at the intersection of the private and the public, of criticism, empathy and distance. The authors simultaneously use existing orientalist tropes and repurpose them to articulate their own voices within the male intellectual and cultural sphere. In this way, their writing functions as a double discursive act – participating in the imperial project and reshaping it from within. The authors' identity is formed through the gaze, but also through the awareness that this gaze is determined by gender and cultural boundaries. Through the feuilleton form – at once personal and public, fragmentary and reflexive – Čop Marlet and Kardos shape themselves as subjects of knowledge and experience, confirming that female travel writing in the Monarchy was a space of self-affirmation within socially prescribed gender boundaries, which simultaneously limited and encouraged their authorial position.

SOURCES AND LITERATURE

Periodicals

Beilage der Linzer Tages-Post, Linz, 1915.

Bosnische Post, Sarajevo, 1892.

Curliste von Abbazia, Abbazia, 1895.

Czernowitzer Zeitung, Czernowitz, 1909.

Die Drau, Esseg, 1910, 1913.

Grazer Tagblatt, Graz, 1891.

Hygiea, München, 1893.

Linzer Tages-Post, Linz, 1912.

Neue Illustrierte Zeitung, Wien, Leipzig, 1889.

Neuigkeits Welt-Blatt, Wien, 1913.

Österreichs Illustrierte Zeitung, Wien, 1905, 1908, 1909, 1909, 1914.

Weihnachts-Beilage des Czernowitzer Tagblatt, Czernowitz, 1911.

Wiener Abendpost, Wien, 1889, 1890.

Wiener Sonn- und Montags- Zeitung, Wien, 1907.

Wiener Zeitung, Wien, 1889, 1890.

Books

Bhabha, K. Homi, *The Location of Culture*, London: Routledge, 1994.

Berman, Nina, *Orientalismus, Kolonialismus und Moderne: Zum Bild des Orients in der deutschsprachigen Kultur 1900*, Stuttgart: M&P Verlag für Wissenschaft und Forschung, 1997.

Blunt, Alison, *Travel, Gender, and Imperialism: Mary Kingsley and West Africa*, New York: Guilford Press, 1994.

Čop Marlet, Mara, *Südslawische Frauen. Auf Höhen und Tiefen der Balkanländer*, Budapest: Carl Grill, 1888.

Erdoğdular, Amzi Leyla, *The Afterlife of Ottoman Europe: Muslims in Habsburg Bosnia Herzegovina*, Stanford – California: Stanford University Press, 2024.

Hajdarpasic, Edin, *Whose Bosnia?: Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840-1914*, Ithaca – New York: Cornell University Press, 2015.

Kabbani, Rana, *Europe's Myths of Orient: Divise and Rule*, London: The Macmillan Press Ltd, 1986.

Lemon, Robert, *Imperial Messages: Orientalism as Self-Critique in the Habsburg Fin de Siècle*, Rochester: Camden House, 2011.

Lewis, Reina, *Gendering Orientalism: Race, Femininity and Representation*, London: Routledge, 1996.

Lewis, Reina, *Rethinking Orientalism. Women, Travel and Ottoman Harem*, New Brunswick: Rutgers University Press, 2004.

Malečková, Jitka,"*The Turk" in the Czech Imagination (1870s-1923)*, Brill: Leiden, 2021.

Marchand, Susan, *German Orientalism in the Age of Empire: Religion, Race, and Scholarship*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Melman, Billie, *Women's Orient – English Women and the Middle East, 1718-1918: Sexuality, Religion and Work*, London: Macmillan, 1992.

Mills, Sara, *Discourses of Difference: An Analysis of Women's Travel Writing and Colonialism*, London: Routledge, 1991.

Obad, Vlado, *Njemačko novinstvo Osijeka u promicanju građanske kulture*, Osijek: Njemačka zajednica – Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, 2014.

Okey, Robin, *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia 1878-1914*, New York: Oxford University Press, 2007.

Polaschegg, Andrea, *Der andere Orientalismus: Regeln deutsch-morgenländischer. Imagination im 19. Jahrhundert*, New York: De Gruyter, 2005.

Pratt, Mary Louise, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*, London: Routledge, 1992.

Said, Edward, *Orijentalizam*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2008.

Stamm, Ulrike, *Der Orient der Frauen: Reiseberichte deutschsprachiger Autorinnen im frühen 19. Jahrhundert*, Böhlau, 2010.

Vervaet, Stijn, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj: Dinamika izgradnje nacionalnih odnosa u BiH od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*, Zagreb-Sarajevo: Synopis, 2013.

Zantop, Susanne, *Colonial Fantasies: Conquest, Family, and Nation in Precolonial Germany, 1770-1870*, Durham: Duke University Press, 1997.

Articles

Aldrich, Robert, "Gender and Travel Writing", in: *Cambridge History of Travel Writing*, ed. Nandini Das, Tim Youngs, London: Cambridge University Press, 2019, 520-534.

Bailey, C. M. Scott, "Introduction: Global Travel, Exploration, and Comparative Study of Empire", in: *Journal of World History*, Honolulu: University of Hawai'i, Department of History, College of Arts, Languages & Letters, 2023, No. 34, 1-13.

Bassnett, Susan, "Travel writing and gender", in: *The Cambridge Companion to Travel Writing*, ed. Peter Hulme, Tim Youngs, London: Cambridge University Press, 2002, 225-242.

Behdad, Ali, "Orientalism and Middle East Travel Writing", in: *Orientalism and Literature*, ed. Geoffrey P. Nash, Cambridge Critical Concepts, Cambridge: Cambridge University Press, 2019, 185-201.

Brisson, Ulrike, "Discovering Scheherazade: Representations of Oriental Women in the Travel Writing of Nineteenth-Century German Women", in: *Women in German Yearbook*, Lincoln Mall: University of Nebraska Press, 2013, No. 29, 97-117.

Cameron, Ross, " 'An Oriental Holiday': constructing Bosnia and Herzegovina as a destination in British tourist literature, c. 1890-1914", in: *Journal of Tourism History*, London: Taylor & Francis, 2023, No. 15, 233-256.

Chakravorty Spivak, Gayatri, "Can the Subaltern Speak?", in: *Marxism and the Interpretation of Culture*, ed. Cary Nelson, Lawrence Grossberg, Basingstoke: Macmillan Education, 1988, 271-313.

Dujmović, Sonja M., "Osnove i smjernice razvoja turizma u Bosni i Herce-

govini do 1914.", in: *Historijska misao*, Tuzla: Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, 2024, No. 10, 65-111.

Englert, Brigit – Sandra Vlasta, "Travel Writing: On the interplay between text and visual", in: *Mobile Culture Studies. The Journal*, Graz: Karl Franzens University, 2020, No. 6, 7-21.

Feichtinger, Johannes, "Komplexer k.u.k. Orientalismus: Akteure, Institutionen, Diskurse im 19. und 20. Jahrhundert Österreich", in: *Orientalismen in Ostmitteleuropa: Diskurse, Akteure und Disziplinen vom 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg*, ed. Robert Born, Sarah Lemmen, Bielefeld: transcript Verlag, 2014, 31-64.

Heiss, Johann – Johannes Feichtinger, "Distant neighbours: Uses of orientalism in the late nineteenth-century Austro-Hungarian empire", in: *Deploying Orientalism in Culture and History. From Germany to Central and Eastern Europe*, ed. James Hodkinson, John Walker, Shaswati Mazumdar, Johannes Feichtinger, Rochester – New York: Camden House, 2013, 148-166.

Herath, Thisaranie, "Women and Orientalism: 19th century Representations of the Harem by European female travellers and Ottoman women", in: *Constellations*, New Jersey: Wiley-Blackwell, 2016, No. 1, 31-40.

Ivison, Douglas, "Travel Writing at the End of Empire: A Pom named Bruce and the Mad White Giant", in: *ESC: English Studies in Canada*, Ontario: Association of Canadian College and University Teachers of English, 2003, No. 29, 200-219.

Lhoussain, Simour, "Gendered Eyewitness in Narration: Imagining Morocco in British Women Travel-Inspired Narratives in Late 19th Century", in: *Anglo Saxonica*, Lisbon: University of Lisbon, Centre for English Studies – Ubiquity Press, 2020, No.1, 1-11.

Maggiolini, Paolo, "Images, Views, and Landscapes of the Holy Land. Catholic and Protestant Travels to Ottoman Palestine during the 19th Century", in: *QUEST. Issues in Contemporary Jewish History*, Milano: Fondazione CDEC, 2013, No. 6, 19-46.

Marchand, Suzanne, "Popularizing the Orient in Fin de Siècle Germany", in: *Intellectual History Review*, London: Taylor & Francis, 2002, No. 2, 175-202.

Maslo, Amer, "Echos of the News about the Attempted Assasination of Sultan Abdul Hamid II Among the Muslim Intelligentsia from Bosnia and Herzegovina Gathered Around *Bošnjak* Gazette", in: *ARCHIV ORIENTÁLNÍ*, Prague: Oriental Institute of the Czech Academy of Sciences, 2023, No. 91, 19-39.

Maslo, Amer, Muhedinović Ajdin, "Bracia czy obcy". Słowiańscy muzułmanie jako 'Turcy' i 'poturczeńcy' na północno-zachodnich Bałkanach", in: *Prace Historyczne*, Kraków: Jagiellonian University – Institute of History, 2023, No. 150, 243-261.

Polat Hasan, Ali – Aytuğ Arslan, "The rise of popular tourism in the Holy Land: Thomas Cook and John Mason Cook's enterprise skills that shaped the travel industry", in: *Tourism Management*, London: Elsevier Ltd, 2019, No. 75, 231-244.

Pratt, Mary Louise, "Scratches on the face of the country; or what Mr. Barrows saw in the land of the Bushmen", in: *Critical Inquiry*, Chicago: University of Chicago Press, 1985, No. 1, 119-143.

Steward, Jill, "The 'travel romance' and the emergence of the female tourist", in: *Studies in Travel Writing*, London: Taylor & Francis, 1998, No. 2, 85-105.

Still, Judith, "Hospitable Harems? A European Woman and Oriental Spaces in the Enlightenment", in: *Paragraph*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1(2009), 87-104.

Thompson, Carl, "Nineteenth-Century Travel Writing", in: *Cambridge History of Travel Writing*, ed. Nandini Das, Tim Youngs, London: Cambridge University Press, 2019, 108-125.

Žura Vrkić, Slavica, "Prva hrvatska etnografkinja Mara Čop Marlet", in: *Ethnologica Dalmatica*, Split: Etnografski muzej, 2003, No. 12, 5-34.

Theses

Žura Vrkić, Slavica, "Život i književno djelo Mare Čop", (MA thesis – unpublished), Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2003.

Wade-Lang, Faron, "White Women in Medina: Race, Gender, and Orientalism in Women's Travel Writing on Morocco", (MA thesis), Guelph: The University of Gueleph, 2019.

Huddleston, M. Diane, "The Harem: Looking Behind the Veil", (Department of History – seminar paper), Monmouth: Western Oregon University, 2012.

Internet sources

Ruthner, Clemens, "Habsburg's Little Orient: A Post/Colonial Reading of Austrian and German Cultural Narratives on Bosnia-Herzegovina, 1878-1918", available at: https://www.kakanien-revisited.at/beitr/fallstudie/ CRuthner 5. pdf (accessed: 20 August 2025)

https://womeninexploration.org/timeline (accessed: 20 August 2025)

IMPERIJALNIM OČIMA: ŽENE, PUTOPISNI ZAPISI I ORIJENT U KASNOIMPERIJALNOJ AUSTRO-UGARSKOJ

Sažetak

Rad istražuje konstrukciju identiteta austrijskih autorica Mare Čop Marlet i Kornelie Kardos u njihovim putopisnim zapisima o "Orijentu" krajem 19. i početkom 20. stoljeća. "Bliski Orijent" (Bosna i Hercegovina) u njihovim tekstovima prikazan je kao prostor intervencije i legitimacije kulturne i političke misije Monarhije, dok je "daleki Orijent" (Alžir, Maroko, Palestina i Turska) konstruiran kao fascinantan, distanciran i djelomično nedostupan. Takva podjela omogućila je autoricama da vlastitu poziciju smjeste između empatije i nadmoći, čime su pregovarale o granicama ženskog identiteta unutar austrougarskog imperijalnog konteksta. Obje su autorice reproducirale orijentalističke predodžbe koje potvrđuju hijerarhiju između Europe i "Orijenta", ali ih istodobno djelomično subvertirale kroz introspektivni ton, moralnu refleksiju i žensku perspektivu. Pisanje o "Drugima" postalo je prostor samopotvrđivanja i kulturne legitimacije, pregovarajući tako između fascinacije i autoritativnog govora o „Drugome", čime se oblikovao identitet posrednica i tumačiteljica između kultura te pobornica imperijalne ideologije.

Original scientific paper
UDK: 396 (497.6 Sarajevo) " 1918/1941 "
DOI: 10.51237/issn.2774-1180.2025.24.109

DIRIGOVANE PROTIVRJEČNOSTI ŽENSKOG AKTIVIZMA NA PRIMJERU ŽENSKIH UDRUŽENJA U SARAJEVU (1918–1941)

Sonja M. Dujmović
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
kadoso3@gmail.com

Apstrakt: Na tragu sveopšteg prihvaćenog metanarativa o nužnosti napretka u međuratnim društvenim okolnostima i prosvjetiteljskoj misiji svih društvenih snaga, a pod hijerarhizovanim strukturama diskurzivnih moći, kako vlasti tako i unutar samog *Saveza ženskih udruženja* u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji, rad predstavlja analizu dirigovanih protivrječnosti ženskog aktivizma na primjeru sarajevskih ženskih udruženja (*Dobrotvorno-prosvjetna zadruga Jugoslovenki*, *Ženski pokret* i *Udruženje univerzitetski obrazovanih žena).* Pokazuje se da ih te protivrječnosti pozicioniraju kao subordinirajuće i instrumentalizovane dijelove vladajućeg sistema i ideologije, koji imaju svoju funkciju i kanalisane nadležnosti, pri čemu se njihov ženski aktivistički fokus iscrpljuje, a dinamika njihove djelatnosti usklađuje s političkim, ekonomskim i društvenim promjenama samog društva.

Ključne riječi: prosvjetiteljstvo, diskursi, ženski aktivizam, dirigovane protivrječnosti, *Dobrotvorno-prosvjetna zadruga Jugoslovenki, Ženski pokret, Udruženje univerzitetski obrazovanih žena*, Sarajevo, subordinacija, instrumentalizacija.

Abstract: In line with the broadly accepted metanarrative on the necessity of progress in the interwar social context and the Enlightenment mission attributed to all social forces, and under the hierarchical structures

of discursive power—both those of the state and those within the Union of Women's Associations in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/ Yugoslavia—this paper offers an analysis of the dictated contradictions of women's activism through the example of Sarajevo's women's associations (*Dobrotvorno-prosvjetna zadruga Jugoslovenki, Ženski pokret* i *Udruženje univerzitetski obrazovanih žena*). It becomes evident that these contradictions position them as subordinated and instrumentalized components of the ruling system and ideology, assigned specific functions and channeled responsibilities. In this framework, their women's activist focus becomes depleted, and the dynamics of their activities are aligned with the political, economic, and social changes within the society itself.

Keywords: Enlightenment, discourses, women's activism, dictated contradictions, *Dobrotvorno-prosvjetna zadruga Jugoslovenki, Ženski pokret, Udruženje univerzitetski obrazovanih žena*, Sarajevo, subordination, instrumentalization.

Poslijeratne društvene protivrječnosti i ženska udruženja u BiH

Kada je rat ispuzao 1918. godine iz rovova brojnih frontova formiranih muškom motivacijom, voljom i pohlepom, pa potom i nestao, činilo se da osnove novog, boljeg poretka čovječanstva trebaju biti zasnovane na racionalnom mišljenju, tolerantnim odnosima i naporu za očuvanjem postignutog *trajnog mira*. Kao i nakon svakog rata, uz sveprisutnu nadu u obnovu svijeta i u njegov progres, propagirano je, kao da je do tada bilo nepoznato, humanističko načelo napretka koje će biti u interesu cjelokupne ljudske zajednice. Međutim, startne pozicije država nisu bile iste pa su se kao priključak za novozamišljeno bolje čovječanstvo i koristili različiti modeli, ali svi pod nadzorom novoosnovane *Lige naroda* i u obliku potpisanih ugovora koje su predstavnici vladâ dali na Pariškoj mirovnoj konferenciji.

Nakon urušavanja velikih carstava jedna od novostvorenih država, Kraljevina SHS, postala je dijelom tog evropskog kolektiva, a za razliku od vodećih njegovih članica baštinila je niz tradicionalno-konzervativnih agrarnih društava s neizgrađenom demokratskom strukturom. Protagonisti izvojevane i pozdravljene slobode formalno su raskinuli dotadašnje

dužnosti "na tuđinsku riječ i pod tuđinskim zapovjednicima",[1] ali se prihvatila obaveza i odgovornost prema novom centru evropskog i svjetskog političkog, doktrinarnog, normativnog i vrijednosnog poretka.[2] Ideja da Kraljevina može uhvatiti korak s "duhom vremena", a naročito državnim sistemima koji su davno prije proživjeli ozbiljno iskustvo parlamentarizma, građanskih procedura i izgrađenim, dobro organizovanim partijskim sljedbenicima, iskazivala se deklarativno, ali i različitim političkim koracima,[3] pravnim intervencijama, kroz brojne društvene segmente i u proklamovanim željenim horizontima.

Sustizanje koraka trebale su da predvode vladajuće garniture starih i novoformiranih građanskih partija, različitih nacionalno-religijskih stranaka u ulozi predvodnika refomatora društva, a koje su po svojoj suštini bile nosioci konzervativnih ideja, te u praksi reakcionarne i s članstvom polupismenih sljedbenika i tradicionalnih poštovatelja autoritativnih ličnosti.

S druge strane, očekivanja od obnove zemlje karakterističnog neujednačenog stepena razvoja polazila su od zatečenih privrednih osnova te proizvodnih i ljudskih kapaciteta. U tom okviru Bosna i Hercegovina bila je jedno od najnerazvijenijih područja arhaičnih karakteristika i obrazaca ponašanja. Tanki društveni sloj političke i ekonomske nomenklature trebao je biti glavni akter i nosilac društvenog razvoja, ali je sa besvjesnom glasačkom gomilom pružao sliku potpune dihotomije u klasnoj strukturi ovog seljačkog društva, u kome se u početnim poslijeratnim koracima zloupotrijebila proklamovana demokratija. Dakako da treba imati u vidu da se atribut građanski, koji im se pripisuje u jednom posve agrarnom društvu, odnosio na izrazito uzak društveni krug ograničen činjenicom da potencijalni društveni preobražaj nije imao ekonomsku osnovicu i na njoj

[1] "Narode", *Narodno jedinstvo*, br. 3, 8. 11. 1918, 1.

[2] Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 1969.

[3] Nada Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb: Globus, 1989; Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1979.

zasnovanu strukturu društva iz koje bi se regrutovali ne samo odgovorni rukovodeći politički lideri i kreatori privrednog napretka nego, u vezi s tim, ni značajni i uticajni nosioci kulturnog i društvenog preporoda. Na predvodničkim pozicijama našli su se dakle ljudi iz srednjeg društvenog sloja, uronjeni u tradicionalnu, dominantnu i sveprožimajuću patrijarhalnu kulturu i uz to patronističku matricu. S njima su trebale da "pregovaraju" predstavnice ženskih udruženja u vrijeme Kraljevine, od kojih ni država ni društvo (ni)su očekivali angažman u hodu ka novom društvenom poretku, pa su i dometi njihovog djelovanja bili u skladu s društvenim okruženjem.

Različita očekivanja od budućnosti, proistekla iz bolnih četverogodišnjih iskustava i njihovih prevazilaženja, često su bila u nesrazmjeru sa stanjem i prilikama zatečenim krajem te 1918. godine. Ratnici su, vrativši se svojim kućama, zatekli osiromašene porodice, njihovu izmijenjenu svakodnevicu i drugačije uloge ukućana. Umijeće preživljavanja bez moblilisanih ili u namjensku proizvodnju upućenih muškaraca, dojučerašnjih hranilaca, naročito je preoblikovalo žene. Najvećim dijelom one su bile silom ratnih zbivanja gurnute u nepoznati javni prostor, izbačene iz porodičnog, koji je dotad bio blizak i zaštićujući, prisiljene da obezbijede egzistenciju porodici ili članovima koji su od nje preostali. Svi izazovi spoljnjeg svijeta, za koje im je govoreno: "Nije to za tebe!", u mnogo gorem obliku stajali su pred njima i tražili suočenje. Neočekivanom energijom u tim ratnim okolnostima izborile su se s višestrukim nedaćama ophrvane brigom za potomstvo, oskudicom najosnovnijih životnih namirnica, skupoćom, prinudnim teškim radom, najčešće u za njih neprirodnim i ponižavajućim uslovima, suočene sa sablažnjivim i često besramnim uslovljavanjima, šikaniranjem,[4] kao jeftina radna snaga sa bezobzirnom eksploatacijom u fabrikama, na poljoprivrednim dobrima i diskriminacijom, čak i kao udovice palih vojnika za interese države.[5] One su se u sve većem broju "iz nevolje i bijede odale

[4] "Poziv ženama i djevojkama koje rade", *Glas slobode*, br. 14, 23. 1. 1914, 3.

[5] Sonja M. Dujmović, "Social Democratic Reflections on Women's Activism in the Labor Movement in Bosnia and Herzegovina During the First World War", u: *Tokovi istorije*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2023, br. 3, 63–84.

poslu po uredima, radnjama i fabrikama."[6] Nakon rata mnoge su, zbog manjeg broja muškaraca i "prekobrojne" za mogućnost ostvarenja braka (jer "sve što je vrijedilo odvela je tuđa ruka silom") te odustajući od "iščekivanje sreće", bile dodatno primorane obezbijediti egzistenciju vlastitim radom.[7]

Postavlja se pitanje ko je predstavljao sve te žene nakon rata koje su se, opet ne vlastitom samosvješću i dobrovoljno nego pokretačkom snagom razaranja, upustile u borbu za ratom zanemareno društvo, ko se trebao pobrinuti za njihova zaslužena, osvjedočena i zahtijevana prava.

Žene sa sela, ta najbrojnija ženska društvena skupina, ostale su bez svojih glasnogovornica, osim dugo vremena u svrhu manifestaciono-proklamiranih prilika, a od sredine tridesetih godina postavši programski dio utemeljenih projekata države.[8] Radnice, takođe s dna društvene ljestvice, kao dio "potištene klase" nastavile su da progovaraju putem predstavnika, ali ne i zanemarenih predstavnica,[9] radničkih udruženja, sindikata i Socijaldemokratske stranke. Stranka je bila ovjenčana legatom prvih zagovornika za pravo glasa za žene u Bosni i Hercegovini, ali je odricala pravo "damama" iz građanskih krugova da predstavljaju radnice, budući da se zalažu samo za "građanski mir" i jednakost žena po njihovoj mjeri.[10]

Ipak, za ravnopravno mjesto žene u javnom i građanskom životu u raznim formama i bez obzira na klasnu, socijalnu, nacionalnu, vjersku ili političku pripadnost deklarativno su se zalagale žene iz građanskih krugova,

[6] "Ženski svijet", *Srpska riječ*, br. 7, 22. 3. 1919, 2.

[7] "Novo doba i naša žena", *Oslobođenje*, br. 26, 12. 4. 1919, 1–2.

[8] "Rad naših žena na selu", *Jugoslavenski list*, br. 121, 24. 5. 1935, 6; "Uzajamni rad žene sa sela i grada", *Jugoslavenski list*, br. 120, 25. 5. 1937, 5; "Za napredak sela", *Narodno jedinstvo*, br. 25, 27. 3. 1940, 5.

[9] Još tokom rata Glavni odbor Socijaldemokratske stranke predvodi delegacije žena u pregovorima s predstavnicima vlade, ali dok se imena partijskih čelnika stalno pominju, njihove partijske kolegice ostale su bezimene. S. Dujmović, "Social Democratic Reflections on Women's Activism in the Labor Movement", 71.

[10] "Ta borba se ne može sa uspjehom voditi u uskome okviru u kome je propovjedaju dame koje su pristalice građanske jednakosti polova. Ona mora obuhvatiti sve zahtjeve žena na kulturnom, političkom, privrednom i socijalnom polju, kao što je vodi u cijelom svijetu Socijalna Demokratija i žene socijaldemokrati u njoj.". Milica Đurić, "Dimitrije Tucović i ženski pokret", *Glas slobode*, 22. 12. 1917. / 5. 1. 1918, 2–3.

koje su bile članice ženskih udruženja formiranih nakon rata. Ovlast za predstavljanje cjelokupne ženske populacije bila im je obezbijeđena stečenim obrazovanjem, društvenim položajem, ugledom proisteklim iz profesionalnog i kredibilnog statusa. Vodeće među njima dodatno su se odlikovale govorničkom vještinom i intelektualnim sposobnostima, što im je omogućavalo srčane nastupe u javnosti i osiguravalo opstanak u izabranoj ženskoj zajednici. Naravno da su ove karakteristike svoje ishodište imale u njihovom socijalnom porijeklu, koje im je i omogućilo školovanje, te se činilo da su predisponirane za uloge predvodnica, aktivnih sudionica i promotora ideje ženske participacije u društvu koje, razrušeno, vapi za napretkom. Ipak, one su bile prve koje su se pojavile na javnoj sceni i s iskustvom iz univerzitetskih prijestolnica i elanom ispunjene, spremne da prionu "velikom prosvetiteljskom eksperimentu proizvodnje opšte jednakosti".[11]

Nesumnjivo da je ovakav društveni kontekst inspirativan za istraživanje svih segmenata djelovanja ženskih udruženja i da je moguće posmatrati ga iz raznih aspekata. O organizacijama, njihovom radu postoji brojna literatura s različitim teorijskim okvirima, razumijevanjima, čitanjima i valorizacijama, a čije će redukovano pominjanje i u svrhu ovoga rada biti naznačeno u napomenama.[12] Međutim, cilj ovog rada je da detektuje

[11] Adriana Zaharijević, *Postajanje ženom,* Beograd: Rekonstrukcija ženski fond, 2010, 121.

[12] Osnovna literatura o udruženjima: Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*, Beograd: Narodna knjiga – Institut za savremenu istoriju, 1978; Brojne studije o pojedinim udruženjima iz pera Jasmine Milanović: *Materinsko udruženje: (1904–1941)*, Beograd: Institut za savremenu istoriju – Evoluta, 2023; Ista, *Žensko društvo: (1875–1842)*, Beograd: Službeni glasnik – Institut za savremenu istoriju, 2020; Ista, "Narodna ženska zajednica 1926–1941", u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023, br. 1, 67–82; Ista, "Regionalna ženska udruženja: Mala Antanta žena i Jedinstvo slovenskih žena", u: *Jugoslavija i Poljska u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova sa konferencije Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, ur. Momčilo Pavlović, Andrzej Zamćinski, Paweł Wawryszuk, Beograd – Bidgošć: Institut za savremenu istoriju – Društvo istoričara Srbije "Stojan Novaković" – Institut za istoriju i međunarodne odnose, 2017, 19–40; Ista, "Odbor gospođa 'Kneginje Ljubice'", u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2015, br. 1, 23–33. Izuzetna studija o rodnim stereotipima iz vremena od Prvog svjetskog rata te tokom međuratnog perioda i njihovom uticaju na društvo, medije i zakonodavstvo: Ida Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb: Srednja Europa, 2014.

protivrječnosti u djelovanju ženskih organizacija proistekle iz divergencije metanarativa o potrebi prosvjećivanja ženske populacije i diskursa vladajućih struktura, s jedne strane, te definisanih zadataka i ciljeva ženskih organizacija, s druge strane. Nakon sagledavanja arhivske građe, onovremene periodike i literature koja se odnosi na postavljeni zadatak rad će, metodom prezentovanja tri studije slučaja, heurističkom metodom te analizom dominantnih diskursa, pokušati ilustrovati konstantne tenzije i pokušaje balansiranja ženskih organizacija u ovom nametnutom odnosu, bilo da su na njega pristajale ili mu se deklarativno suprotstavljale, a s pretpostavkom da su ženska udruženja instrumentalizovana za vladajuće ideologije i sistemskom inhibicijom i politizacijom ometana, fragmentisana i oslabljena u svom emancipatorskom djelovanju.

Idejne osnove poslijeratnog društva i ženskih udruženja

Sadržaj predodžbe prosvjećivanja, koji su neka novoosnovana ženska udruženja ponijela, a većina zagovarala, proisticao je iz prosvjetiteljske ideje kao oživotvoreni eho istoimenog intelektualnog, kulturnog i filozofskog pokreta iz 17. i 18. st., koji je kao model u evropskim okvirima bio usvojen, proživljen i već utkan u tradiciju idelogijâ i društvenih teorija. Trajni rezultati ove društvene filozofije, poput prosvijećenog apsolutizma, potom ideje i prakse jake države te mnogih nenabrojenih, iznjedrili su ideje političkog liberalizma, odnosno "prirodnih i neotuđivih prava pojedinaca, tolerancije, jednakosti građana, vladavine zakona, razdiobe političke vlasti, slobode govora i religije", a na integriranom konceptu moderniteta i slobodu pojedinca, toleranciju, liberalnu demokratiju i prije svega racionalno djelovanje.[13] Ljudska pregnuća koja vode napretku postepeno i pravolinijski, uz racionalno promišljanje i djelovanje, činila su se posve razumljivim i očekivanim ukoliko se društvo, uz pomoć države, pobrine da svaki pojedinac bude prosvijećen, odnosno obrazovan, proveden kroz školski sistem i kroz

[13] "Prosvjetiteljstvo". *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. https://enciklopedija.hr/clanak/prosvjetiteljstvo (pristupljeno: 13. 4. 2025).

njega nadziran. Uvriježila se dakle ideja da racionalno djelovanje samo po sebi vodi emancipaciji društva, odnosno društva dóbra i bez konflikata.

Na jugoslovenskom prostoru, tzv. *evropskoj periferiji*, prosvjetiteljska ideja je tokom 19. st. postepeno preuzimana, ali isfragmentisana, zanemarujući postojanje jednog jedinstvenog sistema, formirana u vidu niza nacionalnih prosvjetiteljstava, postajući dio "obitelji prosvjetiteljstava", najvidljivija u nacionalnim književnostima, istoriografijama, ali i u određenim političkim potezima pojedinih vladara i vlastodržaca. Kao složen sistem postulata i propagirana posredstvom narodnih prosvjetitelja, njihovih usamljenih inicijativa i pionirskih zapisa "za narodno i lično unapređenje"[14] namijenjenih prvim školovanim ljudima, zamišljena kao podstrek za "prosvjetljivanje" naroda, u praksi se trebala provoditi kao opismenjavanje stanovništva, upućivanje u higijenske mjere održavanja kućanstva i hrane te obrasce ponašanja za održavanje zdravlja, s idejom da će donijeti dobrobit cijeloj zajednici. Prosvijećenost kao referentni sistem društvene orijentacije u njegovoj svedenoj formi i u nastojanju "da sustigne Evropu" preuzela je manifestno i Kraljevina da bi dokazala "primjer jednog trezvenog i prisebnog naroda, dostojnog, da u miru živi i radi sa prosvijetljenim narodima, sa kojima je imao čast i ponos da bude hrabar ratni drug i lojalan saveznik."[15] To je unijela i u svoj prvi ustav,[16] ali su suštinskom nezinteresovanošću vlasti, marginalizacijom cjelokupnog prosvjetnog sistema i odustvom finansiranja, naročito Bosne i Hercegovine, krajnji rezultati bili izuzetno skromni.[17]

Kako je razumijevanje i teorijsko definisanje prosvjetiteljstva kroz vrijeme kompleksno, bilo da je stavljano na pijedestal kao evropski uzor ili

[14] "'Ne može jedan narod k prosvešteniju uma doći ako mu žene i kćeri u prostoti i varvarstvu ostaju'. Dositej Obradović, XVIII vek". Moto ispod sadržaja. *Ženski pokret*, br. 10, 12. 1935, 2; Vaso Pelagić, *Izabrana djela. Pedagoški spisi*, II, Sarajevo: Veselin Masleša, 1971, 5–227.

[15] "Manifest Njegovog Kraljevskog Visočanstva Regenta – Prestolonasljednica. Mojemu narodu Srbima Hrvatima i Slovencima", *Narodno jedinstvo*, br. 7, 7. 1. 1919, 2.

[16] Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918–1941*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1984, 12.

[17] Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Prvi deo, Beograd: Stubovi kulture, 1997, 87, 111; Sonja M. Dujmović, *Pod državnim okriljem - istorija djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878–1941*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021, 189–202.

osporavano zbog imanentne suštinske dihotomije i višeznačnosti, te se zbog njegovog "rastezanja" i "okomite dimenzije", odnosno tzv. "višeg" i "nižeg" prosvjetiteljstva dodatno usložnjavalo,[18] izbor je da se na ovom mjestu, a zbog minimuma primjenjive funkcionalnosti teksta, reducirano predstavi kao napor da se razumnim djelovanjem i prosvjećivanjem dostigne emancipacija društva, odnosno žene, čime će ona da postane dijelom ženske zajednice prosperitetnog društva.

Ipak, ono što je važnije za naznačenu temu je da liberalne tradicije proistekle iz odjeka Francuske revolucije i ideje prosvjetiteljstva nisu s idejom progresa povezivale i podrazumijevale i ženski dio populacije. Priznate su samo one žene koje su bile uključene i djelatne u kapitalističkom poretku, nezavisne i podržavajućeg stava prema tom društvenom sistemu. Pa i iz Rusoove ideje o prirodnoj jednakosti svih ljudi proističe "prirodna",[19] ali specifična uloga žene koja je isključuje zbog nje same, odnosno njene majčinske uloge.[20] Tako da se opet radi "o supsumpciji i subordinaciji prirode žene "općoj" prirodi koja je, međutim, identična s muškim modelom". Zahtjevi za specifičnim pravima žena proglašavani su besmislenim partikularizmom, pa se prosvjetiteljske proklamacije u krajnjoj konsekvenci svode na opstajanje nejednakosti na socijalnom planu, koje ne samo da se ne propituju i poništavaju nego se i sankcionišu.[21]

Kako se do željene stvarnosti dolazi ponekad i konsenzusom, tako su se i ženska društva uključila u taj proces izgradnje zamišljenog društva prosvjećivanjem i preuzela taj poslijeratni metanarativ. Ovdje nije naodmet

[18] Predrag Krstić, "Prosvjetiteljstvo i prosvjetiteljstva: (ra)stezanje pojma", u: *Prolegomena*, Zagreb: Udruga za promicanje filozofije, 2015, br. 14/1, 71–86.

[19] Predrag Krstić, "Prosvetiteljstvo i totalitarizam", u: *Zapisi o totalitarizmu*, ur. Marijan Krivak, Željko Senković, Osijek: Filozofski fakultet, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, 2014, 95, 83–103.

[20] Ksenija Vidmar Horvat, *Imaginarna majka. Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoljeća*. Zagreb: Sandorf, 2017, 19. (prema: Barbara Pleić Tomić, " 'Zato što si neinformirana i nestabilna': uloga straha i tjeskobe u narativu suvremenog majčinstva", u: *Plameni inkvizitori: feminizam i kultura straha,* ur. Lada Čale Feldman, Anita Dremel, Lidija Dujić, Maša Grdešić, Renata Jambrešić Kirin, Zagreb: Centar za ženske studije, 2019, 39–57.

[21] Rada Iveković, "Studije o ženi i ženski pokret", u: *Marksizam u svetu,* Beograd: Komunist, 1981, br. 8–9, et passim.

napomenuti kako su se formirala ženska udruženja nakon Prvog svjetskog rata. Države, vođene idejom obnove u međunarodnom poretku koji je propagirao liberalnu demokratiju i internacionalnu saradnju jednakih, a uistinu najmoćnije među njima, osnovale su *Ligu naroda* utemeljenu multilateralnim potpisima.[22] Preuzete obaveze pojedinih država podrazumijevale su i formiranje ženskih udruženja, podružnica *Međunarodnog ženskog saveza*, čiji su programi i ciljevi, uprkos zvaničnog feminističkog stava i borbe za ženska prava, u suštini slijedili upute navedene međunarodne organizacije, čime se esencijalno, ideologijski i koncepcijski ne samo pacifikovao nego i kontrolisao ovaj ženski *Savez*, zajedno sa svojim podružnicama. Koordinacija *Društva naroda* s *Međunarodnim ženskim savezom* vidljiva je u formiranju srodnih podružnica ženskog *Saveza* u vidu npr. *Internacionalne lige žena za mir*, ženske *Male antante*, i sl., koje su programski slijedile politiku velikih sila, odnosno međunarodnog kapitala, pa je jasno da je u podtekstu svakog djelovanja ženskih udruženja stajala hijerarhija u kojoj je njihova subordinacija bila nadzirana, kontrolisana i kao takva dobrodošla i poticana. Integrisana u poredak, ne samo međunarodni nego i svake nacionalne države, pa tako i Kraljevine, i u njoj od vrha do dna kao dio hijerarhizovane strukture, ženska udruženja "gubila" su se u rješavanju "gorućih" društvenih problema zanemarujući svoju bazičnu svrhu.[23] Kako nisu definisala poredak i hijerarhiju društvenih odnosa, pa ni svojih vlastitih udruženja, a zarobljena nametnutim programima i projektima svjetske ideološke i finansijske mreže, funkcija im je bila da održavaju uspostavljeni sistem. Dakle, ženska udruženja kao neodvojiv sistemski dio i nosioci liberalnog feminizma[24] nisu mogla izražavati esencijalni kritički stav i

[22] Andrej Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1974, 371–379.

[23] Sonja Dujmović, "Tokovi promjena u XX vijeku – organizacijske osnove ženskih udruženja i njihovog djelovanja u međuratnom periodu (1918–1941)", u: *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti*, knj. 1, ur. Sedad Bešlija, Sarajevo: Institut za historiju, 2021, 369–396.

[24] Vesna Konigsknecht, Karlo Jurak, *Borba je stvar urgencije: Liberalni feminizam kao saveznik kapitalu i restauraciji klasa (intervju s Ankicom Čakardić)*, 2015, dostupno na: www.libela.org. https://www.libela.org/razgovor/6170-liberalni-femini zam-kao-saveznik-kapitalu-i-restauraciji-klasa/ (pristupljeno: 7. 8. 2025); Katarina Lončarević, "Feminizam i liberalizam – sporovi i problem", u: *Filozofska istraživanja*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2022, god. 42, sv. 4, 733–759.

refleksiju prema društvu niti su suštinski mogla da "nemoć preobraze u učešće u društvenom bogatstvu, u novac, ili intelektualni ugled."[25] Raskorak između teorije, manifestnog programskog opredjeljenja i performativne prakse, pa time i rezultata rada ženskih udruženja ovog tipa, svoje izvorište ima u činjenici da je među temeljnim društvenim principima prosvjetiteljstva prevagu u praksi odnio liberalizam, odnosno liberalni kapitalizam, iz čega i sve dalje protivrječnosti proističu.

U ovom kontekstu i racionalni put ka napretku podrazumijevao je ovladavanje prirodom te time i ženom kao bićem prirode,[26] njenim suštinskim prototipom. Ideja o odsustvu racija kod žene, čime postaje nepredvidiva i opasna, pa kako ne vlada sobom, ne može ni drugima,[27] bila je u praksi promicana i ostvarivana u bazično patrijarhalnom, muškom udruženom sistemu / vlasti / državi.[28] U toj datoj matrici oblikovane žene i njihova pozicionirana ženska udruženja, svojim pristankom zaglavljena, s nametnutom, dodijeljenom i / ili vlastitom samoizabranom prosvjetiteljskom misijom participirali su svojim djelovanjem u protivrječnostima svojstvenim i društvu kojem su pripadali.

Protivrječnosti u praksi sarajevskih ženskih udruženja

Kako je to izgledalo u praksi kada se ženska hijerarhijska skala svede na lokalni nivo te kako se rješavaju protivrječnosti ženskog aktivizma unutar udruženja proistekle iz međunarodnog i državnog sistema i okvira – biće predmet razmatranja na bosanskohercegovačkom primjeru, bolje reći na primjeru sarajevskog ženskog građanskog kruga. U nekoliko primjera biće

[25] Detlef Klausen, *Granice prosvetiteljstva*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2003, 272.

[26] Branka Galić, "Ekofeminizam – novi identitet žene", u: *Socijalna ekologija*, Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, 1999, br. 1–2, 41–55; Šeri Ortner, "Žena spram muškarca kao priroda spram kulture?", u: *Antropologija žene*, Beograd: Prosveta, 1983, 162–176.

[27] Max Horkheimer, Theodor Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo: Veselin Masleša, Svjetlost, 1989, 81, 82.

[28] "Toj vlasti su potrebni objekti na kojima se može potvrditi prividna sloboda potčinjenih. Trijumf nad formom vlasti kakvu predstavlja liberalizam, koji se ispostavlja kao ograničena sloboda, kulminira u odsustvu svih ograničenja za vlast.", D. Klausen, *Granice prosvetiteljstva*, 85–86.

predočeni paradoksi ili "paradoksi" u raznim vidovima koji su ga odlikovali, a proističu iz različitih diskursa ženskih udruženja ili dijelova udruženja, ali suština proizilazi iz pretpostavke da "u svakom se društvu produkcija diskursa u isti mah kontroliše, selektuje, organizuje i raspodeljuje, i to izvesnim postupcima čija je uloga da ukrote moći i opasnosti diskursa, da ovladaju njegovim nepredvidljivim događajima, da izbegnu njegovu tešku i opasnu materijalnost."[29] Ako je pretpostavka tačna, to bi značilo da su sva ženska udruženja "'diskursna društva' (sociétés de discours) koja imaju zadatak da čuvaju ili da produkuju diskurse kako bi ih pustila da cirkulišu u zatvorenom prostoru i da ih distribuiraju samo prema strogim pravilima tako da vlasnici pri tom razdeljivanju ne ostanu razvlašćeni."[30] Slijedi analiza koja govori o navedenoj pretpostavci, pri čemu su udruženja glasnogovornici institucionalnog diskursa, odnosno vladajuće ideologije.

a. Primjer *Dobrotvorno-prosvjetne zadruge Jugoslovenki*

Jedan tip društava bila su dobrotvorna i karitativna udruženja formirana u prethodnom austrougarskom periodu po modelima i sadržajem oblikovanim po vjersko-nacionalnoj odrednici. S uglednim i solidno udomljenim ženskim establišmentom u svojim zajednicama svoju su humanitarnu djelatnost nastavila na tradicionalnim zadacima. U najvećoj mjeri održala su kontinuitet rada pokušavajući da i uz novopridošle "elitne" članice, s bogatstvom i ugledom stečenim tokom rata, legitimišu svoju poziciju i da aktivnošću ublaže već postojeću, ali i ratom dodatno povećanu socijalnu provaliju. Svoja su okupljanja nastavila da upotpunjuju šaljivim tombolama, igrankama uz vojničku muziku i obilat bife, što nije bila novost za javno mnijenje. Konzervativnog držanja, prema politici indiferentnog stava, potvrđivala su svjetonazor o njihovim tradicionalnim vrijednostima, što ih je činilo saradnicama žestokih protivnika izmjena patrijarhalnih obrazaca.

[29] Mišel Fuko, *Poredak diskursa*, Loznica: Karpos, 2007, 8.

[30] Isto, 30–31.

Istim dekorom odlikovala su se i nakon rata prva samonikla udruženja hvatajući ubrzano tempo u novom "duhu vremena", formirajući se kao dobrotvorna okupljališta gospođa, proglašavajući se često u novim okolnostima "mješovitim", "opštim",[31] time izražavajući načelnu volju za jedinstvom svih aktivistica, a proistekla iz sijelâ u počast srpskoj vojsci i srpskim oficirima.[32] Međutim, već ranije, a "na poziv gđe Luce Sunarić,[33] Natalije Jojkić i još nekih svjesnih gospođa" organizovana je početkom 1918. godine "prvi put Slovenska zabava", na kojoj "poslije tolikih vjekova nalaze se Srpkinje, Hrvatice i Slovenke u jednom zajedničkom kolu." Kako to evocira jedna od učesnica te večeri, uspjeh je bio vanredan, jer "Srbi i Hrvati, pravoslavni, katolici i muslimani nisu nikada bili bliži jedni drugima kao te znamenite večeri." S tim iskustvom, prije dolaska srpske vojske, organizovale su se sarajevske gospođe "u svrhu da se dogovore o radu za narodno ujedinjenje i njegov napredak". Ova odluka donesena je nakon žučne rasprave u kojoj je "jedna struja bila koja je bila za ujedinjenje, a druga, koja je žalila propast centralnih vlasti."[34] Sljedeći isječak iz sjećanja buduće aktivistice može da dočara atmosferu tog značajnog sastanka.

> "Još po Sarajevu krstare neprijateljske straže sa nataknutim bajonetama, još se ne zna šta će biti, na poziv gđa: Sunarić i Jojkić i mnogih drugih prvi put poslije 40 godina sastaju se žene i zavađene sestre Srpkinje i Hrvatice u Napretkovoj palači na izmirenje i sestrinski dogovor. To je bio istorijski momenat u radu naših žena. Još nepoznate, omrznute i do srži zavađene na

[31] "Opće dobrotovorno društvo mostarskih gospođa", *Jugoslavija*, br. 13, 14. 1. 1919, 2.

[32] "Dolazak i svečani doček prvih oslobodilačkih četa u Sarajevu", *Narodno jedinstvo*, br. 5, 7. 11. 1918, 3.

[33] Lucija Sunarić bila je supruga dr. Joze Sunarića, advokata, koji je bio član i jedno vrijeme potpredsjednik Sabora, član Hrvatske narodne zajednice, član središnjeg odbora NV SHS u Zagrebu, povjerenik za unutrašnje poslove Narodne vlade NV SHS za BiH. Bio je zamjenik predsjednika Narodne vlade.

[34] "Bili su bliski, jer bijahu u ropstvu ne sluteći da će ih slobodni narodni život ovoliko razdvojiti. Može biti da bi naše ujedinjenje tek onda bilo potpuno – ako bi mi svi još jedanput osjetili robovanje u svim njegovim strahotama, kao što to osjećaju naše manjine koje su otrgnute i ostale pod tuđinom.", Jovanka Šiljak, "Proslava desetogodišnjice Zadruge Jugoslovenki", *Večernja pošta*, br. 2244, 17. 12. 1928, 6.

> tri dana prije dolaska srpske vojske žene su u Sarajevu prve stvorile bazu za zajednički rad. ... Kroz moja usta progovorile su Srpkinje Sarajke: "Bacamo veo zaborava na sve nemile događaje, koje su se za 40 godina među nama događali, pružamo ruku pomirnicu, praštamo i oprostite! Poslije te svečane izjave Srpkinja gđa Sunarić i ja našli smo se na stolu u zagrljaju gdje smo se poljubile. U tome značajnom poljupcu začela se dobrotvorna Zadruga Jugoslavenki."[35]

Nakon što su ovjenčale oslobodioce,[36] članice *Odbora gospođa Srpkinja, Hrvatica i Slovenki* pozicionirale su se u novoj društvenoj hijerarhiji i onemogućile pristup nepozvanima pravdajući se malim prostorom okupljanja,[37] čime su otvoreno iskazale svoju ako ne klasnu, a onda višu društvenu poziciju. U pripremama za sljedeće druženje su bez isprike, ali s napomenom i pod koprenom skromnosti doličnoj za tadašnje prilike i "prirođenu" žensku osjetljivost, tražile da se dođe u "običnom odijelu". Uskoro se ta vrlina zaboravila prilikom organizovanih kostimiranih zabava. Odbor je za svoje članice u početku organizovao predavanja, "nacionalne priredbe" u pomen istaknutih ličnosti (Kočićevo i Kranjčevićevo veče), ali češće akademije "s predavanjem, pjevanjem i muzikom", što im je izgleda bilo dovoljno da se nazovu *Dobrotvorno-prosvjetnom zadrugom Jugoslavenki"*.

Svoju misiju vodile su "sa verom u našu budućnost, a materinskim srcem", te "pristupili ozbiljnom radu na humanom i prosvjetnom polju, (...) i da porade na jačanju Jugoslavenske ideje među majkama budućih pokoljenja." Praktično, u momentu kada je *Zadruga Jugoslovenki* imala 350 članica i 30 odbornica, nekoliko godina kasnije ovaj zadatak ogledao se u otvaranju đačke trpeze za 80 do 100 učenika i učenica, potom otvaranju đačkog kupatila i otvaranju konvikta za učenice ženske učiteljske škole "bez ikakve

[35] Jovanka Šiljak, " Kako je postala zadruga Jugoslovenki", *Večernja pošta*, br. 1934, 12. 12. 1927, 5.

[36] "Predale u ime Srpkinja i Hrvatica i Slovenki tri djevojčice jedna pravoslavne, druga muslimanske, a treća katoličke vjere, je od srebra krasno izrađen u poznatoj ovdašnjoj radnji Jove Mitričevića. Na vijencu je bila privezana četverobojna jugoslavenska zastava: u vijencu je urezan natpis. Proslavljenom vojvodi Stepi Stepanoviću oslobođene Sarajevke.", "Vijenac vojvode Stepanovića", *Narodno jedinstvo,* br. 16, 18. 11. 1918, 3.

[37] "Pokladno sijelo za srpske oficire", *Narodno jedinstvo*, br. 24, 26. 11. 1918, 3.

razlike na vjeru i pleme". "Pitomice toga konvikta bi se u đačkoj trpezi hranile, a u samoj trpezi bi učile se kuhati, kao i ostalim domaćinskim poslovima,"[38] dok ih članice *Zadruge* "materinskom brigom upućuju, da i one, kad postanu samostalne i nastave rad na čuvanju Jugoslavije".[39] Prosvjetni zadatak sveo se na vaspitanje budućih domaćica i majki te učitavanje djevojčicama uloge žene u patrijarhalnoj matrici, pa se za ovo udruženje svakako nije moglo reći da "traže prava, a zaboravljaju dužnost", kako su glasila najčešća prebacivanja ženskim udruženjima u javnosti. Suštinski, ovo udruženje djelovalo je poput predratnih karitativnih društava, a njihova "prosvjetiteljska uloga" svodila se na prehranu siromašnih učenika, njihovo udomljavanje, a jedno vrijeme i zbrinjavanje starih lica,[40] u momentu kada je političkim obratom došla u krizu njihova organizacija i kada su trebale, po sili zamišljene prosvjetiteljske uloge, postati gospodarice svojih izbora.

Interesantno je da je *Zadruga* u svom imenu imala jugoslavensko obilježje, mada je čitavo prvo desetljeće njenog djelovanja proteklo u atmosferi i političkom životu u kome je u potpunosti odbačeno kod glavnih političkih aktera, čak žigosano u narasloj nacionalističkoj retorici i političkim obračunima. Mada se nakon kongresa u Beogradu i formiranja *Ženskog narodnog saveza SHS* septembra 1919. godine[41] pojavio prijedlog da se

[38] "Naše Jugoslavenke", *Večernja pošta*, br. 1645, 24. 12. 1926.

[39] Sredinom 1930-ih članstvo odbora *Zadruge* činile su: predsjednica Danica Ikonić; potpredsjednica Jeličić Franka; tajnice: Bjelanović Nataša, Obradović Milojka; blagajnice: Šušljić Teodora, Murko Andrijana; odbornice: Ančić Lenka, Baković Katica, Damić Ticika, Dizdarević Hermina, Jovanović Malvina, Kostić Zora, Kostić Ljubica, Ličina Marija, Makale Nada, Meseldžić Vlasta, Mumđić Ivka, Papo Rena, Rendžep Milena, Rašić Milica, Stefković Jelka, Splavska Nela, Seleš Roza, Telar Katica, Til Paula, Vučević Olga; kao zamjenice: Badovinac Olga, Babić Mica, Bjelić Leposava, Ćorović Anđelka, Laudenbah Ana; revizorski odbor: Bunić Zdenka, Milošević Stoja, Marčec Marija, Popović Mica. "Dobrotvorno-prosvetna Zadruga Jugoslovenki", *Jugoslovenska pošta*, br. 2072, 24. 3. 1936, 5.

[40] Nakon što je otvorena kuhinja za 35 siromašnih starih osoba *Zadruga* je planirala i otvaranje doma za ovu kategoriju stanovništva, ali se odustalo zbog "slabog odziva". "Dobrotvorno-prosvetna Zadruga Jugoslovenki", *Jugoslovenska pošta*, br. 2072, 24. 3. 1936, 5; "Dom Udruženja Jugoslavenki – biće dom za starice", *Jugoslavenski list*, br. 186, 8. 8. 1936, 5; "Dobrotvorna zadruga Jugoslavenki", *Jugoslavenski list*, br. 239, 10. 10. 1936, 5.

[41] Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd: Devedesetčetvrta – Žene u crnom, 1996, 104–109.

odbaci "anacionalno jugoslovensko ime",[42] *Zadruga* je s tri glasa prevage zadržala svoje prvoizabrano ime. U javnosti je udruženje djelovalo pod prepoznatljivim i skraćenim nazivom *Zadruga Jugoslavenki*.[43] Inače, u imenovanju ovakvih i sličnih udruženja u početku se lutalo, tražilo se usaglašavanje i definisanje programa i pravaca djelovanja u očekivanju direktiva "odozgo",[44] a dijelom se to dešavalo iz razloga što udruženja postaju prvi poligoni u novom državnom okviru za političku vježbu uvijek prisutnih političara prilikom ženskih okupljanja,[45] pa su njihova stranačka oklijevanja bila ujedno i karakteristika ženskih udruženja. Ipak, izbor prezrenog imena imao je svog velikog poklonika, čija je stalna nesumnjiva podrška omogućila dugotrajnost i finansijsku stabilnost udruženja. *Zadruga Jugoslavenki* uvijek je bila "svjesna trenutka" te je uspješno sarađivala s drugim nacionalnim udruženjima,[46] jer su bila "jedino mjesto gde su nalazila dodira vjekovima zavađena braća i sestre", ali svoj najznačajniji potez pokreću članice molbom regentu Aleksandru da se primi pokroviteljstva i da *Zadruga* kao svoju kućnu slavu može slaviti njegov rođendan. Dobivši dopuštenje marta 1920. godine, za šta je tadašnja predsjednica Natalija Jojkić primala čestitanja u Oficirskom domu,[47] sva vrata su im bila otvorena. Usmeno su regentu članice zahvalile prilikom njegovog dolaska u Sarajevo septembra iste godine,[48] a njihova obostrana saradnja godinama je trajala i zbog toga su im uvijek stizala priznanja. Zadruga je kredibilitet doživjela

[42] "Klub Jugoslovenki", *Srpska riječ*, br. 133, 22. 10. 1919, 3; "Zadruga Jugoslovenki", *Srpska riječ*, br. 137, 28. 10. 1919, 3.

[43] "Dobrotvorno-prosvjetna zadruga Jugoslavenki", *Narodno jedinstvo*, br. 45, 16. 12. 1918, 3; "Sjednica Zadruge Jugoslavenki", *Narodno jedinstvo*, br. 58, 30. 12. 1918, 3.

[44] Na glavnoj skupštini oktobra 1919. dat je prijedlog da se naziv vrati na početni – Zadruga Srpkinja, Hrvatica i Slovenki, što nije prihvaćeno. "Skupština dobrotvorno-prosvjetne zadruge Jugoslovenki", *Narodno jedinstvo*, br. 216, 27. 10. 1919, 3; br. 217, 28. 10. 1919, 3.

[45] Budući radikal dr. Milan Nešković, ljekar, osnovao je u Brčkom *Dobrotvornu zadrugu Srpkinja, Hrvatica i Slovenki*. "Priposlano", *Srpska riječ*, br. 9, 26. 3. 1919, 3.

[46] "Zabava Dobrotvor. Zadruge Jugoslavenki i Sokola", *Srpska riječ,* br. 21, 3. 2. 1921, 3.

[47] "Regent pokrovitelj Zadruge Jugoslovenki*", Srpska riječ*, br. 63, 27. 3. 1920, 2; "Čestitanja", *Srpska riječ*, br. 64, 28. 3. 1920, 3.

[48] "Sastanak zadruga Jugoslovenki", *Narodno jedinstvo*, br. 189, 16. 9. 1920, 3.

s ideologijom jugoslavenstva i njenim protežiranjem od režima 1929. godine, a za svoju kućnu slavu je nakon smrti kralja izabrala rođendan svoje dobrotvorke kraljice Marije.[49] Oslonac na vladarski dom i nacionalnu ideologiju protkanu patrijarhalnim obrascima činio je ovo udruženje pravim primjerom interesne, ideološke i političke saradnje s vlašću.

Čak je od samog formiranja *Zadruge* njihovo operativno djelovanje imalo obrazac i retoriku političkog obračuna s bivšim režimom. Primjer toga je obrazloženje mnogobrojnosti članica u formiranom privremenom odboru. Navedeno je da je razlog tome "što mora preuzeti u svoje ruke više domaćih uredaba, koje su sada u tuđim rukama."[50] Po istom principu i "muškom modelu" smjene prethodne političke vlasti te u identičnom diskursu članice su provele likvidacionu skupštinu postojećeg *Gospojinskog društva* (*Frauenverein*), formiranog 1885. godine, ponudile gospođama koje nisu Jugoslavenke pozicije u upravi, što su ove odbile ali su prihvatile članstvo, te izabrale novu mnogobrojnu upravu.[51] Obol vlastite važnosti ojačale su ubrzo preuzimanjem prostorija ukinutog ženskog društva u Terezija ulici, gdje se mogla uspješno vršiti promocija statusa,[52]

[49] "Dobrotvorno-prosvjetna zadruga Jugoslovenki u Sarajevu", *Jugoslovenska pošta*, br. 2009, 9. 1. 1936, 5.

[50] "Prva je predsjednica tog odbora gđa N[atalija]. Jojkić, druga gđa. L[ucija]. Sunarić, pod predsjednice su gđe: Preindel (Slovenka), i Dimović; tajnice su gđe: Šiljak i Bergant; blagajnice gđe: R. Janeš i Radošević, a odbornice gđe: Pržulj, Mlinarević, Nježić, J. Truhelka, Ostojić, Popović, Figurić, Reich, Ćurčić, st. Alkalay, Joka Besarović, Dvorniković, Ljubibratić, Hećimović i Babić.", "Sastanak sarajevskih gospođa", *Narodno jedinstvo*, br. 2, 5. 11. 1918, 3.

[51] Nova uprava: Lucija Sunarić i Natalija Jojkić; potpredsjednice: Vukosava Ćuković i Slava Dimović; blagajnice Mila Mlinarević i Adela Drašković; tajnice: Jagoda Truhelka, Marija Knežević, Jelka Sklenar i Ivka Jaković; odbornice: Alkalaj Stefanija, Babić Dragica, Bašagić Fahrija, Baščaušević Atifa, Besarović Joka, Bohm Ilka, Brzović Bardaš Jelena, Bradač Zlata, Brakus Radmila, Cvjetković Persida, Čengić Šemsa, Ćurčić Zehra, Denišlić Zulejka, Despić Darinka, Duškić Stana, Hrasnica Munira, Ivošević Angela, Jelavić Ivana, Jeličić Jovanka, Janeš Ruša, Katić Jovanka, Kapetanović Munira, Kovačević Lena, Krešić Milka, Lalić Marica, Mandić Ljuba, Mijić Nina, Nježić Danica, Odović Sara, Ostojić Olga, Pavićić Ludvina, Popović Mica, Popović Natalija, Petrović Ela, Perović Vilma, Preindl Milka, Prpić Zora, Pržulj Olga, Razuz Reza, Rajković Tata, Radović Sofija, Srškić Ana, Simić Persa, Šahinagić Hafa, Šiljak Joka, Smalcelj Ana, Šuler Marija i Živojnović Angelina. "Skupština 'Frauenvereina'", *Narodno jedinstvo*, br. 41, 14. 2. 1919, 3.

[52] "Juče poslije podne priredile su naše Sarajke, gospođe i gospođice, žur u počast Engleskinjama bolničarkama. Tačno u četiri sata otpočeo je doček, jer je svečana dvorana Oficirskog doma bila

kao i formiranjem vlastite biblioteke, prezentujući valjda svoju prosvjetiteljsku ulogu.[53]

U redove *Zadruge Jugoslavenki* ulaze ugledne gospođe, prvakinje po položaju porodice ili supruge predstavnika vlasti, vojske, vladajućih političkih partija, i to su bile sigurne osnove za njihov uspješan rad, potaknut i omogućen instrukcijama vlasti.[54] Prezimena članica u upravnom odboru *Zadruge* otkrivala su supružničku podršku već politički aktiviranih i preživjelih saborskih poslanika. Poziciju Natalije Jojkić, prve predsjednice s urbanim background-om,[55] ali i iskustvom članstva u udruženjima u vrijeme Monarhije,[56] preuzima 1924. godine Radmila Brakus,[57] supruga direktora gimnazije Steve Brakusa, "koja je sa svojom energijom, inicijativom i

već dupkom puna ženskinja i nešto gospode i srpskih oficira. Na nogama su se saslušale redom ove hime: srpska, hrvatska, slovenačka, engleska i francuska. Zatim se je razvezlo prvo kolo: starosrbijanka, koje je na opšte uveselenije poveo časni starina g. Vojvoda Stepa Stepanović. Divno je bilo vidjeti dvoranu punu šarolikih libadeta, dimija i srmali jelečeta. Gotovo sve žene i djevojke bile su u narodnoj nošnji. Poslije posluživanja zaredala su kola i starine igre. Engleskinje su bile okićene čevrmama. Veselje je potrajalo do u noć. "Žur u oficirskom domu", *Narodno jedinstvo*, br. 25, 27. 1. 1919.

[53] Dom Jugoslovenki nalazio se u bivšoj Racherovoj kući, u ulici Terezije br. 7. "Zadruga Jugoslovenki osniva društvenu biblioteku", *Narodno jedinstvo*, br. 66, 16. 3. 1919, 3.

[54] Na inicijativu gđe Ele Hadžić, supruge generala Hadžića i počasne predsjednice *Zadruge Jugoslovenki*, održan je sastanak sarajevskih gospođa koji se zalagao za pomoć ruskim emigrantima. "Akcija gđe Hadžić", *Srpska riječ*, br. 256, 21. 12. 1920, 3.

[55] Natalija Jojkić bila je kćerka nekadašnjeg podnačelnika Sarajeva Riste Besarovića i supruga dr. Milana Jojkića, ljekara, saborskog poslanika, člana Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS u Zagrebu 1918. godine, dugogodišnjeg člana vladajuće Radikalne stranke, člana ljekarske komore, Anglo-amerikanskog kluba itd.

[56] Pod pokroviteljstvom baronice Pinter osnovana je Zadruga domaćica 1911. godine, u kojoj su N. Jojkić i Jagoda Truhelka bile članice Odbora. Ostale uglednice bile su: Babeta Berković, Ilka Bohm, Mileva Despić, Antonija Freitag, Natalija Jojkić, Mileva Kaluđerčić, Lena Kovačević, Tereza Racher, Eva Seidenfeld, Majka Salom, Jelena Samardžija, Lucija Sunarić, Jelena Tandarić, Marija pl. Vancaš; gospođice: Danica Bruckner i Jagoda Truhelka; te gg.: Fehim ef. Ćurčić, Sćepan Grđić, Ivan Kurtović, dr. Srećko Maisatz i dr. Mehmed Spaho. Poslije prve skupštine izabrani odbor se ovako konstituisao: predsjednica Eva Seidenfeld; potpredsjednici: I Fehim ef. Čurčić, II Jelena Tandarić, III Jelena Samardžija, IV Majka Salom; tajnice: Lena Kovačević i Danica Bruckner. "Zadruga domaćica", *Sarajevski list*, god. XXXIV, br. 131, 20. 6. 1911, 2.

[57] "Zadruga Jugoslovenki", *Večernja pošta*, br. 1019, 24. 11. 1924, 5.

vezama podigla Društvo", a Jojkićka je postala počasna predsjednica, kao i supruga generala Hadžića, glavnokomandujućeg II armijske oblasti smještene u Sarajevu. Naslijedila ju je 1927. godine Hermina Dizdarević,[58] da bi sljedeća predsjednica Danica Ikonić,[59] "ustoličena" 1930. godine,[60] postala dugogodišnja predsjednica *Zadruge* (1931–1941) "jer je tu funkciju vršila na opšte zadovoljstvo i sa uspjehom". Supruge iz viših društvenih krugova ne samo da su postajale predsjednice "matičnih" udruženja, članice odbora i drugih ženskih društava, često počasne članice,[61] nego i dobrotvorke i prilježne pratiteljice svečanih okupljanja i manifestacija svih ženskih udruženja. Obzirom da je bio uzak društveni krug iz kojeg su se mogle regrutovati, a brojnost ženskih udruženja značajna, često je dolazilo do prelaska iz jednog u drugo udruženje, odnosno cirkulacije istih lica. "Šetanje" po vrhovima ženske društvene ljestvice gospođe Brakus predstavlja pravi primjer ondašnje "preletačice". Poziciju predsjednice nakon *Zadruge Jugoslovenki* stekla je u *Materinskom udruženju, Udruženju jugoslovenskih domaćica* i *Društvu prijatelja umjetnosti Cvijeta Zuzorić,* pa je kao takva stigla i u audijenciju kod kraljice.[62] U ambiciji za društvenim probojem i pozicioniranjem u hijerarhiji ženske zajednice Sarajeva gotovo je u stopu pratila gospođa Ikonić, članica brojnih odbora ženskih udruženja, a "prosvjećivanje" se isrcrpljivalo u samopromociji .

Pokazalo se da funkcija društva nije prosvjećivanje ženske populacije, pa ni obrazovanje, nego ideološko "poštapanje" i na najnižoj razini prožeto konzervativnom paternalističkom i sveprožimajućom patrijarhalnom

[58] Nažalost, osim pripadnosti *Zadruzi*, o Hermini Dizdarević nemamo nikakvih drugih podataka. "Kako je postala zadruga Jugoslovenki", *Jugoslavenski list,* br. 1934, 12. 12. 1927, 5; "Dobrotvoke siromašnih đaka", *Večernja pošta*, br. 2238, 10. 12. 1928, 5.

[59] Danica Ikonić bila je supruga Tanasija Ikonića, u drugoj polovini tridesetih godina zamjenika predsjednika vrhovnog suda, potom predsjednika kasacionog pa apelacionog suda u Sarajevu.

[60] "Skupština zadruge Jugoslavenki", *Jugoslavenski list*, br. 267, 18. 11. 1930, 4.

[61] Na 19. glavnoj skupštini Zadruge za počasnu predsjednicu izabrana je banica Mila Lukić. "Dobrotvorno-prosvjetna Zadruga Jugoslovenki", *Jugoslovenska pošta*, br. 2358, 3. 3. 1937, 5.

[62] Sa R. Brakus u posjeti je bila i Franka Jeličić. "Sarajke u audijenciji kod Kraljice Majke", *Jugoslovenska pošta*, br. 54, 5. 3. 1935, 5.

kontrolom države, čija se moć iskazala u sposobnosti da usmjerava ovo žensko udruženje formirano samoinicijativno i mimo međunarodnih pravila, ali koje je djelovalo u skladu s očekivanim, te prihvaćenim pravilima vlasti. Zauzvrat su članice, a posebno one na rukovodećim pozicijama, dobijale za njih značajan djelić društvene moći.

b. Primjer odnosa sarajevskog *Ženskog pokreta* i *Jugoslovenskog ženskog saveza*

S optimizmom svojstvenim poslijeratnim društvima i stavom da je pismenost prvi preduslov prosvjećenosti i napretka, vlast je apelovala na sve obrazovane građane, naročito učitelje i sveštenike, da osnivaju analfabetske kurseve, pozivajući ih na njihovu patriotsku dužnost,[63] proglašavajući time načelnu mobilizaciju svih snaga u društvu koje mogu omogućiti brži izlazak iz stanja nepismenosti.[64]

Mada nisu direktno pozvane, žene su se odazvale, kao što su bile potaknute zahtjevima međunarodnih ženskih udruženja pred mirovnu konferenciju da podnose svoje društvene programe tražeći kod zakonodavne komisije skraćenje radnog dana, jednake zarade i porođajni dopust. Ovaj posljednji zahtjev bio je ugodan ušima lokalnih tradicionalista i čuvara patrijarhalnog poretka,[65] koji su jedino shvatili zahtjev o zaštiti materinstva

[63] "Suzbijanje analfabetizma u našem narodu", *Narodno jedinstvo*, br. 32, 4. 2. 1919, 3.

[64] Prema popisu iz 1910. godine procenat nepismenog stanovništva u Bosni i Hercegovini iznosio je 87,84%, a procenat nepismenih žena bio je 93,35%. *Rezultati Popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1912, LIV, LVI.

[65] U svom prvom, programskom broju list Radikalne stranke koja će biti najduže na vlasti iskazao je takav stav: "U ovim uslovima opšte društvene poremećenosti osjeća se neka naročita težnja ...ženskom svijetu da se oslobodi od izvjesnog tereta tradicionalnog ... Raspojasanost i surovost muškaraca koju je donio rat sa sobom i ona teška stradanja, dovela su naš ženski svijet do negativne emancipacije, do negiranja postulata prirodnih. Otuda dolazi ona deruta društvenog morala i čovječanskog ponosa, koji se opaža u svakoj prilici gdje stupe u saobraćaj muškarac i žena. To se opaža na svim mogućim igrankama, zabavama, maskiranim i nemaskiranim, balovima, gostionama i na ulici. Zadovoljenje strasti i individualni prohtjevi zadovoljstva postali su mjerilom po kome se mjeri 'vrijednost' života i sreće u njemu, a zaboravlja se potpuno na skupnost, na društvo." "Novi život!", *Srpska riječ*, br. 1, 15. 3. 1919, 2.

te su ga zvanično podržali budući da su "žene kulturnoga zapada pokazale da pravilno shvaćaju svoj položaj i zadaću u životu ljudskom, koji im je priroda namijenila."[66] Iskazana, blago je reći, nelagoda ovih dušebrižnika povećala se s osnivanjem *Društva za prosvećivanje žene i zaštitu njenih prava* u Beogradu 14. aprila 1919, koje je tražilo, između ostalog, izjednačenje društvenog položaja žene s muškarcem, akciju opismenjavanja, naročito na selu, držanje edukativnih predavanja, ali i podizanje domaćičkih škola i podizanje moralnog i kulturnog značaja porodice. Podružnica istog društva osnovala se i u Sarajevu 10. septembra iste godine i predstavila širok spektar svojih zadataka.[67] Kako izvještaj osnivačkog skupa govori članice su "riješile da Beogradsko Društvo priznamo kao svoju centralu, ali do ove skupštine nije nam uspjelo držati s njima stalnu vezu, te smo mi radile, prema usvojenom programu samostalno." Da su prilježno počele da rade govori podatak da su od osnivanja *Društva* do prvog izvještaja centrali održale 37 sjednica i jednu glavnu skupštinu. Specifikum u izvještaju bio je da "tako reći ćutke je usvojen princip da nam ne treba mnogo snage trošiti oko toga da najprvo stvorimo kapital, kao što čine većina društava kod nas",[68] što će biti značajno za dalju elaboraciju kontradiktornosti u djelovanju udruženja.

[66] "Zahtjevi žena na konferenciji mira", *Srpska riječ*, br. 16, 21. 3. 4. 1919, 2.

[67] Najavljeni su kursevi za analfabete, kursevi za književnost, geografiju i istoriju, kursevi za ruski, francuski i engleski jezik, kursevi za kućanstvo, kursevi o higijeni, a specijalno o higijeni žene, kursevi o gojenju dojenčadi i djece uopšte, te zdravstveni kursevi o venerićnim bolestima i njihovom suzbijanju. U planu su bila predavanja o podizanju svijesti žene, suzbijanju alkoholizma, o tuberkulozi i njenom suzbijanju, itd. Jovanka Čubrilović preuzela je ulogu sekretara, Mica Popović zadužena je za blagajnu, Jelena Čubrilović i Simka Salom sekretarske poslove. Članice odbora bile su dr. Staka Bokonjić, dr. Maša Živanović, Cvijeta Cihlar, dr. Berta Bergman, Mara Jakšić, Joka Šiljak, Gabrijela Krnjić, Jagoda Truhelka, Rasema Bisić, Radojka Đokić, Daša Krulj, Stojka Čajkanović, Hasnija Berberović, Danica Latas, Mitra Morača, Vojislava Janković, Vukosava Ćuković, Josipa Gol i Rosanda Sušić. "Društvo za prosvećivanje žene i zaštitu njenih prava", *Srpska riječ*, br. 118, 1. 10. 1919, 1–2.

[68] Jov.[anka] Čubrilović , "Izveštaj Društva za prosvećivanje žene i zaštitu njenih prava – Sarajevo", *Ženski pokret*, br. 4–5, 8 / 9. 1920, 30. Sarajevski *Ženski pokret* osnovao je do 1923. godine svoje podružnice u Travniku, Livnu, Bugojnu, Visokom i Bosanskom Brodu. N. Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, 113.

Svoju prosvjetiteljsku misiju masarikovskom metodom sitnog rada narodnog prosvjećivanja putem analfabetskh kurseva društvo nije moglo od samih početaka da ispuni budući da su otpor i odsustvo zainteresovanih polaznika bili opšti.[69] Prijavilo se svega 123 nepismenih,[70] ali je jasno u izvještaju uočeno da je država ona instanca koja bi planski trebala voditi projekat opismenjavanja stanovništva, dok su sve slične akcije samo palijativne mjere. Važno bi na ovom mjestu bilo uočiti paradoks, odnosno intenciju društva da se iskorijenjivanje analfabetizma i uopšte vođenje prosvjete kao "prve borbene linije" prosvjećivanja prepusti ženama, uprkos važećem građanskom zakoniku u Kraljevini koji ih je tretirao kao nerazumna bića te ih kao takve proglasio odgovornima za (ne)uspjeh, a s druge strane, da im je bila osporena punopravnost u građanskom društvu.[71] Sljedeći momenat je zapažanje iz drugog izvještaja sarajevskog *Ženskog pokreta* da je "borba za hljebom ubila svaku volju za intelektualnim radom ili su krivi poslodavci (jer to je većinom radni svijet) te ne upućuje svoje osoblje na ovake tečajeve."[72] Iskorak iz klasnog okvira pokazao je da *Društvo* nije bilo neosjetljivo na položaj radnica i ranokapitalističko izrabljivanje, a i ono samo je kuburilo

[69] "Tečaj je besplatan, a ipak odziv je bio nikakav.", "Nepismenost", *Srpska riječ*, br. 206, 11. 10. 1921, 3.

[70] "Naše društvo ipak misli da je i mala pomoć bolja nego nikakva, pa je održalo sedam analfabetskih tečajeva: 2 u duhanskoj fabrici, 2 u ćilimarskoj fabrici, 2 u zemaljskoj bolnici, 2 u zatvoru okružnog suda i 1 u IX osnovnoj školi za služavke i ostale nepismene. Ove tečajeve drže učiteljice: u duhanskoj tvornici gđice Ljubica Ljubičić i Mileva Gaković, u ćilimskoj g-đice Vojislava Janković i Josipa Gol, u zatvoru Katarina Jerinić, u IX školi Radojka Đokić, a u bolnici Sofija Maljković." Jov.[anka] Čubrilović, "Izveštaj Društva za prosvećivanje žene i zaštitu njenih prava – Sarajevo", *Ženski pokret*, br. 4–5, 15. 8. 1920, 31.

[71] Zakonik je udatu ženu svrstao u kategoriju onih koji su "uma lišeni, raspikuće sudom proglašene, propalice i prezaduženici kojih je imanje pod stecište potpalo." Marija Draškić, Olga Popović-Obradović, "Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844–1946)", u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. Veka*, 2, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998, 15–17.

[72] U izvještaju se navodi da "analfabetski tečajevi – nisu zadovoljili pored sve požrtvovanosti koleginica" – Daše Krulj, Simhe Salom i Raseme Bisić, učiteljicâ IX narodne osnovne škole; gđice Vojnović, učiteljice V narodne škole – a čiji kursevi nisu uspjeli i zbog nemara i indolencije. Vojislava Janković , "O radu društva za prosvećivanje žene i zaštitu njenih prava – Sarajevo", *Ženski pokret*, sv. 6, 6. 1923, 268.

s novcem jer su subvencije izostajale, pa su članice odbora išle po bankama i skupljale priloge, a donacije dobrotvora više su bile moralna podrška. Mada je *Društvo* intervenisalo u ime udatih učiteljica radi njihovog polovičnog dodatka, ono je istovremeno osnovalo Kancelariju za namještanje ženskinja, čime se pretvorilo u berzu ženske radne snage, pa je najavilo da ovim činom treba korigovati i svoja pravila.

Međutim, glavna zamjerka početnom radu *Društva za prosvećivanje žene i zaštitu njenih prava* upućena je tonovima sklonim posljeratnom pomirenju, a koji su na brutalan način diskvalifikovani teškom nacionalističkom retorikom.[73] To samo pokazuje da su od samog početka djelovanja istaknute članice ženskih udruženja bile etiketirane po raznim osnovama, proglašavane društveno neprihvatljivim i da se javno mnijenje pozivalo da ih isključi iz javnog prostora i prokazuje kao *drugačije* / *druge*, dajući im negativnu moralnu dimenziju. Razornija strana ovog procesa bilo je i uključivanje samih članica ženskih udruženja u te konstruisane obračune tako da je perfidna artikulacija nezadovoljstva protivnikâ ženskog entuzijazma i aktivizma, koji su za njih krenuli ovakvim nepredvidim tokom, postajala povremeno opšta društvena klima.

Ogledni primjer jednog takvog pokušaja obračuna bio je početkom tridesetih godina skandal izazvan "pokroviteljstvom" *Jugoslovenskog ženskog saveza (JŽS)* nad kartanjem. Naime, uz dozvolu neimenovanog ministarstva i u sporazumu s francuskom firmom Junakar *JŽS* je razaslao svim ženskim društvima u zemlji "toplu preporuku" da distribuišu karte za igru uz vlastitu proviziju. U tekstu jednog sarajevskog dnevnog lista koji je otvorio

[73] Govornica je navela da "(...) 'osuđuje huškanje na one, koji su za bivšeg austro-ugarskog režima radili u njegovom smislu, jer su bili na to prisiljeni.' Ovo znači otvoreno braniti crno-žute i skidati s njih odgovornost za sva ona strahovita nedjela protiv Srba. Ovako može da govori svak samo ne Srpkinja, a po gotovo ne bosanska Srpkinja. U ostalom G-đa Šiljak javno je govorila u Sarajevu, da ona nije Srpkinja nego Jugoslavenka (kao da jedno isključuje drugo) i protiv nje su ustale sve Srpkinje. Dalje je G-đa Šiljak govorila protiv strančarstva, a ona je sama najzagriženija, anti radikalka i kao takova agitovala je u sarajevskim selima protiv radikala. (...) Mi prepuštamo našim Srpkinjama da one obračunaju s onim, koji brane crno-žute i koje se odriču srpskoga imena. Mi sa svoje strane jedino konstatujemo, da ona koja ovako misli i javno govori ne može da zastupa naše Srpkinje.", "Govori G-đe Jovanke Šiljak", *Srpska riječ*, br. 118, 3. 10, 1919, 3.

ovaj "slučaj" ukazuje se na sve raširenu "epidemiju" igranja kartama po kućama, i to prisutnu u svim slojevima društva, pa se navodi da je poznato da se i u otmjenim kućama igraju karte od popodneva do zore sljedećeg dana. Sramota i grijeh, kako se u samom naslovu navodi "majki-hazarderki", odnosno vrha *JŽS*, bili su u namjeri da se ovo društveno zlo materijalno iskoristi. Dodatnu zaprepaštenost izazvala je činjenica da su likovi na kartama bili obučeni u "naše" narodne nošnje, pa se čak nagovijestilo da "lica prestavljaju čak i neke istorijske likove."[74] Drugi dnevni list detaljnije upoznaje javnost s ovim slučajem. U ciničnom tonu donosi tekst u kome se apostrofira: "Jugoslavenski ženski savez odlikovao je današnju ženu osobitim načinom, pružajući joj ulogu propagatora i prodavača karata za igranje pod markom 'JŽS', a u svrhu izvođenja svojih velikih nacionalno-humanih ciljeva." Osim toga, list navodi da je *JŽS* "predlagao u proljeće prošle godine da se zatraži od nadležnih vlasti sve kladionice pri konjskim trkama, nogometnim utakmicama i t. d", što je značilo da je *Savez* tražio dio dobiti od navedenih "igara na sreću". Kako se sarajevski *Ženski pokret* usprotivio ovom prijedlogu "dokazujući, da prihod stečen na taj način nije dostojan današnje žene niti je konzekventan principima Saveza jugoslovenskih ženskih društava", javila se ova misao o izdavanju karata, o čemu članice *Saveza* nisu bile obavještene, pa nije bilo moguće uputiti prigovor toj ideji s vrha organizacije. O svemu se doznalo prilikom posjete Sarajevu predsjednice *JŽS*, kada je sigurno bilo više riječi o tome, ali očigledno se nije odustalo od plana pokroviteljstva. Nakon toga je predsjednica sarajevskog ženskog pokreta dr. Maša Živanović "kao i neki prijatelji žene i naroda svoga" odlučno u javnosti napala takvo djelovanje *JŽS* "u nadi da će i sam Savez uvideti tu zabludu i odustati od toga pothvata", međutim bez posljedica. Distribucija karata se pokrenula, a proizvođač je nudio karte uz poziv svim ženskim udruženjima i pojedinim ličnostima da podrže ovu akciju u narodu. "Opominju se čak i neigrači da za uspomenu kupe karte sa figurama jugoslavenskih nacionalnih motiva." U zaključku teksta sarkastično se navodi da novcem koji bi se prikupio "blažiće se bijeda i nevolja, kojoj je uzrok karta

[74] L. R., "Majke-hazarderke", *Jugoslovenska pošta*, br. 1350, 18. 11. 1933, 5.

sa markom JŽS." Obzirom da je kartanje porok koji je uzrok mnogim porodičnim i društvenim dramama i propastima, izražava se nada da će društvo naći načina da sa sebe spere ljagu.[75] Sa sjednice sarajevskog ženskog mjesnog odbora *Gajreta* takođe je upućena osuda ovog postupka *JŽS*,[76] kao i iz *Zadruge Jugoslavenki*, koja je tražila da se karte povuku.[77]

Izjava predsjednice *JŽS* Leposave Petković,[78] data dvije sedmice kasnije i objavljena na drugoj stranici lista, a ne kao obično u gradskim vijestima, samo je produbila raskol. Tu se navodi kako ona smatra da se "(...) 'ženski savez nije ni malo ogriješio o moral, kad je prihvatio ponudu firme *Junakar*. Likove na kartama treba da pregledaju stručnjaci i da izjave je su li to kopije naših historijskih ličnosti.'" Uz to je i insinuirala da sarajevske ženske organizacije nisu jasno iskazale neslaganje s pokroviteljstvom nad kartama.[79] Jasno je ipak iz demantija da su veze između ženske centrale i provincijskog odbora negdje "škripale" i da su se vjerovatno sarajevske delegatkinje priklonile većini u prestolnici idući putem emancipacije / otuđenja od vlastite baze, odnosno da se izdvajao sloj "vodećih" članica koje su se brinule o vlastitoj društvenoj afirmaciji ne sukobljavajući se s centralom. Međutim, na sjednici kancelarije *JŽS* u Sarajevu, kojoj su prisustvovale predstavnice svih ženskih društava, upućen je protest, ali su nakon burne rasprave sve prisutne članice sarajevskog *Ženskog pokreta* nezadovoljne nerazumijevanjem napustile sjednicu. Ali opet odgovor Petkovićke bio je da je "zaključak o

[75] "Uloga žene u kockarstvu", *Jugoslavenski list*, br. 284, 19. 11. 1933, 5.

[76] "Muslimanke protiv kartanja", *Jugoslavenski list*, br. 288, 24. 11. 1933, 5.

[77] "I Zadruga Jugoslavenki protiv Ženskog saveza", *Jugoslovenska pošta*, br. 1380, 13. 12. 1933, 5.

[78] Leposava Petković-Maksimović je 1925. godine bila "profesor Druge ženske gimnazije u Beogradu, predsednica Podmlatka *Crvenog krsta*, predsednica *Narodnog ženskog saveza* i predsednica *Ženske male atante,* i. t. d. i t.d.", *Žena i svet*, br. 12, 15. 12. 1925, 1.

[79] Uz napomenu da društvo *Kneginja Zorka* nije istupilo iz Saveza samo radi ovih karata L. Petković navodi da su neka sarajevska društva uložila protest, "ali kad se o toj stvari raspravljalo na plenarnoj sjednici Ženskog saveza delegatkinje iz Sarajeva nisu odvojile mišljenje, a kako su delgatkinje referisale u Sarajevu upravi nije poznato, samo zna, da od mjeseca aprila dosad nije primila nikakv protest iz Sarajeva. Zašto se protestvuje tek sada, kad je povedena kampanja u javnosti? Da se znalo za to prije, stvar bi na vrijeme bila likvidirana.", "Sarajevske žene i igraće karte", *Jugoslavenski list*, br. 303, 13. 11. 1933, 2.

prilogu od prodaje karata donesen punovažno." Sljedeći dan na sastanku *Ženskog pokreta* donesen je zaključak o izlasku sarajevskog odbora iz članstva ove krovne ženske organizacije u zemlji. Iz izvještaja s ovog sastanaka saznaje se da je ogorčenje bilo dodatno pojačano dobacivanjem Leposave Petković da se predsjednica sarajevskog *Ženskog pokreta* dr. Maša Živanović "služi austrijskim metodama". Kako L. Petković nije povukla izrečenu izjavu na traženje M. Živanović, to je i bio povod napuštanja sjednice. Dr. Maša Živanović opservirala je to sljedećom izjavom: "Ženski pokret djeluje punih 15 godina u Sarajevu, (...) ne radi ništa skriveno i njegove sve istupe i rad na svim poljima odobrila je sva sarajevska javnost, pa se dotične riječi gđe Petković odnose i na Sarajevo."

Na veoma žustroj debati koja se pokrenula na ovom sastanku *Ženskog pokreta* bilo je članica koje su opravdavale Leposavu Petković, poput Vide Čubrilović, a i Radmila Brakus navela je da "uprava Saveza ne može oprostiti Ženskom pokretu svom mezimčetu, koji je išao da savezne stvari raspravlja u javnosti, a ne u krugu samog Saveza". Sastanak, koji je također jedan broj gospođa napustio, završen je zaključkom da se povuku iz *JŽS*, dok on ne povuče odluku o izdanju karata.[80] Sladunjavo pozivanje na značaj i prednost paternalističkog obrasca djelovanja *Saveza* nije urodilo plodom, što se vidjelo u obrazloženju odluke iz izvještaja tajnice

[80] Malo o atmosferi sa sjednice: "Gđica Čubrilović govori ponovno i kaže da gđa dr. Živanović nije čula drugog dijela rečenice gđe Petović, koja se uostalom pred 20 članica izvinula. Gđa dr. Živanović tražila je, da joj gđa Petković dođe lično u Pokretove prostorije i da se izvini. To međutim nije trebala tražiti od jedne gospođe već u godinama i k tome umorne od puta, a pored svega toga gđa Petković u taj čas nije mogla napustiti sjednicu. Od starosti se traži bar trezvenost i takt! odgovara gđa dr. Živanović. Gđa Danica Ikonić konstatuje, da se gđa Petković još sinoć izvinula, pa ne bi trebalo više od toga praviti pitanje. Upravo tri put! Ustraje u svojoj tvrdnji gđa Brakus. Zatim govore gđe Sušić, dr Radulaški, Zora Ilić i dr., pa se na koncu zaključuje da se upravi Saveza uputi dopis u kome će se tražiti satisfakcija za izraze gđe Petković. Sa ovim se nisu složile pretstavnice sarajevske kancelarije Saveza, koje napuštaju dvoranu, a za njima izlaze još neke gospođe.", "Ženski pokret privremeno istupio iz J. Ž. Saveza", *Jugoslavenski list*, br. 315, 29. 12. 1933, 2; "Advokatice" Saveza R. Brakus i J. Čubrilović bile su i članice uprave Saveza, uz Herminu Dizdarević, Veru Krsmanović i Borku Lalić. Istorijski arhiv Beograda (dalje: IAB), Fond: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena (dalje: UUOŽ), 1024, kut. 2, sign. 1/67, "Godišnja skupština Jugoslovenskog ženskog saveza u Zagrebu 30. oktobra 1930."

dr. Smilje Kršić koji kaže **"da Ženski pokret ne može dozvoliti da jedno takovo eminentno zlo kao što je karta, bude pod protektoratom ženskih društava, jer Ženski pokret stoji na stanovištu da ženska društva moraju prije svega vršiti moralni uticaj na sredinu u kojoj djeluje. Pokret odlučno ustaje protiv toga da se za ciljeve ženskih društava iznalaze novčana srestva na način koji je suprotan njihovim moralnim principima."**[81] Ne odustajući od etičke dimenzije s kojom se nije moglo kalkulisati, sarajevski *Ženski pokret* se i pod pritiskom potvrdio kao orijentir za buduće djelovanje u kontekstu prosvjećivanja žene, odnosno formiranja samosvjesne ženske zajednice s temeljnom pretpostavkom o zaštiti vlastitih prava i vrijednosnog sistema. Predsjednica dr. Maša Živanović dobila je punu podršku članica, a odlučnost da se istraje u namjeri da se skine ljaga potvrđuje i istup iz *JŽS*.[82] U istom cilju je i odsustvo sarajevskih članica *Ženskog pokreta* s mitinga u Beogradu povodom redukcije ženskih mjesta na činovničkim pozicijama u organizaciji *JŽS,* mada su u znak otpora ovoj državnoj instrukciji pripremale sarajevski miting i rezoluciju tim povodom.[83] Sagu o kartama u javnosti je nastavila gđa Petković u intervjuu datom na njeno traženje, a iz prostorija hotela Evrope, gdje se smjestila sa svojom pratiljom, sekretaricom *JŽS* gđom Kovačević. Ne vidjevši ništa sporno u prodaji karata Petković je navela da je odavno prisutna ideja da se humanitarna društva bave prodajom nekog proizvoda i time omogućavaju svoj humanitarni rad, te je kao primjer navela podmladak *Crvenog Krsta*, čija je ona predsjednica, koji se bavi prodajom automata za čokoladu. "Od prihoda ovih automata mi smo prošle godine ishranili 39.800 siromašne školske djece. I baš djeca iz Bosne najviše su od toga imala koristi. Istina isprva je javnost bila skočila protiv tih automata, pa i sami neki učitelji, ali kada se vidjela velika korist od te akcije, niko nam nije više ništa spočitavao. Zajedničke đačke kuhinje koje smo otvorili od prihoda

[81] "Ženski pokret privremeno istupio iz J. Ž. Saveza", *Jugoslavenski list*, br. 315, 29. 12. 1933, 2. (istaknuto u originalu. – op. a.).

[82] "Ženski pokret istupa iz J.Ž.S.", *Jugoslovenska pošta*, br. 1380, 13. 12. 1933, 5.

[83] Dr. Smiljana Kršić, "Rad Ženskog pokreta u Sarajevu u 1933 god.", *Ženski pokret*, maj–juni 1934, 39.

automata imale su ne samo svoju prehrambenu zadaću, već i nacionalni zadatak, približavanje i upoznavanje djece raznih vjeroispovijesti." Nakon ovakvog uvoda Petković je navela da "Sretstva našeg JŽS su minimalna, jer svaka članica plaća tek 1 dinar, a i taj se dinar često teško ubere. (...) Mi sa tim kartama inače nemamo ništa: niti ih prodajemo, niti forsiramo prodaju. Mi samo primamo novac, bez ikakvog truda i angažovanja." Nakon napomene da to nije njihova izvorna ideja, nego su je posudile iz Turske i Rusije, Petkovićka se pozvala na autoritete s beogradskog univerziteta (prof. umjetnosti dr. Vladu R. Petkovića, istoričara dr. Vladimira Ćorovića i dr. Stanoja Stanojevića, arhitekta Peru Popovića, slikara Uroša Predića), koji su osporili sličnost likova na kartama "naših vladara i svjetitelja iz srednjeg vijeka." Nakon ove argumentacije, kojom se osporavaju optužbe o vrijeđanju osjećaja pijeteta **"prema našim nacionalnim svetinjama"**, slijedilo je pitanje kako su baš našle karte kao izvor prihoda za socijalne svrhe, a intervjuisane gospođe su "složno odgovorile": **"To se u današnje vrijeme našlo kao najbolje! (...)** Uostalom, izrada ovih karata je i bolja i skuplja, pa ove karte neće doći u ruke sirotinje, nego onih, koji imaju suvišaka; u kojih pretiče."[84] Elitne članice su svojom porukom iskomunicirale ne samo lični i stav svoga udruženja nego i pokazale zajednici set vrijednosti koje promovišu u maniru oportunističke malograđanštine i društvenog konformizma, usmjeren isključivo na racionalnu efikasnost izabranih utilitarnih i time "ispravnih" rješenja. Transparentno iskazivanje diskursa vladajuće ideologije i pojednostavljenje stvarnosti je u tom momentu od strane uglednih predstavnica *Saveza* bilo eksplicitno – u formi rituala (naručeni intervju, elitni hotel) koji je definisao poziciju osobe koja ga vodi, uz pratnju koja je simbolično i dodatno podupire, te je čitav scenario trebao da osnaži uvjerljivost i djelotvornost izgovorenog.[85]

[84] "Ovakav aranžman nije naša originalna ideja. U Turskoj je na pr. već odavno 'Crveni polumjesec' imao monopol na igraće karte, od koga je prošle godine imao 169.680 turskih lira. U Rusiji pod caricom Marijom Feodorovnom izdržavale su se od ovakih prihoda bolnice i internati i niko nije tome išta zamjerio.", "J. Ž. S. odreći će se prihoda od 'nacionalnih" igraćih karata'", *Jugoslavenski list*, br. 315, 29. 12. 1933, 6. (istaknuto u originalu. – op. a.)

[85] M. Fuko, *Poredak diskursa*, 30.

Kako je već u uvodu rečeno, principi liberalnog feminizma, uronjeni u vladajući poredak i materijalizovani organizovanim mrežama ženskih udruženja, imali su za načelan cilj emancipaciju žene te borbu za ostvarenje njenih prava na humanim osnovama, a pokazalo se da djeluju na istim principima liberalne ideologije, hijerarhije, supremacije i samovolje na kojima djeluje i sistem te participiraju u generiranju ženske represije i u vlastitim redovima, reprodukujući kapitalistički duh i hipokriziju.

Iako je cijeli skandal polučio i podrugljive komentare u štampi, poput one u kolumni *Satir*,[86] ozbiljnija posljedica je bila što je na stranicama tog dnevnog lista kolumna pod nazivom *Ženski pokret* počela da se bilježi malim slovom. To je bio javni nagovještaj napada na ovu žensku organizaciju, u kojoj "vode riječ neudate žene, zatim puštenice, udovice, žene nesretne u braku i žene bez djece". Istina zamagljena postojećim rigidnim predrasudama u maloj konzervativnoj sredini gdje svako svakog zna i gdje se nije sagledavao uzrok[87] nije se ni tražila, nego se ova tvrdnja ponavljala i naglašavala u cilju društvene diskreditacije. Očigledno da se diskurs "ženskog pokreta" pokazao dovoljno moćnim da izazove reakciju informativnog državnog ideološkog aparata i da krene s dnevnim dozama difamiranja *Ženskog pokreta* i konstruisanog moralizma, a, suštinski, potčinjavanja javnog mnijenja.[88] To je vodilo zaključku da su članice "protiv dosadanje forme bračne veze i familijarnog života", odnosno protivnice braka i tradicionalne porodice,[89] te je trebalo da se udruženje diskvalifikuje kao nedostojno

[86] "Uostalom zašto se žene nebi kartale? Zar nijesu ravnopravne sa muškarcima? Kad se kartaju muškarci mogu i one, upravo treba da se kartaju više od muškaraca i da ih u tome nadmaše. Tim prije, što će eventualne gubitke (ni jedna još nije priznala mužu da je izgubila!) i onako platiti muškarci. To je i pravo. Ta i muškarci nijesu za drugo već da ... plaćaju cehove.", "Ženska posla", *Jugoslavenski list*, br. 317, 31. 12. 1933, 9.

[87] Prema jednoj statistici UUOŽ-a od 12 pravnica, 5 je bilo neudato, 5 bez djece; od 70 profesorica 39 je bilo neudato i 15 bez djece, od 4 inženjerki 3 je bilo neudato, a i jedna udata nije imala djecu; od 22 ljekarke 7 je bilo neudato, a od udatih 4 je bilo bez djece. Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena – sekcija Sarajevo (dalje: UUOŽ), kut. 1, sign. 7/1935.

[88] Luj Altiser, *Ideologija i državni ideološki aparati*, Loznica: Karpos, 2018, 30.

[89] T. K., "Socijalne reforme i stav 'ženskog pokreta'", *Jugoslavenski list*, br. 290, 26. 11. 1933, 5.

društvene podrške. Javnost je bila "ogrorčena" što je čitav skandal krenuo uoči kongresa *Jedinstva slovenskih žena* u Beogradu i u momentu kada su Sarajevo posjetile pojedine delegatkinje s ovog skupa.[90] Ne može se reći ni da je sarajevskom *Ženskom pokretu* pomogla žestoka borba za ukidanje reglementirane prostitucije i depeše upućene klubovima poslanika i senatora da podrže antivenerični zakon,[91] protesti protiv smanjenja dodataka ženama činovnicima,[92] podrška ženskoj omladini za upis u srednje škole,[93] ali i stalno proklamovani stav o potrebi međusobne ženske solidarnosti. Premda je uskoro *JŽS* odustao od primanja "hazardnog" priloga za humanitarne svrhe od karata,[94] čini se ipak da se sarajevski *Ženski pokret*, i pored najava u štampi, teško vraćao u stare redove.[95] S istom *pobjedničkom* upravom svjesnom vlastite intelektualne odgovornosti nastavio je da ukazuje na moralni put kojim se išlo do nešto drugačije *zamišljene zajednice*.[96]

Ipak, djelovanje *Ženskog pokreta* sve je više ličilo na žongliranje bez zraka jer su se pritisci na ovo društvo nastavili, kao i bojazan dušebrižnika da se eksport feminističkih ideja sve više vrši iz šeher-Sarajeva.[97] Tako je bilo

[90] "Akcija slovenskih žena", *Jugoslovenska pošta*, br. 1330, 13. 10. 1933, 3; "Boravak Jedinstva slavenskih žena u Sarajevu", *Jugoslavenski list*, br. 258, 20. 10. 1933, 4.

[91] "Skupština za ukidanje prostitucije", *Jugoslavenski list*, br. 289, 25. 11. 1933, 1; "Ženski pokret", *Jugoslovenska pošta*, br. 1367, 27. 11. 1933, 5.

[92] "Treba li ženama Sarajeva 'Ženski pokret'", *Jugoslovenska pošta*, br. 810, 1. 2. 1932, 4; "Ograničenje ženskih službenika – nova uredba o organizaciji poštansko telegrafske i telefonske službe", *Jugoslavenski list,* br. 296, 5. 12. 1933, 5.

[93] S. Dujmović, *Pod državnim okriljem – istorija djetinjstva u Bosni i Hercegovini,* 213–215.

[94] ABiH, UUOŽ, kut. 1, sign. 6,7/1934, "Pismo Leposave Petković sarajevskoj sekciji *Udruženja univerzitetski obrazovanih žena*, 31. 1. 1934."

[95] "'Ženski pokret' vraća se u J. Ž. S.", *Jugoslavenski list*, br. 3, 28. 2. 1934, 5; Iz zapisnika I konstituirajuće skupštine Jugoslavenskog ženskog saveza – sekcija za Drinsku banovinu, održane 22. aprila 1934, vidi se da *Ženski pokret* nije još bio prihvaćen. ABiH, UUOŽ, kut. 1, sign. 33/1934.

[96] Upravu su činile: dr. Maša Živanović, Bosiljka Švrakić, dr. Smilja Kršić, Ljubica Pulješec, Katja Blažević, Leticija Damić, Savka Ilić, Kristina Kostić, Vojislava Janković, Tekla Kudramaček, Danica Latas, Milka Mičić, Leposava Rakočević, dr. Justina Stanimirović, dr. Ševala Zildžić, Gospava Jović, Milka Gajić, Jela Ostojić i Draga Mišpanović. "Skupština Ženskog pokreta", *Jugoslavenski list*, br. 60, 13. 3. 1934, 5; Za novu predsjednicu *Ženskog pokreta* izabrana je dr. Smilja Kršić dvije godine kasnije. "Nova pretsjednica 'Ženskog pokreta'", *Jugoslavenski list*, br. 22, 26. 1. 1936, 5.

[97] "Eksport našeg – feminizma", *Jugoslavenski list*, br. 57, 7. 3. 1936, 5.

sve do njegovog ukidanja aprila 1937. godine, jer se društvo "ogriješilo o član 3 svojih društvenih pravila, to jest da je prešlo određeni djelokrug."[98] Predosjećajući ovakav razvoj situacije, na godišnjoj skupštini *Ženskog pokreta* ostala je zabilješka da su se zadnjih godina članice borile ne za prava nego za egzistenciju.[99] Suština ove zabrane bila je u sprečavanju dalje infiltracije komunističkih ideja, pa i članova, prijemčivih otporu narastajućim totalitarnim političkim sistemima i fašizaciji društva, a koja je bila osjetna od 1934. godine, kada je obnovljena Komunistička partija Jugoslavije.[100] Povod je bila diskreditacija sarajevskog *Ženskog pokreta* hapšenjem dvije članice njene omladinske sekcije, što je uzrokovalo izlazak članica iz straha od društvene kompromitacije.[101]

c. Primjer djelovanja sarajevskog *Udruženja univerzitetski obrazovanih žena*

U isto vrijeme dok je trajala ova za ženska udruženja ponižavajuća saga do Sarajeva je šest godina nakon osnivanja u Beogradu (11. decembra 1927) dopuzalo novo žensko društvo – *Udruženje univerzitetski obrazovanih žena* (dalje: *UUOŽ*), u čijem su osnivanju učestvovale prominentne žene beogradskog kulturnog i prosvjetnog kruga i koje je postalo sastavni dio međunarodne istoimene ogranizacije formirane odmah nakon rata.[102]

[98] "Raspušten 'ženski pokret'", *Jugoslavenski list*, br. 82, 8. 4. 1937, 5.

[99] „I u tim i takvim prilikama naš ženski pokret, da bi mogao da životari ako već ne da živi punim životom, morao je skoro da se pritaji, da izbegava da se o njemu mnogo čuje i govori, da se odrekne za izvesno vreme borbe za politička prava žena i da se jedino bori da teško izvojevana prava žene na rad i zaradu brani uporno od onih, koji su potiskivanjem žena iz svih domena našeg javnog života hteli da reše jednu od najtežih posledica ekonomske krize – problem besposlice. Takve prilike izbacile su u prvi red na mesto političkih ekonomska pitanja ili bolje reći, pitanja same egzistencije". N. Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, 116.

[100] Vera Krstić-Galeb, "'Ženski pokreť u Sarajevu", u: *Sarajevo u revoluciji. Revolucionarni radnički pokret 1937–1941*, tom I, Sarajevo: Istorijski arhiv, 1976, 237.

[101] "Anonimne verzije su ukočile rad 'ženskog pokreta'", *Jugoslavenski list*, br. 271, 17. 11. 1936, 6.

[102] Nakon inicijative engleskinje Karoline Sperdžen (Caroline Spurgeon) i Amerikanke Virdžinije Gildersliv (Virginia C. Gildersleeve), profesoricâ književnosti, zagovornicâ prisutnosti žena u obrazovanju i na javnim funkcijama, formirana je 1919. *Međunarodna federacija univerzitetski*

Kao strateški cilj udruženja navedeno je stvaranje prijateljskih veza među obrazovanim ženama u zemlji i inostranstvu, podsticanje na naučni rad, moralna i materijalna podrška u usavršavanju i zaštita njihovih interesa.[103] Praktično, to je bila borba za izjednačenje prava obrazovanih žena s kolegama u akademskom napredovanju, što je podrazumijevalo jednako vrednovanje rada, povezivanje i osnaživanje međunarodnih veza, potporu univerzitetski obrazovanom ženskom podmlatku,[104] jednom riječju solidarnost unutar jedne profesionalne i staleške društvene grupe u cilju podrške u javnom radu i promociji vlastitog društvenog značaja. Međutim, nesklad između postavljenih ciljeva, raspoloživih sredstava i navodne materijalne potpore, u izvještajima registrovanih aktivnosti dirigovanih iz međunarodnog upravljačkog centra, i stvarnih učinaka u praksi, pogotovo u provinciji, bio je vidljiv od samog početka.[105]

Ipak, nakon Beograda, Ljubljane, Zagreba, Novog Sada, Šapca i Užica došao je red na Sarajevo pa je predsjednica *UUOŽ* Paulina Lebl Albala,[106] kao pratnja slovenskih žena, stigla početkom oktobra 1933. u sarajevsku posjetu te je iskoristila da se i tu organizuje ogranak ovog društva. Dočekana u organizaciji *Ženskog pokreta* u zbornici ženske gimnazije 13. oktobra 1933.

obrazovanih žena, čija je predsjednica Elen Gledić, docentica sa univerziteta u Oslu, bila idejna začetnica i pokretačica sekcije u Beogradu. Jelica Radosavčev, "Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji – Sekcija Beograd", u: *Arhivski pregled*, br. 1, Beograd: Društvo arhivskih radnika SR Srbije, 1969, 198. 198–200; C. Spurgeon bila je predsjednica Međunarodne federacije 1920–1924, V. Gildersllev 1924–1926, a Ellen Gleditsch 1926–1929. Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Fond: Udruženje univerzitetski obrazovnih žena (dalje: 158), fasc. 1, 9, "International Federation of University Women. Sixth Conference, Edinburgh, July 27th-Aug. 4th, 1932."

[103] *Pravila i program rada Udruženja universitetski obrazovanih žena*, Beograd, 1928. 3.

[104] Detaljno o koracima osnivanja udruženja u Kraljevini, njihovim zadacima, organizaciji i djelovanju: Tamara Kosijer, "Udruženje univerzitetski obrazovanih žena 1927–1941", u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2021, br. 2, 295–312; Mirjana Obradović, "Udruženje Univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji 1927–1941. godine", u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998, 252–262.

[105] S. Dujmović, "Tokovi promjena u XX vijeku – organizacijske osnove ženskih udruženja", 379, 383.

[106] Više vidjeti: Melina Rokai, "Paulina Lebl-Albala (1891–1967): between national movements and the feminist movement", u: *Lost in the Kaleidoscope. National Minorities in Yugoslavia*, ur. Božica Slavković Mirić, Enes S. Omerović, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2024, 323–360.

održala je predavanje o značaju ovog udruženja. Kako je od samog osnivanja prošlo turbulentnih nekoliko godina, a politička i društvena klima u cijeloj Evropi, pa i u Kraljevini potpuno se promijenila, predsjednica je naglasila da je u stvari vodeća ideja organizacije pacifizam, "stvaranje mogućnosti da se sva internacionalna pitanja riješe putem uzajamnog sporazumijevanja naroda a ne oružjem. Upoznavanje i zbližavanje naroda direktno ili indirektno je jedini put koji vodi ostvarenju te ideje."[107] Očigledno da je aktuelnost suočavanja s narastajućim nacizmom i fašizmom dala društvu dodatnu ulogu te je ono pred novim zahtjevima pokleklo i dalo sebi novu zadaću koju nije bilo u stanju ispuniti. Mada je govornica naglasila da je mali procenat obrazovanih žena organizovan (od preko 2000 samo je 250 u *Udruženju*), apelovala je na formiranje podružnice. Tokom diskusije "čuli se i pesimistički glasovi, ali gđi Albali je ipak uspjelo da stvori optimističko naziranje na sarajevske prilike i da dokaže da sa dobrom voljom i energijom mogu se prekoračiti sve zapreke." Tako je započeo rad *Udruženja univerzitetski obrazovanih žena* Sarajeva, predstavništva školovanih žena kojih je po nekoj statistici u tom momentu bilo oko stotinu,[108] te je izabran privremeni odbor s dr. Marijom Ballian.[109] Međutim, na konstituirajućoj skupštini, intervencijom ugledne gošće Julke Hlapec Đorđević, književnice, feministkinje i prevoditeljice, koja je kao predstavnica centrale održala i uvodno predavanje, za predsjednicu je izabrana Vida Čubrilović, viši sekretar Banske uprave.[110]

[107] "Organizacija univerzitetski obrazovanih žena u Sarajevu", *Jugoslavenski list*, br. 253, 14. 10. 1933, 5.

[108] Od tog broja bilo je "60 filozofkinja, 22 ljekara, 14 pravnica 1 inžinjer agronomije, 1 inžinjer šumarstva, 1 inžinjer kemije, 1 doktor komercijalnih nauka.", "100 akademski naobraženih žena", *Jugoslovenska pošta*, br. 1672, 28. 11. 1934, 4.

[109] U privremeni odbor su ušle dr. Marija Ballian, ljekar; sekretar Gina Huša, profesor; kao članovi odbora Vida Čubrilović, pravnica Radojka Manojlović ekonomista, te profesorice M. Kostić, Gašić Slavka, Đurić Ljuba, Ljepava Bosiljka, Karola Novak, Javorska Gallia, K. Urbah. "100 akademski naobraženih žena", *Jugoslovenska pošta*, br. 1672, 28. 11. 1934, 4; "Organizacija akademski obrazovanih žena u Sarajevu", *Jugoslovenska pošta*, br. 1329, 13. 10. 1933, 4; Na osnovu arhivske građe članstvo u privremenom odboru su potpisom potvrdile: Bosiljka Grđić, Slavka Rodić, Pešut Olga, Leposava Radovanović, Ljubica Radulović Ljerka Cvitković, Milica Starović, Olga Jovanović, Stevana Cvejić, Milica Živanović, Vera Šnajder, Bosiljka Ljepava, Ljuba Đurić, Hristina Kostić. ABiH, UUOŽ, kut. 1, sign. 39. /8499.

[110] Potpredsjednica je bila dr. Balian; sekretarica prof. žen. gimn. Georgina Huša i prof. Ankica Žuljić;

Iskazana skepsa prisutnih bila je razumljiva zbog činjenice da su uglavnom sve obrazovane žene zainteresovane za javni rad već bile organizovane u *Ženskom pokretu*, koji je ipak stavio na raspolaganje i svoje prostorije i ponudio svoju saradnju,[111] te se stvaranje novog, srodnog udruženje činilo besmislenim, rasipanjem snage i rasplinjavanjem u odnosu na ciljani fokus.[112] Odlukom s vrha hijerarhijske strukture udruženjâ očigledno se namjeravalo ženski aktivizam svesti na njima odgovarajuću pravu mjeru, podjelom ih učiniti sebi prihvatljivijim i kooperativnijim, namećući im nove zadatke, te obesnažiti već artikulisanu borbu protiv društvene segregacije. Posebno su indikativni bili tadašnji glasovi u javnosti o "hiperprodukciji" inteligencije, već rečenom redukovanju ženskih radnih i činovničkih mjesta,[113] smanjenju broja ženskih škola i broja upisanih srednjoškolki, jednom riječju sindromu "opasnosti od ženskih sukanja", što je bila stalna tema protivnika ženskog izlaska u javni prostor u međuratnom periodu.[114]

blagajnica Hristina Kostić, prof. žen. gimn; članice odbora: prof. I muš. gimn. Karola Novak, dipl. fil. Lea Urbah, dipl. fil. Galja Javorska, sekretar apel. Suda Persida Vasić, prof. žen. gimn Lenka Kaluđerčić i prof. žen. gimn. Lepa Radovanović; zamjenice: mr. ph. Neda Milićević iz Državne bolnice, mr. ph. Herta Enge iz apoteke Vranešević̀l, prof. II muš. gimn. Ljubica Vuković, prof. Persida Popović, dipl. fil. i dr. Radmila Hudak; nadzorni odbor: dr. Staka Bokonjić, dr. Katica Radulaški-Jakšić i dr. Delijanis. "Vesti iz sekcije Sarajevo", Izvještaj UUOŽ u Jugoslaviji, god. II, br. 8 i 9, 11 / 12. 1933, IAB, UUOŽ, kut. 2, sign. 1933/54; "Konstituirajuća skupština Udruženja univerzitetski obrazovanih žena (sekcija Sarajevo)", *Jugoslovenska pošta*, br. 1365, 24. 11. 1933, 5; Umjesto dr. Radmile Hudak dokument pominje dr. Olga Vanjek iz Državne bolnice. ABiH, UUOŽ, kut. 1, sign. 4/33; Lenka Kaluđerčić je odustala od članstva. ABiH, UUOŽ, kut. 1, sign. 6,7/1934.

[111] Dr. Smiljana Kršić, "Rad Ženskog pokreta u Sarajevu u 1933 god.", *Ženski pokret*, br. 4, 6. 1934, 38.

[112] Čini se da se slična nezainteresovanost pokazala i u Beogradu. Paulina Lebl-Albala, "Potreba za organizacijom univerzitetski obrazovanih žena", *Žena i svet*, br. 1, 1. 1930, 3.

[113] Otpori napredovanju u činovničkoj hijerarhiji i zaposlenju žena uopšte bili su stalni. Povodom prijedloga finansijskog odbora gradske opštine o deklasiranju žena: "Za jednake dužnosti – jednaka prava!", *Jugoslavenski list*, br. 39, 16. 2. 1930, 4; Povodom činovničkog zakona u kome ima odredba "da brak utiče na platu činovnice". Naime ako se jedan činovnik i jedna činovnica vjenčaju, onda činovnici oduzimaju pola dodatka na skupoću. "Konferencija žena", *Večernja pošta*, br. 2614, 1. 3. 1930, 5; "Žene općinski činovnici protiv celibata", *Jugoslavenski list*, br. 190, 19. 8. 1930, 5.

[114] Kako autor navodi, postoji "jedno zlo na koje naša bolja javnost do sada nije skretala dovoljno pažnje, a to zlo potiče od čitave vojske ženskih koje su ponameštane po raznim državnim zvanjima. (...) Naročito što se ženskih tiče, tu je veoma teško provesti redukciju, jer one nalaze svukuda svoje protektore: i kod ministara, i kod poslanika, i kod visokih državnih funkcionera, i kod oficira,

S ekonomskom krizom ova su pitanja postala aktuelna, a naročito s metodama izlaska iz krize koje su ponudile fašističke zemlje.[115] Tako da izgledaju benigno podsmješljive kritike o brojnosti ženskih udruženja čija se djelatnost svodi na isti humani cilj, zbog čega im se "toplo preporučuje" da iskoriste svoje glavno svojstvo "univerzalni jezik", tj. "maternji jezik", koji im najbolje i pristaje, "(...) ako imaju namjeru da potpomognu rad za dobro svog naroda i čovječanstva."[116] Moglo bi se reći da se iskoraci kojima se insistira na dosljednom feministički odbrambenom fonu u kriznim momentima pokušavaju marginalizovati jer suštinski predstavljaju prijetnju političkim intencijama, politikama i namjerama državnih institucija.

Međutim, društvo je opstajalo, osnivalo svoje sekcije po uzoru na centralu (pravna, filozofsko-pedagoška i sekcija za prosvjećivanje),[117] biblioteku pa i omladinsku sekciju, čiji je cilj bio "da se studentice upute u zadatke udruženja".[118] Uprkos tom organizacionom ritmu broj članica bio je sve manji (1935. godine 70 članica),[119] kao i interes za posjećivanje sastanaka na kojim su se nudili pozivi za brojna predavanja članicâ, izvještaji s kongresa i utisci s međunarodnih izložbi, te za organizovane čajanke.

Za opstanak i ovakvo trajanje izgleda treba zahvaliti i apsurdnom činu – njihovoj osnivačkoj i pokroviteljskoj ulozi u formiranju *Udruženja jugoslovenskih domaćica* 15. decembra 1934, a na prijedlog Vide Čubrilović.[120]

---

i kod bogataša, jednom reči kod – svakoga. (...) makar koliko ona bila nesposobna.", K. Majkić, " Opasnost od sukanja", *Srpska riječ,* br. 221, 25. 10. 1922, 1.

[115] "Kako treba ublažiti nezaposlenost", *Jugoslavenski list*, br. 316, 30. 12. 1933, 3; "Negativni rezultati 'celibata' državnih činovnica", *Jugoslavenski list*, br. 112, 14. 5. 1937, 4.

[116] "O Ženskom pokretu. Povodom osnivanja Društva univerzitetski obrazovanih žena u Sarajevu", *Jugoslavenski list*, br. 260, 22. 10. 1933, 10.

[117] Samija Sarić, "Aktivnost Udruženja univerzitetski obrazovanih žena i Glavnog odbora jugoslovenskih domaćica u Sarajevu 1933–1941", u: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, Sarajevo: Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 1982, br. 22, 33–39.

[118] "Osnovana junior sekcija Udruženja akademičarki", *Jugoslavenski list*, br. 198, 23. 8. 1936, 5.

[119] "Mala reportaža", *Jugoslavenski list*, br. 286, 6. 12. 1935, 5.

[120] Prijedlog je dat na sjednici *JŽS* sekcije Drinske banovine od 26. 10. 1934, pa se od centrale traži potvrda, utvrđivanje datuma osnivanja *Udruženja jugoslovenskih domaćica* i obavijest svim društvima. ABiH, UUOŽ, kut. 1, sign. 42/1934.

Naravno, opet je to bilo pod egidom *Međunarodnog ženskog zadružnog saveza* na kongresu 1933. godine, u čijem je *Programu za domaćice* posljednja "razvojna" tačka glasila: "Saradnja domaćica svih zemalja za međunarodni sporazum i mir."[121] Centrala u Kraljevini samo je proslijedila dalje upute za osnivanje filijale u Sarajevu pa je tako nastala ova epizoda o jednom od društava koja sebe deklarišu emancipatorskim, što bi trebalo značiti i prosvjetiteljskim. Rekonstrukciju ovakvog toka dala je predsjednica *Ženskog pokreta*, na koji se nekoliko godina vršio pritisak da bude glavni organizator osnivanja *UUOŽ*, pa je nakon mnogo napora ipak uspio da sakupi oko 100 "akademičarki". Zbog tog angažmana *Ženski pokret* se smatrao odgovornim za djelovanje *UUOŽ*, a jednako tako i obavezan da ga primjerno i za njegovo dóbro kritikuje, pa se to i desilo na samoj osnivačkoj skupštini *Udruženja domaćica*. U izvještaju o formiranju ovog kako će se pokazati vrlo pažljivo njegovanog novog ženskog društva stoji između ostalog da mu je cilj:

> " ... uljepšavanje i podizanje kućnog i obiteljskog života. Da podiže u svakoj prilici kulturni, moralni i socijalni niveau u narodu, da se stara o prosvjećivanju žene i ženske omladine; da radi na zaštiti matere i djeteta i čuvanju narodnog zdravlja; o čuvanju narodne nošnje i unapređenju kućne industrije. Među ostalim cilj je ovog udruženja da svoj rad prenese na selo."

U nastavku se objašnjava da osnivanje *Udruženja* nije bila neka iznenadna odluka i akcija:

> "Još prije osnivanja glavnog odbora ovog udruženja u Sarajevu, uprava udruženja fakultetski obrazovanih žena u Sarajevu preko svoje pretsjednice g-đice Vide Čubrilović, osnovala je već nekoliko odbora u provinciji tako na pr. u Fojnici, Brđanima (srez ljubićski), Bos. Šamcu, Crkvini (srez brčanski) i Višegradu. Time je učinjen pokus, da se vidi na kakav će odziv naići ova ideja na našem selu i provinciji. Pokus je uspio, jer se utvrdilo, da i naša seoska žena ima smisla i da je dozrela i stekla smisla za stvaranje jednog ovakvog

[121] S. Dujmović, "Tokovi promjena u XX vijeku – organizacijske osnove ženskih udruženja", 377.

ženskog društva. Stoga je udruženje fakultetski obrazovanih žena odlučilo da nastavi započetim radom i da u Sarajevu pored glavnog odbora osnuje i mjesni pododbor udruženja jugoslavenskih domaćica."[122]

Ženski pokret je tada preko svoje predsjednice dr. Maše Živanović protestvovao zbog ove aktivnosti *UUOŽ* i protiv osnivanja ove "petnaeste ženske organizacije u Sarajevu koje ima svega 75.000 stanovnika", i to prvenstveno iz sljedećih razloga:

" ... što to udruženje smatra potpuno profesionalnim, sa programom jedinstveno sastavljenim za cijeli svijet ... a ne da takva organizacija potpomaže neku žensku akciju koja misli dobrim riječima, obećanjima i sentimentalno humanim raspoloženjima podići našu zaostalu seljanku, ili ekonomski zarobljenu građanku (radnicu u fabrici ili u kući). ... Ako sarajevske akademičarke misle, da je za seljanku i radnicu dovoljno, da je (u najboljem slučaju jedanput mjesečno) obiđu i održe patetično predavanje gospođe koje radi preobilja slobodnog vremena rade već u po šest do dvanaest najraznolikijih odbora – onda demantiraju same sebe, potrebu svoje specijalizacije u nauci i dozvoljavaju sumnju u ozbiljnost njihovih namjera." [123]

Uz navedeno, izneseni su i drugi racionalni razlozi ovog protivljenja. U prvom redu da se za sistematsku ekonomsku, zdravstvenu i prosvjetnu zadaću treba osigurati zakonska osnova i kvalitetan stručni kadar, da za neke od pobrojanih zadataka, a naročito za rad na selu, već postoje druga zaduženja udruženja (npr. *Jugoslavenski soko*), pa kao zaključak navodi da ovaj akt *UUOŽ* smatra "štetnom polipragmazijom".[124] Na taj način nema sumnje

[122] "Osnivanje udruženja jugoslavenskih domaćica", *Jugoslavenski list*, br. 292, 14. 12. 1934, 5.

[123] Maša Živanović, "Gđa Maša Živanović o potrebi osnivanja 'Jugoslovenskih domaćica', *Jugoslovenska pošta*, br. 1691, 21. 12. 1934, 4.

[124] Dr. Maša Živanović, "Oko osnivanja 'Udruženja jugoslovenskih domaćica' u Sarajevu", Ženski pokret, br. 12, 1. 12. 1934, 129–130; Polipragmazija (poli- + grč. *πρᾶγμα:* čin, djelovanje), u medicini istodobna primjena većega broja lijekova (ili postupaka) no što je potrebno i opravdano. Može biti štetna za bolesnika zbog neželjenih učinaka i nepredvidivoga međudjelovanja lijekova. Polipragmazija. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. https://enciklopedija.hr/clanak/polipragmazija. (pristupljeno: 28. 9. 2025).

da je dr. Živanović nazivajući rad "diletantskim i uvredila sekciju",[125] ali je jasno navela i sve slabosti i protivrječnosti ženskog aktivizma.[126]

Dr. Maša Živanović je dobrim dijelom iskritikovala i svoje kolegice, ljekarke, čiji broj nije bio zanemariv u *Udruženju*,[127] a koje su, čini se, našle svoje okrilje i zbile svoje redove u ovom ženskom krugu budući da im je uskraćena podrška u upravi Ljekarske komore u borbi protiv redukcije radnih mjesta za žene. Gospoda iz uprave, na iznenađenje kolegica, bila su za to "da se otpuste udate žene, ako to 'socijalna nužda zatraži'". Pa i same ljekarke, sazvane na sastanak da dignu glas protiv nepravde, odazvale su se u malom broju (od 22 ljekarke na okupljanje je došlo samo 8).[128] Tako je propao u ovoj profesionalnoj branši legitimni put borbe za vlastita prava, moguće zato što je bio u suprotnosti s metodom ličnih kontakata koju je predlagao vrh *UUOŽ*.[129]

[125] ABiH, UUOŽ, kut. 1, sign. 65/1935.

[126] Prema pismu Vide Čubrilović Glavnom odboru u Beogradu dr. Maša Živanović dobacila je na skupštini 15.12. 1934. godine "da je Ženski pokret stvorio u.u.o.ž. pa će ga oni i 'rasturiti'". ABiH, UUOŽ, kut. 1, sign. 58/1935.

[127] Prema jednom spisku u članstvu *Udruženja*, doktorsku titulu imale su: dr. Marija Ballian, dr. Staka Bokonjić, dr. Katica Jakšić-Radulaški, dr. Karola Delijanis, dr. Halka Hasanbegović, dr. Ševala Zildžić, dr. Mara Kurtović, dr. Iblizović, dr. Olga Vanjek, mr. pharm. Neda Milićević, mr. pharm. Milica Medaković, dr. Klara XXX, dr. Barbara Papo, Kata Reis, dr. Stanković-Petrović, dr. Milena Filipović, dr. Antica Klarić-Krasić, dr. Persida Šišković, dr. Jelka Knežević, dr. Hristina Stanković, dr. Ševala Zildžić, dr. Rozalija Sattler, mr. pharm Jelisaveta Bayer, dr. Milica Radović, dr. Hudak Radmila, dr. Smiljana Kršić, a univerzitetsku diplomu 98 žena. ABiH, UUOŽ, kut. 1, sign. 52/1934. Drugi izvor donosi još ime dr. Mara Petrović-Lazić.

[128] Dr. Maša Živanović, "Interesantan intermeco u borbi udatih žena za pravo na rad", *Ženski pokret*, br. 4, 4. 1934, 37–38. U BiH je tada bilo 34 ljekarki; S. Sarić, "Aktivnost Udruženja univerzitetski obrazovanih žena i Glavnog odbora jugoslovenskih domaćica", 37.

[129] Predsjednica sarajevskog UUOŽ Vida Čubrilović 26. 2. 1934. tražila je intervenciju beogradskih članica oko ovog problema, "jer nije dovoljo da se mi same žene borimo protiv reakcionarnih pothvata koji se preduzimaju protiv žena činovnika, nije dovoljna borba preko ženskih organizacija, već je potrebno da se mi kao organizovani članovi obratimo našim stručnim profesionalnim organizacijama (...) gdje imamo naše kolege koji imaju najtačnii uvid u vrednost ženinog rada u državnoj službi. ... Stručne organizacije treba da se zauzmu kod vodećih ljudi kod Narodne skupštine, kod Senata, kod Ministra, Pretsjednika, kod sviju resornih Ministara, kod pojedinih političkih krugova u Narodnoj skupštini ...". ABiH, UUOŽ, kut. 1, 18/1934, sign. 19/1934; Stigla je potom i zvanična podrška. ABiH, UUOŽ, sign. 25/1934.

S jedne strane osnivanje *Društva domaćica* u krilu *UUOŽ* bilo je ona kontrolna tačka u kojoj se ne samo vršila evaluacija rada nego se tražio metod njegovog nastavka, obzirom na čudnovati čin podrške ovakvom iznuđenom kursu rada, te tražio diskurs koji bi potvrdio smisao opstanka samog udruženja.

S druge strane, možda bi se moglo činiti da kritičarka nije bila svjesna suštinske zloupotrebe ženskih udruženja koja su trebala biti zalogom rastakanja ženskog aktivizma – njihovom planskom podjelom, smišljenim "preklapanjem" njihovih nadležnosti i očekivanom međusobnom kompetencijom članstva, a naročito vođstava, kako bi iskazali priklanjanje pa i podilaženje odlukama i željama vlasti, sve u svrhu sebične vlastite promocije. Ipak, ona, pišući za glavno glasilo *Ženskog pokreta* u Kraljevini o kongresu iz 1933. godine, na kojem je *Međunarodni ženski zadružni savez* usvojio program o priznanju ženskog rada u kući, unapređenju nastave domaćinstva, te organizovanju ženskih zadruga za samopomoć,[130] napominje da će sljedeći kongres bit organizovan u Londonu, "u zemlji u kojoj je nikao pokret proizvođačkih i potrošačkih zadruga – a specijalno, jer se sazivlje u doba najteže ekonomske depresije, koju će moći ukloniti samo naročiti napori."[131] To govori o svijesti o povezanosti trenutnog svjetskog ekonomskog disbalansa i pritiska na ženska udruženja budući da je zbog izostanka mjesta na tržištu rada uključivanje žena u prostor javnog djelovanja bilo izlišno i ekonomski, a time i ideološki neopravdano. Režimu su bile "potrebne žene u porodici, tamo gde se odvija opstanak, individualna reprodukcija."[132]

Intencija da se upravo *UUOŽ* "dodijeli" organizovanje domaćica te da ga se time obesmisli i obesnaži bila je očigledna i samim akterima ovog pothvata jer je institucija organizovanja domaćica bila već dugo poznata.

[130] M.[aša] Ž.[ivanović], "Zadružni savez žena i domaćica", u: *Ženski pokret*, br. 3, 3. 1934, 30.

[131] M.[aša] Ž.[ivanović], "Kongres ženskog Internacionalnog zadružnog saveza u Londonu", u: *Ženski pokret*, br. 3, 3. 1934, 30–31.

[132] Marija Babović, "Sutra je bilo juče: osvrt na knjigu i refleksije na teoriju Marine Blagojević o transformaciji patrijarhata u transformaciji društva Srbije", u: *Feminizam, aktivizam, politike: Proizvodnja znanja na poluperiferiji*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, ur. Sanja Ćopić, Zorana Antonijević, Beograd: 2021, 63–64.

Domaćičke škole su pod nadzorom vlasti postojale još od vremena austrougarske uprave,[133] ali isto tako i kao dio aktivnosti brojnih vjersko-nacionalnih ženskih karitativnih udruženja i nacionalnih prosvjetnih društava.[134] Pa i sam *Ženski pokret* je na početku svog djelovanja imao u vidu rad s domaćicama, uz instrukcije međunarodnih foruma,[135] jer kako se kaže: "Pametna i emancipovana žena ume i svoje domaće poslove i svoju materinsku dužnost tačno da ispuni, a pritom opet kao građanin da bude od koristi svojoj otadžbini i svome narodu *gajeći mu slobodne građane*, jer samo slobodna mati može odgajiti slobodnog i karakternog čoveka, a robinja ne."[136] Odnosno, ni sam *Ženski pokret* nije bio imun na stav "da se poziv žene kao majke i domaćice prizna kao produktivan poziv",[137] pa je u tom smislu njegovao atmosferu tradicionalnog ženskog domaćičkog gostoprimstva,[138] ali,

[133] Pokroviteljica zadruga bila je baronica Pinter, a odbor su činile: gospođe Babeta Berković, Ilka Böhm, Mileva Despić, Antonija Freitag, Natalija Jojkić, Mileva Kaluđerčić, Lena Kovačević, Tereza Racher, Eva Seidenfeld, Majka Salom, Jelena Samardžija, Lucija Sunarić, Jelena Tandarić, Marija pl. Vancaš, gospođice Danica Bruckenr i Jagoda Truhelka, te gospoda: Fehim ef. Ćurčić, Šćepan Grđić, Ivan Kurtović, dr. Srećko Maisatz i dr. Mehmed Spaho. "Zadruga domaćica", *Sarajevski list*, god. XXXIV, br. 131, 20. 6. 1911, 2.

[134] Kolo srpskih sestara je uz pomoć Državne zaštite djece i Zdravstvenog odsjeka Zemaljske vlade otvorilo u Reljevu školu za seoske domaćice. "Seoske domaćinske škole", *Srpska riječ*, br. 186, 15. 9. 1921, 3; "Prva Prosvetina škola domaćica", *Srpska riječ*, br. 25. 7. 2. 1923, 3. Kako u cijeloj Hercegovini do 1925. godine nije postojala ženska škola za kućanstvo, milosrdne sestre sv. Franje odlučile su da je otvore u Mostaru. "Škola domaćica", *Večernja pošta*, br. 1075, 4. 2. 1925, 2. Na molbu *Gajreta* u Sarajevu je radila stalna banovinska škola za domaćice, a kursevi za muslimanske domaćice uspješno su završeni u Repovcima, Kozarcu, Kupresu, Kaknju. Tur. Lukavcu, Gor. Olovu. Vida Čubrilović, "Muslimanke i škole za domaćice", u: *Gajret Kalendar za godinu 1940*, Sarajevo: Gajret, 1939, 247; "Zajednički rad žena iz Sarajeva i Beograda", *Žena i svet*, br. 3, 3. 1930, 47.

[135] "Rad naših ženskih organizacija", *Ženski pokret*, br. 7–8, 1. 7. 1922, 242–244; Hristina Šampiri, "Spremanje žene za domaćicu u varoši i u selu", *Ženski pokret*, br. 3, 3. 1923, 116–121.

[136] Iz predavanja održanog 1889. godine. Hristina Milenković-Bošković, "O emancipaciji ženskinja", Ženski pokret, br. 2, 1. 2. 1921, 47–48.

[137] N. Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji*, 113.

[138] O atmosferi u klubu *Ženskog pokreta* u Koroščevoj 15: "Na prvom koraku mjesto očekivanih borbenih proglasa i nakostrušenih i sifražetskih amblema dočeka vas u prvoj sobi – pansion. Ženski pokret hoće da učini ženu i domaćicom. Tu će im od srca aplaudirati i mukarci (tačnije muževi) koji – (neki nažalost kasno) – dolaze do spoznanja da je samo, i ništa više nego lijepa žena za film a samo inteligentna za literature, a da dobra domaćica i kuvarica može najduže da se ustali u muževom – srcu! U Ženskom klubu osnovana je nedavno škola za kuvanje i domaćinstvo.

suprotno očekivanjima, svjedočio je i neuspješnim pokušajima osnivanja domaćičkih škola "jer Ženski pokret nije bio materijalno dosta jak za ovakve podhvate."[139] U otporu prema konkursima za miss ljepote čak je uzor nađen u američkim natjecanjima žena-domaćica i postavilo se pitanje da li bi "ova vrsta imitacije zapada za nas korisnija bila?"[140]

Pored toga, u ženskim učiteljskim školama su se kao praktični tip prosvjetno-vaspitne institucije redovno organizovali domaćički kursevi podržani od ministarstva narodnog zdravlja, Higijenskog zavoda te podmlatka *Crvenog krsta*, koji su udruženo radili na osnivanju školskih kuhinja a u cilju osiguranja toplih obroka za siromašne učenike. Učešće u ovom projektu države,[141] koji je namjenski pokrenut 1921. godine od ministarstva socijalne politike i prosvjete za djecu palih ratnika i ratnih invalida,[142] dopunjen 1923. godine, doduše uz mala sredstva,[143] uzele su i pripadnice *Ženskog pokreta*.[144] Šira akcija pokrenuta je podrškom banske uprave

Kuvanje i domaćinstvo, teorijski i praktično, predaje gđa Sušnik, učiteljica domaćičkih škola u Sloveniji. Žene, i one koje se spremaju da to budu, mogu da se nauče kuhati i voditi domaćinstvo u ovoj školi Ženskog kluba za samih 375 odn 575 din! A u pansionu kluba može svak da dobije čistu i ukusnu hranu za samih 550 din mjesečno.", "Dva sata u Ženskom klubu", *Večernja pošta*, br. 1661, 17. 1. 1927, 4.

[139] "Jučerašnja skupština Ženskog pokreta", *Večernja pošta*, br. 1934, 12. 12. 1927, 6.

[140] U tekstu se navodi da se u Americi održavaju natjecanja žena-domaćica i da "Udruženje Farm and Home dalo je izraditi medalju za najbolje domaćice. Jury se sastoji od pretstavnica i predstavnika American Home Economics Association, ženskih nacionalnih ekonoma, pretstavnika farmerskih udruženja i t.d. Ove godine odlikovano je tom medaljom i naslovom 'Master Homemaker' pet žena.", Maša Živanović, "U doba konkursa tjelesne ljepote", *Jugoslavenski list*, br. 24, 30. 1. 1930.

[141] Akcija je vjerovatno potaknuta aktuelnošću međunarodnog zanimanja za sadržaj nastave u školama za domaćice, o čemu je bilo govora i na III međunarodnom kongresu u Štrasburu. Mileva Petrović, "Internacionalni kongres za vaspitanje domaćica", *Ženski pokret*, br. 2, 1921, 57–59.

[142] "Škola za domaćice", *Srpska riječ*, br. 235, 17. 11. 1921, 2.

[143] Za cijelu zemlju namijenjen je iznos od 500.000 dinara, "dok bi prema potražnji za samu B. i H. bila potrebna tolika pa i veća suma". Prve dvije domaćičke škole otvorene su u Maloj Brusnici kod Dervente s 20 učenica, a druga u Bugojnu "u kojoj je upisan velik broj muslimanki." Pripreme su se vršile i za otvaranje iste škole u Sutorini kod Trebinja. "Domaćičke škole", *Večernja pošta*, br. 1444, 25. 10. 1926, 6.

[144] Dr. Maša Živanović i dr. Staka Bokonjić držale su budućim učiteljicama kurs iz higijene. "Buduće prosvjetiteljke i uzor-domaćice", *Jugoslavenski list*, br. 225, 28. 9. 1930, 6.

i bana Velimira Popovića, a po modelu poljoprivrednog i domaćičkog šestomjesečnog kursa na poljoprivrednom dobru u Butmiru,[145] koje se zatim ustalilo kao mjesto održavanja za sve ostale domaćičke kurseve. Ustalilo se i to da Vida Čubrilović, referent za domaćičke škole, bude osnivačica svih kurseva,[146] kao i glavna nadzornica završnog ispita. Na nivou *JŽS* na njihovom kongresu u Novom Sadu 1934. godine jednoglasno je usvojena rezolucija kojom se *Savez* obavezuje da prati razvitak vaspitanja domaćica i nastave o domaćinstvu, da prati politiku cijena obzirom na potrebe, da propagira pravilne pojmove o pozivu domaćice koji ima važan uticaj na narodnu privredu, narodno zdravlje i vaspitanje naroda, kao i da se zauzme za pravilno ocjenjivanje rada domaćice.[147] Riječima referentice: "Domaćica mora, dakle, nastojati da ostvari dom koji zadovoljava sve potrebe porodice, a zajedno mora taj dom postati sastavni deo veće jedinice: naroda i države. On mora dati svoj dužni deo i njima i mora biti s njima u skladu."[148] Krajem 1936. godine banska uprava održavala je 20 domaćičkih škola za prosvjećivanje seoske žene, s ukupno 600 žena,[149] a u finansijskoj potpori učestvovalo je i ministarstvo prosvjete.[150]

[145] "Rad na prosvjećivanju sela", *Jugoslavenski list*, br. 288, 24. 11. 1933, 5.

[146] Škole su otvorene u Dobrunu, Mioču i Vardištu kod Višegrada, Srebrnici, Drinjači, Dovlićima, Teočaku, Čajetini, Radavi, Kladnju, Brčkom, Srednjem i Vlasenici, u Bandin Odžaku na Glasincu, Krivaja Alipašinom mostu itd. Pored glavnog odbora i pododbora u Sarajevu, formirano je još 17 pododbora u Drinskoj banovini: Drinjača, Brđani, Bijela Crkva, Busovača, Crkvina, Bos. Šamac, Visoko, Fojnica, Štripci, Mioča, Višegrad, Godovik, Žepče, Dovlići, Srebrnica, Arilje i Valjevska Kamenica. "Za prosvjećivanje naše žene na selu", *Jugoslovenska pošta*, br. 2100, 27. 4. 1936. 6; Pominje se da je do 1941. godine bilo preko 30 pododbora. S. Sarić, "Aktivnost Udruženja univerzitetski obrazovanih žena i Glavnog odbora jugoslovenskih domaćica", 39.

[147] Alojzija Štebi, "Skupština Jugoslovenskog ženskog saveza", *Ženski pokret*, br. 5–6, 5 / 6. 1934, 51.

[148] Rezolucija je i donijeta na osnovu referata slovenačke predstavnice na kongresu: Jelka Likar, "Vrednost domaćinskog rada", *Ženski pokret*, br. 5–6, 5 / 6. 1934, 54–55.

[149] "Banska uprava za narodno prosvjećivanje", *Jugoslavenski list*, br. 303, 24. 12. 1936, 5.

[150] "Ministar prosvjete je odobrio 30.000 din za nabavku dva inventara i dvije pokretne tkaonice za domaćičke škole – u fojnički i rogatički srez; a ban Lukić odobrio kredit od 12.000 za nabavu 5 pokretnih tkaonica sa modernim priborom i preslicama za potrebe domaćičkih škola.", "Pomaganje domaćičkih škola", *Jugoslavenski list*, br. 215, 12. 9. 1937, 5.

Članstvo u *Udruženju domaćica*, "politički i vjerski neutralnog udruženja", povećavalo se u odnosu na ono u *UUOŽ* pa se aktivnost osnivačkog društva okupljenih intelektualki uglavnom pominje kao potpora *Udruženju domaćica*. Članstvo se kod domaćica povećavalo (21 pododbor u 1937. godini) "prelijevanjem" iz *UUOŽ,* odnosno činilo se da je članstvo rukovodstava ova dva udruženja identično.[151] Mlado udruženje postalo je pojavno i operativnim djelovanjem konkurencija *UUOŽ*-u tako da su se njegovo predviđeno djelovanje i smisao gotovo potpuno ugasili u javnom polju. To se potvrdilo npr. odlaganjem kongresa 1935. godine na saveznom nivou, a i Prva redovna skupština sarajevske sekcije nije mogla biti održana februara iste godine, nego je odložena za maj. Zabilježena je bila i izmjena članstva, napuštanje udruženja te samo jedan sastanak u toku 1935. godine, zbog čega se činilo da je udruženje društvo jednog lica, njegove predsjednice.[152] Mada, treba reći da je potpredsjednica stalno bila delegirana ka međunarodnim forumima.[153] Izvještaj koji je podnesen centrali govorio je da je članarinu uplatilo samo 37 članica, da je predsjednica održala "uspeli govor u odbranu žena u državnoj službi", kao i "više popularnih predavanja po raznim selima" te "da bi se članice međusobno zbližile, odbor je održavao sastanke u obliku čajanki. Za svaki sastanak pobrinule bi se dvije domaćice koje su snosile i troškove."

[151] Na trećoj godišnjoj skupštini *Udruženja jugoslavenskih domaćica* osnovan je novi glavni odbor i pododbor u Sarajevu. Dosadašnji sekretar i nova predsjednica bila je Vida Čubrilović-Koprivica, potpredsjednica Marija Peserle, prvi sekretar Mara Prijović, drugi sekretar Nada Stanić, prva blagajnica Verka Fočić, druga blagajnica ing. Dušanka Todorović, članice upravnog odbora: Radmila Brakus, Milica Miron, Mirjama Filipon, Danica Ikonić i Marica Prica. Nadzorni odbor činile su Gina Guša, Teodora Šušnjić, dr. Katica Radulaški, te zamjenice: Mara Hadžidamjanović, dr. Mica Balijan, dr. Leposava Palikuća. U upravni odbor pododbora ušle su: predsjednica Vida Čubrilović-Koprivica, potpredsjednica Danica Ikonić, sekretar Mara Stanić, blagajnica Marija Baran, članice Jelisaveta Časar, Nada Makale, Šerifa Arnautović, Finka Logor, Anka Hodak. Nadzorni odbor činile su Darinka Rončević i Verka Fočić. "Uzajamni rad žene sa sela i grada", *Jugoslavenski list*, br. 120, 25. 5. 1937, 6

[152] ABiH, UUOŽ, kut. 1, sign. 14/1935, Izvještaj o radu Sekcije *Udruženja univerzitetski obrazovanih žena* u Sarajevu.

[153] Dr. Marija Balian i prof. Karola Novak bile su učesnice na 8. kongresu Međunarodne federacije univerzitetski obrazovanih žena u Štokholmu 1939. godine. AJ, Fond: 158, fasc. 1, 26. "Federation Internationale des femmes diplomees des universites, Compte-rendu du huitieme congres, no. 21, Londres, 1939, 14."

Osim toga, dalji tok djelovanja ove osovine *Udruženja univerzitetski obrazovanih žena* i *Udruženja jugoslavenskih domaćica* pokazaće duboku isprepletenost interesa prisutnog članstva te involviranost u instrukcije nedoraslih kapitalističkih apetita jednog predmodernog društva u kome ženske organizacije treba da podnesu potcijenjene organizacione poslove, podrže i osnaže ideje o "privrednom razvitku" novonastalog autoritativnog poretka te ga svojim djelovanjem legitimišu i prihvate vlastitu subordinaciju. Sprega kapitala, vlasti i vrhova ženskih udruženja pokazala se u svom punom opsegu jer je novac za *Udruženje domaćica* dijelom doniran uz državnu apanažu i od strane trgovaca i industrijalaca, pa potom i ozbiljnih preduzeća.[154] Najvećim dijelom bio je trošen za nabavku modernih tkačkih stanova, preslica s nožnim pogonom, čime se stvarala mogućnost za otvaranje tržišta jeftinog ženskog kućnog rada. Novac je išao i za nabavku sjemenja industrijskog bilja (lana, konoplje), povrća i sadnica voća čime se, kako je navedeno, željela poboljšati ishrana seljaka i njihovo ekonomsko stanje. U tom smislu obavezan dio "nastave" bila je poduka oko konzerviranja hrane. Nacionalni dio misije trebao je biti zastupljen reformom ručnih radova, koja je trebala da utiče "da se narodna nošnja nebi napustila. Time se i bore protiv luksuza i mode, koji se je počeo uvlačiti u seoski svijet i prijeti, da nam se naraštaji nošnjom odnarode, a porodice moralno i ekonomski upropaste."[155] Pored organizovanih predavanja na selu poput "Uloga domaćice u privrednoj krizi"[156] te reklamnih prezentacija proizvoda za domaćinstvo,[157] radilo se i na tome, kako izvještaji govore, da "Udruženje pored toga osniva po selima i knjižnice sa popularno pisanim knjigama iz raznih oblasti za narod".[158] Navedena kritičarka nije

[154] "Tako je Željezara d.d. iz Zenice votirala za ciljeve udruženja din 2000, tvornica Solvay iz Tuzle din 800, Šipad, 200 din glavnom odboru u Sarajevu i isto toliko pododboru u Dovlićima.", "O radu jugoslavenskih domaćica", *Jugoslavenski list*, br. 107, 8. 5. 1937, 6.

[155] "Rad žena na podizanju sela", *Jugoslavenski list*, br. 101, 29. 4. 1936, 6.

[156] To je bio naziv predavanja Vide Čubrilović koje je održala u Busovači u Hrvatskom domu. "Udruženje jugoslavenskih domaćica", *Jugoslavenski list*, br. 95, 22. 4. 1936, 6.

[157] Gđa Tolvet, činovnica zagrebačke gradske plinare održala je prezentaciju vatrostalnog posuđa i predavanje o grijanju, kuhanju i štednji plinom. "Sedmica moderne domaćice", *Jugoslavenski list*, br. 110, 10. 5. 1936, 4.

[158] "Mala reportaža", *Jugoslavenski list*, br. 251, 25 . 10. 1935, 5.

izgleda mogla pretpostaviti da će ovu osovinu zdušno podržati i vlast i da je *Jugoslovensko društvo domaćica* trebalo da svojim domaćičkim školama omogući tzv. "kućnu industriju", odnosno osposobljenu radnu snagu za 17 pokretnih banovinskih tkaonica i za domaćinske škole, za čije je moderne razboje banska uprava uložila 12000 dinara,[159] što je ujedno predstavljalo, kako se obrazlagalo, mogućnost da steknu kvalifikaciju *za svoj posao* i tako postanu ekonomski nezavisne. Mada nije postojao odgovarajući interes za domaćičke škole,[160] sve aktivnosti vlast je pomno pratila, finansijski podržavala i javno promovirala, stavljajući ih u prvi plan i detaljno izvještavajući o njima i u svom službenom listu.[161]

U zvaničnom obrazloženju za osnivanje *Udruženja jugoslovenskih domaćica* navodi se da se sekcija time "pozabavila iz želje da, shodno pravilima udruženja, u svakoj prilici podiže kulturni, moralni i socijalni nivo našeg naroda, i da pomaže sva društva i ustanove koje rade na istom poslu."[162] Predsjednica je također podsjetila centralu, a na njihov upit oko ove akcije, da na selu potrebnih ženskih društava nema te da oni slijede pravila škola za domaćice koje je otvorila država "i to baš istim sistemom i metodama kojima je radila domaćička škola", čime se provodi "saradnja države i privatne inicijative. Udr. jug. domaćica kao ženska organizacija privuće sebi sve elemente bez obzira na starost, veru i plemensko ime. U našoj domovini neophodno je potrebna saradnja žena u izgradnji jugoslavenske ideologije."[163] Šta se moglo ovome prigovoriti iz centrale u Beogradu nego "da sa zadovoljstvom prati svaki rad na podizanju sela što je naročito važno u

[159] "17 banovninskih tkaonica", *Jugoslavenski list*, br. 265, 10. 11. 1937, 5.

[160] "Najbolji dokaz za to služi činjenica da danas kada u Drinskoj banovini djeluje 27 ovih škola odnosno tečajeva, svega s e d a m ih djeluje u bos. dijelu ove banovine. Prema pouzdanim podacima, u tri najzaostalija sreza, gdje su pretežno nastanjeni muslimani, leže neiskorišćena tri inventara ovakvih tečajeva. Krivica do ovoga je svakako do mjesnih školskih vlasti koje ili neće ili ne znaju naći puta i načina da se otvore tečajevi.", "Sedam: dvadeset", *Narodna pravda*, br. 25, 27. 8. 1940, 5.

[161] "Za napredak sela", *Narodno jedinstvo*, br. 25, 27. 3. 1940, 1.

[162] AJ, Fond: 158, fasc. 1, "Izvještaj *Udruženja univerzitetski obrazovanih žena* u Jugoslaviji, god IV, izveštaj br. 4, 5 i 6, Beograd, april, maj i jun 1935, 1, 4"; Čubrilović se pozvala na 4. tačku Pravila. *Pravila i program rada Udruženja universitetski obrazovanih žena*, Beograd, 1928, 9.

[163] ABiH, UUOŽ, kut. 1, sign. 58/1935, "Pismo Vide Čubrilović od 11. 2. 1935."

našim prilikama", da čestita gospođi Čubrilović, ali i da napomene da je možda *UUOŽ* zašlo u domen *Ženskog pokreta*, "baš u ovom prosvetiteljskom pravcu." Žaljenje je izraženo zbog činjenice da je dr. M. Živanović "odmah ceo sukob iznela pred javnost i pokrenula polemiku", a ne "u prijateljskom tonu, na koji, jedino, način one mogu dovesti do plodnog rezultata." Svakako su željele da se sukob nekako izmiri.[164] Neobično je da centrala *UUOŽ* reaguje na ovaj način budući da je već imala iskustvo cijepanja ženskih udruženja na najvišem nivou, i to trigerovano baš u Sarajevu.[165] Osim toga, postavlja se pitanje u kojoj mjeri je centrala suštinski odobravala ovoliku angažovanost oko udruženja domaćica svog sarajevskog ogranka budući da joj nije bilo pomena u izvještaju iz 1936. godine. Desilo se u stvari to da je jedna privilegovana državna službenica u funkciji banske savjetnice u ime *UUOŽ* preuzela ulogu arbitra i organizaciju podizanja socijalnog, prosvjetnog i kulturnog nivoa sela, iznuđujući pristanak, te je ujedno abolirala (ne)odgovornost države za njen posao, a ženskom udruženju nametnula spremnost i moralnu odgovornost za preuzeti zadatak u Bosni i Hercegovini. Za tu akciju imala je podršku države u čijoj strukturi je po svojoj fukncji značajno bila prisutna. Drugim riječima: "Veoma važan momenat čije će implikacije biti vidljive i na području znanja/moći/nauke, bio je momenat konstruisanja moderne države, koja domen javnog pretvara u sopstveni atribut. (...) da javno postaje u ovom užem smislu sinonim za državu."[166] U tom smislu Vida Čubrilović je na kongresu u Zagrebu 25. maja 1935. održala ko zna koji referat po redu o radu intelektualke na selu, mada je sljedeće, 1936. godine krenula iz udruženja s dopisom da

[164] ABiH, UUOŽ, kut. 1, sign. 73/1935.

[165] Izdvajanje *Narodne ženske zajednice* iz *Ženskog narodnog saveza Kraljevine SHS* igrom slučaja krenulo je iz Sarajeva. Jasmina Milanović, "Narodna ženska zajednica 1926–1941.", u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023, br. 1, 70–71; Više o uzrocima raskola: Isidora Grubački, "Međuratni liberalni feminizam: Narodni ženski savez i odnos humanitarnog i socijalnog pitanja u dvadesetim godinama 20. veka", u: *Ženski pokret (1920–1938),* zbornik radova, ur. Jelena Milinković, Žarka Svirčev, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021, 17–36.

[166] Dušan Marinković, "Nauka kao znanje/moć: od disciplinujuće do diskurzivne prakse", u: *Mišel Fuko 1926–1984–2004. Hrestomatija*, prir. Pavle Milenković, Dušan Marinković, Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija, 2005, 244, 242–251.

članice ne mogu skupiti prilog za fond centrale zbog svog slabog materijalnog položaja.[167] Nakon toga *UUOŽ* gotovo se i ne pominje u javnosti, njegove aktivnosti su gotovo kamerne, zatvorene u uski krug obrazovanih i povlaštenih pripadnica srednje klase, "vlasnica znanja".

Poseban nivo neslaganja reflektuje se u odnosu dvije ličnosti na lokalnom nivou sa značajnim autoritetom, zajedničkim opštim ciljem, ali različitim prioritetima i metodama rada – dr. Maše Živanović i Vide Čubrilović, nekada gorljive članice *Ženskog pokreta*, ali i sive eminencije *Udruženja jugoslavenskih domaćica*. S jedne strane, dr. Maša Živanović bila je u sarajevskoj javnosti prepoznata pedijatrica,[168] s diplomom medicinskog fakulteta u Beču, šefica *Dječijeg dispanzera,* odnosno *Zavoda za zdravstvenu zaštitu majki, djece i mladeži* u Sarajevu u periodu od 1924. do 1941, dugogodišnja predsjednica Ženskog pokreta (1924–1936). Ono što je možda važnije za ovu temu – bila je prepoznata u sredini kao gorljiva feministkinja, praktičarka u svom ženskom aktivističkom i humanom radu s djecom, jedna od glavnih zagovornica i direktna saradnica u pripremi zakona o ukidanja reglementarne prostitucije, zagovornica legalizacije abortusa, jednom riječju ona koja je stavljala "prst u oko" konzervativnom društvu i stvarala ešalone protivnika. S druge strane, Vida Čubrilović bila je sestra Veljka Čubrilovića,[169] na smrt osuđenog *Mladobosanca* iz grupe atentatora na Franca Ferdinanda, učitanog kao jednog od vidovdanskih heroja u kolektivno sjećanje, čijim imenom je vlast ugradila poziciju njegove sestre u novi državni sistem. Podrška je osim mladoj svršenoj pravnici s beogradskog univerziteta data i udovici Veljka Čubrilovića, Jovanki, koja je postala članica uprave i predsjednica sarajevskog odbora i šireg odbora *JŽS*.[170] Od šefice

[167] Dopis ABiH, UUOŽ, kut. 1, sign. 19/1936.

[168] Maša Miloradović, "Dr. Maša Živanović (1890–1960) – lekarka i saradnica časopisa *Ženski pokret*", u: *Ženski pokret (1920–1938),* zbornik radova, ur. Jelena Milinković, Žarka Svirčev, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021, 307–322.

[169] Zdravko Antonić, *Čubrilovići 1914. i kasnije*, Beograd:SANU, Balkanološki institut, 1999, 52. et passim.

[170] "Za jednake dužnosti – jednaka prava!", *Jugoslavenski list*, br. 39, 16. 2. 1930, 4.

domaćičkih škola,[171] preko referenta, a potom banske savjetnice pri Kraljevskoj banskoj upravi Drinske banovine,[172] a paralelno s tim članice odbora *Ženskog pokreta* i članice u upravi *Gajretovog* ženskog odbora, do iz centrale predložene predsjednice *Udruženja univerzitetski obrazovanih žena*, potom predsjednice *Jugoslovenskog ženskog saveza* – sekcije za Drinsku banovinu[173] Vida Čubrilović bila je izabrana da bude dugogodišnja sekretarica pa potom predsjednica, siva eminencija *Udruženja jugoslovenskih domaćica*, dakle ona koja je uživala sve društvene privilegije proistekle iz patrijarhalne ideologije i njenih matrica i uz pomoć kojih je išla da referiše kod kraljice.[174] Nasuprot njoj, dr. Maša Živanović je mnoge svojim stavovima učinila neprijateljima koji su sačekali da osvetu serviraju hladnu. Nije mogao biti zaboravljen njen udio u skandalu s kartama, u kojem je Čubrilovićeva branila upravu *Saveza*, pa potom njena kritika osnivanja *Udruženja domaćica*. Nekoliko novinskih polemika pokazalo je da se javnost podijelila, pa su joj spočitavali borbu za legalizaciju pobačaja,[175] borbu protiv prostitucije,[176] a čak se i njen stručni rad malicioznom konstrukcijom doveo u pitanje.[177] Na ovom mjestu neophodno je primijetiti kako se "racionalnim" razlozima, a oni su valjda neupitni, kao što je povećanje broja venеričnih bolesti, ali

[171] "Ekskurzija mladih Hercegovki", *Jugoslavenski list*, 289, 8. 12. 1928, 5.

[172] "(Gđa Čubrilović-Koprivica – savjetnik)", *Jugoslavenski list*, br. 252, 25. 10. 1936, 5.

[173] Potpredsjednica sekcije bila je dr. Persida Vasić, blagajnica Šimunković, odbornice: dr. Iblizović, Zora Đorđević, Mara Jakšić, Fata Košarić, Lea Urbah, Marija Balijan, Milka Mičić, Dragica Korać. Nadzorni odbor činile su: dr. Katica Radulaški, Zaga Petrović i Franka Jeličić. ABiH, UUOŽ, kut. 1, sign. 33/1934. Dr. Persida Vasić dala je ostavku članstvo u UO 5. oktobra 1934. ABiH, UUOŽ, sign. 46/1934. "Zapisnik I konstituirajuće skupštine Jugoslavenskog ženskog saveza – sekcija za Drinsku banovinu, 22. aprila 1934."

[174] "Veliko interesovanje Nj. V. Kraljice za naše selo", *Jugoslavenski list*, br. 97, 25. 4. 1936, 5.

[175] "'Katolički tjednik' o usmenim novinama", *Jugoslavenski list*, br. 303, 24. 12. 1936, 5.

[176] "A nepobitan je fakat da se venerične bolesti u zadnje doba strahovito šire, jer nema dovoljno kontrole, nema egzemplarnih kazni. (...) pitajte dr Semiza, šefa ambulante, pitajte gg. kolege ... Oni, koliko smo informisani, ne misle kao Vi i zlo bi bilo kad bi mislili kao Vi (...) Uostalom svi i ne moraju misliti jednako, pa je ovo Vaše razilaženje u mišljenju možda i interesantno, ne sa liječničkog i socijalnog gledišta, već sa propagandnog, jer u borbi (ovdje je riječ o borbi sifražetkinja) ne biraju se sredstva.", "Odgovor gđi dr. Maši Živanović", *Jugoslavenski list*, br. 146, 23. 6. 1936, 7.

[177] "Mjesna zaštita djece i gđa dr Živanović Maša", *Jugoslavenski list*, br. 264, 8. 11. 1936, 9.

i neslaganje kolega kao nosioca "višeg" diskursa, pritom i muškog, u podkontekstu propitivala opravdanost zabrane prostitucije. Kako se koristio sukob ove dvije ugledne aktivistkinje, govori sljedeći zaključak jednog od novinskih članaka: "Mi mislimo da jedna od prvih pretstavnica ženskog pokreta treba da drugačije radi. A kako treba da se radi, osvajaju pozicije i bilježe uspjesi, to najbolje pokazuje gđa Vida Čubrilović i mnogo drugih gospođa, koje manje govore i pišu, a više rade za narod bez upinjanja da ih svak vidi i čuje."[178] "Ne govori dok te prekidam" izgleda kao bezvremenski moto svih protivnika feminističkih napora.[179] Ipak, nekim za sada nepoznatim putevima ipak je došlo do pomirenja jer se dr. Maša Živanović opet našla u članstvu *UUOŽ* i s novom predsjednicom od juna 1939, doduše u raspravi oko pravca rada udruženja.[180] Ipak, teško je reći da je kontinuirana i svevremenska dirigovana instrumentalizacija ženskih udruženja došla do svijesti većine njenih članica.

Rezime

Organizacija, hijerarhija i dinamika ženskog aktivizma u svim državama, pa i u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji, u kojoj je Bosna i Hercegovina bila jedan od siromašnijih dijelova, bila je rezultat dogovorne politike država potpisnica s Pariške mirovne konferencije, čije je nadzorno i korektivno tijelo bila Liga naroda. Ideja ženskog aktivizma trebala je da zaživi dakle u jednom dominantno agrarnom društvu, izrazito patrijarhalne kulture, konzervativnih i patronističkih obrazaca, s tankim građanskim društvenim krugom iz kojega su se regrutovale članice ženskih građanskih

[178] "Odgovor gđi dr. Maši Živanović", *Jugoslavenski list*, br. 146, 23. 6. 1936, 7.

[179] Bistra Beatris, *Ne govori dok te prekidam*. *Pubertetski antibonton*, Sarajevo: Mas Media Sarajevo, Fond otvoreno društvo BiH, 2017.

[180] Tada je izabrano i novo rukovodstvo: predsjednica dr. Marija Ballian, potpredsjednica dr. Hristina Stanković-Stanimirović, blagajnik prof. Leposava Šećerović, blagajnik I: pravnica Milica Žuljić, članice odbora: prof. Karola Novak, dr. Karola Delyanis, Vida Čubrilović-Koprivica, dr. Klara Mazić, Rasta Plesković, Neda Milićević, prof. Berta Kamhi, prof. Anka Žuljić; nadzorni odbor: dr. Katica Radulaški i dr. Staka Bokonjić. ABiH, UUOŽ, kut. 2, sign. 24/1939, "Izvještaj UUOŽ u Jugoslaviji".

udruženja koje su ovlast za predstavljanje žena objezbijedile vlastitim socijalnim porijeklom, društvenim položajem i ugledom porodice ili supružnika, kao i stečenim obrazovanjem i kredibilnim profesionalnim statusom. Ideja prosvjetiteljstva, utkana u ideološku tradiciju evropskih društava, koja je predstavljala metanarativ poslijeratnog napora da se uhvati korak s "duhom vremena" i državnim sistemima koji su davno prije proživjeli ozbiljno iskustvo parlamentarizma i građanskih procedura svedena je u BiH i praksi na akcije opismenjavanja stanovništva i upućivanje u higijenske mjere za dobrobit zdravlja naroda.

Osnovana ženska udruženja su nametnutim, dodijeljenim i / ili vlastitim samoizabranim pristankom participirala u ovoj, od vlasti kontrolisanoj, prosvjetiteljskoj misiji. Njihova predstava vlastitog učešća obrazlagala se kao napor da se razumnim djelovanjem i prosvjećivanjem dostigne emancipacija društva, odnosno žene, čime će ona da postane dijelom ženske zajednice prosperitetnog društva. Obzirom na besmislenost preuzimanja zadataka iz državnih nadležnosti, koje su išle ukorak s represivnim ideologijama, a idealističkim motivima ponukana, ženska društva su se suočila s protivrječnostima u vlastitom djelovanju, pa su izlaz nalazila u pragmatičnim rješenjima i prilagođavanju. Primjer *Dobrotvorno-prosvjetne zadruge Jugoslovenki* pokazuje da su zarad preživljavanja udruženja njegove članice izabrale oslonac na vladarski dom i nacionalnu ideologiju protkanu patrijarhalnim obrascima, djelujući u skladu s vlastodržačkim pravilima, odnosno da su reprodukovale diskurse vladajućih državnih institucija i njihove ideologije.

Odnos sarajevskog *Ženskog pokreta* i *Jugoslovenskog ženskog saveza* pokazuje da su prihvaćeni principi liberalnog feminizma, uronjeni u vladajući poredak i materijalizovani u organizovanim mrežama ženskih udruženja, imali za načelan cilj emancipaciju žene te borbu za ostvarenje njenih prava na humanim osnovama, ali u konačnici se pokazalo da djeluju na istim principima hijerarhije, supremacije i samovolje na kojima i sam sistem te da su participirali u generiranju ženske represije i u redovima ženskih udruženja, reprodukujući kapitalistički duh i hipokriziju.

Primjer djelovanja sarajevskog *Udruženja univerzitetski obrazovanih žena* i njegove pokroviteljske uloge u formiranju *Udruženja jugoslovenskih domaćica* razotkriva plansku partikulaciju ženskih udruženja i njhove hijerarhijske strukture s vrha vlasti – "preklapanjem" njihovih nadležnosti, očekivanom međusobnom kompeticijom članstva, a naročito vođstava, te svođenjem ženskog aktivizma na njima odgovarajuću pravu mjeru, s ciljem da ih se podjelom učini sebi prihvaljivijim i kooperativnijim. Pokazuje, također, duboku isprepletenost interesa članstva ženskih udruženja te njihovu involviranost u instrukcije nedoraslih kapitalističkih apetita jednog predmodernog društva. Jasno je da je u podtekstu djelovanja ženskih udruženja stajala sistemska hijerarhija u kojoj je njihova subordinacija bila nadzirana, kontrolisana i kao takva dobrodošla i poticana. Integrisana u takav poredak ne samo međunarodni nego i svake nacionalne države, pa tako i Kraljevine, ženska udruženja "gubila" su se u rješavanju "gorućih" društvenih problema, zanemarujući svoju bazičnu svrhu.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo,

– fond: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena – sekcija Sarajevo

Istorijski arhiv Beograda (IAB), Beograd,

– fond: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena

Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd,

– fond: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena

Objavljeni izvori

Gajret Kalendar za godinu 1940, Sarajevo: Gajret, 1939.

Pravila i program rada Udruženja universitetski obrazovanih žena, Beograd, 1928.

Rezultati Popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910, Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1912.

Štampa

Glas slobode, Sarajevo, 1914, 1917.

Jugoslovenska pošta, Sarajevo, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937.

Jugoslavenski list, Sarajevo, 1928, 1930, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937.

Jugoslavija, Sarajevo, 1919.

Narodna pravda, Sarajevo, 1940.

Narodno jedinstvo, Sarajevo, 1918, 1919, 1920, 1940.

Oslobođenje, Tuzla, 1919.

Sarajevski list, Sarajevo, 1911.

Srpska riječ, Sarajevo, 1919, 1920, 1921, 1922, 1923.

Večernja pošta, Sarajevo, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928.

Žena i svet, Beograd, 1925, 1930.

Ženski pokret, Beograd, 1920, 1921, 1922, 1923, 1933, 1934, 1935.

Knjige

Altiser, Luj, *Ideologija i državni ideološki aparati*, Loznica: Karpos, 2018.

Antonić, Zdravko, *Čubrilovići 1914. i kasnije*, Beograd: SANU, Balkanološki institut, 1999.

Veličković, Nenad (Bistra Beatris), *Ne govori dok te prekidam. Pubertetski antibonton*, Sarajevo: Mas Media Sarajevo – Fond otvoreno društvo BiH, 2017.

Božinović, Neda, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd: Devedesetčetvrta – Žene u crnom, 1996.

Dimić, Ljubodrag, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Prvi deo, Beograd: Stubovi kulture, 1997.

Dujmović, Sonja M., *Pod državnim okriljem - istorija djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878–1941*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021.

Engelsfeld, Nada, *Prvi parlament Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb: Globus, 1989.

Fuko, Mišel, *Poredak diskursa*, Loznica: Karpos, 2007.

Gligorijević, Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1979.

Horkheimer Max, Theodor Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo: Veselin Masleša, Svjetlost, 1989.

Kecman, Jovanka, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*, Beograd: Narodna knjiga – Institut za savremenu istoriju, 1978.

Klausen, Detlef, *Granice prosvetiteljstva*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2003.

Milanović, Jasmina, *Materinsko udruženje: (1904–1941)*, Beograd: Institu za savremenu istoriju – Evoluta, 2023.

Milanović, Jasmina, *Žensko društvo: (1875–1842)*, Beograd: Službeni glasnik – Institut za savremenu istoriju, 2020.

Mitrović, Andrej, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 1969.

Mitrović, Andrej, *Vreme netrpeljivih*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1974.

Ograjšek Gorenjak, Ida, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb: Srednja Europa, 2014.

Papić, Mitar, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918–1941*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1984.

Pelagić, Vaso, *Izabrana djela. Pedagoški spisi*, II, Sarajevo: Veselin Masleša, 1971, 5–227.

Vidmar Horvat, Ksenija, *Imaginarna majka. Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoljeća*. Zagreb: Sandorf, 2017.

Zaharijević, Adriana, *Postajanje ženom*, Beograd: Rekonstrukcija ženski fond, 2010.

Članci

Babović, Marija, "Sutra je bilo juče: osvrt na knjigu i refleksije na teoriju Marine Blagojević o transformaciji patrijarhata u transformaciji društva Srbije", u: *Feminizam, aktivizam, politike: Proizvodnja znanja na poluperiferiji*, Sanja Ćopić, Zorana Antonijević, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2021, 63–64.

Draškić, Marija, i Popović-Obradović, Olga, "Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844-1946)", u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka,* 2, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998, 11-25.

Dujmović, Sonja M., "Tokovi promjena u XX vijeku – organizacijske osnove ženskih udruženja i njihovog djelovanja u međuratnom periodu (1918–1941)", u: *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti*, knj. 1, ur. Sedad Bešlija, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021, 369–396.

Dujmović, Sonja M., "Social Democratic Reflections on Women's Activism in the Labor Movement in Bosnia and Herzegovina During the First World War", u: *Tokovi istorije*, Beograd: Institut za noviju istoriju, 2023, br. 3, 63–84.

Galić, Branka, "Ekofeminizam – novi identitet žene", u: *Socijalna ekologija*, Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, 1999, br. 1–2, 41–55.

Grubački, Isidora, "Međuratni liberalni feminizam: Narodni ženski savez i odnos humanitarnog i socijalnog pitanja u dvadesetim godinama 20. veka", u: *Ženski pokret (1920–1938),* zbornik radova, ur. Jelena Milinković, Žarka Svirčev, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021, 17–36.

Iveković, Rada, "Studije o ženi i ženski pokret", u: *Marksizam u* svetu, Beograd: Komunist, 1981, br. 8–9, 5–48.

Kosijer, Tamara, "Udruženje univerzitetski obrazovanih žena 1927–1941", u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2021, 39, br. 2, 295–312.

Krstić, Predrag, "Prosvjetiteljstvo i prosvjetiteljstva: (ra)stezanje pojma", u: *Prolegomena*, Zagreb: Udruga za promicanje filozofije, 2015, br. 14/1, 71–86.

Krstić, Predrag, "Prosvetiteljstvo i totalitarizam", u: *Zapisi o totalitarizmu*, ur. Marijan Krivak, Željko Senković, Osijek: Filozofski fakultet, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, 2014, 83–103.

Krstić-Galeb, Vera, "Ženski pokret u Sarajevu", u: *Sarajevo u revoluciji. Revolucionarni radnički pokret 1937–1941*, tom I, Sarajevo: Istorijski arhiv, 1976, 237–239.

Lončarević, Katarina, "Feminizam i liberalizam – sporovi i problem", u: *Filozofska istraživanja*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2022, god. 42, sv. 4, 733–759.

Marinković, Dušan, "Nauka kao znanje/moć: od disciplinujuće do diskurzivne prakse", u: *Mišel Fuko 1926–1984–2004. Hrestomatija*, prir. Pavle Milenković, Dušan Marinković, Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija, 2005, 242–251.

Milanović, Jasmina, "Narodna ženska zajednica 1926–1941.", u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023, br. 1, 67–82.

Milanović, Jasmina, "Regionalna ženska udruženja: Mala Antanta žena i Jedinstvo slovenskih žena", u: *Jugoslavija i Poljska u XX veku: međunarodni tematski zbornik radova sa konferencije Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, ur. Momčilo Pavlović, Andrzej Zamćinski, Paweł Wawryszuk, Beograd – Bidgošć: Institut za savremenu istoriju – Društvo istoričara Srbije "Stojan Novaković" – Institut za istoriju i međunarodne odnose, 2017, 19–40.

Milanović, Jasmina, "Odbor gospođa 'Kneginje Ljubice'", u: *Istorija 20 veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2015, br. 1, 23–33.

Miloradović, Maša, "Dr Maša Živanović (1890–1960) – lekarka i saradnica časopisa *Ženski pokret*", u: *Ženski pokret (1920–1938),* zbornik radova, ur. Jelena Milinković, Žarka Svirčev, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021, 307–322.

Obradović, Mirjana, "Udruženje Univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji 1927–1941. godine", u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998, 252–262.

Ortner, Šeri, "Žena spram muškarca kao priroda spram kulture?", u: *Antropologija žene*, Beograd: Prosveta, 1983, 153–183.

Pleić Tomić, Barbara, "'Zato što si neinformirana i nestabilna': uloga straha i tjeskobe u narativu suvremenog majčinstva", u: *Plameni inkvizitori: feminizam i kultura straha,* ur. Lada Čale Feldman, Anita Dremel, Lidija Dujić, Maša Grdešić, Renata Jambrešić Kirin, Zagreb: Centar za ženske studije, 2019, 39–57.

Radosavčev, Jelica, "Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji – Sekcija Beograd", u: *Arhivski pregled*, Beograd: Društvo arhivskih radnika SR Srbije, 1969, br. 1, 198–200.

Rokai, Melina, "Paulina Lebl-Albala (1891–1967): between national movements and the feminist movement", u: *Lost in the Kaleidoscope. National Minorities in Yugoslavia*, ur. Božica Slavković Mirić, Enes S. Omerović, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2024, 323–360.

Sarić, Samija, "Aktivnost Udruženja univerzitetski obrazovanih žena i Glavnog odbora jugoslovenskih domaćica u Sarajevu 1933–1941", u: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, Sarajevo: Društvo arhivskih radnika Bosne I Hercegovine, 1982, br. 22, 33–39.

Internetski izvori

Konigsknecht, Vesna i Karlo Jurak, *Borba je stvar urgencije: Liberalni feminizam kao saveznik kapitalu i restauraciji klasa (intervju s Ankicom Čakardić)*, 2015, dostupno na: www.libela.org. https://www.libela.org/razgovor/6170-liberalni-feminizam-kao-saveznik-kapitalu-i-restauraciji-klasa/ (pristupljeno: 7. 8. 2025).

"Prosvjetiteljstvo", *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. dostupno na: https://enciklopedija.hr/clanak/prosvjetiteljstvo (pristupljeno: 13. 4. 2025).

"Paulina Lebl Albala", dostupno na: https://web.archive.org/web/20140310021526/http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/en/authors/paulina-lebl-albala (pristupljeno: 2. 9. 2025).

"Polipragmazija", *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. dostupno na: https://enciklopedija.hr/clanak/polipragmazija (pristupljeno: 28. 9. 2025).

DICTATED CONTRADICTIONS OF WOMEN'S ACTIVISM: THE CASE OF WOMEN'S ASSOCIATIONS IN SARAJEVO (1918–1941)

Summary

The organisation, hierarchy, and dynamics of women's activism in all states, including in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia, of which Bosnia and Herzegovina was one of the more impoverished parts, were the result of the negotiated policy of the states that signed the Paris Peace Conference, whose supervisory and corrective body was the League of Nations. The idea of women's activism, therefore, was supposed to take root in a predominantly agrarian society, marked by an explicitly patriarchal culture, conservative and patronising patterns, and a thin stratum of urban society from which the members of women's civic associations were recruited. These members secured their authority to represent women through their own social background, social position, and the reputation of their family or spouse, as well as through the education they had acquired and their credible professional status. The idea of enlightenment, woven into the ideological tradition of European societies and serving as a metanarrative of the post-war effort to catch up with the "spirit of the times" and with state systems that had long before undergone serious experience of parliamentarism and civic procedures, was in Bosnia and Herzegovina reduced in practice to actions aimed at raising literacy among the population and instructing them in hygienic measures for the benefit of public health.

The women's associations that were founded participated in this state-controlled enlightenment mission through imposed, assigned and/or self-chosen consent. Their perception of their own participation was justified as an effort to achieve the emancipation of society, that is, of women,

through rational action and enlightenment, whereby women would become part of a female community within a prosperous society. Given the senselessness of taking on tasks belonging to state competences, which went hand in hand with repressive ideologies, and motivated by idealistic aims, women's associations confronted contradictions within their own activities and therefore sought solutions in pragmatism and adaptation.

The example of *The Charitable-Educational Cooperative of Yugoslav Women* (*Dobrotvorno-prosvjetna zadruga Jugoslovenki*) shows that, for the sake of the association's survival, its members chose to rely on the royal household and on a national ideology imbued with patriarchal patterns, acting in accordance with the rules of those in power, that is, producing the discourses of the ruling state institutions and their ideology. The relationship between *The Sarajevo Women's Movement* (*Ženski pokret*) and *The Yugoslav Women's Alliance* (*Jugoslovenski ženski savez*) shows that the adopted principles of liberal feminism, embedded in the ruling order and materialised in organised networks of women's associations, had as their fundamental aim the emancipation of women and the struggle for the realisation of their rights on humane grounds. However, it ultimately became evident that they operated according to the same principles of hierarchy, supremacy, and arbitrariness as the system itself, and that they participated in the generation of the repression of women even within women's associations, reproducing the capitalist spirit and hypocrisy.

The example of the activities of *The Sarajevo Association of University-Educated Women* (*Udruženje univerzitetski obrazovanih žena*) and its patron role in the formation of *The Association of Yugoslav Housewives* (*Udruženje jugoslovenskih domaćica*) reveals the deliberate fragmentation of women's associations and their hierarchical structures initiated from the highest levels of power — by "overlapping" their competences, by fostering expected mutual competition among their members and especially their leaderships, and by reducing women's activism to a measure considered appropriate by those authorities, with the aim of making them more

acceptable and cooperative through division. It also shows the deep intertwinement of the interests of the members of women's associations, as well as their involvement in the directives of the immature capitalist ambitions of a pre-modern society.

It is clear that underlying the activities of women's associations was a systemic hierarchy in which their subordination was supervised, controlled, and as such welcomed and encouraged. Integrated into such an order — not only internationally, but also in every nation-state, including the Kingdom — women's associations "lost themselves" in attempting to resolve "burning" social problems, neglecting their basic purpose.

Original scientific paper
UDK: 930:930.85 (497.6) " 1907/1948 "
DOI: 10.51237/issn.2774-1180.2025.24.169

DISKURS O PROŠLOSTI BOSNE I HERCEGOVINE NA STRANICAMA NAPRETKOVOG *KALENDARA* (1907-1948)[1]

Ajdin Muhedinović
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
ajdin.muhedinovic@iis.unsa.ba

Amer Maslo
Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut
amermaslo9@gmail.com

Apstrakt: Ovaj rad donosi analitički pregled historiografskih tekstova objavljenih u Napretkovom *Kalendaru*, godišnjaku Hrvatskog kulturnog društva Napredak koji je izlazio u Sarajevu od 1907. do 1948. godine. Fokus je stavljen na radove koji se odnose na prošlost Bosne i Hercegovine te koji su bili duboko određeni političkim i ideološkim okolnostima vremena u kojem su nastali i upućeni hrvatskom, katoličkom i muslimanskom stanovništvu na prostoru Bosne i Hercegovine. Kroz odabir tema i naraciju o prošlosti Napretkov *Kalendar* predstavljao je prostor u kojem se stvarala i prezentirala historiografija određenog vremena, ali i ideološki kontrolirana diskurzivna slika prošlosti. Cilj rada je, prema tome, sagledati Napretkov *Kalendar* kao mjesto ispreplitanja ideologije, historiografije i intelektualnog djelovanja na prostoru Bosne i Hercegovine u prvoj polovini 20. stoljeća.

Ključne riječi: Napredak, *Kalendar*, Bosna i Hercegovina, hrvatska nacionalna ideologija, nacionalno prosvjećivanje, povjesničar, historiografski diskurs, proizvodnja povijesnog znanja.

[1] Ovaj je rad nastao u svrhu učešća na Međunarodnom interdisciplinarnom znanstvenom skupu "Trideset godina od obnove Hrvatskog kulturnog društva Napredak (1990.–2020.)" koji je trebao biti održan u novembru 2020. godine u Zagrebu. Međutim, zbog pandemije virusa COVID-19 skup nikada nije održan.

Abstract: This paper provides an analytical overview of the texts published in *Napredak's Calendar*, the annual of the Croatian Cultural Society *Napredak*, which was issued in Sarajevo from 1907 to 1948. The focus is placed on works thematically related to the past of Bosnia and Herzegovina, addressed to the Croatian, Catholic, and Muslim population in Bosnia and Herzegovina, and deeply shaped by the political and ideological circumstances of the time in which they were written. Through its selection of topics and its narration of the past, *Napredak's Calendar* represents a space in which historiography of a particular period was created and presented, but also a space in which an ideologically controlled image of the past was constructed. The aim of this paper is therefore to examine *Napredak's Calendar* as a site where ideology, historiography, and intellectual activity intersected in Bosnia and Herzegovina during the first half of the 20th century.

Key words: *Napredak*, *Kalendar*, Bosnia and Herzegovina, Croatian national ideology, national enlightenment, historian, historiographical discourse, production of historical knowledge.

Uvod

Napretkov *Kalendar* (dalje: *Kalendar*) predstavlja jedan od najznačajnijih godišnjaka koji su publicirani u prvoj polovini 20. stoljeća na prostoru Bosne i Hercegovine. Tematskim izborom i sadržajem tekstova koji su publicirani u Kalendaru vidljivo je da je misija ove publikacije bila višestruka. Međutim, jedan od ciljeva koje je ova publikacija imala bila je popularizaciju *hrvatstva* među bosanskohercegovačkim katolicima, ali i muslimanima, u skladu s općim djelovanjem Hrvatskog kulturnog društva Napredak.[2] Na stranicama ovog godišnjaka koji je sadržajem, shodno svojoj društvenoj funkciji u vremenu njegovog nastajanja, bio veoma raznovrstan, objavljen je veliki broj radova koji se odnose na prošlost Bosne i Hercegovine. Uvidom u njihov sadržaj vidljivo je da postoji dio tekstova čiji su se autori držali naučnog aparata, iako su preovladavajući oni radovi popularnog karaktera. Takvo stanje je i razumljivo kada se u obzir uzme

[2] Tomislav Išek, *Mjesto i uloga Hrvatskog kulturnog društva "Napredak" u društvenom životu Hrvata Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata (1918.–1941.)*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2015, 278.

činjenica da priloge često nisu pisali profesionalni historičari, ali i to da je sam časopis bio prilagođen široj čitalačkoj publici. Dodatnu otežavajuću okolnost predstavljalo je i to što u Bosni i Hercegovini, uz iznimku Zemaljskog muzeja, nije bilo institucionalnog proučavanja prošlosti.

U kontekstu publiciranih radova u *Kalendaru* potrebno je istaknuti da su njihovi autori bili uglavnom hrvatski historičari koji su studirali na Sveučilištu u Zagrebu i drugim evropskim univerzitetskim centrima. U tekstovima objavljenim u *Kalendaru* koji se tiču srednjovjekovne bosanskohercegovačke prošlosti dominiraju teme iz političke i vjerske prošlosti Bosne. Slična je situacija i s tekstovima koji govore o periodu osmanske uprave nad Bosnom, s tim da se u njima u nešto većem omjeru pokušavalo predstaviti društvenu, ekonomsku i kulturnu prošlost.

U historiografskoj literaturi ne susrećemo previše autora koji su *Kalendar* ocjenjivali kao cjelinu. Proučavanjem ove publikacije najviše se bavio Tomislav Išek, koji je o *Kalendaru* objavio zaseban rad koji je kasnije u skoro identičnom obliku objavljen kao poglavlje knjige o Napretkovoj djelatnosti u periodu od 1918. do 1941. godine.[3] Išek je za *Kalendar* napisao: "Njegova pojava, ne samo na planu promicanja pisane riječi nego i sveopće aktivnosti Društva, kako u doratnim (1907.–1914.) tako i u ratnim godinama (1915.–1917) – predstavlja misiju razvoja kulture u širokom smislu riječi, podizanja hrvatske nacionalne svijesti, pa i materijalnih probitaka, a efekti tih jedanaest godišta su, jednostavno, nemjerljivi!".[4] U ocjenama koje se odnose na međuratni period izlaženja *Kalendara* Išek je opet prepoznao pozitivne stvari, bez naročitog kritičkog osvrta napisavši: "Na kraju, ne bez razloga, definirali smo ga kao 'perjanicu Napretkove izdavačke djelatnosti', jer je primarno KALENDAR, a postao ALMANAH, ZBORNIK, prvenstveno hrvatski, ali ne samo GODIŠNJAK nego i DJELO koje je i iz godine u godinu i sveukupno bilo ZRCALO cjelokupnih nastojanja i rada

[3] Isto, 278–292.

[4] Tomislav Išek, "Kalendar – perjanica Napretkove izdavačke djelatnosti", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2010, br. 39, 32.

Napretka".[5] Više kritički nastrojen u ocjeni sadržaja ovog *Kalendara* bio je Dubravko Lovrenović, koji mu je pripisao značajnu ulogu u kroatizaciji bosanskog srednjovjekovlja. Lovrenović je naveo da je riječ o jednom od "najutjecajnijih štiva za širenje i popularizaciju katoličkog hrvatstva".[6]

Kalendar je djelovao kao važan instrument u oblikovanju hrvatskog nacionalnog identiteta kod bosanskohercegovačkih katolika, promovirajući predodžbe i tumačenja prošlosti koja su period bosanske srednjovjekovne prošlosti predstavljala u okviru hrvatske nacionalne povijesti. Tako se pomoću narativa o prošlosti nastojalo kreirati znanje o Bosni kao sastavnom i neodvojivom dijelu hrvatskog povijesnog i etnokulturnog prostora u kojem se povijesna istina ispreplitala sa svim oblicima nacionalnih mitova, a naročito prostornim i religijskim mitovima, te naracijama o dekadenciji i nacionalnom opadanju.[7] Slične primjedbe mogu se uputiti i autorima tekstova koji pišu o osmanskom periodu, s tim da se u njima pojavljuje dodatna dinamika u smislu da značajan dio autora čine muslimanski intelektualci prohrvatske orijentacije. Međutim, ne treba gubiti iz vida ni to da je *Kalendar* bio jedna od platformi na kojoj se začinje bh. moderna historiografija u kojoj dominiraju teme iz nacionalno-kulturnog spektra, ali ne isključivo. U smislu naprijed navedenog, osnovni cilj ovoga rada jeste sagledati *Kalendar* kao mjesto ispreplitanja ideologije, historiografije, kolektivnog pamćenja i intelektualnog djelovanja na prostoru Bosne i Hercegovine u prvoj polovini 20. stoljeća. U radu se predstavljaju i analiziraju tekstovi u kojima se tretiraju teme iz bosanskohercegovačke prošlosti, nastali u jednom izrazito nestabilnom i promjenjivom kontekstu prve polovine 20. stoljeća, u kojem se smijenilo nekoliko različitih idejno-političkih okvira u kojima je *Kalendar* bio publiciran. Međutim, analizirani tekstovi svojim sadržajem i odabirom tema upućuju

[5] T. Išek, "Kalendar", 47.

[6] Dubravko Lovrenović, "Kroatizacija bosanskog srednjovjekovlja u svjetlu interkonfesionalnosti stećaka (O jednom modelu promjene historijskog pamćenja)", u: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBIH*, Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja ANUBIH, 2013, br. 42, 110–114.

[7] Stefan Berger, *Historiografija, nacionalizam i identitet*, Zagreb: Srednja Europa, 2024, 3; O kroatizaciji bosanskog srednjovjekovlja pogledati i: D. Lovrenović, "Kroatizacija bosanskog srednjovjekovlja", 104–105.

na to da se i u takvim okolnostima historiografija razvijala kao znanstvena disciplina.

Historija srednjovjekovne Bosne u Napretkovom *Kalendaru*

"Istraživanje" srednjeg vijeka, u analiziranom periodu, u bosanskohercegovačkom javnom prostoru uglavnom je, uz rijetke izuzetke, služilo dokazivanju duge povijesne prisutnosti jednog naroda ili religijske skupine na području Bosne, čime se gradila legitimacijska teza o primordijalnom pravu dotičnog kolektiva na tu zemlju. Članke povijesne tematike pisali su najčešće svećenici koji su bili jedan od najpismenijih slojeva društva i koji su predstavljali značajan dio protonacionalne inteligencije u Bosni i Hercegovini. Kroz analizu tekstova koja slijedi nastoji se pokazati kako su narativi o bosanskim vladarima, Crkvi bosanskoj i političkim procesima u srednjovjekovnoj Bosni bili prilagođavani savremenim nacionalnim koncepcijama o hrvatskom prisustvu u Bosni još od srednjeg vijeka. Naročito važnu ulogu imali su tekstovi o religijskim pitanjima. Stefan Berger u svojim je istraživanjima ukazao na to da je sprega religije i nacionalnih mitova u kršćanstvu bila od iznimnog značaja, jer je upravo religija, koja u 19. stoljeću postaje nacionalizirana, osiguravala "simbole, rituale i kolektivne prakse koji su podupirali nacionalne pokrete".[8]

Radove u čijem su fokusu bile teme iz religijske historije u *Kalendaru* su objavljivali Dragutin Kamber,[9] Ivan Jablanović[10] i Leon

[8] S. Berger, *Historiografija, nacionalizam i identitet*, 10.

[9] O Dragutinu Kamberu vidjeti: KAMBER, Dragutin. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025, https://hbl.lzmk.hr/clanak/kamber-dragutin (pristupljeno: 17. 11. 2025); Na mjestima prvog spomena značajnih autora čiji se tekstovi ovdje tematiziraju, odlučili smo se usmjeriti korisnike rada prema kratkim biografijama, tamo gdje je to bilo moguće učiniti kroz informacije u enciklopedijama u online formatu. Navođenje literature o svakome od autora na ovome mjestu opteretilo bi fusnote i bibliografiju. Na onim mjestima gdje nismo imali dostupne enciklopedijske biografije uputili smo na druge dostupne tekstove koji donose biografske podatke o autorima.

[10] O Ivanu Jablanoviću vidjeti: JABLANOVIĆ, Ivan. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025, https://hbl.lzmk.hr/clanak/jablanovic-ivan. (pristupljeno: 17.11.2025)

Petrović[11] Jedini od ove trojice autora koji se istakao i ostavio značajniji trag u izučavanju spomenute tematike bio je Leon Petrović. Godine 1942 ovaj hercegovački franjevac u *Kalendaru* je objavio rad "Djed Hrvata – Chroatorum ded", u čijem se jednom dijelu osvrće na ustanovu djeda Crkve bosanske iznoseći mišljenje da je ova vjerska ustanova u srednjovjekovnoj Bosni najvjerovatnije preuzeta sa prostora Hrvatske.[12] Petrović je zatim 1944. godine u *Kalendaru* objavio i rad o oporuci gosta Radina Butkovića,[13] a neposredno prije nego što je ubijen od strane partizana, pred sami kraj Drugog svjetskog rata, objavljen je i njegov tekst o kršćanima bosanske crkve.[14] Rad "Oporuka Radina Butkovića" uglavnom se oslanja na rezultate pionirskih istraživanja Ćire Truhelke, s tim da slično Jaroslavu Šidaku i Petrović iznosi argumente koji idu u prilog tvrdnji da Radin Butković nije bio oženjen i time ukazuje na pogrešku koja se potkrala Truhelki.[15] Njegovo razumijevanje termina "mrsni ljudi"[16] prezentirano u ovom tekstu najbliže je onome koje su ranije predstavili Vaso Glušac i Šidak, iako se na spomenute istraživače u svome radu ne poziva.[17] U radu "Kršćani bosanske crkve" Petrović je iznosio poprilično "svježe" ideje.

[11] Petrović, Leon. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025, https://www.enciklopedija.hr/clanak/petrovic-leon. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

[12] Leo Petrović, "Djed Hrvata – Chroatorum ded", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1942*, Sarajevo: Napredak, 1941, br. 32, 123–147.

[13] Leo Petrović, "Oporuka Radina Butkovića", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1944*, Sarajevo: Napredak, 1943, br. 34, 48–62.

[14] Leo Petrović, "Kršćani bosanske crkve", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1945*, Sarajevo: Napredak, 1944, br. 35, 183–188.

[15] L. Petrović, "Oporuka Radina Butkovića", 59–61; Pregled historiografije o oporuci gosta Radina vidjeti: Jaroslav Šidak, *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Zagreb: Liber, 1975, 161–173.

[16] "Mrsni ljudi" u oporuci gosta Radina Butkovića označavaju svjetovne, obične vjernike Crkve bosanske koji nisu pripadali redovničkom staležu i nisu živjeli pod strogim pravilima posta i duhovne discipline. Više o tome: Nedim Rabić, "Takoće i mr'sniem' ljudem' (...): Prilog čitanju oporuke gosta Radina", u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za historiju, 2015, br. 15, 67–99.

[17] Petrović za njih kaže da su "inovjerci vis-à-vis onih, koji su prave vjere apostolske". L. Petrović, "Oporuka Radina Butkovića", 55; Recentan pregled historiografije vezane uz dilemu oko ovog termina vidjeti kod: N. Rabić, "Takoće i mr'sniem' ljudem' (...): Prilog čitanju oporuke gosta Radina", 67-99.

Osvrćući se na mišljenja svojih prethodnika, on je pokušao dati odgovor na pitanje odakle je u Bosnu došla "hereza", te dovesti u vezu pripadnike Crkve bosanske s hrvatskim benediktincima, pa je tako iznio mišljenje prema kojem korijene bosanske "hereze" treba tražiti u srednjovjekovnoj hrvatskoj državi 10. i 11. st., što je smatrao rezultatom migracija prognanika iz Hrvatske u Bosnu zbog ugarske politike.[18] Petrović je bio stava da je jedini ispravan naziv za vjersku sljedbu u srednjovjekovnoj Bosni "kršćani", dok se protivio korištenju naziva bogumili i patareni.[19] Svi radovi koje je Petrović objavio u *Kalendaru* ustvari predstavljaju dijelove i poglede iz njegove sinteze *Kršćani Crkve bosanske: Povijesna rasprava o problemu patarenstva ili bogumilstva u srednjovjekovnoj Bosni,* koja je prvi put objavljena posthumno, 1953. godine, u Sarajevu.[20]

Ubrzo nakon što je u Rimu stekao doktorat na Papinskom orijentalnom institutu, Dragutin Kamber je objavio dva priloga koja su se odnosila na vjerske prilike u srednjovjekovnoj Bosni.[21] U radu "Vjera bosanskih vladara", objavljenom u *Kalendaru* za 1932. godinu, Kamber je nastojao što više bosanskih vladara povezati s katoličanstvom, koristeći samo one dijelove

[18] L. Petrović, "Kršćani bosanske crkve", 186.

[19] Isto, 185.

[20] U *Predgovoru* prvog izdanja ove knjige izdavač je naveo informaciju da je knjiga dovršena 1944. godine, ali kako nije odgovarala okupatorskim vlastima nije mogla odmah biti objavljena. Ipak, Jaroslav Šidak u jednom od svojih pregleda historiografije o Crkvi bosanskoj navodi da je rukopis spomenute knjige 1942. godine Petrović predao Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti (HAZU), ali je ova institucija početkom 1943. godine odbila mogućnost objavljivanja. Šidak piše i da je ovaj rukopis u biti poglavlje koje Petrović pripremao za Napretkovu *Povijest,* ali kako nije pristao na predloženo skraćenje teksta, on je taj rukopis povukao. Godine 1999. objavljeno je i drugo izdanje ove knjige. Vidjeti: Leo Petrović, *Kršćani Crkve bosanske: Povijesna rasprava o problemu patarenstva ili bogumilstva u srednjovjekovnoj* Bosni, Sarajevo: Dobri pastir, 1953, 11; Osvrt na rad Leona Petrovića vidjeti kod: J. Šidak, *Studije*, 73; Dubravko Lovrenović, "Uz drugo izdanje", u: Leon Petrović, *Kršćani Crkve bosanske: Povijesna rasprava o problemu patarenstva ili bogumilstva u srednjovjekovnoj Bosni,* Sarajevo – Mostar: Svjetlo riječi – ZIRAL, 1999, 5–10.

[21] Vidjeti: Dragutin Kamber, "Vjera bosanskih vladara", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar za prestupnu godinu 1932*, Sarajevo: Napredak, 1931, br. 21, 169–179; Isti, "Kardinal Torquemada i tri bosanska bogumila (1461)", u: *Croatia sacra*, Zagreb: Hrvatska bogoslovna akademija, 1932, br. 2, 13–26.

iz izvora i literature koji su bili odgovarajući njegovim tezama.[22] Sve je to pratio zaključak koji nam na najbolji način otkriva tendenciju autora, a glasi : "Iako se svi bosanski vladari nijesu rodili i odgojili kao katolici, oni su vladali kao katolici. A u velikoj većini su i katolici po rođenju i odgoju".[23] Kamber se, koliko nam je poznato, nije značajnije nastavio baviti pitanjima iz ove oblasti, a nakon Drugog svjetskog rata i odlaska u emigraciju, zbog povezanosti s režimom Nezavisne Države Hrvatske, u njegovom fokusu našle su se uglavnom teme iz moderne historije i svakodnevnog političkog života.

Iako je iza sebe ostavio knjigu *Bogomilstvo ili Patarenstvo. Idejno kulturni prikaz i ocjena*,[24] stavovi Ivana Jablanovića vezani uz vjerske prilike u srednjovjekovnoj Bosni nisu imali naročitog odjeka i utjecaja na historiografsku literaturu. Jedan od rijetkih autora koji se osvrnuo na Jablanovićeve rasprave o problemu bogumilstva bio je Šidak svrstavši ih u red "potpuno besplodnih".[25] Većeg naučnog značaja nije imao ni njegov rad objavljen u *Kalendaru* za 1933. godinu pod naslovom "Bogumilstvo kao vjersko politički i prosvjetno kulturni problem (K 700 godišnjici konverzije velikog bana bosanskog Mateja Ninoslava 1233–1993)", u kojem je autor pisao o bogumilstvu u Bosni kao o sekti, koja za razliku od drugih sličnih sekti nije bila tako veliki protivnik katolicima i katoličkoj hijerarhiji.[26]

Pregledom radova koji su u *Kalendaru* tretirali vjerska pitanja u srednjovjekovnoj Bosni vidljiv je pristup kojim se srednjovjekovna bosanska država i Crkva bosanska nastoje uključiti u hrvatski povijesni okvir. To se čini naglašavanjem katoličkog vladarskog identiteta, uspostavljanjem poveznica između institucija Crkve bosanske i hrvatskih crkvenih tradicija,

[22] D. Kamber, "Vjera bosanskih vladara", 169–179.

[23] Isto, 179.

[24] Vidjeti: Ivan Jablanović, *Bogomilstvo ili Patarenstvo. Idejno kulturni prikaz i ocjena*, Mostar: Naklada uprave Savremena pitanja, 1936.

[25] Jaroslav Šidak, *Problem "bosanske crkve" u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca: Prilog rješenju t. zv. bogumilskog pitanja*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1937, 174.

[26] Ivan Jablanović, "Bogumilstvo kao vjersko politički i prosvjetno kulturni problem", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar za prostu godinu 1933*, Sarajevo: Napredak, 1932, br. 22, 130–136.

te tumačenjem i identificiranjem "hereze" u Bosni kao fenomena proisteklog iz hrvatskog crkvenog i političkog prostora. Analizom ovih radova da se utvrditi da su tekstovi objavljeni u *Kalendaru* formirali interpretacijski okvir koji je imao jasne nacionalne, ideološke i društvene funkcije, ali i znanstvene pretenzije.

Drugi važan segment srednjovjekovne historije, često tretiran u *Kalendaru*, bili su prilozi biografijama bosanskih banova i kraljeva na koje je gledano kao na velike historijske ličnosti, koji su imali mogućnost kreiranja povijesti. Tako je 1908. godine objavljen rad nepoznatog autora "Kada i kako se bosanska banovina uzvisi na kraljevinu?", koji se odnosio na vladavinu Tvrtka I Kotromanića. O prvom bosanskom kralju u *Kalendaru* su objavljeni i radovi: "Stjepan Tvrtko I (od 1353 do 1391)" autora Stj. Jankovića, 1913. godine, te "Značenje bosanskog bana i kralja Tvrdka I. u povijesti Hrvatskog naroda (Prigodom 550. godišnjice Tvrdkove smrti)" autora Ivana Renđea,[27] 1942. godine. Godine 1928. objavljen je rad o Kulinu banu, koji nije bio potpisan, mada se u zbirci tekstova iz *Napredkovih Kalendara* koju je 1995. godine u Međugorju priredio i objavio Milenko Brkić pod nazivom *Prinosi hrvatstvu Bosne i Hercegovine* kao autor spomenutog rada navodi Ivan Aziz Milićević.[28] O ostalim bosanskim banovima i kraljevima, te vlasteli, nisu pisani posebni članci, oni se spominju povremeno u okviru nekolicine radova, poput ranije spomenutog rada Dragutina Kambera o vjeri bosanskih vladara, kao i u radu Ivana Renđea "Naši stari novci", u kojem autor daje kratak pregled novaca bosanskih vladara,[29] te u radu Ante Babića "Kancelarija bosanskih vladara", gdje autor piše o poslovima u

[27] O Ivanu Renđeu vidjeti: Rengjeo, Ivan. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2025, https://www.enciklopedija.hr/clanak/rengjeo-ivan. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

[28] Milenko Brkić, *Prinosi hrvatstvu Bosne i Hercegovine: zbirka tekstova iz Napredkovih kalendara*, Studenci: PCC Međugorje, 1995, 86; O Ivanu Milićeviću vidjeti: Milićević, Ivan. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2025, https://www.enciklopedija.hr/clanak/milicevic-ivan. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

[29] Ivan Renđeo, "Naši stari novci", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1927*, Sarajevo: Napredak, 1926, br. 16, 82–92.

kancelarijama bosanskih vladara, službi dijaka, svjedocima i o predavanju isprava.[30] Ono što je zajedničko većini spomenutih radova jeste tendencija autora da bosanske srednjovjekovne vladare prikažu Hrvatima katoličke vjere, a Bosnu hrvatskom zemljom, čime je jasno vidljiva tendencija projiciranja tadašnjih nacionalnih koncepcija u prošlost.

U radu nepoznatog autora iz 1908. godine krunisanje bosanskog bana Tvrtka I Kotromanića označeno je kao jedan od najznačajnijih trenutaka u historiji Bosne, uz napomenu da "Takov svečani dan, da vidi prvog svog kralja, svoje krvi i jezika, ovjenčanog, doživio je i hrvatski narod dva puta u svojoj povijesti: prvi put u X. vijeku za Tomislava u dalmatinskoj, drugi put u 14. za Tvrtka I u bosanskoj Hrvatskoj".[31] Također, prilikom pokušaja da odgovori na pitanje kojim je načinom i obredom krunisan kralj Tvrtko, autor je bez valjane argumentacije naveo:

> " ... uzmemo li u obzir, da je Tvrtko bio pripadnik katoličke Crkve, da je u njegovoj državi katolička vjera uz patarensku vladala, dok se je grčko-istočna posve slabo isticala, ne ćemo posumnjati da je slijedio običaj i uredbe zapadnih država, ugledao se u svoje okrunjene drugove evropske, te se po katoličkom obredu krunio".[32]

Navedeno nam pokazuje da se u prikazima povijesti srednjovjekovne bosanske države u tekstovima objavljenim u *Kalendaru* ne radi samo o izoliranim historiografskim interpretacijama nego o sistematskom formiranju metanarativa koji služi određenoj ideološkoj svrsi, gdje autori, bez obzira na razlike u svom predmetu istraživanja dosljedno interpretiraju prošlost u skladu s idejnom tezom da je srednjovjekovna Bosna predstavljala integralni dio hrvatskog povijesnog i kulturnog prostora.

[30] Anto Babić, "Kancelarija bosanskih vladara", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar za prostu godinu 1933*, Sarajevo: Napredak, 1932, br. 22, 156–160; O Anti Babiću vidjeti: BABIĆ, Anto. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025, https://hbl.lzmk.hr/clanak/babic-anto. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

[31] Nepoznat autor, "Kada i kako se bosanska banovina uzvisi na kraljevinu?", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar za prostu godinu 1908*, Sarajevo: Napredak, 1907, br. 2, 65.

[32] Isto, 71.

Nekoliko godina kasnije u radu Stj. Jankovića o Stjepanu Tvrtku I pisalo je: "Po svom ocu Vladislavu Kotromaniću vukao je on loza od glasovitog hrvatskog velikaša i prvog po imenu poznatog bosanskog bana Borića",[33] zatim je nakon šture analize Tvrtkovih porodičnih veza autor nastavio: "U žilama Tvrtkovim tekla je dakle krv hrvatska i krv srpska, krv najslavnije hrvatske i najslavnije srpske porodice i narodne predstavnice".[34] Kada je riječ o Bosni, autor je tvrdio da: "U državopravnom pogledu potpadala je Bosna sve tamo od kralja Tomislava (vladao izmegju 900. i 930. god.), a valjda i prije njega, pod hrvatsku državu, ali je, čini se, imala vazda svoju unutarnju samoupravu sa banovima na čelu. Ovi su prema tome bili klevetnici ili vazali hrvatskih vladara, koje su u ratovima morali pomagati svojom vojskom".[35]

I. A. Miličević rad u kojem daje pregled Kulinovih aktivnosti, s posebnim osvrtom na vjerske prilike, započinje rečenicom "Veliki ban Kulin odista je velika ličnost hrvatske prošlosti",[36] te i Ivan Renđeo, na istoj liniji, rad o kralju Tvrtku započinje rečenicom "U sklopu hrvatskog životnog prostora Bosna je od najstarijih vremena zauzimala važan i značajan položaj".[37] U nizu narodnih pjesma koje je pjesnik Nine Buconjić napisao za *Kalendar* nalaze se i one o padu Bosne i Hercegovine pod osmansku vlast,[38] dok je Petar Grgec objavio pjesmu "Blaženi fra Anđe Zvijezdović", u kojoj se osvrnuo i na

[33] Stj. Janković, "Stjepan Tvrtko I: OD 1353. do 1391.)", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar za prostu godinu 1913*, Sarajevo: Napredak, 1912, br. 7, 56.

[34] Isto.

[35] Isto, 57.

[36] Ivan Aziz Miličević, "O Kulinu banu i njegovoj crkveno-narodnoj politici", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1928*, Sarajevo: Napredak, 1927, br. 17, 140.

[37] Ivan Renđeo, "Značenje bosanskog bana i kralja Tvrdka I. u povijesti Hrvatskog naroda (Prigodom 550. godišnjice Tvrdkove smrti)", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1942*, Sarajevo: Napredak, 1941, br. 32, 29.

[38] Nine Buconjić, "Propast bosanskog kraljevstva 1463", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1927*, Sarajevo: Napredak, 1926, br. 16, 76–82; Isti, "Pad Hercegovine pod tursku vlast", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1928*, Sarajevo: Napredak, 1927, br. 17, 66–70; O Nikoli Buconjiću vidjeti: BUCONJIĆ, Nikola. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025, https://hbl.lzmk.hr/clanak/buconjic-nikola. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

dolazak fra. Anđela Zvizdovića pred sultana Mehmeda II.[39] Za vrijeme Drugog svjetskog rata fra Leonardo Čuturić na osnovu narodne predaje napisao je i objavio književni tekst "Zadnji dani Kozograda (Po narodnoj predaji)".[40]

Samo jedan rad u *Kalendaru* direktno se dotiče stećaka, nadgrobnih spomenika karakterističnih za prostor srednjovjekovne bosanske države. U radu "Bogomilski stećci" Ante Martinović pisao je o bogumilima, nekropolama stećaka, impozantnim stećcima kneza Pavla Radinovića i Vlatka Vlađevića, o tehnici i ukrašavanju, o natpisima na stećcima kneza Batića Mirkovića i velikog kneza Radoja. Pojava križa kao ukrasa na pojedinim stećcima autoru je poslužila za zaključak da su se osim bogumila ispod stećaka pokopavali i kršćani.[41]

Rad "Bogumilski stećci" Ante Martinovića još je jedan u nizu objavljenih u *Kalendaru* u kojima se vjernici Crkve bosanske nazivaju *bogumilima*, što je svakako rezultat utjecaja koji je u historiografiji izvršio Franjo Rački sa svojim tezama o bogumilskom karakteru Crkve bosanske.[42] Međutim, takvo preuzimanje i ponavljanje teze Franje Račkog upućuje na to da se u okviru hrvatskog nacionalno-kulturnog i znanstvenog prostora već tada formirao centar u kojem se "proizvodilo" i iz kojeg se diseminiralo znanje, između ostalog, i u Bosni i Hercegovini.

Historije prostora Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku dotiču se u *Kalendaru* i radovi N. Ćorića "Pavao Šubić, ban Hrvatske i Dalmacije i

[39] Petar Grgec, "Blaženi fra Anđeo Zvijezdović", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1938*, Sarajevo: Napredak, 1937, br. 28, 189–192; O Petru Grgecu vidjeti: GRGEC, Petar. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025, https://hbl.lzmk.hr/clanak/grgec-petar-pisac. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

[40] Leonardo Čuturić, "Zadnji dani Kozograda (Po narodnoj predaji)", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1944*, Sarajevo: Napredak, 1943, br. 34, 226–228; O Leondardu Čuturiću vidjeti: ČUTURIĆ, Leonardo. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025, https://hbl.lzmk.hr/clanak/cuturic-leonardo. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

[41] Ante Martinović, "Bogomilski stećci", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1930*, Sarajevo: Napredak, 1929, br. 19, 167–173.

[42] O Franji Račkom i njegovoj ideologiji vidjeti: Mirjana Gross, "O ideološkom sustavu Franje Račkog", u: *Zbornik zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti,1979, vol. 9, 5–33.

gospodar Bosne (K 600- godišnjici njegove smrti)",[43] Antuna Matića "Povijest Hrvata za vlade župana i knezova (od 600 – 925. g)",[44] Vilka Šalića "Znamenit prilog Hrvatstvu Bosne i Hercegovine",[45] Mihovila Mandića "Sredovječne starine u fojničkom kotaru"[46] i Nikole Žica "Vijesti Pavla Vitezovića: u njegovoj "Kronici" o prošlosti Bosne i Hercegovine".[47]

U konačnici, pregled i analiza spomenutih radova pokazuju da su autori koji su pisali u *Kalendaru* dosljedno oblikovali povijest srednjovjekovne Bosne unutar unaprijed zadanog idejnog okvira. Kroz naglašavanje "hrvatskih" elemenata, te interpretiranjem vjerskog života, biografija bosanskog vladara i plemstva, te značenja institucija srednjovjekovne Bosne u kontekstu i okviru dominantno hrvatskog i katoličkog povijesnog, političkog i kulturnog prostora, kreiran je i reproduciran narativ o srednjovjekovnoj Bosni kao dijelu hrvatske državne, kulturne i nacionalne cjeline.

Historija područja Bosne i Hercegovine u vremenu osmanske uprave na stranicama Napretkovog *Kalendara*

Najveći broj historiografskih radova u *Kalendaru* odnosi se na osmansko razdoblje bosanskohercegovačke povijesti. Takvo je stanje rezultat i činjenice da su suradnici *Kalendara* u međuratnom periodu bili brojni muslimanski intelektualci, prohrvatski orijentirani, s istraživačkim

[43] N. Ćorić, "Pavao Šubić, ban Hrvatske i Dalmacije i gospodar Bosne (K 600-godišnjici njegove smrti)", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1913*, Sarajevo: Napredak, 1912, br. 7, 113–120.

[44] Antun Matić, "Povijest Hrvata za vlade župana i knezova (od 600 – 925. g)", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1914*, Sarajevo: Napredak, 1913, br. 8, 206–218.

[45] Vilko Šalić, "Znamenit prilog Hrvatstvu Bosne i Hercegovine", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1915*, Sarajevo: Napredak, 1914, br. 9, 238–240.

[46] Mihovil Mandić, "Sredovječne starine u fojničkom kotaru", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1928*, Sarajevo: Napredak, 1927, br. 17, 90–98; O Mihovilu Mandiću vidjeti: MANDIĆ, Mihovil. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025, https://hbl.lzmk.hr/clanak/mandic-mihovil.(pristupljeno: 17. 11. 2025)

[47] Nikola Žic, "Vijesti Pavla Vitezovića: u njegovoj "Kronici" o prošlosti Bosne i Hercegovine", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar za prostu godinu 1937*, Sarajevo: Napredak, 1936, br. 27, 73–79; O Nikoli Žicu vidjeti: Žic, Nikola. *Istarska enciklopedija (2005), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025, https://istra.lzmk.hr/clanak/zic-nikola. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

kompetencijama i interesima usmjerenim ka izučavanju historije južnoslavenskih prostora pod osmanskom vlašću. Tako su priloge u ovom godišnjaku objavili Hamdija Kreševljaković, Safvet-beg Bašagić, Seid M. Traljić, Alija Nametak, Kasim Gujić i mnogi drugi. [48] Slično kao i u prethodnoj grupi predstavljenih radova i u onim koji se odnose na osmansko razdoblje primjetna je tendencija da se historija Bosne i Hercegovine prikaže dijelom hrvatske povijesti, dok se o ličnostima iz tog perioda uglavnom piše kao o Hrvatima. Zbog promjene značenja koje je tokom 20. stoljeća doživio termin Herceg-Bosna,[49] često korišten u *Kalendaru*, važno je napomenuti da su autori ovog godišnjaka pod tim terminom podrazumijevali cjelokupan prostor Bosne i Hercegovine.

Niz radova objavljenih u *Kalendaru* predstavljaju pregledne radove o pojedinim aspektima duge osmanske vladavine u Bosni. Tako je u broju za 1912. godinu objavljen rad "Bosna pod turskim gospodstvom" koji je napisao Ferdo Šišić,[50] jedan od značajnijih historičara na južnoslavenskom području u prvoj polovini 20. stoljeća.[51] Tekst je napisan bez naučnog aparata, pomalo u romantičarskom maniru, prilagođen široj čitalačkoj publici. Šišić je pisao o padu Bosne u drugoj polovini 15. stoljeća, prelasku "bogumila" na islam, pri tome navodeći da su *Bosna i Hercegovina* svoju samostalnost

[48] Treba imati na umu da navedeni autori nisu u jednakoj mjeri bili promicatelji hrvatske nacionalne ideje među muslimanskim stanovništvom. Više u: Amer Maslo, Ajdin Muhedinović, "Prošlost Bosne i Hercegovine na stranicama Kalendara Narodne uzdanice", u: *Radovi Filozofskog fakultet u Sarajevu (Historija, historija umjetnosti, arheologija)*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, 2021, br. 8, 106–108. i 119–121; Nada Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam: 1941.–1945.*, Zagreb: Školska knjiga, 2009.

[49] Pojam "Herceg-Bosna" od 1991. godine postao je sastavni dio naziva za nepriznati politički entitet "Hrvatska zajednica Herceg-Bosna" u Republici Bosni i Hercegovini. Više u: Zilha Mastalić Košuta, "Hrvatska politika prema Bosni i Hercegovini i djelovanje Hrvatske zajednice Herceg -Bosne (1991-1995), knj. VI, u: *Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1945–1990)*, ur. Dženita Sarač Rujanac i Jasmin Medić, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023, 184–217.

[50] O Ferdi Šišiću vidjeti: Šišić, Ferdo. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2025, https://www.enciklopedija.hr/clanak/sisic-ferdo. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

[51] Ferdo Šišić, "Bosna pod turskim gospodstvom", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1913*, Sarajevo: Napredak, 1912, br. 7, 178–186,

izgubile tek u 19. stoljeću, dolaskom Omer-paše Latasa, iz razloga što su do tog perioda na poziciji bili oni veziri koji su odgovarali Bošnjacima.[52] Korijene iznimnog položaja Bosne u okviru Osmanskog Carstva on je vidio u 1463. godini kada je veliki broj bogumila i plemstva prešao na islam, što je rezultiralo time da je "poturčenom" stanovništvu sultan Mehmed II dao brojne privilegije poput nasljednog plemstva.[53] Teze koje je zastupao Šišić u ovom radu odavno su prevaziđene u historiografskoj literaturi, te su ocijenjene kao netačne. U nastavku rada Šišić je ponudio kratak pregled najvažnijih borbi osmanskih snaga s kršćanskim vojskama i pobunjenicima sve do okupacije 1878. godine.[54]

Godinu dana kasnije objavljen je rad "Razvoj i opadanje evropske Turske",[55] gdje je nepoznati autor u prvom dijelu pisao o osnivanju Osmanskog Carstva i njegovom prodoru na evropski kontinent.[56] Vladavina sultana Sulejmana Zakonodavca predstavljena je kao zenit moći Carstva, a period nakon toga kao vrijeme opadanja moći u kojem se počinju gubiti ranije osvojeni dijelovi Evrope.[57] Loša politika, brojni ratovi i nemiri unutar Carstva koji su doveli do slabljena finansija u radu su označeni za uzroke njegova opadanja.[58] Rad završava kratkim osvrtom na Sanstefanski sporazum i Berlinski Kongres, kojim je Carstvo izgubilo značajne posjede u Rumeliji.[59] Tri kraća pregledna rada u kojima se tretira period od 15. do 19. stoljeća u BiH objavljena su u *Kalendarima* za 1928, 1931. i 1934. godinu. Hamdija Kreševljaković je pisao o požarima, poplavama i zaraznim bole-

[52] Ferdo Šišić, "Bosna pod turskim gospodstvom", 179.

[53] Isto, 180.

[54] Isto, 182–186.

[55] Nepoznati autor, "Razvoj i opadanje evropske Turske", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1914*, Sarajevo: Napredak, 1913, br. 8, 234–243.

[56] Isto, 234–236.

[57] Isto, 237.

[58] Isto, 238–240.

[59] Isto, 240–242.

stima u Sarajevu,[60] te o željeznom obrtu u Varešu,[61] dok je Ivan Dujmušić donio podatke o katoličkim hodočasnicima iz Bosne u Palestini.[62] U nizu radova o numizmatici koje je objavio u ovom godišnjaku, Ivan Renđeo je u *Kalendaru* za 1933. godinu objavio i rad o tursko-bosanskim novcima. On je ukazao na zasluge Ćire Truhelke i Eduarda von Zambaura u izučavanju ove teme, nakon čega se osvrnuo na historiju turskih novaca u Bosni, njihovu vrijednost i kovanje, ali i falsificiranje i kazne za to krivično djelo.[63]

Tri priloga u *Kalendaru,* nastala prije svega na osnovu istraživanja dokumenata u Arhivu kongregacije de Propaganda Fide u Vatikanu, u kojima je analizirano stanje katolika na prostoru Bosne i Hercegovine u 17. stoljeću, objavio je Krunoslav Draganović. U radu "Donja Hercegovina prije 300 godina" ovaj autor je pisao o problemima sa kojima su se susretali hercegovački katolici u 1629. i ranijim godina na osnovu izvještaja fra Dominika Andrijaševića.[64] U istom časopisu objavljen je i rad "Bosna u očima apostolskog vizitatora Petra Masarechija g. 1624." u kojem je Draganović otvorio temu posjete ovog albanskog svećenika južnoslavenskim zemljama u službi rimske kurije.[65] Vrlo brzo nakon pojavljivanja ovog teksta u *Kalendaru*, Draganović

[60] Hamdija Kreševljaković, "Požari, poplave i zarazne bolesti u Sarajevu", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1928*, Sarajevo: Napredak, 1927, br. 17, 148–151; O Hamdiji Kreševljakoviću vidjeti: KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. https://hbl.lzmk.hr/clanak/kresevljakovic-hamdija. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

[61] Isto, "Željezni obrt u Varesu do god. 1891", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1934,* Sarajevo: Napredak, 1933, br. 23, 180–194.

[62] Ivan Dujmušić, "Hadžije katolici u Palestini iz Bosne i Hercegovine", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar* 1931, Sarajevo: Napredak, 1930, br. 20, 86–90; O Ivanu Dujmušiću vidjeti: DUJMUŠIĆ, Ivan. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. https://hbl.lzmk.hr/clanak/5485. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

[63] Ivan Renđeo, "Tursko-bosanski novci", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1933*, Sarajevo: Napredak, 1932, br. 22, 168–184.

[64] Krunoslav Draganović, "Donja Hercegovina prije 300 godina", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1935*, Sarajevo: Napredak, 1934, br. 25, 135–141; O Krunoslavu Draganoviću vidjeti: DRAGANOVIĆ, Krunoslav. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. https://hbl.lzmk.hr/clanak/5287. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

[65] Krunoslav Draganović, "Bosna u očima apostolskog vizitatora Petra Masarechija g. 1624.", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1937*, Sarajevo: Napredak, 1936, br. 27, 215–224.

je proširio rad i objavio ga pod naslovom "Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama kat. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624." u časopisu *Starine*, koji je izdavala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu.[66] Objavljivanju ovih radova predhodila je i korespodencija s Ferdom Šišićem, u kojoj je Draganović uputio molbu Šišiću da pregleda njegov rukopis na ovu temu prije nego što bude objavljen.[67] U posljednjem od tri rada, pod naslovom "Jedan sudbonosni vijek u povijesti Hrvata katolika Bosne", Draganović je valorizirao značaj i posljedice dešavanja iz 17. stoljeća za katolike na čitavom prostoru Bosne i Hercegovine.[68] Istraživanjem iste teme kao Krunoslav Draganović bavio se i Josip Koprivčević u radu "O emigraciji katolika iz Bosne", objavljenom u *Kalendaru* za 1940. godinu. Navedeni radovi predstavljaju vrlo važnu literaturu za sve istraživače historije prostora Bosne i Hercegovine u 17. stoljeću, zbog činjenice da na osnovu prvorazrednih izvornih podataka prikazuju položaj katoličkog stanovništva na ovom prostoru i interes inostranih faktora za stanje katolika u Bosanskom ejaletu u 17. stoljeću.

Osim Draganovića, doprinos razradi ovog tematskog okvira dali su Augustin Kristić i Seid M. Traljić. Franjevac Augustin Kristić je u *Kalendaru* za 1937. godinu napisao opširan rad pod naslovom "Bosanske crkve i njihovo obskrbljivanje za otomanske vlade", u čijem je prvom dijelu pisao o teškom položaju u kojem su se našli katolički vjerski objekti i službenici u njima po osmanskom osvajanju, da bi zatim ponudio niz interesantnih primjera u kojima čitatelji vide pojedine načine koje je iznalazilo stanovništvo i vjerski službenici kako bi opskrbili Crkvu tokom višestoljetne osmanske uprave.

[66] Krunoslav Draganović, "Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama kat. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624.", *Starine*, Zagreb: JAZU, 1938, br. 39, 1–48.

[67] Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (dalje: A HAZU), Fond: Osobni fond Ferde Šišića, 61 – XIII – A (Pisma raznih korespondenata Šišića), Pismo Krunoslava Draganovića Ferdi Šišiću (24K – 1,2), 15. 9. 1936, 12. 11. 1937.

[68] Krunoslav Draganović, "Jedan sudbonosni vijek u povijesti Hrvata katolika Bosne", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1941*, Sarajevo: Napredak, 1940, br. 31, 19–29.

U *Kalendaru* za 1940. godinu Seid M. Traljić ukratko se osvrnuo na katolike koji su pohađali osmanske državne škole stavljajući akcenat na mostarsku ruždiju,[69] dok je Vinko Mikolji u svom radu iz *Kalendara* za 1945. godinu ponudio pregled rudarske djelatnosti u Bosni i Hercegovine od 15. do 19. stoljeća, s prilogom koji čini popis majdana za srednju Bosnu neposredno pred okupaciju 1878. godine.[70] U posljednjem broju *Kalendara*, uoči zabrane djelovanja, Hamdija Kreševljaković, potaknut izgradnjom pruge Šamac–Sarajevo, napisao je pregledni rad o saobraćaju u dolini rijeke Bosne.[71] Prvi dio rada odnosio se na na saobraćaj za vrijeme osmanske uprave,[72] dok je u drugom dijelu autor posvetio pažnju razvoju saobraćaja za vrijeme Austro-Ugarske, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije.[73] Na kraju teksta Kreševljaković je pohvalio postupke nove vlasti koja je, zahvaljujući brojnim omladinskim akcijama, obnovila pruge Brčko–Banovići i Šamac–Sarajevo.[74]

Među radovima u *Kalendaru* koji se odnose na povijest osmanske Bosne značajan je broj radova u kojima su se autori bavili biografijama znamenitih ličnosti. U fokusu istraživača uglavnom je bila muslimanska aristokracija porijeklom s južnoslavenskih prostora ili crkveni službenici. Neposredno pred smrt, Safvet-beg Bašagić je u *Kalendaru* objavio rad "Znameniti Hrvati: Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini".[75] U više Ba-

[69] Seid M. Traljić, "Katolici u turskim državnim školama u Bosni i Hercegovini", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1940*, Sarajevo: Napredak, 1939, br. 30, 127–130. O Seidu M. Traljiću vidjeti: Traljić, Seid Mustafa. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2025. https://www.enciklopedija.hr/clanak/traljic-seid-mustafa. (pristupljeno: 18. 11. 2025)

[70] Vinko Mikolji, "Rudarstvo Bosne za turskog gospodstva", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1945*, Sarajevo: Napredak, 1944, br. 35,160–169.

[71] Hamdija Kreševljaković, "Saobraćaj u dolini rijeke Bosne", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1948*, Sarajevo: Napredak, 1948, br. 38,142–149.

[72] Isto, 142–146.

[73] Isto, 146–149.

[74] Isto, 149.

[75] Safvetbeg Bašagić, "Znameniti Hrvati: Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1934*, Sarajevo: Napredak, 1933, br. 23, 45; O Safvet-begu Bašagiću vidjeti: BAŠAGIĆ, Safvet-beg. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. https://hbl.lzmk.hr/clanak/basagic-safvet-beg. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

šagićevih radova prisutna je težnja da se prikaže kontinuitet bosanskog plemstva od srednjeg vijeka pa do 20. stoljeća, pa je tako Bašagić pisao o masovnom prelasku na islam 1463. godine, posebno među "patarenima" i aristokracijom. Slično kao i ranije spomenuti Ferdo Šišić i Bašagić je bez čvrste argumentacije idealizirao položaj Bosne i njenog muslimanskog plemstva u okvirima Osmanskog Carstva nakon njenog osvajanja.[76] Nakon toga, Bašagić se osvrnuo i na veliki broju Hrvata s prostora Bosne i Hercegovine koji su napravili uspješne karijere u osmanskoj službi, istakavši pohvalne zabilješke turskog historičara Alia iz 16. stoljeća na račun, kako je to Bašagić zapisao: "Bošnjaka, koji se pribrajaju hrvatskom narodu".[77] Kasim Gujić, poznati hercegovački novinar i aktivni zagovornik hrvatstva bosanskohercegovačkih muslimana, u *Kalendaru* za 1941. godinu napisao je rad o hrvatskom porijeklu begovskih porodica Kapetanovića, Filipovića, Ljubunčića i Firdusa.[78] Ovi radovi ne predstavljaju samo biografske prikaze, nego pravi primjer doprinosa predstavnika muslimanske inteligencije u kreiranju narativa kojim se prošlost muslimana, u kontekstu šire osmanske povijesti, prezentira kao dio hrvatske nacionalne povijesti. Bosanskohercegovački begovat afirmira se u njima kao *politički narod* zajednice koji ima kontinuitet sa srednjovjekovnim bosanskim plemstvom koje se očuvalo kroz osmanski period, da bi se u političkom kontekstu ranog 20. st. simbolično "vratio" u zamišljeni hrvatski povijesni i kulturno-civilizacijski krug.

O jednoj značajnoj ličnosti 16. stoljeća koja je djelovala na ovom području, Gazi Husrev-begu, u *Kalendaru* za 1931. godinu objavljena su dva rada čiji su autori Safvet-beg Bašagić i Hamdija Kreševljaković.[79] Obojica

[76] S. Bašagić, "Znameniti Hrvati", 45.

[77] Isto.

[78] Kasim Gujić, "Hrvatsko podrijeklo begovskih familija u zapadnoj Bosni i Hercegovini", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar* 1941, Sarajevo: Napredak, 1940, br. 31, 97–110; O Kasimu Gujiću vidjeti: GUJIĆ, Kasim. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. https://hbl.lzmk.hr/clanak/gujic-kasim. (pristupljeno: 17.11.2025)

[79] Safvetbeg Bašagić, "Život i djela Gazi Husrevbega", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar* 1931, Sarajevo: Napredak, 1930, br. 20, 97–101; Hamdija Kreševljaković, "Gazi Husrevbeg", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1931*, Sarajevo: Napredak, 1930, br. 20, 101–113.

su na Gazi Husrev-bega uputili na kao najznačajniju osobu bosanskohercegovačke historije u periodu od 1463. do 1878. godine.[80] Kreševljaković, u mnogo opširnijem i konciznijem radu u odnosu na Bašagićev, period u kojem je Gazi Husrev-beg obavljao funkciju bosanskog sandžakbega romantičarski naziva i *zlatnim dobom Sarajevo*, a ta će sintagma i docnije imati široku upotrebu kako u literaturi tako i u javnom diskursu, pa je i bosanskohercegovačka osmanistkinja Behija Zlatar svoju knjigu o Sarajevu u XVI stoljeću nazvala *Zlatno doba Sarajeva*.[81] Kreševljaković je u ovom radu čitatelje nastojao upoznati sa Gazi Husrev-begovim vakufima, donio je spisak istih, a posebnu pažnju posvetio je džamiji i medresi.[82] U periodu od 1930. do 1932. godine Kreševljaković je objavio niz radova vezanih za ličnost Gazi Husrev-bega što je prije svega bilo rezultat rada na *Spomenici Gazihusrevbegove četiristo-godišnjice,* koju je 1932. godine izdala Islamska dionička štamparija, a na kojoj je Kreševljaković bio glavni saradnik. Zahvaljujući naporima ovog istraživača znanja o Gazi Husrev-begu su u ovom periodu značajno proširena,[83]ali se polako uspostavlja i muslimanska kultura pamćenja sa ključnim mjestima, ličnostima i događajima, znanjem kroz koje se zajednica *zamišlja.* [84]

Kraći rad o Jurišićima u Bosni i Hrvatskoj u *Kalendaru* za 1934. godinu objavio je Petar Grgec.[85] Na tragu rezultata Bašagićevih istraživanja, Grgec je pisao o Suni Mustaj-paši, te o Jurišićima u 16. stoljeću.[86] Nakon što su u *Glasniku* Zemaljskog muzeja objavljeni radovi Karla Pezza "Gla-

[80] S. Bašagić, "Život i djela Gazi Husrevbega", 97; H. Kreševljaković, "Gazi Husrevbeg", 101.

[81] H. Kreševljaković, "Gazi Husrevbeg", 101; Vidjeti: Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva: (XVI stoljeće)*, Sarajevo: Svjetlost, 1996.

[82] H. Kreševljaković, "Gazi Husrevbeg", 104–109.

[83] Godine 2010. objavljeno je prvo izdanje, a 11 godina kasnije i drugo izdanje, opširne monografije o Gazi Husrev-begu autorice Behije Zlatar. Behija Zlatar, *Gazi Husrev-beg,* Sarajevo: Orijentalni institut, 2021, 8.

[84] Benedict Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, Beograd: Biblioteka EPISTEME – Fond za otvoreno društvo, 1998.

[85] Petar Grgec, "Jurišići u Bosni i u Hrvatskoj", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1934*, Sarajevo: Napredak, 1933, br. 23, 172–174.

[86] Isto.

soviti Bošnjak: Osman-paša Pazvanoglija", 1891. godine, i Vjekoslava Jelavića "Pazvan-Oglu od Vidina (Izvješće francuskoga pukovnika Meriage.)", 1905. godine, interes za ovu ličnost nije prestala te je u *Kalendaru* za 1912. godinu Ivan Jablanović objavio rad o Osman-paši Pazvantoğlu-u.[87] Povod autoru da se pozabavi ovom ličnošću bila je činjenica da je Osman-paša "starinom Bosanac, list naše gore, čovjek naše krvi i jezika",[88] te što je posebno značajno – jedan od najvećih unutrašnjih protivnika Porte svog vremena, zbog čega sukobi ove dvije strane zauzimaju centralno mjesto u Jablanovićevom radu. Osman-paša nakon 1912. godine i rada Ivana Jablanovića nije često nalazio mjesta u historiografskim radovima nastalim u Bosni i Hercegovini, što je s jedne strane bilo rezultatom toga da se njegova aktivnost nije direktno doticala prostora Bosne i Hercegovine, dok je, s druge strane, u posljednjih stotinu godina općenito jako mali broj bosanskohercegovačkih historičara koji su se u svojim radovima doticali prelaza iz 18. u 19. stoljeće.[89]

U *Kalendaru* nisu izostali ni radovi o Husein-kapetanu Gradaščeviću, pa je u broju za 1932. godinu objavljen rad Hamdije Kreševljakovića "Husein kapetan Gradaščević – Zmaj od Bosne", povodom obilježavanja 100-te

[87] Ivan Jablanović, "Jurišići u Bosni i u Hrvatskoj", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1912*, Sarajevo: Napredak, 1911, br. 6, 76–91.

[88] Isto, 76.

[89] Izuzetak predstavlja rad Senaida Hadžića, objavljen 2018. godine "Osman Pazvantoglu iz Donje Tuzle: buntovnik i pokajnik". Autor se u ovom radu, izuzev uključivanja podataka iz literature objavljene u međuvremenu na stranim jezicima, nije značajnije odmakao od rezultata koji su predstavljeni u bosanskohercegovačkoj periodici u prve dvije decenije 20. stoljeća. Tako da je rad Vjekoslava Jelavića i dalje najvrijedniji prilog biografiji Omer-paše objavljen na prostoru Bosne i Hercegovine. Vidjeti: Senaid Hadžić, "Osman Pazvantoglu iz Donje Tuzle: buntovnik i pokajnik", u: *Arhivska praksa*, Tuzla: JU Arhiv Tuzlanskog kantona, 2018, br. 21, 7–16; U *Kalendaru* za 1945. godinu Alfred Makanec piše o Sulejman-paši Skopljaku i njegovoj ulozi u srpskim ustancima početkom 19. stoljeća, te prenosi nekoliko opisa i pisama u kojima se spominje Bosna. Alfred Makanec, "Sulejman-paša Skopljak", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1945*, Sarajevo: Napredak, 1944, br. 35, 79–89; O Alfredu Makanecu vidjeti: MAKANEC, Alfred. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. https://hbl.lzmk.hr/clanak/makanec-alfred. (pristupljeno: 17 11. 2025)

godišnjice od njegovog pokreta.[90] Riječ je svakako o jednom od najznačajnijih Kreševljakovićevih radova, a koliko je ovom autoru bilo stalo da se usavršava i popravlja svoje radove potvrđuju i dva pisma koja je tokom 1931. i 1932. godine poslao u Zagreb, Ferdi Šišiću, moleći ga da mu ponudi iskreno mišljenje o kvalitetu njegovog rada "bez obzira na to, da li je ova radnja uspjela ili nije".[91] U prvom dijelu rada Kreševljaković je pisao o značaju i moći kapetana, uz napomenu da je Bosna i za vrijeme vladavine Osmanlija zadržala svoj slavenski karakter, s tim da i on spominje teško dokaziv masovan prelazak na islam "patarenskog plemstva" 1463. godine što je vjerovatno bilo rezultatom utjecaja Šišićevih i Bašagićevih tvrdnji na Kreševljakovićevo djelo.[92] Kreševljaković je u drugom dijelu rada naveo da je bosansko plemstvo bilo izuzetno konzervativno i da je teško prihvatalo reforme, pa je tako iznio mišljenje da je pokret Husein-kapetana bio pokret protiv reformi kojem je jedan od glavnih ciljeva bila nezavisnost Bosne.[93] Ostatak ovog rada posvećen je pokretu Husein-kapetana i njegovoj borbi protiv osmanskih vlasti, te posljedicama sukoba.[94] Ovaj Kreševljakovićev rad je u toku 1931. godine objavljen i kao kraća knjiga,[95] koju će u svom "Prilogu izučavanju Pokreta Husein-kapetana" u *Kalendaru* za 1934. godine Fehim Spaho ocijeniti kao "najbolju radnju" nastalu na tu temu.[96] Spaho

[90] Hamdija Kreševljaković, "Husein kapetan Gradaščević – Zmaj od Bosne (Uz 100-godišnjicu njegova pokreta.)", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1932,* Sarajevo: HKD Napredak, 1931, br. 21, 105–131.

[91] A HAZU, Osobni fond Ferde Šišića, 61 – XIII – A (Pisma raznih korespondenata Šišića), Pisma Hamdije Kreševljakovića Ferdi Šišiću (16K – 7,8), 6. 12. 1931, 12. 3. 1932.

[92] H. Kreševljaković, "Husein kapetan Gradaščević", 105–106.

[93] Isto, 107–110.

[94] Isto, 110–131.

[95] Hamdija Kreševljaković, *Husein kapetan Gradaščević – Zmaj od Bosne*, Sarajevo: Hrvatska tiskara, 1931.

[96] Fehim Spaho, "Još jedan neobjavljen dokumenat iz pokreta Husejn-kapetana Gradaščevića", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1934*, Sarajevo: Napredak, 1933, br. 23, 71; Prilikom osvrta na Kreševljakovićeve radove o Huseinu-kapetanu Ahmet S. Aličić u svom djelu smatra da je riječ o prigodnim obraćanjima povodom godišnjica "bez pretenzija da donese nešto novo ili da pokaže da je taj Pokret imao i neke druge vrijednosti osim običnog bunta". Osim toga, kritizirao je korištene izraze "janičarski duh Bosne", a posebno "čisti hrvatski jezik Bošnjaka". Kako je Kreševlja-

je u svom prilogu donio prevod, do tog trenutka nepoznate, bujuruldije koju je Kara Mahmud-paša uputio iz Goražda u Sarajevo, a njen sadržaj autoru je poslužio da donese zaključak da su se za vrijeme trajanja *Pokreta* osmanski dužnosnici služili "intrigama i neistinama" s ciljem da narod privuku na svoju stranu.[97] Slično kao Kreševljaković, i Spaho je *Pokret* Husein-kapetana vidio prvenstveno kao antireformski.[98]

U *Kalendaru* je objavljeno i nekoliko radova u kojima se spominju poznate ličnosti osmanske historije – poput onih o trovanju Mehmeda II i bosanskog paše, o posjeti Evlije Čelebije Nikoli Šubiću Zrinjskom i o Omer-paši Latasu – ali se isti skoro nikako ne dotiču prostora Bosne i Hercegovine.[99]

kovićeva ocjena Pokreta na tragu Bašagićeve Aličić je ne smatra relevantnom, te ga ne svrstava u red autora za koje misli da su unaprijedili izučavanje navedene teme. Ipak, ovdje trebamo imati na umu da je Aličićevo djelo isto snažno obilježeno vremenom u kojem je nastalo i da se mnogi Aličićevi zaključci mogu staviti pod znak pitanja. U skladu s time ne iznenađuje što je njegovo viđenje određenih stvari dijametralno suprotno od viđenja bosanskohercegovačkih muslimana koji su se bavili historijom u prvoj polovini 20. st. ali ta činjenica upućuje na preobrazbe znanja u skladu sa i pod pritiskom konteksta. Kreševljakovićeve radove koristio je Husnija Kamberović prilikom pisanja Gradaščevićeve biografije, ukazujući na određena tačna i pogrešna Kreševljakovićeva tumačenja, ali ne ulazeći u ocjenu njegovih radova. Kreševljakovićeva pisanja o Pokretu za autonomiju prokomentirala je i Fatma Sel Turhan koja smatra da je Kreševljaković bio mnogo oprezniji kada je pisao o Pokretu za razliku od Aličića, te u skladu s tim i sam Pokret nije predstavljao kao nacionalni. Ono što Turhan zamjera Kreševljakoviću jeste nepozivanje na osmanske arhivske dokumente u fusnotama. Također, treba imati na umu da je pogled na Pokret Huseina-kapetana različit u djelima Ahmeta S. Aličića i Fatme Sel Turhan, te je zbog toga razumljivo zašto Kreševljakovićeve radove o Huseinu-kapetanu i Pokretu promatraju na drugačiji način. Vidjeti: Ahmed Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1996, 29–30; Husnija Kamberović, *Husein-kapetan Gradaščević (1802-1834). Politička biografija. Uz dvjestotu godišnjicu rođenja*, Gradačac: BZK Preporod Gradačac, 2002, 8, 16, 19, 22; Fatma Sel Turhan, *The Ottoman Empire and the Bosnian Uprising. Janissaries, Modernisation and Rebellion in the Nineteenth Century*, London – New York: I.B. Tauris, 2014, 23.

[97] F. Spaho, "Još jedan neobjavljen dokumenat", 71–73; O Fehimu Spahi vidjeti: Spaho, Fehim. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2025. https://www.enciklopedija.hr/clanak/spaho-fehim. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

[98] F. Spaho, "Još jedan neobjavljen dokumenat", 71–73.

[99] Fehim Spaho, "Evlija Čelebija kod Zrinskog", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1932,* Sarajevo: Napredak, 1931, br. 21, 58–66; Ante Šimčik, "Osnove za trovanje Mehmeda II. i paše bosanskog prihvaćene od mletačke republike", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1932,* Sarajevo:

Nekoliko radova u *Kalendaru* posvećeno je i Ivanu Franji Jukiću i obrazovanju katolika za vrijeme osmanske uprave. Već u drugom broju, za 1908. godinu, Tugomir Alaupović napisao je tekst "Fra Ivan Frano Jukić: Slavoljub Banjalučanin" o ilirskoj ideji i aktivnostima Ivana Franje Jukića,[100] da bi potom Hamdija Kreševljaković u *Kalendaru* za 1924. godinu pisao o Jukićevoj, ali i o ulozi drugih franjevaca u procesu popularizacije ideje školstva u Bosni.[101] Godine 1916. Julijan Jelenić je objavio rad "Postanak i razvoj analfabetskih tečajeva u Bosni i Hercegovini", o tečajevima čitanja i pisanja na prostoru Bosne i Hercegovine, koje je doveo u vezu s pokretima školstva koji su se razvijali u Hasburškoj Monarhiji za vrijeme Marije Terezije i Josipa II. Akcenat je stavio na doprinos bosanskih franjevaca u tom poslu, posebice fra Augustina Miletića.[102] U *Kalendaru* za 1935. godinu objavljena su i dva rada vezana uz temu obrazovanja. I. Koprivčević je pisao o bosanskim franjevcima koji su se školovali u Slavoniji,[103] dok je Nikola Žic napisao rad "Pridbrojnici na Matićev Račun od 1827".[104]

Napredak, 1931, br. 21, 58–66; Ivan Esih, "Serdar Ekrem Omer-paša Latas: Novi podaci prema bugarskim i grčkim izvorima", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1935*, Sarajevo: Napredak, 1934, br. 25, 221–227; O Ivanu Esihu vidjeti: ESIH, Ivan. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. https://hbl.lzmk.hr/clanak/esih-ivan-publicist. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

[100] Tugomir Alaupović, "Fra Ivan Frano Jukić: Slavoljub Banjalučanin", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1908*, Sarajevo: Napredak, 1907, br. 2, 37–48; O Tugomiru Alaupoviću vidjeti: ALAUPOVIĆ, Tugomir. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. https://hbl.lzmk.hr/clanak/alaupovic-tugomir-pjesnik. (pristupljeno: 17.11.2025)

[101] Hamdija Kreševljaković, "Jukić i pučke škole u Bosni", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1924,* Sarajevo: Napredak, 1923, br. 13, 65–72.

[102] Julijan Jelenić, "Postanak i razvoj analfabetskih tečajeva u Bosni i Hercegovini", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1916*, Sarajevo: Napredak, 1915, br. 10, 120–124; O Julijanu Jeleniću vidjeti: JELENIĆ, Julijan. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. https://hbl.lzmk.hr/clanak/jelenic-julijan. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

[103] I. Koprivčević, "Bosanski franjevci na študijama u Slavoniji", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1935*, Sarajevo: Napredak, 1934, br. 24, 142–145.

[104] Nikola Žic, "'Pridbrojnici' na Matićev 'Račun' od 1827", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1935*, Sarajevo: Napredak, 1934, br. 25, 159–168.

Popularne su bile i ličnosti bosanskih katolika iz 19. stoljeća koje su iskazivale bunt prema osmanskim vlastima. Tako je Ivan A. Miličević pisao o ulozi župnika u Ravnu, Ivana Musića, u bosanskohercegovačkom ustanku (1875–1878),[105] dok je iz rada Tihomira Zubca moguće saznati nešto više informacija o hajduku Andrijici Šimiću i njegovim aktivnostima pred kraj osmanske vladavine na prostoru Bosne i Hercegovine.[106] Ustanka se dotiče i rad Julijana Jelenića "Dva značajna pohoda", o pohodima Franje Josipa u Dalmaciju i biskupa Štrosmajera u Tolisu, gdje se opširnije upoznaju sa stanjem katolika u Bosanskom vilajetu.[107]

Osim navedenog, objavljen je još niz kraćih priloga koji tretiraju teme iz posljednjeg stoljeća osmanske uprave u Bosanskom ejaletu/vilajetu. Hamdija Kreševljaković napisao je pregledan rad o novinarstvu i listovima koji su izlazili na prostoru Bosne i Hercegovine prije okupacije,[108] a slične je tematike i rad Leona Petrovića o prvoj hrvatskoj štampariji u Bosni i Hercegovini.[109] Alfred Makanec je prezentirao interesantnu korespodenciju bana Jelačića i pograničnih kapetana te drugih uglednika iz Bosne, kao i izvještaj potpukovnika Benka iz Sarajeva, koji je 1832. godine uputio hrvatskom banu Franji Vlašiću.[110] Rastko Drljić čitateljima je predstavio izvještaj fra Martina Nedića o stanju raje u Bosni 1858. godine i informacije o Bosni prisutne u privatnoj korespodenciji između braće Brlića iz Slavonskog

[105] Ivan A. Milićević, "U Ravnom prije 330 i prije 60 godina: O šestdesetogodišnjici hercegovačkog ustanka pod don Ivanom Musićem", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1935*, Sarajevo: Napredak, 1934, br. 25, 192–200.

[106] Tihomir Zubac, "Hajduk Andrijica Šimić (1833–1905)", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar* 1941, Sarajevo: Napredak, 1940, br. 31, 192–200.

[107] Julijan Jelenić, "Dva značajna pohoda", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1917*, Sarajevo: Napredak, 1916, br. 11, 75–80.

[108] Hamdija Kreševljaković, "Novinarstvo u Herceg-Bosni prije okupacije", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1923*, Sarajevo: Napredak, 1922, br. 12, 88–99.

[109] Leo Petrović, "Prva hrvatska tiskara u Bosni i Hercegovini", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1938*, Sarajevo: Napredak, 1937, br. 28, 57–71.

[110] Alfred Makanec, "Veze bana Jelačića s Bosnom", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1935*, Sarajevo: Napredak, 1934, br. 25, 201–204; Alfred Makanec, "Jedno zanimljivo izvješće potpukovnika Benka iz Sarajeva 15. kolovoza 1832. hrvatskom banu Vlašiću", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1937*, Sarajevo: Napredak, 1936, br. 27, 79–81.

Broda,[111] dok je Rudolf Horvat u radu "Iz nedavne prošlosti Bosne" objavio dva dokumenta: opis nepoznatog Hrvata iz Bosne o stanju obrtnika 1865. godine u Sarajevu i izvještaj Grge Martića iz 1865. godine o početku gradnje katoličke škole u Sarajevu.[112] Stjepan Antoljak svoj rad objavljen u *Kalendaru* za 1942. godinu posvetio je velikom požaru u Sarajevu, u maju 1852. godine.[113] Objavljen je i niz narodnih predaja i pjesama historijske tematike za osmanski period.

Kao što se može vidjeti na temelju tematskih okvira radova predstavljenih u ovom poglavlju, a objavljenih u Napretkovom *Kalendaru,* u historiografskoj obradi osmanskog perioda bosanske povijesti prisutna je tendencija afirmiranja povijesti Osmanske države i objašnjenja njenih razvojnih faza, kao i povijesne vidljivosti muslimanske zajednice pod pokrovom hrvatske nacionalne ideje, posebice njenog vodećeg sloja. U tom smislu bitno je naglasiti da je dio radova posvećenih (re)konstrukciji političke povijesti

[111] Rastko Drljić, "Izvještaj fra Martina Nedića o stanju raje u Bosni 1858. godine", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1935*, Sarajevo: Napredak, 1934, br. 25, 228–231; Rastko Drljić, "Iz dokumenata ljubavi prekosavskih Hrvata prema Bosni", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar* 1941, Sarajevo: Napredak, 1940, br. 31, 174–180; Vlasta Švoger u svom radu "Martin Nedić o prilikama u Bosni i Hercegovini sredinom 19. stoljeća" ne osvrće se konkretno na ovaj rad, ali se u par navrata poziva na Drljićevo djelo *Prvi Ilir Bosne fra Martin Nedić* 1810–1895, objavljeno u Sarajevu 1940. godine gdje je uz obrazloženje navela da je to "temeljno monografsko djelo o Martinu Nediću". Vrijedi spomenuti i da je u Orašju 2020. godine objavljena zbrika Nedićevih članaka o stanju u Bosni publiciranih u periodu od 1838. do 1855. godine. Vidjeti: Vlasta Švoger, "Martin Nedić o prilikama u Bosni i Hercegovini sredinom 19. stoljeća", u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2012, br. 65-2, 387; *S bosanske granice: Dopisi i izvještaji fra Martina Nedića o stanju u Bosni i Hercegovini objavljeni u Gajevim Novinama 1838.* – 1855, ur. Marko Matolić, Orašje: Centar za kulturu, 2020; O Rastislavu Drljiću vidjeti: Drljić, Rastislav. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2025. https://www.enciklopedija.hr/clanak/drljic-rastislav. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

[112] Rudolf Horvat, "Iz nedavne prošlosti Bosne", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1938*, Sarajevo: Napredak, 1937, br. 28, 108–113; O Rudolfu Horvatu vidjeti: HORVAT, Rudolf. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. https://hbl.lzmk.hr/clanak/7877. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

[113] Stjepan Antoljak, "Veliki požar u Sarajevu (23.–24. svibnja 1852.)", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1942*, Sarajevo: Napredak, 1941, br. 32, 87–90; O Stjepanu Antoljaku vidjeti: ANTOLJAK, Stjepan. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. https://hbl.lzmk.hr/clanak/antoljak-stjepan. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

Bosne u osmansko doba služio svojevrsnom kreiranju kolektivnog pamćenja muslimanske zajednice, sa definiranim mjestima sjećanja i učitanim značenjima koji se u kasnijem razdoblju, novim znanstvenim istraživanjima prevazilaze ali ponekad i opstaju i reproduciraju se, čime postaju integralnim dijelom strukturiranog nacionalnog narativa o povijesti kolektiva (*Zlatno doba Sarajeva*). Istovremeno, uz navedene tematske preokupacije, javljaju se i one potaknute idejom nacionalne države, bratske srodnosti naroda na slavenskom Jugu te s ciljem rješenja Istočnog pitanja, a posvećene patnjama kršćanskog stanovništva pod osmanskom vlašću.

Ipak, povijest osmanske Bosne na stranicama Napretkovog *Kalendara* ne može se svesti samo na idejno-političku dimenziju uvjetovanu kontekstom jer se u navedenom procesu počela rađati i moderna historijska znanost pionirski okupirana iznenađujuće raznolikim temama iz društvene povijesti, te utemeljena na izvornoj građi.

Razdoblje novije povijesti Bosne i Hercegovine u Napretkovom *Kalendaru*

U *Kalendaru* je objavljen i jedan dio tekstova koji su svojom tematikom obuhvatali ključna pitanja i događaje "novije" povijesti, pri čemu su autori priloga prošlost sagledavali kao sudionici zbivanja o kojima su pisali. Ti se prilozi u pravilu odnose na period od austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine pa do prestanka publiciranja *Kalendara*. Poseban značaj imaju radovi koji su nastali u međuratnom razdoblju s tematskim fokusom na autrougarsku okupaciju. Njihova vrijednost ponajprije leži u tome što autori, kao neposredni svjedoci, pružaju dragocjene uvide u svakodnevni život tokom okupacije Bosne i Hercegovine. Takve informacije su rijetke, naročito kada je riječ o ranijim periodima prošlosti, što ovim tekstovima daje posebnu dokumentarnu vrijednost.[114] Jedan primjer takvog rada je i

[114] A. H. Kulijer, "U doba okupacije Sarajeva, 1878", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1929*, Sarajevo: Napredak, 1928, br. 18, 98–107; Rastko Drljić, "Okupacija Bosne prema bilješkama Luke Senjaka I fra Jake Baltića", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1938*, Sarajevo: Napredak, 1937, br. 27, 153–159.

onaj koji donosi priču o Alfredu Jensenu, švedskom putopiscu koji je u više navrata putovao Bosnom i Hercegovinom, a njegove zabilješke, bogate podacima vezanim za austrijsku politiku i prosvjetne prilike u Bosni i Hercegovini u autrougarskom periodu, prvobitno su objavljene u listu *Göteborgs Handels*.[115]

Radovi vezani za Prvi svjetski rat možda su i najbolji primjer kako je politička klima u određenim fazama određivala sadržaj *Kalendara*. Već od *Kalendara* za 1915. godinu, s obzirom na novonastale okolnosti, vidljiva je propagandna uloga dobrog dijela sadržaja ove Napretkove publikacije. Tekstovi su bili u velikoj mjeri podređeni afirmaciji i odobravanju rata za koji se navodi da "ovaj domovini nametnut (rat) jest dobar i pravedan",[116] kao i minimiziranju neprijatelja, veličanju Franca Ferdinanda i službenog diskursa Austro-Ugarske Monarhije u tom periodu. U članku "Svijetli dani s krvavim zapadom" detaljno je ispraćen put Franca Ferdinanda i Sofije, uz nastojanje da se istakne podrška Hrvata koju su tada iskazivali *Njegovom Veličanstvu* i njegovoj posjeti "Dalmaciji, Hercegovini i Bosni", a "koje je On toliko volio".[117] Učesnici Atentata prikazivani su krajnje negativno te im se, bez ikakvog pokušaja propitivanja njihovog djelovanja, dodjeljuju različiti negativni atributi poput "počinitelj bogumskog djela" što se odnosilo na Nedeljka Čabrinovića ili "odurni zločinac" na Gavrila Principa, koji je "jedva ostao živ od bijesa najbližih".[118] S druge strane, nastojala se istaknuti plemenitost i ljubav Franca Ferdinanda prema Bosni i Hercegovini i "junačkom Hrvatskom narodu" kojem su trebali "oživjeti dani Tomislava

[115] Franjo Bućar, "Alfred Jensen kroz Bosnu i Hercegovinu", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1935*, Sarajevo: Napredak, 1934, br. 24, 217–220; O Franji Bučaru vidjeti: BUČAR, Franjo. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. https://hbl.lzmk.hr/clanak/bucar-franjo. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

[116] Franjo Josip, Stjepan Tisza, "Mjesec dana iza sarajevskog atentata", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1915*, Sarajevo: Napredak, 1914, br. 9, 154.

[117] Nepoznat autor, "Svijetli dani s krvavim zapadom", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1915*, Sarajevo: Napredak, 1914, br. 9, 63.

[118] Isto, 69–70.

kralja", ali je to spriječila "hajdučka srpska ruka".[119] Značajno mjesto dobili su i kraći tekstovi koji su predstavljali neku vrstu "izvještaja s ratišta" u kojima se govori o različitim temama, između ostalog, o hrabrosti i ratničkoj motivaciji "Hrvata Bošnjaka" koji su napadajući neprijatelja uzvikivali imena cara Franje Josipa i pozivali na osvetu za Ferdinanda i Sofiju.[120] Tematska usmjerenost na Prvi svjetski rat u *Kalendaru* Napretka za 1915. godinu nastavljena je i u naredna dva broja, u kojima su objavljivani izvještaji o detaljima rata, prezentirani austrougarski i njemački uspjesi na frontovima i porazi Rusije, te donošene informacije o palim bosanskohercegovačkim vojnicima u redovima austrougarske vojske.[121] Takav kontinuitet izvještavanja prekinut je kada Napredak počinje djelovati u okviru novoformirane Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca.

U periodu monarhističke Jugoslavije dominiraju radovi koji se odnose na srednjovjekovni i osmanski period bosanskohercegovačke prošlosti, dok o temama iz "novije" povijesti gotovo nema riječi. Takav je razvoj *Kalendara* razumljiv ukoliko se uzme u obzir ideološka suprotstavljenost režima Kraljevine Jugoslavije i HKD Napretka kao društva koje je bilo eksponent i prisan saradnik hrvatske nacionalne politike ovog perioda. To potvrđuje i činjenica da je *Kalendar* za 1930. godinu bio zaplijenjen od

[119] Nepoznat autor, "Svijetli dani s krvavim zapadom", 85.

[120] Nepoznat autor, "Kako idu Hrvati Bošnjaci u boj", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1915*, Sarajevo: Napredak, 1914, br. 9, 194.

[121] U brojevima koji su bili publicirani u ratnom periodu zastupljeni su tekstovi različitog karaktera koji svojom sadržinom kreiraju opravdavajući narativ o ratu, pogledati: Mirko Jurkić, "Povratak. 1915.", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1916*, Sarajevo: Napredak, 1915, br. 10, 85–91; Pribilježio fra. N. D. V., "Pjesma ranjenika sestri", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1916*, Sarajevo: Napredak, 1915, br. 10, 83–84; Nepoznat autor, "Godina dana rata", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1916*, Sarajevo: Napredak, 1915, br. 10, 184-213; Nepoznat autor, "Ratna kronika (Od 1. kolovoza 1914. do 31. rujna 1915.)", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1916*, Sarajevo: Napredak, 1915, br. 10, 214–228; M. Juranović, "Dvije godine rata", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1917*, Sarajevo: Napredak, 1916, br. 11, 100–146; Nepoznat autor, "Nekoji pali hrvatski junaci iz Bosne i Hercegovine", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1917*, Sarajevo: Napredak, 1916, br. 11, 149–152; Nepoznat autor, "Nekoji odlikovani hrvatski junaci iz Bosne i Hercegovine", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1917*, Sarajevo: Napredak, 1916, br. 11, 153–158.

strane policije zbog promoviranja hrvatskog nacionalizma.[122] Ovaj je broj bio pripreman tokom 1929. godine kada je na snagu stupio Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja, kojim je započet period "integralnog jugoslavenstva" i koji je donesen s ciljem suzbijanja i ograničavanja političkih stranaka, organizacija i svakog oblika okupljanja sa nacionalnim predznakom.[123]

U kasnijim fazama svoga djelovanja *Kalendar* je bio gotovo potpuno instrumentaliziran i korišten za režimske svrhe kreiranja i podupiranja ideologije koju je u toku Drugog svjetskog rata propagirao ustaški režim. Jedan od tekstova koji to potvrđuju jeste rad Marka Perojevića "Župe Nezavisne Države Hrvatske", u kojem je administrativno uređenje NDH kroz "velike župe" opisano kao ono koje podsjeća "na staru državnu razdiobu Hrvatske", a "novim državnim uređenjem oživjeti će stara hrvatska slava, blagostanje i sreća".[124] Slične tendencije vidljive su i u tekstu "Agrarni problemi Bosne i Hercegovine", u kojem se, naročito u dijelu s podnaslovom "Poviestni razvoj zemljovlastničkih odnosa" mogu pronaći mnogobrojne ideološki i politički motivirane interpretacije povijesti agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini,[125] koje je samo po sebi decenijama bilo kamen spoticanja nacionalnih politika u zemlji, te je sve do kraja Drugog svjetskog rata ostalo jedan od ključnih političkih i međunacionalnih problema. U *Kalendaru* se u ovom razdoblju mogu pronaći i radovi koji, iako naizgled istraživačkog karaktera, u suštini ne posjeduju stvarnu historiografsku vrijednost,

[122] T. Išek, "Kalendar", 43.

[123] Više u: Adnan Jahić, "Sve za (domi)naciju. Politička kretanja između dva svjetska rata", u: *Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1918–1945)*, knj. V, ur. Adnan Jahić – Sanja Gladanac Petrović, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023, 55.

[124] Marko Perojević, "Župe Nezavisne Države Hrvatske", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1942*, Sarajevo: Napredak, 1941, br. 31, 98; O Marku Perojeviću vidjeti: Perojević, Marko. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2025. https://www.enciklopedija.hr/clanak/perojevic-marko. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

[125] Ivan Šmalcelj, "Agrarni problemi Bosne i Hercegovine", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1945*, Sarajevo: Napredak, 1944, br. 35, 45–58; O Ivanu Šmalcelju vidjeti: Šmalcelj, Ivan. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2025. https://www.enciklopedija.hr/clanak/smalcelj-ivan. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

već prvenstveno služe ciljevima tadašnjeg ustaškog režima. Primjer je tekst "Bradina i njezina okolica. Zanimljivosti iz rodnog kraja našeg Poglavnika", čiji je autor Husejn Dubravić.[126] U njemu autor predstavlja historijat razvoja ovog mjesta ukazujući na značaj željezničke pruge za njegov razvoj i slične podatke. Radi se u suštini o tekstu kojim se rodno mjesto ustaškog vođe Ante Pavelića nastojalo prikazati u što pozitivnijem svjetlu, mjestimično bez ikakvog faktografskog oslonca.

Gotovo u svakom *Kalendaru* pažnja se posvećivala godišnjicama različitog karaktera koje su od strane uredništva prepoznate važnim u hrvatskoj povijesti. Najčešće su obilježavane godišnjice rođenja i smrti intelektualaca, javnih i kulturnih djelatnika,[127] te godišnjice vezane za povijest Napretka,

[126] Husejn Dubravić, "Bradina i njezina okolica. Zanimljivosti iz rodnog kraja našeg Poglavnika", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1944*, Sarajevo: Napredak, 1943, br. 34, 80–83; O Husejnu Dubraviću vidjeti: DUBRAVIĆ ĐOGO, Husein. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. https://hbl.lzmk.hr/clanak/dubravic-djogo-husein. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

[127] Izdvajamo: Julian Jelenić, "Fra. Martin Nedić. (O stotoj godišnjici rogjenja.)", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1911*, Sarajevo: Napredak, 1910, br. 5, 92–100; Ivan Milićević, "O 100-godišnici rođenja dr. Ante Starčevića", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1924*, Sarajevo: Napredak, 1923, br. 13, 72–76; A. O., "1000-godišnjica hrvatskog kraljevstva", *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1925*, Sarajevo: Napredak, 1924, br. 14, 22–23; Nepoznat autor, "Proslava 25-godišnjice smrti fra. Grge Martića", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1931*, Sarajevo: Napredak, 1929, br. 20, 24–25; Alija Nametak, "Dr. Safvetbeg Bašagić", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1931*, Sarajevo: Napredak, 1929, br. 20, 123–126; A. M., "O 60-godišnjici vrhbosanskog nadbiskupa dra Ivana Šarića", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1932*, Sarajevo: Napredak, 1931, br. 21, 30–33; Nikola Zvonimir Bjelovučić, "Dr. Eugen Kvaternik. O 60-godišnjici smrti", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1932*, Sarajevo: Napredak, 1931, br. 21, 34–38; Oto Knezović, "15-god. smrti fra Didaka Buntića", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1937*, Sarajevo: Napredak, 1936, br. 27, 228–233; Nepoznat autor, "Stjepan Radić. Desetogodišnjica smrti", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1938*, Sarajevo: Napredak, 1937, br. 28, 19–21; Ivan Milićević, "Fra Grga Martić", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1937*, Sarajevo: Napredak, 1936, br. 27, 23–33; Ivan Milićević, "Nekoliko uspomena o 40-godišnjici smrti dra Ante Starčevića", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1937*, Sarajevo: Napredak, 1936, br. 27, 23–32 ; Josip Koprivčić, "Josip Stadler. Na spomen 60-godišnjice osnutka crkvene hierarhije u Bosni i Hercegovini", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1942*, Sarajevo: Napredak, 1941, br. 32, 104–111; Ivan A. Milićević, "Marko Perojević. Slikar hrvatske prošlosti", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1944*, Sarajevo: Napredak, 1944, br. 34, 141–147; A. Mulahalilović, "Silvije Strahimir Kranjčević. Povodom 38-godišnjice smrti", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1947*, Sarajevo: Napredak, 1946, br. 37, 59–63.

ali i drugih hrvatskih društava i institucija.[128] Tako je povodom 60-godišnjice osnutka crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini tekst o Josipu Stadleru napisao Josip Koprivčić. U njemu je, između ostalog, napisao da je Stadler sa svojom deputacijom prilikom posjete caru Franji Josipu, a povodom austrougarske aneksije Bosne i Hercegovine, htio u pozdravnom govoru izraziti svoju želju "da se Bosna sjedini sa Dalmacijom i Hrvatskom u jedno državno tijelo, dakle da se osnuje hrvatska država", ali mu je to bilo zabranjeno.[129] Također, tekst povodom godišnjice smrti historičara Marka Perojevića može poslužiti kao primjer načina na koji se instrumentalizirao intelektualni autoritet osobe, a da se pri tom širila i propagandna poruka. Autor teksta Ivan A. Milićević opisao je Perojevića na idući način: "Marko je opet uzeo pero u ruke, te je pribirao svoje bogate bilježke i obradjivao pojedine radnje, kojima osvjetljuje prošlost hrvatsku. Osobito mu je na srdcu prošlost rodnoga mu Trogira, koji je bio i jest hrvatski. Tim se Marko ponosio i nije čudo, da su mu suze potekle, kada je čuo, da je hinbeni 'saveznik' odmah od naše mlade, a u istinu najstarije države u Europi odkinuo najljepše neke gradove naše i otoke. Isto je onako lio suze žalosti, kao što smo obojica zajedno plakali od prevelike radosti na glas o proglašenju Nezavisne Države Hrvatske."[130] Ovaj tekst Perojevića nije predstavljao samo kao historičara i intelektualca nego kao emocionalno i nacionalno angažiranu ličnost čiji se rad kroz jedan krajnje sentimentalan ton koristi za promicanje ideološke poruke.

[128] Izdvajamo: Ivan Dujmušić, "Zlatni jubilej Nadbiskupije Vrhbosanske", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1932*, Sarajevo: Napredak, 1931, br. 21, 22–23; P. H., "50-godišnjica travničke gimnazije", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1932*, Sarajevo: Napredak, 1931, br. 21, 68–70; "O 40-godišnjici Hrvatskog pjevačkog društva 'Trebević' u Sarajevu", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1934*, Sarajevo: Napredak, 1933, br. 23, 203–204; Stjepan Iljić, "U slavu 25-godišnjice osnutka Hrvatskog pjevačkog društva 'Hrvoje' u Mostaru", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1924*, Sarajevo: Napredak, 1923, br. 13, 64–65; Antun Odić, "O 25-godišnjici 'Napretka'", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1928*, Sarajevo: Napredak, 1927, br. 17, 38–39; Josip Kahn, "O 20-godišnjici Hrvatskog sokolstva u Bosni i Hercegovini", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1930*, Sarajevo: Napredak, 1929, br. 19, 203–205; Mijo Vučak, "Uz desetogodišnjicu Napretkove zadruge", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1935*, Sarajevo: Napredak, 1934, br. 25, 174–178.

[129] J. Koprivčić, "Josip Stadler", 104–11.

[130] I. A. Milićević, "Marko Perojević. Slikar hrvatske prošlosti", 141–147.

Nakon Drugog svjetskog rata *Kalendar* je nastavio postojati, ali sada kao platforma drugog ideološkog okvira – komunističkog. Već u prvom broju fokus je stavljen na Narodnooslobodilački pokret i na isticanje onog dijela hrvatske i bosanskohercegovačke politike, kulture i društva koji su u skladu s novim ideološkim i političkim osnovama percipirani progresivnim. *Kalendar* kao i mnogobrojne druge, od ranije poznate, publikacije služile su za promociju nove društveno-političke paradigme oličene u "bratstvu i jedinstvu naroda", koji su samo nekoliko mjeseci ranije vodili građanski rat i implementirali genocidne politike jedni prema drugima.[131] U čitavom tom procesu vidljiva je eksploatacija djelovanja pojedinih ličnosti, gdje se, među Hrvatima, u prvi red može staviti Stjepan Radić kao izuzetno važna karika između naroda i politike, a čiji je lik korišten kao poveznica između Komunističke partije i političke borbe hrvatskog naroda vođene u međuratnom periodu. Ono što je u značajnoj mjeri promijenilo izgled *Kalendara* jeste pokušaj vizualizacije revolucionarne "društvene promjene". Fotografije Trga Bana Jelačića u Zagrebu ili Titove ulice u Sarajevu, ispunjene ljudima čitaocima *Kalendara* trebale su pokazati da nova vlast ima legitimitet i podršku naroda, dok su fotografije s radnih akcija pokazivale predanost novih vlasti i uspjehe koji su svakodnevno postizani na izgradnji i obnovi ratom porušene zemlje.

Zaključak

Analiza radova objavljenih u *Kalendaru* pokazuje da je ova publikacija predstavljala prostor na kojem su se međusobno doticali i ispreplitali historiografija, ideologija i kreirano kolektivno pamćenje kao posljedica

[131] Anto Babić, "Dvije linije hrvatske politike", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1946*, Sarajevo: Napredak, 1945, br. 36, 43–49; Stjepan Radić, "Poganaska politika hrvatskih biskupa (Iz 'Slobodnog Doma' br. 40. od 1. listopada 1924. godine)", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1946*, Sarajevo: Napredak, 1945, br. 36, 51–56; Anto Babić, "Smisao slavenskog bratstva", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1947*, Sarajevo: Napredak, 1946, br. 37, 33–41; Ante Ramljak, "Položaj Bosne i Hercegovine u novoj Jugoslaviji", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1947*, Sarajevo: Napredak, 1946, br. 37, 42–50; Vladimir Čaldarević, "Djelo i žrtva Stjepana Radića", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1947*, Sarajevo: Napredak, 1946, br. 37, 65–69; Neda Vilović, "Husinski rudari", u: *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1947*, Sarajevo: Napredak, 1946, br. 37, 113–116.

djelovanja hrvatskih intelektualaca i onih muslimanskih hrvatskog nacionalnog opredjeljenja u prvoj polovini 20. stoljeća. Historiografski tekstovi o srednjem vijeku i osmanskom periodu bosanskohercegovačke prošlosti konstruirali su i propagirali narativ u kojem je prošlost Bosne tumačena kao sastavni dio povijesti hrvatskog političkog i kulturnog prostora. Istovremeno, afirmirali su povijest muslimanskog kolektiva i doprinosili kreiranju kolektivnog pamćenja te zajednice.

Tekstovi objavljeni u *Kalendaru* koji tretiraju bosanskohercegovačku prošlost od austrougarske okupacije pokazuju da je ova publikacija, iako je bila zamišljena i predstavljana kao platforma s kulturnom, znanstvenom i prosvjetnom ulogom, u više navrata, a naročito u periodima političkih kriza, poprimala izrazite ideološke i propagandne funkcije. U tim razdobljima *Kalendar* je služio za legitimaciju službenih diskursa kroz afirmaciju narativa o "pravednom ratu" Austro-Ugarske, ili kroz potpunu instrumentalizaciju u vrijeme ustaškog, a zatim i komunističkog režima. Ti procesi istovremeno ukazuju na aktivno sudjelovanje dijela tadašnje inteligencije u kreiranju poželjnih interpretacija prošlosti i sadašnjosti, pri čemu se intelektualnost kompromitira i komformistički stavlja u službu politike i ideologije. Na taj način *Kalendar* postaje važnim izvorom za razumijevanje načina pomoću kojih su prosvjetno-znanstvene publikacije pretvarane u produženu ruku vladajućih režima, ali i uloge intelektualnih krugova u njihovom etabliranju i održavanju. Kao posljedica svega navedenog *Kalendar* je, iako zamišljen kao publikacija s kulturnim, prosvjetnim i znanstvenim obilježjima i svrhom, postao i puno više od toga, tj. izvor za proučavanje i razumijevanje kako razvoja historiografije tako i kulturnih i društvenih prilika uopće, u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 20. stoljeća, naročito među Hrvatima.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (A HAZU), Zagreb,
– fond: Osobni fond Ferde Šišića, 61 – XIII – A

Objavljeni izvori

Napredak. Hrvatski narodni kalendar, Sarajevo: Napredak, br. 1906–1947.[132]

Knjige

Aličić, Ahmed, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1996.

Anderson Benedict, *Nacija: zamišljena zajednica*, Beograd: Biblioteka EPISTEME – Fond za otvoreno društvo, 1998.

Brkić, Milenko, *Prinosi hrvatstvu Bosne i Hercegovine: zbirka tekstova iz Napredkovih kalendara*, Studenci: PCC Međugorje, 1995.

Berger, Stefan, *Historiografija, nacionalizam i identitet*, Zagreb: Srednja Europa, 2024.

Išek, Tomislav, *Mjesto i uloga Hrvatskog kulturnog društva "Napredak" u društvenom životu Hrvata Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata (1918.–1941.)*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2015.

Jablanović, Ivan, *Bogomilstvo ili Patarenstvo. Idejno kulturni prikaz i ocjena*, Mostar: Naklada uprave Savremena pitanja, 1936.

Kreševljaković, Hamdija, *Husein kapetan Gradaščević- Zmaj od Bosne*, Sarajevo: Hrvatska tiskara, 1931.

Kamberović, Husnija, *Husein-kapetan Gradaščević (1802–1834). Politička biografija. Uz dvjestotu godišnjicu rođenja*, Gradačac: BZK Preporod Gradačac, 2002.

[132] Zbog velikog broja radova iz Napretkovog *Kalendara* koji su korišteni u ovom radu na ovom smo mjestu publikaciju citirali kao objavljeni izvor i naveli raspon korištenih godišta. Navođenje svakog pojedinačnog rada iz Napretkovog *Kalendara* čini bibliografiju iznimno opširnom i nepreglednom.

Kisić Kolanović, Nada, *Muslimani i hrvatski nacionalizam: 1941.–1945.*, Zagreb: Školska knjiga, 2009.

Petrović, Leo, *Kršćani Crkve bosanske: Povijesna rasprava o problemu patarenstva ili bogumilstva u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo: Dobri pastir, 1953.

Petrović, Leo, *Kršćani Crkve bosanske: Povijesna rasprava o problemu patarenstva ili bogumilstva u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo – Mostar: Svjetlo riječi – ZIRAL, 1999.

S bosanske granice: Dopisi i izvještaji fra Martina Nedića o stanju u Bosni i Hercegovini objavljeni u Gajevim Novinama 1838.–1855, ur. Marko Matolić, Orašje: Centar za kulturu, 2020.

Sel Turhan, Fatma, *The Ottoman Empire and the Bosnian Uprising. Janissaries, Modernisation and Rebellion in the Nineteenth Century*, London – New York: I. B. Tauris, 2014.

Šidak, Jaroslav, *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Zagreb: Liber, 1975.

Šidak, Jaroslav, *Problem "bosanske crkve" u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca: Prilog rješenju t. zv. bogumilskog pitanja*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1937.

Zlatar, Behija, *Zlatno doba Sarajeva: (XVI stoljeće)*, Sarajevo: Svjetlost, 1996.

Zlatar, Behija, *Gazi Husrev-beg*, Sarajevo: Orijentalni institut, 2021.

Članci

Draganović, Krunoslav, "Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama kat. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624.", u: *Starine*, Zagreb: JAZU, 1938, br. 39, 1–48.

Gross, Mirjana, "O ideološkom sustavu Franje Račkog", u: *Zbornik zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1979, br. 9, 5–33.

Hadžić, Senaid, "Osman Pazvantoglu iz Donje Tuzle: buntovik i pokajnik", u: *Arhivska praksa*, Tuzla: JU Arhiv Tuzlanskog kantona, 2018, br. 21, 7–16.

Jahić, Adnan, "Sve za (domi)naciju. Politička kretanja između dva svjetska rata", u: *Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1918–1945),* knj. V, ur. Adnan Jahić – Sanja Gladanac Petrović, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023, 48–63.

Kamber, Dragutin, "Kardinal Torquemada i tri bosanska bogumila (1461)", u: *Croatia sacra*, Zagreb: Hrvatska bogoslovna akademija, 1932, br. 2, 13–26.

Lovrenović, Dubravko, "Kroatizacija bosanskog srednjovjekovlja u svjetlu interkonfesionalnosti stećaka (O jednom modelu promjene historijskog pamćenja)", u: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBIH*, Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja ANUBIH, 2013, br. 42, 110–114.

Maslo, Amer, Ajdin Muhedinović, "Prošlost Bosne i Hercegovine na stranicama Kalendara Narodne uzdanice", u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, historija umjetnosti, arheologija)*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, 2021, br. 8, 103–129.

Mastalić Košuta, Zilha, "Hrvatska politika prema Bosni i Hercegovini i djelovanje Hrvatske zajednice Herceg-Bosne (1991–1995)", u: *Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1945–1990)*, knj. VI, ur. Dženita Sarač Rujanac i Jasmin Medić, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023, 184–217.

Rabić, Nedim, "Takoće i mr'sniem' ljudem' (...): Prilog čitanju oporuke gosta Radina", u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za historiju, 2015, br. 15, 67–99.

Švoger, Vlasta, "Martin Nedić o prilikama u Bosni i Hercegovini sredinom 19. stoljeća", u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2012, vol. 65, br. 2, 387–420.

Internetski izvori

ALAUPOVIĆ, Tugomir. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/alaupovic-tugomir-pjesnik>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

ANTOLJAK, Stjepan. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/antoljak-stjepan>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

BABIĆ, Anto. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/babic-anto>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

BAŠAGIĆ, Safvet-beg. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/basagic-safvet-beg>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

BUCONJIĆ, Nikola. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/buconjic-nikola>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

BUČAR, Franjo. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/bucar-franjo>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

ČUTURIĆ, Leonardo. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/cuturic-leonardo>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

DRAGANOVIĆ, Krunoslav. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/5287>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

DRLJIĆ, Rastislav. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/drljic-rastislav>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

DUBRAVIĆ ĐOGO, Husein. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/dubravic-djogo-husein>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

DUJMUŠIĆ, Ivan. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/5485>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

ESIH, Ivan. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/esih-ivan-publicist>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

GRGEC, Petar. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/grgec-petar-pisac>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

GUJIĆ, Kasim. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/gujic-kasim>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

HORVAT, Rudolf. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/7877>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

JABLANOVIĆ, Ivan. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/jablanovic-ivan>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

JELENIĆ, Julijan. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/jelenic-julijan>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

KAMBER, Dragutin. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/kamber-dragutin>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/kresevljakovic-hamdija>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

MAKANEC, Alfred. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/makanec-alfred>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

MANDIĆ, Mihovil. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2025), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/mandic-mihovil>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

MILIĆEVIĆ, Ivan. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/milicevic-ivan>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

PEROJEVIĆ, Marko. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/perojevic-marko>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

PETROVIĆ, Leon. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/petrovic-leon>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

RENGJEO, Ivan. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/rengjeo-ivan>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

SPAHO, Fehim. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/spaho-fehim>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

ŠIŠIĆ, Ferdo. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/sisic-ferdo>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

ŠMALCELJ, Ivan. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/smalcelj-ivan>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

TRALJIĆ, Seid Mustafa. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2025. https://www.enciklopedija.hr/clanak/traljic-seid-mustafa. (pristupljeno: 18. 11. 2025)

ŽIC, Nikola. *Istarska enciklopedija (2005), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://istra.lzmk.hr/clanak/zic-nikola>. (pristupljeno: 17. 11. 2025)

THE DISCOURSE ON THE PAST OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE PAGES OF THE NAPREDAK *CALENDAR* (1907–1948)

Summary

The analysis of the works published in Napredak's *Calendar* shows that this publication served as a meeting point of historiography, ideology, and collective memory shaped by the activities of Croatian and pro-Croatian Muslim intellectuals in the first half of the twentieth century. The texts dealing with the medieval and Ottoman periods systematically constructed a narrative that positioned Bosnia as part of the Croatian political and cultural space, while Muslim authors simultaneously affirmed their own past and contributed to the formation of a distinctive Muslim collective memory. In depictions of more recent history, the content of the *Calendar* clearly reflects political influences, at times transforming it into an instrument of ideological propaganda under the Ustaša regime and later under the communist regime. This dynamic raises questions about the role of intellectuals in shaping preferred interpretations of the past. Owing to these multiple functions, Napredak's *Calendar* constitutes a valuable source for understanding not only the development of historiography but also the broader cultural and social dynamics of Bosnia and Herzegovina in the first half of the twentieth century.

Original scientific paper
UDK: 930 (497.6+497.1) " 19 "
DOI: 10.51237/issn.2774-1180.2025.24.211

INSTITUCIONALNO OBLIKOVANJE ZNANJA O BOSANSKOM SREDNJOVJEKOVLJU TOKOM SOCIJALISTIČKOG DOBA, S POSEBNIM OSVRTOM NA ISTRAŽIVAČKI PROJEKAT "DRUŠTVENI CILJ XIII/2"

Dženan Dautović
Zavičajni muzej Travnik
Filozofski fakultet – Univerzitet u Tuzli
dzenandautovic@gmail.com

Apstrakt: Članak je posvećen analizi razvojne linije historiografije o bosanskohercegovačkom srednjovjekovlju tokom vremena postojanja socijalističke Jugoslavije. Autor je pokušao da identificira različite oblike utjecaja političkih institucija i poluga moći na proizvodnju znanja o ovom periodu bosanske prošlosti. Prvi dio rada posvećen je općem odnosu socijalističkih zemalja prema historiografskom znanju, te komparaciji situacije na području Jugoslavije. Ranije ponavljani opći stav da je na području Jugoslavije represivni pritisak vlasti bio daleko mekši u odnosu na Sovjetski Savez i druge članice Varšavskog pakta, ponovo se pokazao ispravnim i dobio nove analitičke potvrde. Drugi dio članka bavi se evolutivnim razvojem projekata pisanja sinteze o bosanskoj prošlosti, koji su redom, jedan za drugim, završavali velikim gubitkom kako vremena tako i ugleda, te stvaralačke snage. Konačno, u završnom dijelu teksta fokus analize usmjeren je prema konkretnom razvoju istraživačkog projekta "Društveni cilj XIII/2", njegovim konačnim rezultatima, te pokušaju razumijevanja povoljnih okolnosti koje su dovele do veoma pozitivnih krajnjih rezultata.

Ključne riječi: historiografija, ideologije, medievistika, Bosna i Hercegovina, Socijalistička Jugoslavija, marksizam, sinteze, DC XIII/2.

Abstract: The article is dedicated to the analysis of the developmental line of historiography on the Bosnian and Herzegovinian Middle Ages during the

existence of socialist Yugoslavia. In particular, an attempt is made to identify various forms of influence of political institutions and levers of power on the production of knowledge about this period of Bosnian history. The first part of the paper is dedicated to the general attitude of socialist countries towards historiographical knowledge, and to a comparison of the situation in the territory of Yugoslavia. The previously repeated general view that in the territory of Yugoslavia the repressive pressure of the authorities was much softer than in the Soviet Union and other members of the Warsaw Pact has once again been proven correct and has received new analytical confirmation. The second part of the article deals with the evolutionary development of projects for writing a synthesis on the Bosnian history, which, one after the other, ended with a great loss of both time, reputation, and creative strength. Finally, in the final part of the text, the focus of the analysis is directed towards the specific development of the research project "Social Goal XIII/2", its final results, and an attempt to understand the favourable circumstances that led to very positive final results.

Keywords: Historiography, ideologies, medieval studies, Bosnia and Herzegovina, Socialist Yugoslavia, Marxism, syntheses, DC XIII/2.

Uvod[1]

Institucionalno orijentirano i političkim elitama definirano oblikovanje znanja o određenom historijskom periodu neminovno je površna rabota,

[1] Iskreno zahvaljujem urednici ovog broja *Historijskih traganja* dr. Sabini Veladžić na iznimnom trudu koji je uložila kako bi ovaj rad bio što konciznije napisan i konkretiziran. Također zahvaljujem recenzentima, koji su, svako na svoj način jako doprinijeli da se ovaj tekst unaprijedi. Moram zahvaliti i akademiku prof. dr. Husniji Kamberoviću koji mi je oko 2011. godine, tada kao još uvijek studentu II ciklusa studija na Odsjeku za historiju omogućio uvid u arhivu Instituta za istoriju koja je bila od krucijalnog značaja za obradu teme projekta DC XIII/2, te bibliotekaru Instituta Igoru Miškoviću koji mi je građu i fizički donio na uvid. Tada je građa pregledana u sklopu izrade završnog diplomskog – master rada "Historiografija o srednjovjekovnoj Bosni 1945–2012", no, morala je proći skoro jedna i po decenija da i sam autor dođe do stadija da se može suočiti sa njom u barem približno potrebnom kapacitetu. Naposljetku, zahvaljujem i kolegi dr. Fuadu Ohranoviću i osoblju Arhiva Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH) u Sarajevu, koji su mi omogućili uvid u rijetko korišten i još uvijek nesređen arhivski fond Komisije za istoriju Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine, koji mi je za konkretnu temu iz naslova značio manje od očekivanog, ali mi je dao neprocjenjive dodatne spoznaje o kontekstu i shvatanju uloge historijske nauke u okviru socijalističke političke ideologije.

namijenjena ne historičarima i drugim profesijama koje se znanstveno bave poviješću, nego prije svega širim čitalačkim masama čije je znanje subjekt željenog oblikovanja. Odnos historiografije i vladajuće ideologije u zemljama sa socijalističkim društvenim uređenjem tokom 20. stoljeća posebno je važna i zanimljiva istraživačka tema, koja je zaokupila pažnju historičara iz bližeg ili daljeg susjedstva,[2] no, na prostoru Bosne i Hercegovine još nije doživjela svoju punu revalorizaciju.[3] Treba precizirati da na ovom mjestu ne govorimo o marksističkoj metodi bavljenja prošlošću, koja je i danas itekako vitalna i u upotrebi,[4] nego o mehanizmima koje su poluge vlasti u komunističkim zemljama upotrebljavale kako bi promicale svoju ideologiju

[2] David A. J. Reynolds, *Revisiting History in Communist Europe. Constructing Counter-Revolution in 1956 and 1968,* London: Anthem Press, 2020.

[3] Ova primjedba se odnosi isključivo na nedostatak sintetskog djela o razvoju historijske misli u socijalističkoj Bosni i Hercegovini. Nasuprot tome, tokom zadnjih nekoliko decenija pojavilo se više zbornika radova koji su parcijalno sagledavali određene segmente ove tematike: *Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990–2000*, ur. Enver Redžić, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (dalje: ANU BiH), 2003; *Naučni skup Historiografija u Bosni i Hercegovini od 1990. do 2003. godine*, ur. Adnan Huskić – Husnija Kamberović, Sarajevo: Friedrich Naumann Stiftung, 2003; Husnija Kamberović, *Historiografija u Bosni i Hercegovini u službi politike*, Zagreb: Srednja Europa, 2012; *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine: (2001–2017)*, Vol. 1–2, ur. Dževad Juzbašić – Zijad Šehić, Sarajevo: ANUBiH, 2020; Amir Duranović, *Povijest, historija, historiografija*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020.

[4] O prisutnosti marksističke historiografije u modernoj historijskoj misli: *Marxist History-writing for the Twenty-first Century*, ur. Chris Wickham, Oxford: Oxford University Press, 2007; *Marxist Historiographies. A Global Perspective*, ur. Q. Edward Lang – Georg G. Iggers, London – New York: Routledge, 2016; *What's Left of Marxism. Historiography and the Possibilities of Thinking with Marxian Themes and Concepts*, ur. Benjamin Zachariach, Lutz Raphael, Brigitta Bernet, Oldenbourg: De Gruyter, 2020; "Glavna karakteristika ovih principa bila je promocija dijalektičko-materijalističkog pogleda na svijet, utemeljena na zamisli da postoje 'univerzalni zakoni' koji usmjeravaju povijesni proces, kao i shvaćanje da ekonomski faktor predstavlja osnovu od koje zavise svi drugi fenomeni. (…) Povijest čovječanstva trebalo je promatrati u kontekstu pravilne smjene socioekonomskih formacija koje su ujedno pružale i okvir za njegovu periodizaciju (…) Ključni organizirajući koncepti bili su pri tom klasna borba i revolucija kao pokretačke sile društvenog razvoja. Tumačilo se da u svakoj od društvenih formacija, izuzev u prvobitnoj zajednici i komunizmu, postoji sukob između vladajuće klase koja posjeduje sredstva za proizvodnju (robovlasnici, feudalci, buržoazija) i podčinjenih klasa (robovi, seljaci, proleteri)." Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960)*, Zagreb: Srednja Europa, 2012, 118.

bratstva i jedinstva naroda, te besklasnog društva.[5] Kao dodatna zanimljivost pokazuje se da je analiza proučavanja medievistike u socijalističkim zemljama prilično razvijenija u odnosu na proučavanja drugih historijskih epoha,[6] što ne treba da iznenađuje s obzirom na centralni značaj srednjovjekovnog doba u marksističkom shvatanju historije europskih civilizacija.[7]

Ipak, model odnosa kakav je prema historijskoj nauci postavljen u Sovjetskom Savezu nije bio slijepo slijeđen u socijalističkoj Jugoslaviji. Staljin je svojim *Pismima* objavljenim 1930-ih godina u *Bolsheviku* radikalno prekinuo sa historiografskom tradicijom škole Pokrovskog,[8] izlažući svoja

[5] Jugoslavenska varijanta komunističke ideologije je poodavno privukla pažnju istraživača komunizma sa zapada: A. Ross Johnson, *The Transformation of Communist Ideology: The Yugoslav Case, 1943–1953*, Cambridge: The MIT Press, 1972; Carol S. Lilly, *Power and Persuasion. Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944-1953*, Boulder: Westview Press, 2001.

[6] Alexander Kazhdan, "Soviet Studies on Medieval Western Europe: A Brief Survey", u: *Speculum,* Chicago: The University of Chicago Press, 1982, br. 57/1, 1–19; Antonin Kalous, "Medieval Research in the Czech Republic", u: *Annual of Medieval Studies at CEU*, Budapest: The Central European University, 2009, br. 15, 213–219; Chris Wickham, "Memories of Underdevelopment: What Has Marxism Done for Medieval History, and What Can It Still Do?", u: *Marxist History-writing for the Twenty-first Century*, ur. Chris Wickham, Oxford: Oxford University Press, 2007, 32–48; Michael Antolović, *Dijalog s povodom 8: Intelektualna autobiografija i historijska antropologija Arona Gureviča*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2015; Nedavno je objavljen jako koristan Zbornik radova: *Marxism and Medieval Studies. Marxist Historiography in East Central Europe*, ur. Martin Nodl, Piotr Węcowski, Dušan Zupka, Leiden – Boston: Brill, 2024. Iako je baziran, nažalost, gotovo isključivo na poljsko-čehoslovačko-mađarskim iskustvima bavljenja srednjim vijekom u socijalističkim režimima, ovaj zbornik može biti koristan za generalno znanje o nama interesantnim procesima.

[7] "There are reasons to believe that no other country produced so many texts citing the word 'feudalism' in the title as XX century Russia. This shouldn't come as a surprise for feudalism was one of the basic notions of Soviet ideology essential as a means of explaining country's past which, in turn, was crucial in asserting its present identity. The pretence of being a socialist society, or, rather of having reached the historical stage of socialism was rigidly linked to the more general idea of a logical sequence of historical stages, or formations, of pre-class society, ancient slavery, feudalism and capitalism. Needless to say, an absolute majority of Soviet-period texts on feudalism were not worth the paper they were written on because their authors had only a very vague idea of what is it all about". Igor Filippov, "The Notion of Feudalism in Russian Historiography", u: *El temps i l'Espai del Feudalisme*, ur. Flocel Sabaté – Joan Farré Lleida: Pagès editors, 2004, 149.

[8] O ličnosti ovog "najutjecajnijeg čovjeka općenito u intelektualnom životu Sovjetskog Saveza" i njegove historiografske škole vidjeti: Смиљана Ђуровић, *Марксистичка историографска школа Покровског*, Београд: Институт за савремену историју, 1977; Arup Banerji, *Writing History in the Soviet Union. Making the Past Work*, London – New York: Routledge, 2018, 38–45.

viđenja metodoloških postavki i konačnih ciljeva historiografskog rada. Ne treba ovo Staljinovo uplitanje u historiografiju, kao i skoro sve druge aspekte društvenog života Sovjetskog Saveza potcjenjivački ocjenjivati kao hir tiranina. Ogromna lična biblioteka koju je posjedovao i intenzivno konsultirao te gotovo frenetične radne navike pokazuju jedan načitan eruditski um, koji je težio novim znanjima i njihovoj primjeni, gotovo renesansnog čovjeka koji je bio daleko iznad svoje okoline i saradnika, što zapravo njegovu neposrednu ulogu u stradanju miliona života čini još monstruoznijom.[9] Kao posljedica ovog interveniranja ideologije u historijsku nauku, historiografija je u Sovjetskom Savezu znatno unazađena, prevladala je njena propagandno-politička funkcija, a historičar je srozan od naučnika na činovnika.[10]

Najsličniji primjer u jugoslavenskim okvirima može se pronaći u čuvenom eseju Milovana Đilasa "O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu", koji se zapravo pokazuje kao plića verzija Staljinovog imperativa u pogledu bavljenja prošlošću, u kome se klasične kategorije poput borbe klasa i načina proizvodnje zamjenjuju sa naglašavanjem političke prošlosti, događajne historije i uloge važnih ličnosti. Đilas je pokušao da postavi vlastiti imperativ: "Prvo, svaki rad na nacionalnoj istoriji, kao i u kojoj bilo naučnoj oblasti, treba da se odvija na osnovi dijalektičkog materijalizma, to jest – na osnovi ideologije internacionalne radničke klase, odnosno naše Komunističke partije Jugoslavije".[11] Ne postoji mjesto sumnji da je Đilas

[9] Cf. Geoffrey Roberts, *Stalin's Library. A Dictator and his Books*, New Haven: Yale University Press, 2022.

[10] Ђорђе Станковић – Љубодраг Димић, *Историографија под надзором. Прилози историји историографије I*, Београд: Службени лист СРЈ, 1996, 145.

[11] Милован Ђилас, "О националној историји као васпитном предмету", у: Комунист, Београд: Централни комитет Комунистичке партије Југославије, 1949, бр. 3/1, 57. Ančić je naglasio da bi uz ovaj Đilasov tekst, radi potpunog sagledavanja konteksta, trebalo dodatno pročitati još jedan u isto vrijeme nastali dokument: "Analiza nastavnih planova i programa humanističkih predmeta sa gledišta idejnosti i partijnosti na filozofskim, pravnim i ekonomskim fakultetima", kojeg je oblikovala Ideološka komisija Centralnog komiteta KPJ, pod predsjedavanjem upravo samog Đilasa. Cf. Mladen Ančić, "Neuspjela emancipacija. Hrvatska akademska historiografija i parcijalna kolektivna pamćenja", u: *Hercegovina*, Mostar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, 2022, br. 8, 189, napomena 21.

svoju inspiraciju i modele pisanja imao upravo u naznačenim Staljinovim programatskim spisima.[12]

Ipak, Đilasove ideje ili, bolje rečeno, ideološka represija u Jugoslaviji nije se prelila na historiografiju ni izbliza u tolikoj mjeri kao u Sovjetskom Savezu. Vodeći medievisti iz Srbije – Sima Ćirković i Hrvatske – Neven Budak, u svojim analizama proučavanja srednjeg vijeka u socijalističkoj Jugoslaviji nude gotovo identične zaključke – režimskog pritiska na historičare nije bilo, a određeni se utjecaj može prepoznati prije svega na popularnosti/nepopularnosti određenih tematskih okvira.[13] Koliko god su nam značajna ova svjedočanstva savremenika, s druge strane, treba istaknuti kako je

[12] S. Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 237.

[13] "Други значајни прелом пратио је револуцију, социјализам и прихватање марксистичког погледа на свет. Тај прелом не пада нарочито у очи када се прелиставају научни часописи из прве послератне деценије. Он се није манифестовао у прихватању нове фразеологије или шаблона у начину излагања резултата истраживања. Ипак, тај прелом објективно постоји и може се поуздано препознати у померању тежишта историјског интересовања, измењеној тематици, у општим концептима примењиваним у проучавању социјално-економске проблематике, у новим и другојачијим мерилима вредновања историјских појава и збивања. Има, вероватно, више разлога што је прелаз од предратне историографије ка марксистичкој протекао без драматичних судара и без опадања нивоа научног рада, што се може запазити у неким историографијама. Најважнији је, по моме мишљењу, степен слободе и аутономије који су научници у овој земљи уживали и у оним најтежим послератним годинама. Важну околност представља и одсуство једне догматизоване службене верзије марксизма, која би униформно била наметана са стране. Не треба, најзад, изгубити из вида ни став генерације историчара која је тада, носећи одговорност за развој науке, бранила њен ниво и њено достојанство." Сима Ћирковић, "Методолошки проблеми проучавања средњовековне српске историје", u: *О историографији и методологији*, Београд: Историјски институт, 2007, 208-209; "Communist influence was reflected in the topics chosen for research, in discourse, in the way modern history was evaluated, and – though not so extensively – in methodology. Medieval and early modern history and, to some extent, the history of the nineteenth century, were spared these influences. (...) The most important consequence of communist government was the isolation of Croatian historical writing from foreign historiographies, western and eastern alike. This lead to a certain self-sufficiency and loss of interest in the histories of other peoples and regions, thus stressing the national character of Croatian history and pushing Croatian historians towards nationalism." Neven Budak, "Post-socialist Historiography in Croatia since 1990", u: *(Re) Writting History – Historiography in Southeast Europe after Socialism*, ur. Ulf Brunnbauer, Berlin: LIT Verlag, 2004, 130–131.

potpuno u pravu i Branimir Janković u svojim zaključcima o skoro potpunoj neistraženosti ovog problema.[14]

U okviru ovog teksta nećemo analizirati teorijske i metodološke postupke i razmišljanja bosanskohercegovačkih historičara socijalističkog perioda, što je također značajna tema, kojoj treba posvetiti posebnu raspravu.[15] Fokus našeg istraživanja bit će usmjeren prema nešto ograničenijem uzorku – historiografiji o bosanskohercegovačkom srednjovjekovlju, ali i ograničenijoj metodi – pokušaju utvrđivanja uloge vladajućih institucija u oblikovanju i produkciji znanja o srednjem vijeku. Osnovni razlog ovom izboru krije se u potentnosti teme, budući je srednjovjekovlje na ovim prostorima epicentar izbijanja gotovo svih, kako vladajućih tako i opozicionih, ideologija koje su se javljale tokom posljednjeg stoljeća i pol.[16] Već je naglašeno kako vladajuće strukture nisu mnogo pažnje posvećivale srednjem vijeku. Samo na nivou slikovitog primjera možemo spomenuti da uvid koji smo ostvarili u arhiv Komisije za istoriju Centralnog komiteta Saveza komunista (CKSK) Bosne i Hercegovine pokazuje prije svega interes za teme poput historije radničkog pokreta i komunističke partije, formiranje i njegovanje kulture sjećanja na ulogu KPJ u ratnim dešavanjima i na pobjedu nad okupatorom i njegovim domaćim saveznicima itd. Dokument o planiranju obilježavanja važnih godišnjica tokom perioda 1986–2000. godine zorno svjedoči tome. Komisija je identificirala veliki broj važnih događaja koje treba obilježiti, no od njih se samo dva odnose na srednjovjekovni

[14] "Ostajanje na razini iznošenja općih ocjena značilo je neupuštanje u detaljniju analizu; stoga nije razriješeno u kojoj je mjeri hrvatska, slovenska ili srpska, odnosno jugoslavenska historiografija uopće bila marksistička". Branimir Janković, *Mijenjanje sebe same. Preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Zagreb: Srednja Europa, 2016, 35.

[15] Gore spomenuta knjiga B. Jankovića *Mijenjanje same sebe* može poslužiti kao ogledni primjer kako bi se takva istraživanja mogla postaviti i obraditi. Vidjeti od str. 15 nadalje.

[16] O evoluciji utjecaja ideologije na znanstvenu medievistiku Cf. Dubravko Lovrenović, "Bosanski mitovi", u: *Bosanska kvadratura kruga*, Sarajevo – Zagreb: Synopsis, 2012, 215–247; Dženan Dautović, "Mapiranje ideologija u historiografiji o srednjovjekovnoj Bosni", u: *Preporodov Journal*, Zagreb: KDBH Preporod, 2018, br. 208–209, 65–73; Nedim Rabić, "In Search of an Acceptable Past: The Bosnian Middle Ages and National Ideologies", u: *Balkan Historiographical Wars: The Middle Ages*, ur. Diana Mishkova – Roumen Daskalov, Cham: Palgrave Macmillan, 2025, 275–317.

period – 800. godišnjica izdavanja Povelje bana Kulina 1989. i 600. godišnjica Čajničkog evanđelja 1990. godine.[17] Sve navedeno uopće ne iznenađuje i potpuno je u skladu s odlukom o historiji donesenoj na V kongresu KPJ iz 1948. godine.[18] Razmišljalo se u Komisiji za istoriju na koji način da u kalendar unesu i svoj omiljeni ideološki konstrukt – pitanje "bogumilske crkve", međutim nisu pronašli niti jedan datum za koji bi se mogli vezati, što ipak nije umanjilo atraktivnost ovog konstrukta za režimske ideologe i njihove historiografske pridvorice.[19]

Ono što će biti analizirano u članku jesu primjeri u kojima se ideologija vladajuće KPJ ipak infiltrirala u historijsku nauku o bosanskom srednjovjekovlju, bilo pozitivno u vidu usmjeravanja neophodnih materijalnih sredstava za pokretanje naučnih inicijativa, bilo negativno pokušavajući da njene tokove usmjeri u vlastita unaprijed definirana i samim time ukalupljena korita. Hronološki se okvir ovih procesa može pratiti u tri osnovne faze. Najprije dominira težnja za centralizmom, po ugledu na sovjetski model, no ne centralizmom kakav je bio za vrijeme prve Jugoslavije s dominacijom jedne (srpske) nacije, nego uz svijest o željenom jugoslavenskom zajedništvu nasuprot eventualnih separatističkih težnji republika, odnosno posebnih nacija. U odnosu prema srednjovjekovlju ovu fazu karakteriziraju dominacija ekonomskih tema, suzbijanje istraživanja posebnosti pojedinih dijelova nove zemlje i njihovih odnosa s inostranim političkim subjektima, te veliko

[17] ABiH, fond: Komisija CKSKBiH za istoriju (Dalje: KCI), fascikl 07, "Prijedlog događaja i ličnosti iz političke i kulturne istorije Bosne i Hercegovine za obilježavanje na saveznom nivou za period 1986 – 2000".

[18] "(...) треба организовати рад на изради и изучавању историје наше Партије, историје радничког покрета наше земље, историје НОБ-а и проблем социјализма код нас", Станковић – Димић, *Историографија под надзором*, 183.

[19] Diskusija Hasana Grabčanovića na IV sjednici Komisije za istoriju CKSK BiH: "(…) ali stoji da tom bogumilstvu koliko god smo posvećivali pažnju, treba posvećivati daleko više jer ima izuzetan istorijski značaj". ABiH, KCI, fascikl: razno 1976–1990, "Magnetofonski snimak sa IV sjednice Komisije CK SKBiH za istoriju, održan dana 12. 3. 1987. godine", 15/3. O opstojnosti bogumilskog mita u raznim ideološkim diskursima Cf. Dubravko Lovrenović, "Od bogumilskog mita do hegemonističkih pretenzija (Povijest jedne krivotvorine: od biskupa Nikole Modruškog do akademika Muhameda Filipovića)", u: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, ur. Marko Karamatić, Sarajevo: Franjevačka teologija, 2008, 169–303.

forsiranje mita o bogumilima u Bosni, koje je odgovaralo tadašnjem režimu jer je proizvedena konkurencija Rimskoj crkvi, prema marksističkim postavkama jednoj od osnovnih poluga opresije viših klasa nad nižim tokom "mračnog doba". Zatim je nastupio proces, kako ga je Kuljić definirao "kritičkih faza promjene integrativnih strategija, naročito od kraja 1960-ih godina",[20] kada su se dešavali pokušaji očuvanja ravnopravnosti nacija, što je naglašeno i ustavnim priznanjem šeste nacije, tj. Muslimana, te je istovremeno pokrenulo i dezintegrativne procese u federaciji. Srednjovjekovlje je i dalje sagledavano u okvirima jedinstvenog geopolitičkog procesa, a mit o bogumilima dosegao svoju metamorfozu i postao noseći mit u potrazi za starinom i potrebi (samo)dokazivanja šeste jugoslavenske nacije. Konačno, treća je faza počela 1980-ih godina, kada je politički pritisak oslabio, liberalnost u društvu porasla, a kritika društvenog sistema postala moguća,[21] sve to praćeno jakim prisustvom jačanja nacionalnih ideologija: "Slabljenje federacije nužno je povlačilo i decentralizaciju istorijskog sećanja".[22]

Nevolje sa sintezama

Historijske monografije, a pogotovo naučni članci nisu pogodan materijal za sagledavanje utjecaja politike na oblikovanje znanja o srednjem vijeku budući su takvi tekstovi u osnovi namijenjeni stručnoj javnosti. Za razliku od njih enciklopedijski tekstovi, kao i opće sinteze historije nekog prostora, mnogo su pristupačniji općoj populaciji, pa samim time i primamljiviji mediji za malverzacije i zlostavljanje historijske nauke u ime "viših ciljeva", kako ih svaka vladajuća ideologija rado definira.

[20] "U kritičkim fazama promene integrativnih strategija, naročito od kraja 1960-ih godina, potcjenjivan je rizik romantizovanja nezavisnih istorijskih prošlosti, jer u javnim raspravama nije dovoljno odlučno isticana njihova gotovo neizbežna šovinistička komponenta." Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002, 409.

[21] O slovenačkom iskustvu razvoja društvene kritike unutar socijalističke društvene paradigme Cf. Jure Ramšak, *(Samo)upravljanje intelekta. Društvena kritika u kasnosocijalističkoj Sloveniji*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2022.

[22] T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, 409.

Dugo je vremena svaka priča u socijalističkoj Bosni i Hercegovini o sintezi njene prošlosti, uključujući i srednjovjekovni period, prolazila poput brodova između Scile i Haribde. Iz brojnih razloga, ponajviše zbog nepogodne političke klime, pokušaji su spektakularno propadali. Prvi od tih pokušaja jeste kratka rasprava na 150 stranica Ante Babića *Istorija naroda Jugoslavije* objavljena od strane sarajevske "Svjetlosti" u četiri izdanja, prvo u 1946., drugo i treće u 1947. godini, a četvrto 1948. godine.[23] Popularnosti ovog udžbenika svjedoče i tiraži koji su se kretali u (danas) nestvarnim brojkama od 25.000 – 50.000. Međutim, dalja sudbina tog spisa, koji je bio prvenstveno udžbeničkog karaktera, naprasno je prekinuta naredne 1949. godine, kada je postao direktna meta napada Milovana Đilasa, jednog od najviših partijskih činovnika.[24] Potpuno oponašajući napad Staljina na Pokrovskog, Đilas se postavlja u suprapoziciju moći u odnosu na Babića, koji pri tome ni sam nije bio bilo ko u KPJ, nego učesnik zasjedanja ZAVNOBiH-a, ministar prosvjete u Prvoj narodnoj Vladi SR BiH, osnivač Filozofskog fakulteta u Sarajevu itd.[25] Dakle, na sceni su egzistirali napadi ideoloških moćnika (Staljin, Đilas) na profesionalne historičare koji su i sami djelovali u okviru marksističke misli (Pokrovski, Babić). Đilas Babiću zamjera nedostatak konkretne primjene historijskog materijalizma ("da u prošlosti naših naroda otkrije ne samo one opšte zakonitosti, koje su formulisane u svim znamenitim djelima klasika marksizma-lenjinizma, nego da iznađe u kakvim specifičnim oblicima, na kakav specifičan način i u

[23] Anto Babić, *Istorija naroda Jugoslavije. Dio 1*, Sarajevo: Svjetlost, 1946 i 1947, 1948. Prema Redžiću, bilo je pet izdanja ove knjige, no nismo, uspjeli utvrditi tačan podatak. Cobiss sistem nudi informacije o četiri spomenuta izdanja. Cf. Enver Redžić, *Ante Babić – čovjek i djelo – (1899–1974)*, Sarajevo: ANUBiH, 2001, 25.

[24] Više o tome u: Magdalena Najbar-Agičić, *Radi se o časti hrvatske nauke .... Rasprave o hrvatskoj povijesti ranoga srednjeg vijeka za Historiju naroda Jugoslavije (1949–1950)*, Zagreb: Srednja Europa, 2013, 9–11.

[25] O životu, političkom i akademskom djelovanju Ante Babića nije pisano malo, no, ipak se čini da nisu dovoljno revalorizirani njegov lik i djelo. Cf. E. Redžić, *Ante Babić – čovjek i djelo*; Sima Ćirković, "Srednjovekovna Bosna u delu Ante Babića", u: Anto Babić, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo: Svjetlost, 1972, 5–8; Esad Kurtović, "Anto Babić 1899.–1999. (Povodom stogodišnjice rođenja)", u: *Bosna franciscana*, Sarajevo: Franjevačka teologija, 2000, br. 13, 241–257.

kakvim konkretnim uslovima se ta opšta zakonitost manifestovala"); zamjera, baš po Staljinovom naputku, nedostatak historijske analize presudnih događaja i velikih ljudi ("Babićev udžbenik je u svojoj osnovi, zbog svega toga, nacionalno-nihilistički, on potire i prećutkuje ono što je veliko, herojsko i progresivno u našoj prošlosti, one konkretne ljude i pokrete koji su kretali razvitak naših naroda naprijed, a sve to radi prividnog zadovoljenja nekih apstraktnih pojmova o razvitku društva"), a na vrhuncu mu spočitava i potpuno neshvatanje historijskog materijalizma kao naučnog metoda ("odnosno principa istorijskog materijalizma [koje on, uzgred budi rečeno, također nepravilno shvata, o.a.]").[26] I pored stvarnih razlika u shvatanju historije kao nauke i principa njenog izučavanja i pisanja, Đilasova pozicija u KPJ nije ostavljala mogućnost replike, bez obzira na to koliko se Babićeva, vjerovatno i pametna šutnja prikazala kao "dostojanstvo naučnika".[27] Moguće da je ova Đilasova kritika bila i osnovni razlog zašto u istoimenom izdavačkom poduhvatu na saveznom nivou iz 1953. godine – *Historija naroda Jugoslavije*, Babića nalazimo samo u Redakcionom odboru,[28] a kao autori teksta o srednjovjekovnoj Bosni pojavljuju se Mihailo Dinić i Jaroslav Šidak, koji su ipak bili kadrovi univerzitetskih centara van Bosne i Hercegovine.[29] Postoje naznake da je Đilasov spomenuti tekst bio povezan s projektom pisanja *Historije naroda Jugoslavije*,[30] a izostanak značajnije reakcije kada se jednom razočarao u pozitivistički napisane tekstove

[26] М. Ђилас, "О националној историји као васпитном предмету", 59–60.

[27] E. Redžić, *Ante Babić – čovjek i djelo*, 27.

[28] Koliko se može shvatiti iz sastanaka redakcije, Babić je predao tekst o bosanskim "bogumilima" za objavu, no, on je bio sustavno iskritikovan od strane Šidaka, koji mu je s pravom našao niz zamjerki i loših tumačenja. Šteta je da Babić nije imao priliku da ponudi tekst iz političke ili ekonomske historije, područja istraživanja u kojima je bio daleko kvalitetniji nego u svom bavljenju vjerskom problematikom srednjovjekovne Bosne. M. Najbar-Agičić, *Radi se o časti hrvatske nauke*, 17.

[29] *Historija naroda Jugoslavije I*, Zagreb: Školska knjiga, 1953. Cjelokupna historija srednjovjekovne Bosne je u ovom izdanju svrstana u jedno (11.) poglavlje, a dodijeljeno joj je svega 67 stranica (561–628). Dinić je bio autor svih poglavlja o političkoj historiji, a Šidak poglavlja o Crkvi bosanskoj (dio o umjetnosti je napisao Svetozar Radojčić).

[30] Jaroslav Šidak, "Bilješke", u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 1949, II/1–4, 373–375; S. Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 237.

u toj sintezi[31] dovoljno govori o već uspostavljenom i vidljivo manjem stepenu stege vlasti nad historiografijom.

Iako ne spada u klasična sintetska stručna štiva, na ovom mjestu vrijedi posvetiti posebnu pažnju *Enciklopediji Jugoslavije*, izuzetno značajnom projektu pokrenutom od strane Leksikografskog zavoda Socijalističke republike Hrvatske, s ciljem da se znanja o tadašnjoj zajedničkoj zemlji predoče širem čitalačkom krugu na jedan sažetiji i prijemčiv način.[32] Objavljena su dva izdanja ove enciklopedije, sa preko 25 godina razlike među njima – 1956 i 1983. U prvom je izdanju separat "Bosna i Hercegovina" objavljen na samom početku drugog toma *Enciklopedije*, na stranicama 1–153, a u drugom izdanju 1–296. U prvom izdanju, srednjovjekovnom periodu bosanskohercegovačke prošlosti posvećeno je deset stranica (38–47), autor pregleda političke povijesti je Anto Babić, dok je tekst "Bosanska kancelarija" napisao Vlado Jokanović s Pravnog fakulteta UNSA, a tekst "Pad Bosne 1463" Dušan Smiljanić, univerzitetski profesor

[31] Magdalena Najbar-Agičić, *Hrvatska historiografija 1945–1960. Ideološki okvir i putovi razvoja*, (odbranjena doktorska disertacija), Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011, 366. Svakako treba uzeti u obzir da je i sam Đilas uskoro pao u nemilost vlasti. Cf. Drago J. Stanković, *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1989.

[32] Upravo dok završavamo rad na ovom tekstu u Hrvatskoj je održan "Međunarodni znanstveni simpozij *Enciklopedija Jugoslavije* i proizvodnja znanja u socijalističkom poretku (1950–1990)" u organizaciji Sveučilišta Humboldt iz Berlina, Hrvatskog instituta za povijest i Leksikografskog zavoda "Miroslav Krleža" u Zagrebu. Iz prigodne knjižice sažetaka sa simpozijuma, na str. 10, saznajemo: "Na plenarnim sjednicama svih redakcija održanima 27. I. i 12. VI. 1952. K.[rleža] je izložio svoju viziju enciklopedije i njezine društvene uloge. Definirao je zadaću enciklopedije kao "prikupljanje sve političke, kulturne i intelektualne svijesti o vlastitoj pojavi u prostoru i vremenu, svijesti disperzirane i usitnjene mnogobrojnim i izoliranim regionalizmima"; svrha je enciklopedije sabiranje svih nužnih elemenata u jednu sintezu koja neće biti kult romantičnih fraza već objektivan i istinit prikaz fakata. K. drži da EJ mora počivati na socijalističkoj i materijalističkoj dijalektičkoj formuli. Ona neće biti integralistička, ali ni partikularistička, posebice tamo gdje su ti partikularizmi posljedica konzervativnih, idealističkih programa." Pomalo i očekivano, na konferenciji su teme iz bosanske povijesti, ili općenito srednjovjekovne povijesti bile slabo zastupljene. Treba istaknuti izlaganje Amira Duranovića "Oblikovanje (enciklopedijskoga) znanja o sebi: Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina – Separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije u savremenoj historiografskoj perspektivi" čija će pisana verzija zasigurno mnogo obogatiti gore predočene kratke analize.

s Arhitektonskog fakulteta. U drugom su pomoćni tekstovi izbačeni, a glavni se prostire na sedam stranica (79–86), na kojima je originalni tekst iz prvog toma Ante Babića dopunjen intervencijama Redakcije. Treba istaknuti da u rad redakcije drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije* za SR Bosnu i Hercegovinu nije bio uključen niti jedan medievist,[33] dok je dopuna Babićevog teksta povjerena Marku Vegi,[34] koji pak nigdje nije potpisan kao autor. Interesantno je usporediti "originalni" Babićev tekst iz prvog sa dopunjenim tekstom drugog izdanja.[35] Dok Babić klasično otvara tekst o srednjovjekovnoj Bosni njenim prvim spominjanjem u pisanim izvorima, Redakcija taj dio "dopunjava" raspravom o različitim teorijama o porijeklu imena Bosna, te sličnim nazivima u drugim dijelovima istočno-centralne Europe, uvodeći nikakvim izvorima potvrđeno slavensko pleme Bosna. Ove promjene bolje shvatamo kada znamo da su proistekle iz još jednog kontekstualno važnog procesa – borbe za priznanje posebnosti nacije bosanskih muslimana, koja se dijelom vodila i na polju historiografije rezultiravši, kako se često dešava u sličnim borbama,

[33] Urednici: Muhamed Filipović i Alojz Benac; redakcija: Đenana Buturović, Nikola Filipović, Pavle Fukarek, Ratimir Gašparović, Kemal Hrelja, Mustafa Imamović, Zdravko Kajmaković, Muhamed Karamehmedović, Zijo Kučukalić, Josip Lešić, Krunoslav Ljolja, Hajrudin Mehmedbašić, Radovan Milanović, Jusuf Mulić, Muhamed Nuhić, Miloš Okuka, Mitar Papić, Muhsin Rizvić, Nusret Šehić, Fabijan Trubelja, Tihomir Vuković, Ljubiša Zečević. Prema svjedočenju Nusreta Šehića ova redakcija je *de facto* postojala samo na papiru: Nusret Šehić, "O organizaciji rada i metodologiji izrade jedinice Bosna i Hercegovina", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1986, br. 21, 285.

[34] Muhamed Filipović, "Oblast historije i historiografije u EJ – Bosna i Hercegovina", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1986, br. 21, 311. Prema sadržaju nekoliko intervencija u Babićev tekst, izražavamo sumnju da je autor baš cjelokupnog novog teksta o srednjovjekovnoj Bosni u *Enciklopediji Jugoslavije* bio isključivo Vego.

[35] "Moglo se očekivati da će u novom izdanju Enciklopedije (1983. godine) biti ispravljene eventualne greške i tekst usklađen s rezultatima novijih istorijskih djela. Međutim, u tom izdanju izvršena su umetanja, kao i neke druge intervencije, koje su nedozvoljeno izmijenile tekst prof. A. Babića (...) Isto tako postavlja se i pitanje odgovornosti Redakcije za intervencije u tekstu prof. A. Babića." Desanka Kovačević-Kojić, "Primjedbe na tekst "Srednjovjekovna bosanska država"", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1986, br. 21, 261–262. Iako istup autorice ima profesionalnu osnovu te je i većina kritika koje je iznijela opravdana, zanimljivo je istaknuti da je sama, iz nama nepoznatih razloga, odbila saradnju u radu na drugom tomu EJ. M. Filipović, "Oblast historije i historiografije", 309.

nastankom novih mitoloških konstrukcija u potrazi za starinom i historijskim pravom u službi podupiranja identitarnosti.[36]

Potreba za starinom i kontinuitetom nije dozvoljavala ni nastavak prikazivanja ranog srednjeg vijeka na Babićev način. Prvobitni tekst: "Slaveni su ovdje zatekli opustošenu i rijetko naseljenu zemlju. Na čitavom ovom području nije bilo nikakvih bitnijih ostataka ranije civilizacije" (I izdanje, 39) biva potpuno izmijenjen: "Slaveni su Bosnu zatekli dobro naseljenu Ilиro-Romanima, od kojih je ostalo mnogo tragova kulture i civilizacije" (II izdanje, 79). Izbačene su također i neke Babićeve opservacije koje su imale, prema sudu nove Redakcije, malo previše okusa marksizma u sebi, kao npr: "U okviru plemena i njihovih župa, povezanih već u jednu cjelinu, počelo je da se formira klasno društvo i stvaraju prvi elementi državne organizacije" (I izdanje, 39). Interesantno je da je u II izdanju potpuno odbačen termin bogumilstva, koji Babić ekstenzivno koristi u svom tekstu I izdanja.[37] Novi tekst spominje Crkvu bosansku "koja se razlikovala od drugih kršćanskih crkava" (II, 80), mada su i dalje bosanski krstjani uvrštavani u krug dualističkih heretika (II, 83). Postoji još nekoliko zanimljivih razlika, a i ove navedene dovoljne su da ilustriraju kako je zamišljeno da jedan enciklopedijski tekst proizvodi znanje o srednjovjekovnom periodu odgovarajućeg sadržaja za vrijeme kada je nastajao, čak i kada su oba izdanja enciklopedije nastala u okviru nominalno istog ideološko-političkog okvira.

Nakon opisanih epizoda iz 1940-ih i 1950-ih godina i naredno je desetljeće obilježeno neuspjelim sintetiziranjem bosanske historije. Naime, 1966. godine Komisija za istoriju CKSKBiH i Savjet za naučni rad SR BiH inicirali su savjetovanje *Pregled istoriografskog rada u Bosni i Hercegovini od 1945. do danas* (1966.), na kome su najpozvaniji stručnjaci sumirali razvoj

[36] Vezano za srednji vijek, ovi se procesi najbolje vide u pisanjima Muhameda Hadžijahića, Saliha Hadžialića, Envera Redžića, Smaila Balića i drugih.

[37] Mada se sama nikada nije bavila vjerskim temama u istraživanju srednjovjekovne Bosne, Desanka Kovačević-Kojić je uočila i kritizirala tu promjenu, koja je danas u nauci ipak potpuno odbačena neovisno od toga kako autori vide konfesionalnu realnost Crkve bosanske. D. Kovačević-Kojić, "Primjedbe na tekst", 262.

historiografije u svojim područjima.[38] Zbog naslova našeg pristupa treba spomenuti da su dio savjetovanja posvećen srednjovjekovnoj Bosni predstavili profesori sa Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Anto Babić i Desanka Kovačević-Kojić, iako on donosi samo jako sumirani pregled dotadašnjeg razvoja historiografije o ovoj temi, bez postavljanja budućih ciljeva, čak i u pogledu tematike istraživanja.[39] Ono što jeste važno je da se došlo do zaključka kako "Istorija Bosne i Hercegovine, uzeta u cjelini, do danas nije ispitana i proučena onako kako to zahtijeva istorijska nauka sa specijalnim obzirom da treba naporedo ispitivati sve periode i domene u njihovoj povezanosti i kontinuitetu. Od svih republika Jugoslavije Bosna i Hercegovina u tom pogledu stoji sigurno na posljednjem ili pretposljednjem mjestu".[40] Ovi su zaključci bili pokretačka ideja projekta pisanja *Istorije naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine*, započetog krajem 1966. godine. Projekat, koji je preuzela Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, trebao je da traje do 1975. godine, te da rezultira petotomnom sintezom cjelokupne prošlosti Bosne i Hercegovine. Evoluciju ovog projekta, od njegovih početaka do konačnog fijaska 1980-ih godina, dosta detaljno i na dokumentima bazirano obradio je M. Pelesić u već citiranom članku.[41] Iz njegovog pisanja jasno se vidi da je projekat imao podršku vladajućih struktura, te da njegovo finansiranje nije bilo problem. Međutim, ne možemo se posebno složiti s autorovim krajnjim zaključcima kako je cjelokupan projekat miniran od strane historičara srpske nacionalnosti u svrhu promoviranja druge paralelne sinteze – *Istorije srpskog naroda*, kao jednog oblika ispoljavanja velikosrpskog nacionalističkog projekta.

Postojanje velikodržavnih i nacionalističkih tendencija u društvu, pa i historiografiji, ne može se realno osporiti 1980-ih godina, no spomenuti

[38] Ovaj dokument je analiziran u članku: Muhidin Pelesić, "Manipulacije srpske istoriografije o Bosni i Hercegovini", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, br. 29, 367.

[39] Prilog je zasebno objavljen: Anto Babić – Desanka Kovačević-Kojić, "Prilog o historiografiji srednjovjekovne Bosne i Hercegovine", u: *Most*, Mostar: Podružnica pisaca Hercegovačko-Neretvanskog kantona, 2000, br. 131, 73–79.

[40] M. Pelesić, "Manipulacije srpske istoriografije o Bosni i Hercegovini", 370.

[41] Isto, 371–381.

projekat izrade sinteze tada je već dugo bio na izdisaju, dok se u početnim godinama njegovog razvoja iz dokumenata ne mogu identificirati bilo kakve organizirane opstrukcije. Uostalom, prilozi za srednjovjekovni i austrougarski dio uspješno su objavljeni u izdavačkoj djelatnosti ANUBiH, dok autori ostalih perioda nisu uspjeli da dovrše svoje obaveze iz brojnih, uglavnom ličnih razloga. Srednjovjekovni dio sastojao se od tri priloga – teksta Ante Babića, kojega je smrt spriječila da dovrši svoj možda i najkvalitetniji prilog o društvu srednjovjekovne Bosne, ekonomske historije obrađene od Desanke Kovačević-Kojić, te religiozne od strane Sime Ćirkovića.[42] Sva tri priloga vrhunske su kvalitete i imala su znatan utjecaj na

[42] *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, ur. Enver Redžić, Sarajevo: ANUBiH, 1987. Naslovi priloga: Anto Babić, "Uvod u istoriju srednjovjekovne bosanske države", 11-20; Anto Babić, "Društvo srednjovjekovne bosanske države", 21–83; Desanka Kovačević-Kojić, "Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države", 85–190; Sima Ćirković, "Bosanska crkva u bosanskoj državi", 191–254. U svom prikazu ovog izdanja Ignacij Voje ističe: "Pred dvema desetletjema je Akademija nauka i umjetnosti BiH na iniciativo društva zgodovinarjev BiH prevzela organizacijo pisanja zgodovine narodov in narodnosti BiH. (...) Do leta 1972 so sodelavci navedenih institucij in člani redakcije zbirali zgodovinsko gradivo v jugoslovanskih in tujih arhivih. Toda znanstvena obdelava zbranega gradiva in realizacija celotnega projekta ni potekala sinhronizirano in po zamišljeni intenzivnosti. (...) Čeprav je od projekta ostal le torzo, se je Akademija odločila, da tista dokončana ali delno dokončana poglavja, ki odgovarjajo postavljenim zahtevam in i kriterijem, objavi kot gradivo v dveh knjigah. (...) Tudi v tej nepopolni in nedokončani obliki je zapolnjena določena praznina vsajkar se tiče srednjeveške obravnave BiH. Nakazana so določena izhodišča za nadaljnje delo, prispevki pa predstavljajo model kako naj bi bila zgodovina BiH obdelana v celoti v obliki sinteze." Ignacij Voje, "Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987. 264 str. (Posebna izdanja, knjiga LXXIX: Odjelenje-društvenih nauka, knjiga 17.)", u: *Zgodovinski časopis*, Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987, br. 41, 736–740. U još dva interesantna osvrta na ovo izdanje autori su istakli nekoliko za našu temu zanimljivih opservacija. Boris Nilević piše: "Dugo Bosna čeka da se na sintetski način napiše njena preko hiljadu godina stara historija (...) Najviše 'sintetske sreće' od XIX stoljeća pa naovamo, imao je bosanski srednji vijek," Boris Nilević, "Put do sinteze. Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, ANUBIH, knjiga LXXIX, Svjetlost, Sarajevo 1987", u: *Odjek*, Sarajevo: Udruženje za očuvanje kulturne tradicije "Odjek", 1988, br. 41/19, 24–25; Dubravko Lovrenović pak daje iduću ocjenu: "Ovo je prvi pokušaj da se, u obliku sinteze, prikažu procesi koji su stajali u pozadini političkih zbivanja, a koji su ih značajem i složenošću uveliko nadmašivali." Дубравко Ловреновић, "А. Бабић – Д. Ковачевић-Којић – С. Ћирковић. *Прилози за историју Босне и Херцеговине*, I, Друштво и привреда средњовјековне босанске државе, Посебна издања АНУ БиХ, књига LXXIX, Одељење друштвених наука, књига 17,

buduća istraživanja ovih tema. Mnogo realniju procjenu propasti projekta *Istorije naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine* možemo dobiti ukoliko ga uporedimo s još jednim propalim sintetskim projektom koji se odvijao gotovo istovremeno s bosanskim: *Historijom naroda i narodnosti Jugoslavije*, koju su uglavnom pokretali historičari iz Hrvatske. Iako je ovaj projekat imenom modificirani nastavak ranijeg projekta *Historije naroda Jugoslavije*, on ni ovog puta nije uspio biti dovršen. Za oba projekta, kao preslikano, vrijedi slijedeći zaključak B. Jankovića: "Zbog toga projekt *Historije naroda i narodnosti Jugoslavije* nije samo primjer politički i ideološki poticanog historiografskog projekta već i primjer kako bez obzira na podršku 'odozgo' ti projekti nisu mogli biti realizirani bez adekvatnih reakcija samih povjesničara, čak i kada zajednica povjesničara dijeli načelni pristanak".[43]

Podrška koju su projekti očito imali od organa vlasti je ono što nas, u kontekstu teme, ponajviše i zanima. Naime, kontekst društvenih kretanja 1960-ih i 1970-ih godina i federalizacija Jugoslavije doveli su do sve izražajnijeg fenomena da su političke elite počele favorizirati političke, društvene i kulturne integritete pojedinačnih republika nasuprot jedinstvene federacije.[44] Ipak, još jedna sličnost u navedenim projektima, nimalo slučajna, govori o fazi u kojoj se taj proces decentralizacije našao. Naime, u sva tri projekta naslovna tema pisanja/istraživanja su "narodi i narodnosti", definirani kao nositelji ustavnosti još AVNOJ-evskim dogovorima, a ne same republike. Centralizam u Socijalističkoj Jugoslaviji još je u određenoj mjeri imao snage da inhibira isticanje posebnosti pojedinih republika, te je kao alternativu poticao projekte koji su se bavili narodima i narodnostima unutar njih. Za veću promjenu morao se čekati novi ustavni poredak koji je nastao 1974. godine.

Сарајево, 1987", у: *Годишњак Друштва историчара*, Сарајево: Друштво историчара Босне и Херцеговине, 1987, бр. 38, 141–144.

[43] B. Janković, *Mijenjanje sebe same*, 104–105.

[44] Dosta detaljnije o sociokulturnoj politici u SR Bosni i Hercegovini tokom 1960-ih i 1970-ih godina i tadašnjem političkom konceptu vidjeti u: Sabina Veladžić, "Kultiviranje sociokulturnoga identiteta Bosne i Hercegovine kroz jezičnu politiku 1965.–1973.", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, br. 53/3, 2021, 992–997.

Istraživački projekat "Društveni cilj XIII/2"

Početak 1980-ih godina doveo je do niza novih društvenih kretanja, a među njima se na historiografskom polju izdvaja istraživački projekat "Društveni cilj XIII". Osnovni cilj ovog projekta bilo je unapređenje razvoja niza naučnih oblasti, od kojih je historiografija bila pod rednim brojem 2. Glavni naručilac i finansijer projekta bila je Samoupravna interesna zajednica (SIZ) za nauku, a institucija preko koje se projekat realizirao bio je Institut za istoriju u Sarajevu. Kao neka vrsta uvoda u projekat januara 1982. godine organizirano je Savjetovanje o historiografiji, na kome je utvrđeno kako tadašnje stanje razvoja historiografije tako i potrebni budući pravci njenog razvoja.[45] Iako direktni produkti istraživačkog projekta "Društveni cilj XIII/2" nisu podrazumijevali nastanak jedinstvene sinteze o historiji Bosne i Hercegovine, ipak su zamišljeni u okviru tog krajnjeg cilja: "To je jedini put da se mogu donositi zaključci na osnovu činjenične nužnosti a ne na osnovu domišljanja i proizvoljnih teorija i jedna solidna pretpostavka za izradu istorije Bosne i Hercegovine kao cjelovitog sintetskog djela što treba da bude krajnji cilj izvedbenog projekta DC XIII2".[46] Stvarni je odnos prema toj ideji među historičarima možda bio drugačiji,[47] no, to za našu temu nije od izravnog značaja.

[45] Za srednjovjekovne teme važan je temeljni referat "srednji vijek" koji je predočila Desanka Kovačević-Kojić, kao i zabilježene i objavljene rasprave Pave Živkovića i Ignacija Voje. Većina prijedloga iznesenih na ovom Savjetu u pogledu budućih tematskih istraživačkih okvira bila je realizirana kroz ciljeve i teme projekta DC XIII/2. *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945–1982)*, ur. Nedim Filipović, Sarajevo: ANU BiH, 1983, 31–36, 126–131, 142–145.

[46] Arhiv Instituta za historiju (Dalje: AIH), *Rezime. Izvedbeni projekt istraživanja iz oblasti istorije Bosne i Hercegovine: Društveni cilj XIII/2*, 1986, 1.

[47] "Samo jedno obavještenje. Zaista je na više mjesta u ovome projektu rečeno da je cilj ovoga da bi se kasnije omogućila izrada jedne sinteze. To nije baš tako striktno i ozbiljno shvaćeno, ali mislilo se da će to, u stvari, pomoći da se rade takve sinteze, ali nikakav plan o sintezi ne postoji". Milorad Ekmečić, "Diskusija", u: *Naučno-stručni kolokvij o izvedbenom projektu Društvenog cilja XIII/2. Istraživanja iz oblasti istorije (Sarajevo, 3. jula 1986): Stenografske bilješke*, Sarajevo: ANUBiH, Naučne komunikacije VI – Odbor za istorijske nauke, 1986, 21.

Cjelokupan izvedbeni projekat sastojao se od srednjoročnog i dugoročnog dijela.[48] Srednjoročni program rada trebao je trajati 5 godina (1986–1991.) i sastojao se od 68 pojedinačnih projektnih zadataka, od čega je 12 bilo posvećeno srednjovjekovnom periodu. Učesnici ovog dijela Projekta bili su dva profesora s Filozofskog fakulteta u Sarajevu (dr. Marko Šunjić, dr. Desanka Kovačević-Kojić), zatim profesori s fakulteta u Beogradu, Ljubljani i Zadru (dr. Sima Ćirković, dr. Ignacij Voje, dr. Pavo Živković), dva asistenta sa FF u Sarajevu (mr. Dubravko Lovrenović i mr. Đuro Tošić), asistentica na Institutu za istoriju u Sarajevu (mr. Vojka Besarović-Džinić), asistent na Institutu za istoriju u Banjoj Luci (mr. Pejo Ćošković), kustos "Spomen parka" na Vracama (mr. Mladen Ančić), saradnica Muzeja grada Sarajeva (mr. Vesna Ašćerić) i profesor historije u srednjoj školi usmjerenog obrazovanja u Zenici (mr. Salih Jalimam).[49] Izvedbenim je projektom planirano da u Dubrovniku, Zadru, Splitu, Budimpešti, Zagrebu, Veneciji i Vatikanu istraživači borave ukupno 78 mjeseci, što je i tada moralo iznositi ogromnu sumu novca.[50]

[48] S obzirom na značaj ovog projekta za dalji razvoj bosanskohercegovačke historiografije zaista čudi činjenica da do sada nije prošao kroz detaljniju analizu kao cjelina, ili pak u svojim pojedinim dijelovima. Tek su se ponekada javljali usputni osvrti u sklopu širih tematskih okvira: "Ipak, prije nego otvorimo pitanje novih istraživačkih tema valjalo bi se osvrnuti na rezultate jednog poduhvata zasnovanog sredinom 80-ih godina i utvrditi koje su teme u to doba smatrane prioritetima i dokle se došlo u tim istraživanjima. Radi se o projektu nazvanom Društveni cilj XIII/2. Institut za istoriju je bio nosilac projekta, a u njegovoj realizaciji sudjelovala je gotovo cjelokupna tadašnja zajednica historičara u BiH, ali i neki istraživači iz drugih centara tadašnje Jugoslavije (Beograd, Ljubljana) ... Ukupno je bilo angažirano 86 istraživača, od toga 38 doktora historijskih nauka, 22 magistra, 21 asistent, 2 stručna savjetnika, 1 stručni saradnik i 1 dokumentarist ... Danas vidimo da je najviše knjiga objavljeno iz srednjovjekovne historije. Od planiranih 12 tema iz srednjovjekovne bosanske historije do danas je završeno 7 projekata i svi su objavljeni kao posebne knjige. Međutim, od ovih 7 samo su dva završena u planiranom roku do konca 1991. godine. S druge strane, najmanje tema je završeno iz razdoblja nakon 1945. godine (svega jedna tema je završena u predviđenom roku, a na nekima se još uvijek radi). Sve to govori da rokovi za izradu, uglavnom, nisu bili dovoljno dugi." Husnija Kamberović, "Opće napomene o problemima historije Bosne i Hercegovine", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, br. 35, 2006, 219–221.

[49] AIH, *Izvedbeni projekt*, 7–8.

[50] U današnjim okvirima, paušalna procjena je da bi samo boravak na ovim istraživanjima koštao preko 100.000 €.

ISTRAŽIVAČ	TEMA	REZULTAT
Marko Šunjić	Bosna i Venecija	objavljena monografija[51]
Mladen Ančić	Bosna i Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo u doba Anžuvinske vlasti (1300-1387)	odbranjena disertacija i objavljena monografija[52]
Dubravko Lovrenović	Bosna i Ugarska od 1387. do 1463.	odbranjena disertacija i objavljena monografija[53]

[51] Marko Šunjić, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, Sarajevo: HKD Napredak, 1996. Za našu temu zanimljiv je autorov osvrt iz Uvodne bilješke, na str. 8: "Kada sam, polovicom 1986. za tzv. Projekat društvenog cilja XIII/2, kod Republičke zajednice za nauku BiH, prijavio temu 'Bosna i Venecija, odnosi u XIV. i XV. st.', i dalje je izgledalo da bi takva monografija korisno popunila izvjesnu prazninu. Tada – koliko sam znao – nitko drugi nije ni pokazivao posebno zanimanje za ovaj problem. Nije se moglo znati da je dr. Bogumil Hrabak, profesor na novosadskom Filozofskom fakultetu, imao gotov, ali nepubliciran rad na istu temu. Tako je Republička zajednica za nauku prihvatila moju prijavu i unijela je u svoj program koji je odmah, sa nazivima tema i imenima obrađivača dostavljen mnogim institucijama kako bi bio dostupan svim jugoslavenskim istraživačima iz odgovarajućih znanstvenih oblasti. Mnogo kasnije, 1990., doznao sam da se i profesor Hrabak, sa zakašnjenjem, natjecao sa svojom temom, vjerojatno prešučujući da je već ima obrađenu. Pošto je sva procedura u propisanom roku već bila provedena, Hrabakova tema nije ni mogla biti prihvaćena. Neupućen u sve to, počeo sam nužne predradnje. Pošto sam i ranije radio u odgovarajućim arhivima, tada sam – samo radi dopune – na teret Republičke zajednice za nauku BiH, ponovno proveo četrdesetak dana na radu u Veneciji i bar dva puta toliko u Zadru. Trebao sam, prema ugovoru, svoj rad završiti i rukopis predati do kraja 1990., ali kako sam 1987. i 1988.g. teže poboljevao i dva puta operiran, poslovi su tekli usporenije pa mi je, razumijevanjem Zajednice, i rok za predaju pomjeren do kraja 1992.g.".

[52] Mladen Ančić, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i* Bosna u XIV. stoljeću, Zadar – Mostar: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru – Ziral, 1997. Tekst sa stranice 5: "Prije svega moram ovdje kazati kako knjige u ovom obliku i uradjene na temelju svih onih vrela koja su za nju korištena, ne bi bilo da od početka 1987. do kraja 1991. nisam radio na izradi kolektivnog projekta 'Društveni cilj SR BiH XIII', kako se to u ono doba nazivalo. Rad na tome projektu značio je, ni manje ni više, no ukupno preko četiri mjeseca arhivskih istraživanja u Povijesnom arhivu u Zadru, dva mjeseca arhivskih istraživanja u Povijesnom arhivu u Dubrovniku, šest tjedana arhivskih istraživanja u Državnom arhivu Madžarske u Budimpešti, petnaest dana arhivskih istraživanja u arhivima i knjižnicama u Splitu i Trogiru i mjesec dana istraživanja u arhivima i knjižnicama Zagreba. Dakako bez financijske podrške tadašnje 'S(amo-upravne) i(nteresne) z(ajednice) za nauku' ovakav bi istraživački zahvat doista bio nezamisliv, a zahvalnost koju i ovdje moram ponovno iskazati nema i ne može imati ikakav drugi (ideološki, nostalgičarski i sl.) motiv do čiste ljudske zahvalnosti što mi je omogućeno raditi!".

[53] Dubravko Lovrenović, *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosa*nska) 1387–1463, Sarajevo – Zagreb: Synopsis, 2006. Iz Predgovora, na str. 1: "Najveći dio materijalne osnove

Pavo Živković	Bosna i Despotovina	nije dovršeno[54]
Ignacij Voje	Poslovanje dubrovačkih trgovačkih društava u Bosni i Hercegovini od XIV. do sredine XIV. vijeka	objavljena monografija[55]
Desanka Kovačević-Kojić	Stanovništvo Srebrenice	objavljena monografija[56]
Vojka Besarović	Stranci u Bosni u srednjem vijeku	nije dovršeno
Pejo Ćošković	Ustrojstvo "crkve bosanske" i njena uloga u XV. stoljeću	odbranjena disertacija i objavljena monografija[57]
Salih Jalimam	Djelatnost dominikanaca na teritoriji srednjovjekovne Bosne	odbranjena disertacija i objavljena monografija[58]

neophodne za pokrivanje troškova putovanja i istraživanja osiguran je u okviru 'Projekta društvenog cilja XIII/2'. Samoupravne interesne zajednice za nauku SR BiH. Dva boravka u Budimpešti u trajanju od nekoliko mjeseci – prvi zahvaljujući stipendiji mađarske vlade, drugi u okviru spomenutog projekta omogućila su prikupljanje izvorne građe mađarske provenijencije rasute po brojnim zbirkama objavljenih izvora, kao i odgovarajuće inozemne literature. Ugodna mi je dužnost zahvaliti se svima koji su omogućili realizaciju ovih studijskih boravaka".

[54] O sudbini ovog projekta saznajemo iz dokumenta – AIH, *Dopuna plana rada naučnih saradnika Instituta za istoriju u Sarajevu na Projektu DC XIII/2 za 1991. godinu,* (18. 12. 1991.). "Aktiviranje rada na temi 'Bosna i Despotovina', koju je po Izvedbenom projektu DC XIII/2 (tematska oblast srednji vijek) trebalo da obradjuje prof. dr. Pavo Živković. Istraživanja na ovoj temi nisu obavljena jer je prof. Pavo Živković prešao na rad na Filozofski fakultet u Zadru, te je vratio primljena sredstva. Za novog istraživača ove teme izabrana je prof. Željka Vrdoljak za vrijeme 1991–1995. godina. Rad na temi prof. Vrdoljak će obavljati uz poslove bibliotekara, te predlažemo da se tretira prva faza rada 1402–1427. godina". Tema nije ni tada obrađena, nego godinama kasnije u obliku doktorske disertacije i monografije, ali bez bilo kakve veze sa Projektom DC XIII/2: Enes Dedić, *Bosansko Kraljevstvo i Srpska Despotov*ina (1402–1459), Sarajevo: Institut za historiju, 2021.

[55] Ignacij Voje, *Poslovna uspešnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku*, Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2003. Ne tvrdimo da je ova monografija direktni produkt rada na Projektu DC XIII/2, budući je nakon podnošenja teksta na ekspertsku ocjenu dr. Vojeu dopisom doznačeno da " ... rezultati vaših istraživanja na radu na gore spomenutom znanstvenom programu mogu se objaviti kao članak u odgovarajućem istorijskom časopisu". AIH, Gosp. prof. dr I*gnacij Voje*, 27. 5. 1991.

[56] Десанка Ковачевић-Којић, *Средњовјековна Сребреница XIV–XV вијек*, Београд: САНУ, 2010.

[57] Pejo Ćošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2005.

[58] Salih Jalimam, *Djelatnost dominikanaca u srednj*ovjekovnoj Bosni, Tuzla: IPP Hamidović, 1999.

Sima Ćirković	Bosanska Posavina u srednjem vijeku	nije dovršeno[59]
Vesna Aščerić	Sarajevo i njegova okolina u XV vijeku	odbranjena disertacija i objavljena monografija[60]
Đuro Tošić	Trebinjska oblast	odbranjena disertacija i objavljena monografija[61]

Dugoročni program u okviru Projekta DC XIII/2 planiran je da se ostvari do 2000. godine, no nikada nije zaživio uslijed raspada Jugoslavije i posljedičnih ratova. On je obuhvatio 5 tema: Selo u XV vijeku, Migracije, Djelovanje Katoličke crkve u Bosni, Vlasi, Mostar i okolina,[62] te završni projekat formiranja Zbirke izvora za istoriju srednjovjekovne bosanske države.[63] Iz sjednice SIZ-a za nauku, održane 26. decembra 1990. vidljivo je da je za pet projekata iz srednjoročnog programa produžen rok do različitih termina u 1992. godini,[64] dok je oktobra 1991. svoje izvještaje podnijelo osmero učesnika projekta.[65]

Iako nije rezultirao stvaranjem sinteze o bosanskoj historiji, utjecaj ovog projekta na historiografiju o Bosni općenito je ogroman, gotovo

[59] Tema je obrađena od strane druge autorice, također bez veze sa projektom DC XIII: Јелена Мргић, *Северна Босна 13–16. век*, Београд: Историјски институт, 2008.

[60] Vesna Mušeta-Aščerić, *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću – između za*pada i istoka, Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2005.

[61] Ђуро Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд: Историјски институт, 1998.

[62] Ove su teme i danas uglavnom neobrađene, s izuzetkom odnosa Bosne sa samim vrhom Katoličke crkve, što je obrađeno u disertaciji koja trenutno čeka svoje objavljivanje: Dženan Dautović, "Bosna i Rimska kurija u srednjem vijeku", (odbranjena doktorska disertacija – neobjavljeno), Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, 2017, te teme o Vlasima koja nema monografsku obradu, ali su razni njeni segmenti obrađivani u nizu članaka prof. dr. Esada Kurtovića.

[63] AIH, *Izvedbeni projekt*, 41–43.

[64] AIH, *Naučni programi u okviru DC XIII/2 za koje su produženi rokovi predaje završnih izvještaja (bez dodatnih sredstava)* – Kovačević-Kojić i Ćirković do 31. 3. 1992; Šunjić i Aščerić do 30. 6. 1992; te Lovrenović do 31.12.1992. Ranije je produžen rok za predaju projekta i M. Ančiću do 31. decembra 1991. AIH, *Naučni programi u okviru DC XIII/2 za koje su produženi rokovi predaje završnih izvještaja (sa dodatnim sredstvima)*.

[65] AIH, *Izvještaj o toku realizacije i ostvarenim rezultatima multidisciplinarnih istraživanja u okviru Društvenih ciljeva (DC)*, Sarajevo, oktobra 1991: Šunjić, Ančić, Lovrenović, Ćošković, Jalimam, Tošić, Voje i Kovačević-Kojić.

nemjerljiv.[66] Pobliže smo se osvrnuli samo na monografije o srednjovjekovnoj prošlosti proizašle iz ovog projekta, a kada njima pribrojimo još neka od djela iz drugih oblasti, vidimo da bi poznavanje bosanskohercegovačke prošlosti bez istraživanja provedenih projektom DC XIII/2 bilo daleko siromašnije.[67] Kada znamo šta je uslijedilo, tj. kakav je odnos vladajućih

[66] "Усвајање овог програма и рад на његовој реализацији у оквиру друштвених циљева који је иницирао и финанцирао тадашњи СИЗ науке БиХ био је далекосежно значајан. Тиме су били створени бољи услови за рад на бројним научним програмима. То је отворило, опћенито, бољу перспективу за развој науке уопће у Босни и Херцеговини. Тако је и рад на задацима ДЦ 13/2 унио доста новог и подстицајног у области историографије. Захваљујући управо таквој новој оријентацији никада дотада није се окупио и мобилизирао толики број истраживача-историчара и то не само с подручја наше републике, на истраживању н изради низа научних задатака, чије ће успјешно завршавање представљати прави преокрет у овој научној области у Босни и Херцеговини. Успјешна реализација задатака у току средњорочног програма из ДЦ 13/2 обогатила је нашу историјску науку до завидне висине, јер је за само пет година написано много чланака, расправа, студија, завршена је или је у завршној фази израда низа вриједних монографија о важним научним питањима из прошлости Босне и Херцеговине. ... Било је појединачних случајева да се преамбициозно планирало у истраживању ван земље, а да се претходно није довољно испитало шта ће такво истраживање донијети. И у формулисању тема из појединих пројеката долазила је до изражаја неодмјереност и неримјереност могућностима истраживача. Отуда и захтјеви појединих истраживача за пролонгирањима рока, јер се у задатих пет година рада није такав пројекат могао реализовати. ... Доста слабости произилазило је и из претходно утврђене методологије рада коју је конципирао ранији СИЗ науке. У то је унесено доста непотребног администрирања (поменимо само три самоуправна органа који су усвајали извјештаје и сл., а да и не помињемо дугу временску процедуру оцјењивања годишњих извјештаја од стране експерата СИЗ-а науке). Мислим да на челу СИЗ-а науке није била довољно концилијантна личност која је била упућена у све ове финесе научног рада, посебно из области хуманистичких дисциплина. Био је више склон административном рјешавању спорних питања." Нусрет Шехић, "О значају, резултатима и пропустима у петогодишњем раду (1986-1991) на истраживању историје из Програма Друштвеног циља 13/2", у: *Прилози*, Сарајево: Институт за историју, бр. 27, 1991, 205–209.

[67] Spomenimo samo: Ahmed Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831 do 1832. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1996; Isti, *Sumarni popis Bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine*, Mostar: Islamski kulturni centar, 2008; Ismet Kasumović, Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave, Mostar: Islamski kulturni centar, 1999; Kemal Hrelja, *Kako je živio narod. Bosna i Hercegovina 1918-1941*, Sarajevo: Bosanska knjiga, 1994; Senija Milišić, *Kulturna djelatnost u Bosni i Hercegovini: 1945-1950*, Sarajevo: Zalihica, 2012; Tomislav Išek, *Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902. – 1918.)*, Sarajevo: Institut za istoriju – HKD Napredak, 2002.

struktura prema istraživačkim projektima u oblasti historiografije nakon Odbrambeno-oslobodilačkog rata 1992–1995, možemo samo zaključiti da je bio uhvaćen posljednji voz i da bi okolnosti iz 21. stoljeća zahtijevale decenije i decenije čekanja i osiguravanja sitnih materijalnih podrški, kakve se gotovo isključivo mogu očekivati u današnjem vremenu, da bi se ostvarili ciljevi kakvi jesu preko projekta DC XIII/2.

Navedeni, moglo bi se reći i izvanredni rezultati projekta DC XIII/2 neminovno nas vode ka traženju uzroka zašto je baš on uspio, dok su ranije spominjani projekti, kako smo vidjeli, doživjeli fijasko. Prvi, a vjerovatno i najvažniji razlozi nalaze se u samim historičarima koji su bili uključeni u projekat. Do 1980-ih godina u Bosni su već bile stasale najmanje tri generacije profesionalnih povjesničara, te se time dosegla i kritična brojka ljudi koji bi svojim radom iznijeli jedan ovakav projekat. Jako je važno, gotovo presudno bilo i to što se angažman ovih historičara nije odnosio na pisanje sinteze, nego pisanje zasebnih studija. Sinteza bi podrazumijevala zajedničke napore na jednoj usko definiranoj temi, što neminovno vuče potrebu za hijerarhijom u organizaciji rada, a što je, opet neminovno, jako često izvor pojave nesuglasica među učesnicima uslijed pojave poznate akademske boljke strašnih razmjera – narcisoidne sujete. Druga stvar je što bi rad na eventualnoj sintezi autorima gotovo sigurno bio sekundarna obaveza u odnosu na istraživanja i publiciranja koja su morali da obave prirodom svojih poslovnih pozicija ili ambicija. Zasebne teze su ili uklopljene u već postojeće pojedinačne istraživačke projekte, ili su pak postale glavna obaveza mlađih istraživača u ostvarenju konačnog cilja – odbrane doktorske disertacije. Na taj je način dinamika niza zasebnih, dobro motiviranih pregalaštava objedinjena u dobre rezultate cijelog projekta.

Drugi razlozi kriju se u povoljnom kontekstu vremena kada je sam Projekat pokrenut.[68] Glavna karakteristika tog konteksta je u ustavnom uređe-

[68] Širu sliku o kontekstu 1980-ih godina potražiti kod: Dušan Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita, 1980-1985*, Zagreb: Globus, 1986. Više specijalizirani osvrt, baziran na istraživanju diskurzivnih praksi proizašlih iz jačeg idejnog preusmjeravanja osnovnih stavova srpske inteligencije: Sabina Veladžić, "Diskurzivne prakse srpske kulturne inteligencije i proizvodnja društveno-političke kri-

nju SFRJ nakon donošenja novog Ustava 1974. godine. On je "definitivno Jugoslaviju izveo na put konfederalizacije, s obzirom da je uveden konsenzus republika i pokrajina prilikom odlučivanja, a legalizirano je pravo na samoopredjeljenje i odcjepljenje".[69] Velike ovlasti koje su republike dobile ovim Ustavom, značile su i potpunu autonomiju u pogledu ulaganja u sport, kulturu, nauku i druge segmente društvenog života – formirana je nova politika, "novi proces koji je pokrenuo republički politički vrh, a implementirala kulturna inteligencija, s ciljem oblikovanja institucionalnih znanja o povijesnom (i) kulturnom identitetu bosanskohercegovačkoga društva u njegovoj ukupnosti".[70] Prof. dr. Mladen Ančić, jedan od rijetkih danas živih i u nauci aktivnih sudionika projekta DC XIII/2, nam je u razgovoru potvrdio ovakva razmišljanja, te je upotrijebio jednu zanimljivu paralelu: podizanje zgrada Vlade i Skupštine SR BiH na Marin Dvoru bilo je jedan oblik spomenutog procesa, a drugi, s njim paralelan bila je realizacija projekata Društvenih ciljeva. Upravo u tom jačanju republika i posljedičnom "federiranju federacije",[71] vidimo i razloge zašto su neke teme na koje se nije sa simpatijama ranije gledalo, postale primarni interesi istraživanja.[72] Tu prije svega mislimo na odnose, u konkretnom slučaju Bosne, s drugim vanjskopolitičkim faktorima u starijim periodima prošlosti.

ze kroz i unutar Saveza književnika Jugoslavija tokom 1985. godine", u: *Historijski pogledi*, Tuzla: Centar za istraživanje moderne i savremene historije, br. 11, 2024, 214–257.

[69] Dževad Drino, "Ustav SFRJ iz 1974. godine – otklon ili povratak AVNOJ-u?", u: *Зборник радова Устав СФРЈ из 1974. године – 50 година касније*, ur. Јелена Вучковић, Крагујевац: Правни факултет Универзитета у Крагујевцу – Институт за правне и друштвене науке, 2025, 213. Pogledati i Zdravko Tomac, "Jugoslavenski federalizam", u: *Politička misao*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1986, br. XXIII/3, 4–14.

[70] S. Veladžić, "Kultiviranje sociokulturnoga identiteta Bosne i Hercegovine kroz jezičnu politiku 1965. – 1973.", 989.

[71] Termin posuđen iz knjige: D. Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, 20.

[72] U analizi sličnih promjena u hrvatskoj historiografiji ovog vremena B. Janković potencira i uticaj koji su na domaće historičare imali francuski historičari škole Anala. B. Janković, *Mijenjanje sebe same*, 64–72. Međutim, na primjeru Bosne, pogotovo bosanskohercegovačke medievistike, takav uticaj ne možemo prepoznati. Prije svega, bosanski medievisti su se i ranije, silom prilika uslijed ogromnog uništenja dokumenata i poluprisilne orijentacije na fondove Dubrovačkog arhiva, bavili temama iz privredne historije, historije svakodnevnice i sl.

Nacionalni identiteti koji su se, kao prateća anomalija, razbuktali paralelno sa dodatnom federalizacijom SFRJ i rastom autonomije republika, doveli su do znatno većeg angažiranja historiografije, uključujući i medievistiku. Vidjeli smo u jednom od ranije spomenutih primjera kako 800. godišnjica izdavanja povelje bana Kulina nije izazvala velike emocije u Bosni i Hercegovini. Istovremeno, u istoj se godini u susjednoj SR Srbiji obilježavala 600. godišnjica Bitke na Kosovskom polju, koja je u javnosti, institucijama, pa i pojedinim akademskim krugovima uzrokovala pravi ideološki inferno. Ćirković je u članku iz maja 1989. godine osjetio da bi se to koketiranje historiografije i ideologije itekako moglo oteti kontroli: "Pred sadašnju šestu stogodišnjicu iz dubokih i razgranatih korena tradicija o kosovskoj bici izdanci izbijaju na raznim mestima i još je rano nagađati o tome u šta će se razviti i kakve će plodove dati".[73] Samo godinu dana kasnije, proglašenje godine sv. Save i zvanično je proklamiralo novu nacionalnu ideologiju srpske politike, čije su konačne i kobne posljedice gotovo odmah bile vidljive.[74]

Zaključak

Sagledani primjeri govore o različitim aspektima odnosa historiografske struke u Bosni i Hercegovini s institucijama moći, koje su tada bile u rukama socijalistički orijentiranih političara, a koji su od 1960-ih godina postali pronosiocima svojevrsnog bosanskog socio-kulturnog nacionaliz-

[73] Sima Ćirković, "Od bitke do jubileja: Kosovo 1389–1989", u: Sima M. Ćirković, Živeti sa istorijom, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2020, 170–173. Danas, kada znamo svu toksičnost tih plodova, mitomanija oko kosovske bitke jedno je od najplodnijih tema istraživanja zloupotrebe historiografije o srednjem vijeku na Balkanu, zarad službe nacionalnoj ideologiji. Cf. Jasna Dragović-Soso, *'Saviours of the Nation'. Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, Montreal – Kingston: McGill-Queen's University Press, 2002, 115–160; Ivan Čolović, *Smrt na Kosovu polju*, Beograd: XX vek, 2016.

[74] O razornim posljedicama koje je ova mitološka konstrukcija imala u formiranju velikosrpskih ambicija, a posljedično i brojnih zločinačkih pohoda u ratovima 1990-ih Cf. Edin Omerčić, *Brzina mraka. Politička djelatnost Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini od 1989. do 1996.*, Sarajevo: Institut za historiju, 2024.

ma. Historiografija je bez sumnje bila rado korištena u ideološke svrhe od centara moći, njezin medievistički dio prilično manje, no, kao i u drugim političkim sistemima, emocijama impregnirani odnos struke i politike često je bio jako blizak. Nije taj odnos automatski morao biti negativan, mogli smo vidjeti i primjere kada su političke institucije osigurale sve preduvjete za ozbiljne historiografske projekte, no, struka tada nije mogla odgovoriti zbog svojih boljki i nedovoljno dosegnutog razvitka. Kada su se konačno poklopile kako povoljne političke prilike, tako i spremnost akademske zajednice da odgovori izazovima, pokrenut je jako ozbiljan istraživački projekat kojem bi mogle da zavide i daleko razvijenije sredine. Zbog potpunog kraha političke situacije, nastalog krvavim raspadom Jugoslavije i ratovima na njenom području izazvanim prije svega hegemonističkim i velikodržavnim ambicijama iz Srbije, konačne posljedice ovog projekta počele su da se vide tek godinama, pa i decenijama kasnije, kada su se studije zasnovane na istraživanju u okviru projekta DC XIII/2 počele objavljivati.

Iako ni ovim prilogom nije sagledan utjecaj marksističkog shvatanja historijskih procesa, ipak možemo doći do zaključka da razvoj bosanskohercegovačke historiografije nije posebno ovisio o hirovima i prohtjevima političkih agendi, kako institucionalnih tako ni pojedinačnih. Sličan se odnos zadržava i na kraju ovog razdoblja, kada raspad socijalističkog društvenog sistema biva sve vidljiviji i neizbježniji. Ni u takvim uslovima nove ideologije nisu svoje ispoljavanje ostvarile preko zvaničnih medievističkih institucija i istraživača, nego je radikaliziranje i mobiliziranje javnih masa protjecalo kroz druge medije, sve do erupcije početkom 1990-ih.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo,

– fond: Komisija CKSKBiH za istoriju

Arhiv Instituta za historiju (AIH), Sarajevo,

– fond: Društveni cilj XIII/2

Knjige

Ančić, Mladen, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*, Zadar – Mostar: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru – Ziral, 1997.

Antolović, Michael, *Dijalog s povodom 8: Intelektualna autobiografija i historijska antropologija Arona Gureviča*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2015.

Babić, Anto, *Istorija naroda Jugoslavije. Dio 1*, Sarajevo: Svjetlost, 1946, 1947, 1948.

Banerji, Arup, *Writing History in the Soviet Union. Making the Past Work*, London – New York: Routledge, 2018, 38–45.

Bilandžić, Dušan, *Jugoslavija poslije Tita, 1980–1985*, Zagreb: Globus, 1986.

Ćošković, Pejo, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2005.

Čolović, Ivan, *Smrt na Kosovu polju*, Beograd: XX vek, 2016.

Dragović-Soso, Jasna, *'Saviours of the Nation'. Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, Montreal – Kingston: McGill-Queen's University Press, 2002.

Duranović, Amir, *Povijest, historija, historiografija*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020.

Đurović, Smiljana, *Marksistička istorioriografska škola Pokrovskog,* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1977.

Historija naroda Jugoslavije I, Zagreb: Školska knjiga, 1953.

Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990 – 2000, ur. Enver Redžić, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2003.

Jalimam, Salih, *Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni*, Tuzla: IPP Hamidović, 1999.

Janković, Branimir, *Mijenjanje sebe same. Preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Zagreb: Srednja Europa, 2016.

Kamberović, Husnija, *Historiografija u Bosni i Hercegovini u službi politike*, Zagreb: Srednja Europa, 2012.

Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960)*, Zagreb: Srednja Europa, 2012.

Kovačević-Kojić, Desanka, *Srednjovjekovna Srebrenica XIV–XV vijek,* Beograd: SANU, 2010.

Kuljić, Todor, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.

Lilly, Carol S., *Power and Persuasion. Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944-1953*, Boulder: Westview Press, 2001.

Lovrenović, Dubravko, *Na kliništu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387-1463*, Sarajevo – Zagreb: Synopsis, 2006.

Marxist History-writing for the Twenty-first Century, ur. Chris Wickham, Oxford: Oxford University Press, 2007.

Marxist Historiographies. A Global Perspective, ur. Q. Edward Lang – Georg G. Iggers, London – New York: Routledge, 2016.

Marxism and Medieval Studies. Marxist Historiography in East Central Europe, ur. Martin Nodl, Piotr Węcowski, Dušan Zupka, Leiden – Boston: Brill, 2024.

Mušeta-Aščerić, Vesna, *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću – između zapada i istoka*, Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2005.

Najbar-Agičić, Magdalena, *Radi se o časti hrvatske nauke ... Rasprave o hrvatskoj povijesti ranoga srednjeg vijeka za Historiju naroda Jugoslavije (1949–1950),* Zagreb: Srednja Europa, 2013.

Naučni skup Historiografija u Bosni i Hercegovini od 1990. do 2003. godine, ur. Adnan Huskić – Husnija Kamberović, Sarajevo: Friedrich Naumann Stiftung, 2003.

Omerčić, Edin, *Brzina mraka. Politička djelatnost Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini od 1989. do 1996.*, Sarajevo: Institut za historiju, 2024.

Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, ur. Enver Redžić, Sarajevo: ANUBiH, 1987.

Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine: (2001 – 2017), ur. Dževad Juzbašić – Zijad Šehić Vol. 1–2, Sarajevo: ANUBiH, 2020.

Ramšak, Jure, *(Samo)upravljanje intelekta. Društvena kritika u kasnosocijalističkoj Sloveniji*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2022.

Reynolds, David A. J., *Revisiting History in Communist Europe. Constructing Counter-Revolution in 1956 and 1968*, London: Anthem Press, 2020.

Redžić, Enver, *Ante Babić – čovjek i djelo – (1899–1974)*, Sarajevo: ANUBiH, 2001.

Roberts, Geoffrey, *Stalin's Library. A Dictator and his Books*, New Haven: Yale University Press, 2022.

Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945–1982), ur. Nedim Filipović, Sarajevo: ANU BiH, 1983.

Johnson, A. Ross, *The Transformation of Communist Ideology: The Yugoslav Case, 1943–1953*, Cambridge: The MIT Press, 1972.

Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1989.

Stanković, Đorđe, Ljubodrag Dimić, *Istoriografija pod nadzorom. Prilozi istoriji istoriografije I,* Beograd: Službeni list SRJ, 1996.

Šunjić, Marko, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, Sarajevo: HKD Napredak, 1996.

Tošić, Đuro, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, Beograd: Historijski institut, 1998.

Voje, Ignacij, *Poslovna uspešnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku*, Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2003.

What's Left of Marxism. Historiography and the Possibilities of Thinking with Marxian Themes and Concepts, ur. Benjamin Zachariach, Lutz Raphael, Brigitta Bernet, Oldenbourg: De Gruyter, 2020.

Članci

Ančić, Mladen, "Neuspjela emancipacija. Hrvatska akademska historiografija i parcijalna kolektivna pamćenja", u: *Hercegovina*, Mostar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, 2022, br. 8, 179–251.

Babić, Anto, "Uvod u istoriju srednjovjekovne bosanske države", u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, ur. Enver Redžić, Sarajevo: ANUBiH, 1987, 11–20.

Babić, Anto, "Društvo srednjovjekovne bosanske države", u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, ur. Enver Redžić, Sarajevo: ANUBiH, 1987, 21–83.

Babić, Anto – Desanka Kovačević-Kojić, "Prilog o historiografiji srednjovjekovne Bosne i Hercegovine", u: *Most*, Mostar: Podružnica pisaca Hercegovačko-Neretvanskog kantona, 2000, br. 131, 73–79.

Budak, Neven, "Post-socialist Historiography in Croatia since 1990", u: *(Re)Writting History – Historiography in Southeast Europe after Socialism*, ur. Ulf Brunnbauer, Berlin: LIT Verlag, 2004, 128–164.

Ćirković, Sima, "Srednjovekovna Bosna u delu Ante Babića", u: Anto Babić, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo: Svjetlost, 1972, 5–8.

Ćirković, Sima, "Bosanska crkva u bosanskoj državi", u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, ur. Enver Redžić, Sarajevo: ANUBiH, 1987, 191–254.

Ćirković, Sima, "Metodološki problemi proučavanja srednjovjekovne srpske istorije", u: *O istoriografiji i metodologiji*, Beograd: Istorijski institut, 2007, 207–214.

Ćirković, Sima, "Od bitke do jubileja: Kosovo 1389–1989", u: Sima M. Ćirković, Živeti sa istorijom, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2020, 170–173.

Dautović, Dženan, "Mapiranje ideologija u historiografiji o srednjovjekovnoj Bosni", u: *Preporodov Journal*, Zagreb: KDBH Preporod, br. 208–209, 65–73.

Drino, Dževad, "Ustav SFRJ iz 1974. godine – otklon ili povratak AVNOJ-u?", u: *Zbornik radova Ustav SFRJ iz 1974. godine – 50 godina kasnije*, ur. Jelena Vučković, Kragujevac: Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu – Institut za pravne i društvene nauke, 2025, 211–222.

Đilas, Milovan, "O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu", u: *Komunist*, Beograd: Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije, 1949, br. 3/1, 57–82.

Ekmečić, Milorad, "Diskusija", u: *Naučno-stručni kolokvij o izvedbenom projektu Društvenog cilja XIII/2. Istraživanja iz oblasti istorije (Sarajevo, 3. jula 1986): Stenografske bilješke*, Sarajevo: ANUBiH, Naučne komunikacije VI – Odbor za istorijske nauke, 1986, 21.

Filippov, Igor, "The Notion of Feudalism in Russian Historiography", u: *El temps i l'Espai del Feudalisme*, ur. Flocel Sabaté – Joan Farré, Lleida: Pagès editors, 2004, 149–165.

Filipović, Muhamed, "Oblast historije i historiografije u EJ – Bosna i Hercegovina", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1986, br. 21, 300–312.

Kalous, Antonin, "Medieval Research in the Czech Republic", u: *Annual of Medieval Studies at CEU*, Budapest: The Central European University, 2009, br. 15, 213–219.

Kamberović, Husnija, "Opće napomene o problemima historije Bosne i Hercegovine", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, br. 35, 2006, 217–222.

Katz, Vera, "Pokušaj marginaliziranja intelektualaca u Bosni i Hercegovini", u: *Zbornik radova Jugoslavija, poglavlje 1980-1991*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021, 657–683.

Kazhdan, Alexander, "Soviet Studies on Medieval Western Europe: A Brief Survey", u: *Speculum,* Chicago: The University of Chicago Press, 1982, br. 57/1, 1–19.

Kovačević-Kojić, Desanka, "Primjedbe na tekst 'Srednjovjekovna bosanska država'", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1986, br. 21, 261–262.

Kovačević-Kojić, Desanka, "Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države", u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, ur. Enver Redžić, Sarajevo: ANUBiH, 1987, 85–190.

Kurtović, Esad, "Anto Babić 1899. – 1999. (Povodom stogodišnjice rođenja)", u: *Bosna franciscana*, Sarajevo: Franjevačka teologija, 2000, br. 13, 241–257.

Lovrenović, Dubravko, "A. Babić – D. Kovačević-Kojić – S. Ćirković, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine,* I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, Posebna izdanja ANU BiH, knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 17, Sarajevo, 1987", u: *Godišnjak društva istoričara*, Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, 1987, br. 38, 141–144.

Lovrenović, Dubravko, "Od bogumilskog mita do hegemonističkih pretenzija (Povijest jedne krivotvorine: od biskupa Nikole Modruškog do akademika Muhameda Filipovića)", u: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, ur. Marko Karamatić, Sarajevo: Franjevačka teologija, 2008, 169–303.

Lovrenović, Dubravko, "Bosanski mitovi", u: *Bosanska kvadratura kruga*, Sarajevo – Zagreb: Synopsis, 2012, 215–247.

Nilević, Boris, "Put do sinteze. Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, ANUBIH, knjiga LXXIX, Svjetlost, Sarajevo 1987", u: *Odjek*, Sarajevo: Udruženje za očuvanje kulturne tradicije "Odjek", 1988, br. 41/19, 24–25.

Pelesić, Muhidin, "Manipulacije srpske istoriografije o Bosni i Hercegovini", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, br. 29, 367–404.

Rabić, Nedim, "In Search of an Acceptable Past: The Bosnian Middle Ages and National Ideologies", u: *Balkan Historiographical Wars: The Middle Ages*, ur. Diana Mishkova, Roumen Daskalov, Cham: Palgrave Macmillan, 2025, 275–317.

Šehić, Nusret, "O organizaciji rada i metodologiji izrade jedinice Bosna i Hercegovina", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1986, br. 21, 282–285.

Šehić, Nusret, "O značaju, rezultatima i propustima u petogodišnjem radu (1986-1991) na istraživanju istorije iz Programa Društvenog cilja 13/2", u: *Prilozi,* Sarajevo: Institut za istoriju, br. 27, 1991, 205–209.

Šidak, Jaroslav, "Bilješke", u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 1949, br. II/1-4, 373–375.

Tomac, Zdravko, "Jugoslavenski federalizam", u: *Politička misao*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1986, br. XXIII/3, 4–14.

Veladžić, Sabina, "Kultiviranje sociokulturnoga identiteta Bosne i Hercegovine kroz jezičnu politiku 1965. – 1973.", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, br. 53/3, 2021, 989–1021.

Veladžić, Sabina, "Diskurzivne prakse srpske kulturne inteligencije i proizvodnja društveno-političke krize kroz i unutar Saveza književnika Jugoslavija tokom 1985. godine", u: *Historijski pogledi*, Tuzla: Centar za istraživanje moderne i savremene historije, br. 11, 2024, 214–257.

Voje, Ignacij, "Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987. 264 str. (Posebna izdanja, knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 17.)", u: *Zgodovinski časopis*, Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987, br. 41, 736–740.

Wickham, Chris, "Memories of Underdevelopment: What Has Marxism Done for Medieval History, and What Can It Still Do?", u: *Marxist History-writing for the Twenty-first Century*, ur. Chris Wickham, Oxford: Oxford University Press, 2007, 32–48.

Doktorske disertacije

Dautović, Dženan, "Bosna i Rimska kurija u srednjem vijeku", (odbranjena doktorska disertacija – neobjavljeno), Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, 2017.

Najbar-Agičić, Magdalena, *Hrvatska historiografija 1945–1960. Ideološki okvir i putovi razvoja*, (odbranjena doktorska disertacija), Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, 2011.

INSTITUTIONAL SHAPING OF KNOWLEDGE ON MEDIEVAL BOSNIA DURING THE SOCIALIST ERA, WITH SPECIAL REFERENCE TO THE RESEARCH PROJECT "SOCIAL GOAL XIII/2"

Summary

The primary aim of this article is to examine the development of historical scholarship on medieval Bosnia during the period from 1945–1992, that is, under the socialist regime of the Second Yugoslavia. Particular attention is devoted to the mechanisms through which ruling structures, via their institutional apparatuses, sought to shape formal research and publishing projects related to Bosnia's medieval past. The focus on the medieval period stems both from the author's initial scholarly orientation and from the inherent specificity and ideological receptiveness of this era to various political concepts that have emerged, vanished, and re-emerged throughout the latter half of the 19th century, the 20th century, and the early decades of the 21st century. The study employs a predominantly comparative-analytical methodology. The findings reveal notable parallels in the institutional influence on historical scholarship across other Yugoslav republics, with one key distinction: in Bosnia, at least at the level of professional engagement with the medieval period and institutional attitudes toward it, there was no discernible transformation into a state-sponsored nationalist ideology of an obsessive character, as was the case, for example, in Serbia, at least not until the 1990s. A focused analysis of the research initiative "Social Goal XIII/2" demonstrates how significant scholarly outcomes in the field of history can be achieved when the developmental agendas of governing structures align with the professional ambitions of a critical mass of academic researchers.

Original scientific paper
UDK: 323+930 (497.6) " 18/19 "
DOI: 10.51237/issn.2774-1180.2025.24.247

PETROVIĆ PROTIV EKMEČIĆA: ANTIIMPERIJALIZAM I BRATSTVO I JEDINSTVO U BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ SOCIJALISTIČKOJ HISTORIOGRAFIJI NA PRIMJERU TUMAČENJA HISTORIJSKOG ZNAČAJA I KARAKTERA OTPORA AUSTROUGARSKOJ OKUPACIJI BOSNE I HERCEGOVINE 1878. GODINE

Edin Radušić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
edin.radusic@ff.unsa.ba

Apstrakt: U radu se propituje utjecaj promjena u položaju i državnosti Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj federaciji 1970-ih godina na historiografsko tumačenje historijskog razvitka Bosne i Hercegovine i unutrašnjih odnosa u bosanskohercegovačkom društvu. Kao studija slučaja uzeto je tumačenje historijskog značaja otpora austrougarskoj okupaciji u Bosni i Hercegovini 1878. godine od strane tada historiografski i društveno utjecajnih profesora Odsjeka za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu – Milorada Ekmečića i Rade Petrovića. Fokus analize je na iznesenim stavovima i argumentaciji na skupu posvećenom otporu okupaciji 1978. godine, a korišteni su i drugi radovi iz kojih se može razabrati njihovo razumijevanje historijskog značaja otpora okupaciji i važnih koncepata jugoslavenskog socijalističkog društva: antiimperijalizma i bratstva i jedinstva. Također, utvrđuje se i da li su jugoslavenska kriza i raspad Jugoslavije utjecali na promjenu stavova Rade Petrovića i Milorada Ekmečića o ispred spomenutim pitanjima.

Ključne riječi: Rade Petrović, Milorad Ekmečić, Bosna i Hercegovina, otpor okupaciji, antiimperijalizam, bratstvo i jedinstvo, Srbi, Muslimani (Bošnjaci), Hrvati.

Abstract: This paper analyses how shifts in the political status and statehood of Bosnia and Herzegovina within the Yugoslav federation during the 1970s influenced historiographical interpretations of the country's historical

development and the internal dynamics of Bosnian-Herzegovinian society. As a case study, it examines the interpretations of the historical significance of the 1878 resistance to the Austro-Hungarian occupation offered by two historically and socially influential professors from the Department of History at the Faculty of Philosophy in Sarajevo, Milorad Ekmečić and Rade Petrović. The analysis focuses primarily on the views and arguments they presented at a 1978 conference dedicated to the resistance, while also drawing on other works that illuminate their understanding of the event's historical significance and of key concepts of Yugoslav socialist ideology, namely anti-imperialism and "brotherhood and unity." The paper further explores whether the Yugoslav crisis and the subsequent dissolution of the Yugoslav state brought about changes in the views of Rade Petrović and Milorad Ekmečić on these issues.

Keywords: Rade Petrović, Milorad Ekmečić, Bosnia and Herzegovina, resistance to the occupation, anti-imperialism, brotherhood and unity, Serbs, Muslims (Bosniaks), Croats.

Uvod – Milorad Ekmečić i Rade Petrović

Milorad Ekmečić i Rade Petrović bili su članovi petočlanog redakcionog odbora – Ekmečić urednik, a Petrović prvi referent i pisac prvog teksta u zborniku radova koji je nastao kao rezultat Naučnog skupa "Otpor austro-ugarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini". Skup je 23. i 24. oktobra 1978. organizirala, a potom izdala i zbornik, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. U riječi Redakcije, zajedno s ostalim članovima – Hamdijom Ćemerlićem, Nedimom Filipovićem, Enverom Redžićem – Petrović i Ekmečić usaglasili su se da je svrha naučnog skupa "bila (je) da se njime na naučni način obilježi jedan značajan datum u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, da se sumiraju znanje i naučna dostignuća naše i svjetske nauke o tom događaju i da se dadu naučne ocjene o njegovim posljedicama" te da je "Austro-Ugarska Monarhija došla (je) u Bosnu i Hercegovinu da učvrsti svoje imperijalističke pozicije na Balkanu", da se "ujedinjenje jugoslovenskih naroda (činilo) odgođeno za nemjerljivo vrijeme" i da "u tom pogledu i oružani otpor okupacionoj armiji dobiva prvorazredno mjesto i u

jugoslovenskoj i u svjetskoj istoriji".[1] Oba spomenuta autora, čije stavove o pokretu otpora austrougarskoj okupaciji analiziram, radili su zajedno na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, djelovali u istom društveno-političkom kontekstu Socijalističke republike Bosne i Hercegovine kao sastavnog dijela Socijalističke federativne republike Jugoslavije.

Navedena mjesta spajanja historičara Milorada Ekmečića i Rade Petrovića u vezi sa skupom o otporu okupaciji i općenito s historijom Bosne i Hercegovine i njenim razumijevanjem nisu pojavno nagovještavala fundamentalno različita tumačenja nekih važnih aspekata historijskog značaja i karaktera otpora austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine ili, indirektnije, same suštine karaktera Bosne i Hercegovine i njene historije.

Postavlja se pitanje na koje pokušavam dati odgovor: da li su te fundamentalne razlike, a analiza njihovih mišljenja i argumentacije pokazala je da postoje, rezultat različite historijske metodologije, drugačijih teorijskih usmjerenja, korištenih podataka iz onovremenih izvora, većeg povjerenja u određenu vrstu izvora ili, što je posebno zanimljivo i intragantno, različite ideološke matrice na koju su Rade Petrović i Milorad Ekmečić kalemili podatke iz bosanskohercegovačke historije novog vijeka? Da li im je bio cilj promovirati antiimperijalizam? Da li ih je vodila ideja bratstva i jedinstva (zajedništva), a ako je odgovor potvrdan, kakvo je i čije je to bratstvo i jedinstvo – bosanskohercegovačko ili jugoslavensko?

U razmatranju navedenih pitanja važna je i promjena društveno-političkog konteksta u Socijalističkoj Jugoslaviji 1970-ih, a koja je bila praćena drugačijim tendencijama ili, preciznije rečeno, fokusima u jugoslovenskoj/im historiografiji/ama. Dobro je zapazio Ljubodrag Dimić, iako je i njegov diskurs o suprotstavljenim historiografskim strujama – s republičkim ili jugoslovenskim fokusom – obilježen favoriziranjem jedne od njih,[2] da je

[1] "Riječ redakcije", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 5.

[2] "O celini, procesima, 'jugoslovenskoj vertikali' razmišljali su, po pravilu, samo najdarovitiji i najvredniji među istoričarima istorije Jugoslavije". Ljubodrag Dimić, "Jugoslovenska država i istoriografija", u: *Tokovi istorije*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1999, br. 1–4, 333–34.

usljed političkih promjena i prestrukturiranja moći iz jugoslavenskog centra u republike u 1960-im i 1970-im godinama došlo do formiranja nacionalnih (republičkih, dodao E.R) historiografija, podržanih od strane komunističkih republičkih struktura. Primijetio je i da se promijenio suštinski pristup historiji jugoslavenskih naroda i prostora i da su "nacionalne istoriografije postale jedan od činilaca političkog sučeljavanja".[3] Također su na vezu između političkih promjena u Jugoslaviji i jugoslavenske/ih historiografije/a, ali ne ističući nužno suprostavljanje na relaciji centar-republike i prihvatajući i druge impulse na promjenu historiografskih tendencija, ukazali i drugi historičari koji su se u novije vrijeme bavili historijom historiografije u socijalističkoj Jugoslaviji i nakon jugoslavenskog raspada, poput Drage Roksandića i Branimira Janковića. Iz takvih tekstova vidi se paralelno trajanje jugoslavenskog historiografskog okvira s nacionalnim / republičkim historiografskim tradicijama (historiografijama).[4]

[3] I ovdje Dimić drži jednu stranu (centru i starom pristupu) ističiću da su "nacionalne simetrije" značile nasilno izjednačavanje istorijskih pojava bez sagledavanja njihovih osobenosti, uzroka, motiva, posledica, generatora, obima, suštine i smisla". Isto.

[4] Vidi: Branimir Janković, *Mijenjanje sebe same: preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma,* Zagreb: Srednja Europa, 2016. Iz njegovog teksta se vidi i da je niz historičara po suštini svog djelovanja istovremeno pripadao i nacionalnoj / republičkoj i jugoslavenskoj historiografiji i da su historiografske promjene bile rezultat i teorijske i metodološke preorijentacije. B. Janković, *Mijenjanje sebe same*, 98, 218. Drago Roksandić je 1960-e godine označio kao prekretnicu u jugoslavenskoj historiografiji. Od tada, kako navodi Roksandić, komunisti ne insistiraju da se zaboravi prošlost razlika i sporovi među jugoslavenskim narodima. Tada je, očito u duhu promjene državne politike, otvoren put i razvoju nacionalnih historiografija u jugoslavenskom državnom okviru. Drago Roksandić, *Historiografija u tranziciji*, Zagreb: Srpsko kulturno društvo "Prosvjeta", 2019, 70–71. Na vezu između političkih promjena u Jugoslaviji i institucionalnog jačanja republičkih i pokrajinskih historiografskih centara, koje su praćene promjenom fokusa i metoda istraživanja, ukazao je Michael Antolović, "Writing history under the 'Dictatorship of the Proletariat": Yugoslav Historiography 1945–1991." u: *Revista de História das Ideias,* Coimbra: University of Coimbra, 2021, 56. Amir Duranović je uputio na 1960-e i 1970-e kao vrijeme historiografskih polemika obilježenih "i političkim momentima". Amir Duranović, "Savremena bosanskohercegovačka historiografija: na margini povijesti", u: *Na margini povijesti. Zbornik radova*, Sarajevo: UMHIS, 2018, 15, a Husnija Kamberović je istakao da je upravo početkom 1970-ih omogućen svestrani razvoj Instituta za istoriju u Sarajevu. Amir Duranović, "Savremena bosanskohercegovačka historiografija: na margini povijesti", u: *Na margini povijesti*, zbornik radova, Sarajevo: UMHIS, 2018, 15; Husnija Kamberović, *Historiografija u Bosni i Hercegovini u službi politike,* Zagreb: Srednja Europa, 2012, 166.

U slučaju bosanskohercegovačke historiografije, kao i drugih grana društvene misli,[5] to nije značilo da su svi historičari prihvatili novu paradigmu i odrekli se svojih (ranijih) mišljenja o historijskom razvitku i zaslugama jugoslavenskih naroda i, u Ekmečićevom slučaju, teze u kojoj posebnu zaslugu u procesu dosezanja zajedničkog cilja – Jugoslavije – pripisuje homogenizirajućoj srpskoj političkoj ideji, neotuđenoj srpskoj narodnoj kulturi i političkoj akciji. S druge strane, Rade Petrović se u pitanju historijskih dosega i karaktera otpora austrougarskoj okupaciji 1878. godine pojavljuje kao predvodnik "novog kursa". Zanimljivo je da ni jedan ni drugi nisu ostali usamljeni, već su u suštinskim pitanjima otpora (može se čitati i karaktera bosanskohercegovačkog društva i društvenih / međuvjerskih odnosa te 1878. godine) imali svoje istomišljenike. Nije došlo do agresivnog suprotstavljanja ličnosti već ideja,[6] kao ni do potpune polarizacije po pripadanju bosanskohercegovačkim vjersko-kulturnim krugovima iz kojih dolaze, ali, uprošteno, suštinske Petrovićeve teze dijelili su više bosanskomuslimanski (bošnjački) historičari, a Ekmečićeve srpski. Istina, i sam Rade Petrović

[5] Sabina Veladžić pokazuje da je, kada je promjena idejno-političke paradigme u drugoj polovini 1960-ih i početkom 1970-ih potakla "crnogorsku i muslimansku nacionalno-kulturnu inteligenciju da zatraže ostvarenje prava na jezik i književnost za svoje etno-nacionalne kolektive", takvo što bilo neprihvatljivo za "pripadnike srpske kulturne inteligencije – odane ideji jugoslovenske, srpsko-hrvatske i srpske društvene, kulturne i jezičke integracije". Sabina Veladžić, "Srpska nacionalno-kulturna inteligencija u Bosni i Hercegovini o kulturnom identitetu Bosne i Hercegovine kroz rasprave o jeziku 1965–1972.", u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za historiju, 2020, br. 18, 90–91. Radi ukazivanja na vezu između historiografskog tumačenja i tumačenja drugih disciplina navodim primjer odnosa prema seljačkoj buni 1573. na kojem je Branimir Janković pokazao da historiografija i književnost često pružaju iste ili slične odgovore. B. Janković, *Mijenjanje sebe same,* 219–20.

[6] U Petrovićevoj ocjeni historiografskih doprinosa otporu okupaciji na međunarodnom naučnom skupu "Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini", koji je centralni događaj na koji je usmjerena moja analiza, s uvažavanjem se govorilo o Ekmečićevim zaslugama i doprinosima. Rade Petrović, "Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 16. Isto uvažavanje vidi se u diskusijama oba historičara, i kada se slažu i kada se ne slažu. Rade Petrović, "Diskusija", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 411–12, 427–31; Milorad Ekmečić, "Diskusija", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* 397–98.

po rođenju je bio dubrovački Srbin, a Dževad Juzbašić, na primjer, ostaje vjerni podržavalac Ekmečićevih teza o otporu austrougarskoj okupaciji.[7]

Postavlja se i metodološko pitanje, da li su se u ovim promijenjenim okolnostima historičari u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji, ovdje konkretno Rade Petrović i Milorad Ekmečić, odricali uvjerenja da mogu doseći (svoju ili svoje grupe) "historijsku istinu" i pristali na to da historičarevo tumačenje nije preslika historijskih događaja i historijskih procesa koji su se desili i odvijali ili su ostali na starim pozicijama uvjereni da je historičarevo tumačenje ekvivalent stvarnoj prošlosti. U vezi s tim općenito, a i s Ekmečićevim i Petrovićevim različitim pa i sličnim tumačenjima posebno, vrijedi napomenuti da od početka 1970-ih jača uvjerenje u određenim krugovima tumača prošlosti da ne postoje, ne u detaljima već u tumačenju najvažnijih historijskih procesa, određene teorijske osnove polazeći od kojih se može legitimno zahtijevati da je autoritet za bilo koje tumačenje tih procesa u odnosu na neki drugi "realniji". Najodlučniji protivnik teze o mogućnosti dosezanja i prezentacije prošle stvarnosti, "otac" metahistorije Hayden White između ostalog ističe da smo kao posljedica toga prepušteni izboru između sukobljenih interpretativnih strategija (a unutar njih argumentacijske linije) i da je najbolji temelj za odabir jedne a ne druge perspektive povijesti u konačnici estetski ili moralni, a ne epistemološki, i da zahtjev za znanstvenom poviješću predstavlja samo izjavu o sklonosti određenom modalitetu povijesne konceptualizacije.[8] Također, važno je za

[7] "Međutim, mislim da se zbivanja u Bosni i Hercegovini mogu tretirati kao pravi rat. Ipak nikako se ne bih mogao složiti sa ocjenama da se, s obzirom na izvjesno učešće hrišćana radi o svenarodnom ratu, te da se za oružane snage koje su se borile protiv austrougarske vojske upotrebljava naziv narodna vojska. Prethodni diskutanti, a posebno prof. Ekmečić, dobro su ukazali na različite interese i težnje pojedinih dijelova i slojeva bosanskohercegovačkog stanovništva." Dževad Juzbašić, "Diskusija", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* 400–401.

[8] Hayden White, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-century Europe*, Baltimore&London: Johns Hopkins Paperbacks edition, 1975 (originally published 1973), 12. Za novije promišljanje koncepta metahistorije vidi: Alun Munslow, "Rethinking Metahistory: The Historical imagination in Nineteenth century Europe", u: *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice,* London: Routledge, 2013, br. 3/19, 324–336.

razumijevanje odnosa između politike i historiografije uzeti u obzir i potvrđenu vezu između njih, koja nije samo karakteristika (jugoslovenskog) društva u promjenama od 1960-ih, već i općenito. J. G. A. Pocock, dobro poznati historičar političke misli, smatra da je historijska naracija način razmišljanja o politici i vrsta političke misli.[9] Zanimljivo nam je i mišljenje A. Pocecco da je elitama (u našem slučaju državnim i republičkim) potreban simbolički okvir koji podržava njihovo političko djelovanje i održava društveni konsenzus.[10]

Gdje su nam tu Ekmečić i Petrović, po opusu i ovovremenom čuvenju nejednaki takmaci, ali po zvanju i društvenoj poziciji ravnopravni u bosanskohercegovačkom i jugoslavenskom kontekstu 1970-ih godina kada je održan naučni skup povodom stogodišnjice otpora austrougarskoj okupaciji?

Rade Petrović rođen je u Dubrovniku, ali mu je cijeli profesionalni vijek historičara bio vezan za Sarajevo, od studentskih dana do redovne profesure na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta. Među temama kojima se bavio nalazi se i tema Istočnog pitanja, uže promatrana na primjeru bosanskog pitanja, ponajviše na osnovu italijanske građe.[11] Nije se upuštao u

[9] John Greville Agard Pocock, "The Politics of Historiography", u: *Historical Research*, Oxford: Oxford University Press, 2005, br. 78 (199), 1. Mišljenje da je historiografija podložna političkim i ideološkim utjecajima rašireno je i među historičarima. Vidi i kod Jure Krišto, "Stare i nove paradigme hrvatske historiografije", u: *Društvena istraživanja*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2001, br. 1–2, 167–69.

[10] Antonella Pocecco, "The Politics of History", u: *Historyka Studia Metodologiczne*, Kraków: Polska Akademia Nauk Oddział PAN w Krakowie, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2012, 143, 157–58.

[11] Rade Petrović, "Pokret otpora u Bosni i Hercegovini protiv austrougarske okupacije 1878. godine (prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu)", u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine*, tom II, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977, 343–73; Rade Petrović, "Otpor austrougarskoj okupaciji i prilike u Bosni i Hercegovini 1878. godine: (prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu)", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1978, br. 14/15, 371–398; Rade Petrović, "Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 15–69; Rade Petrović, *Italija i Bosna, 155 godina zajedničke historije*, Sarajevo: Ambasada Italije u Sarajevu, 2020.

široka istraživanja i sintetiziranja jugoslavenske ili bosanskohercegovačke historije, ni u cjelini niti za određena razdoblja. Obnašao je upravljačke funkcije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i u Republici Bosni i Hercegovini. Bio je dekan Filozofskog fakulteta i od 1969. do 1973. ministar (sekretar) kulture, nauke i obrazovanja Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Zanimljivo je da je tokom 1992. godine bio posebni izaslanik Predsjedništva nezavisne Bosne i Hercegovine kod italijanske vlade u diplomatsko-humanitarnoj misiji.[12]

Javne aktivnosti Milorada Ekmečića bile su bogatije i raznovrsnije od Petrovićevih, a ostavio je i dublji trag i u historiografiji i u politici. Svim historičarima koji su se bavili historijom Srba i drugih jugoslavenskih naroda u dugom 19. stoljeću pa i šire, i njihovim istomišljenicima i protivnicima, Ekmečić je bio i ostao svojevrstan orijentir. Još u socijalističkom periodu posvećen mu je jedan broj tada uglednog časopisa *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, bio je član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, član Srpske akademije nauka i umetnosti, član Akademije nauka i umjetnosti i Senata Republike srpske. Predavao je historiju na filozofskim fakultetima u Sarajevu i Beogradu. Bio je prepoznati erudita, pisac lijepog stila, historičar koji povezuje filozofiju historije i konkretna historijska istraživanja. Bavio se i konkretnim temama, ali je u širem kulturnom krugu ostao upamćen po sintezama jugoslavenske i srpske historije.[13] Vjerovatno je Lj. Dimić upravo na njega i mislio kada je napisao,

[12] Rade Petrović umro je i sahranjen u tišini 2020. godine. Rijetki su se nakon njegove smrti osvrnuli na njegovo akademsko postignuće. "Umro je Rade Petrović", https://historiografija.ba/historija-u-javnosti/dogadjaji/umro-je-rade-petrovic (pristupljeno: 1. 9. 2025); "Preminuo dubrovački povjesničar dr. sc. Rade Petrović", *Dubrovnik Pres*, Utorak, 07. siječanj 2020. https://www.dubrovnikpress.hr/impressum/tag/rade%20petrovi%C4%87.html. (pristupljeno: 7. 9. 2025); "Tužna vijest. Preminuo poznati dubrovački povjesničar profesor dr. sc. Rade Petrović", *Dubrovački vjesnik*. https://dubrovacki.slobodnadalmacija.hr/dubrovnik/zupanija/dubrovnik/tuzna-vijest-preminuo-poznati-dubrovacki-povjesnicar-profesor-dr-sc-rade-petrovic-642026. (pristupljeno: 7. 9. 2025).

[13] Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije,* Beograd: Prosveta, 1973; Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije: 1790–1918*, knj. 1, knj. 2, Beograd: Prosveta, 1989; Milorad Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja. Istorija Srba u novom veku (1492–*

afirmirajući historiografsku struju blisku svom razumijevanju jugoslavenske prošlosti, da su "o celini, procesima, 'jugoslovenskoj vertikali' razmišljali (su), po pravilu, samo najdarovitiji i najvredniji među istoričarima istorije Jugoslavije".[14] U historiografskim tekstovima i društveno-političkoj aktivnosti kretao se između ili, bolje reći, unutar srpstva i srpski razumijevanog jugoslavenstva snažno se pomjerajući od početka jugoslavenske krize sve više od ovog drugog ka prvom.[15]

Osim u naučnim krugovima, od jugoslavenske krize 1980-ih i 1990-ih postao je prepoznatljiv javni djelatnik i u novom bosanskohercegovačkom i jugoslavenskom političkom kontekstu. Bio je važan aktivni sudionik oblikovanja političkih ciljeva Srba u Bosni i Hercegovini, član Političkog savjeta Karadžićeve Srpske demokratske stranke,[16] a zbog svog povezivanja historijskog razvitka jugoslavenskih naroda (posebno Srba, Bošnjaka i Hrvata) i savremene politike u širokom srpskom historiografskom i društveno-političkom krugu zaslužio je poseban ugled i epitet "jednog od najumnijih Srba".[17] Uglavnom, gledajući iz jedne perspektive Ekmečić je pokušao jasno definirati srpsko pitanje u Bosni i Hercegovini i ponuditi rješenje za njega snažno podcrtavajući da je Bosna i Hercegovina bila ne samo sastavni dio srpskog nacionalnog bića i jedna od pokrajina u kojoj je živio srpski narod već i ključna oblast koja je definirala cjelokupan razvoj

1992), Beograd: Zavod za udžbenike, 2008.

[14] Lj. Dimić, "Jugoslovenska država i istoriografija", 333–34.

[15] O Ekmečićevom jugoslavenstvu i srpstvu, bez dublje rasprave o karakteru Ekmečićevog jugoslavenstva, vidi i naglašeno afirmativno Ljušićevo viđenje. Radoš Ljušić, "Jugoslovenstvo i srpstvo Milorada Ekmečića (Marginalije povodom izlaska Sabranih djela)", u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023, 485, 498. "Milorad Ekmečić je bio raspet između jugoslovenstva i srpstva, u prvo je verovao i bio ubeđen da je najbolje rešenje za sve jugoslovenske narode, u drugo je prisilno verovao i nije bio ubeđen u njegovu budućnost. Jugoslovenstvo je iz doba njegove mladosti i zrelosti, srpstvo je iz doba njegove starosti". Isto, 498.

[16] ICTY. Predmet IT-00-39-T Tužilac protiv Momčila Krajišnika. https://www.icty.org/x/cases/krajisnik/trans/bcs/040928IT_BCS.pdf (pristupljeno: 7. 9. 2025).

[17] Odlazak jednog od najumnijih Srba: U Beogradu preminuo dr Milorad Ekmečić. https://jadovno.com/arhiva/intervjui-reportaze/month/201208/articles/odlazak-jednog-od-naumnijih-srba-u-beogradu-preminuo-dr-milorad-ekmecic.html (pristupljeno: 7. 9. 2025).

Srba. Smatrao je da je nemoguće razdvojiti Srbiju i Bosnu, "osim mehanički, što je nametnuto spoljnim okolnostima, a ne unutrašnjim razlikama".[18] Zalagao se za svesrpsko jedinstvo. Istakao je historiografsko-politički stav da je "kao četrnaest puta" u historiji Bosne i Hercegovine, i u "građanskom ratu 1992. godine", učena elita srpskog društva htjela jednu (opštu srpsku, a ne samo srpsko-pravoslavnu državu, napomena E. R.), a "prosti" narod srpskopravoslavnu državu, zaključujući da je jedini ispravan put stvaranje čisto srpske nacionalne države.[19] Nije puno brinuo o sudbini, željama i interesima drugih grupa stanovništva koje su živjele izmiješane sa Srbima. Brojni osvrti na Ekmečićevu društveno-političku i historiografsku misiju neposredno nakon njegove smrti, kao i prisustvo naučnog i društveno-političkog kora na komemoraciji i sahrani, svjedoče o prepoznavanju njegovih zasluga u dosta širokom srpskom krugu.[20]

[18] Milorad Ekmečić, "Predgovor", u: *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine – Recueil de l'histoire de Bosnie et Herzegovine*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1995, br. 1, 1–3. Vidi i Maja Miljković, "*Beogradski istoriografski krugovi i problem racionalnog sagledavanja fenomena nacionalnog interesa na kraju 20. veka", u: Prilozi, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, br. 29,* 332.

[19] M. Ekmečić, "Predgovor", 1–3. Vidi i: *Hronologija događaja, Bosna i Hercegovina – Jezgro velikosrpskog projekta*, prir. i ur. Sonja Biserko, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, 56; "Govor Ljubomira Zukovića", u: XXX SJEDNICA NARODNE SKUPŠTINE REPUBLIKE SRPSKE, Zapisnik i magnetofonski snimak sa XXX sjednice Narodne skupštine Republike srpske, održane na Jahorini 05. - 06. 05. 1993. godine.https://srebrenicamemorial.org/app/tg/assets/pdf/p/30.%20SJEDNICA.pdf, 36. (pristupljeno: 7. 9. 2025)

[20] Sahranjen je na Novom groblju u Beogradu u Aleji zaslužnih građana. Ekmečića su, neposredno nakon njegove smrti, veličali brojni pojedinci i institucije različitog profila (političkog, naučnog, vjerskog, društveno angažiranog). Kao primjere vidi: Milorad Ekmečić – akademik i senator. https://www.srna.rs/novost/1240230/milorad-ekmecic--akademik-i-senator (pristupljeno: 7. 9. 2025); Borivoje Milošević, "Milorad Ekmečić 1928–2015", u: *Srpski istorijski časopis,* Banja Luka–Istočno Sarajevo: Udruženje istoričara Republike srpske, 2018, br. 1, 239–41; Miloradu Ekmečiću – do neba i za vječnost. https://eparhija-zahumskohercegovacka.com/?p=19168 (pristupljeno: 7. 9. 2025); Preminuo akademik Milorad Ekmečić. https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=165697 (pristupljeno: 7. 9. 2025); "Sahrani su u ime Republike Srpske prisustvovali ministar prosvjete i kulture Dane Malešević i ministar nauke i tehnologije Jasmin Komić, kao i direktor Sekretarijata za vjere Dragan Davidović, te direktor Predstavništva Republike Srpske u Beogradu Mlađen Cicović, a u ime Srbije ministar pravde Nikola Selaković. Sahranjen akademik Milorad Ekmečić. "https://www.nezavisne.com/kultura/knjizevnost/Sahranjen-akademik-Milorad-Ekmecic/323594. (pristupljeno: 7. 9. 2025).

Iz gore navedenog očito je Rade Petrović svojom suštinom bio čvrsto vezan za Bosnu i Hercegovinu (u Jugoslaviji) i rodni Dubrovnik, a Milorad Ekmečić za Srbe, Srbiju, Republiku srpsku i Jugoslaviju po srpskom modelu.

Historijski značaj pokreta otpora

Historijski značaj pokreta otpora austrougarskoj okupaciji Rade Petrović procjenjuje naglašeno iz bosanskohercegovačke perspektive. Svoju tezu o posebnom mjestu pokreta u historiji Bosne i Hercegovine počeo je graditi na skupu o ustancima iz 1875. godine[21] da bi je potpuno zaokružio i fokusirano pustio u historiografski i društveni prostor na skupu o otporu okupaciji 1978. i u zborniku koji je objavljen nakon njega. Petrović godinu 1878. zbog pokreta otpora smatra "po onome što je značila za kasniji tok istorije jednom od najznačajnijih u novijoj istoriji Bosne i Hercegovine".[22] "Pažljivo proučavajući došao sam do zaključka koji se može svesti na kratku formulaciju: u Bosni i Hercegovini 1878. godine zbile su se značajne stvari, neobično važne za njen dalji razvoj, ali i razvoj njenih naroda u cjelini i posebno".[23] U duhu teze o značaju pokreta otpora Petrović rado ističe da je "registrirani otpor" protiv tuđinske austrougarske vlasti snažan i da je vojnički otpor okupatoru "trajao puna tri mjeseca", da je u njemu u raznim krajevima učestvovalo brojno stanovništvo "počevši ponekad od djece pa do odraslih" te da je "bitka za Bosnu i Hercegovinu 1878. godine bila relativno dugotrajna i veoma žestoka. Austro-Ugarska je na njih 'bacila' ogromnu vojsku".[24] Posebnu vrijednost pokreta otpora Petrović je nalazio u tome, u što je bio uvjeren, da je to bio početak zajedničke borbe i rada bosanskohercegovačkih naroda u cilju stvaranja jedinstvenog fronta[25] zasnovanog

[21] R. Petrović, "Pokret otpora", u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka,* 343–373. Posebno na stranicama 371–372.

[22] R. Petrović, "Otpor austrougarskoj okupaciji", u: *Prilozi*, 372.

[23] R. Petrović, "Pokret otpora", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* 17–18.

[24] Isto, 15, 42. i 65.

[25] R. Petrović, "Diskusija", 431.

na širokoj bazi "u kojoj učestvuju razne kategorije stanovništva i u različitim vidovima, bez obzira što procenat učešća, naročito klasni i nacionalni, nije jednak".[26] Za Petrovića zajedništvo u otporu okupaciji bio je putokaz "kasnijim generacijama da zajednička akcija, usmjerena zajedničkim programom, a ne pojedinačnima, bez obzira kakvi i čime motivirani oni bili, može dovesti do punog uspjeha".[27] Za temu ovog rada i komparaciju stavova Rade Petrovića i Milorada Ekmečića važno je naglasiti da za Petrovića pokret otpora karakterizira zajedništvo, a ranije historijsko razdoblje, uključujući i ustanak 1875–78. godine, rascjepkanost. Za njega je "posljednji ustanak" imao (je) sasvim drugu liniju, kako klasnu tako i nacionalno-političku".[28] Umanjeno vrednovanje značaja otpora Petrović nije prihvatao.[29]

Milorad Ekmečić bio je pak uvjerenja da pokret iz 1878. nije bio poseban fenomen, kako je to tvrdio Petrović, niti "izolovan pokret". Smatrao je "da su revolucionarne borbe i jedna socijalna revolucija počele znatno ranije", u ustanku 1875–1878, koji će, slično kao što je Petrović tvrdio za otpor okupaciji, "dati zlatan doprinos našoj potonjoj istoriji. Po svojim ciljevima, socijalnoj osnovi i metodama to je bila društvena revolucija ugnjetene klase i ugnjetenog naroda".[30] Tako Ekmečić, pri čemu za ocjene pojava i odnosa u bosanskohercegovačkom i srpskom kontekstu najviše koristi izvore koji su snažno afirmirali ciljeve ustanka i ukazivali na osmansko-muslimansko

[26] R. Petrović, "Pokret otpora", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* 15.

[27] Isto, 69.

[28] Isto, 45. Slično mišljenje iznio je i na skupu (u radu) iz 1975. navodeći unutarbosanske vjerske, nacionalne i klasne suprotnosti, posebno na relaciji "seljak-kmet"–aga. R. Petrović, "Pokret otpora", u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka,* 371.

[29] Naprimjer, kada u jednoj raspravi prenosi stav tada velikog historiografskog autoriteta Vase Čubrilovića da se 1878. godine radilo o *sarajevskim nemirima*, on Čubrilovićevu sintagmu stavlja u navodnike. R. Petrović, "Otpor austrougarskoj okupaciji", u: *Prilozi,* 378.

[30] Milorad Ekmečić, "Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875–1878", u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini*, *drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine, tom I*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977, 89.

ugnjetavanje hrišćana,[31] bez dileme veliko preimućstvo u borbi za nacionalno oslobođenje daje ustanku (srpskog) seljaštva 1875–1878. godine. Ustanak je u njegovoj vizuri, zbog antiimperijalnog i socijalnog karaktera, nekad u budućnosti mogao biti osnova jugoslavenskog zajedništva (bar u njegovom rezonovanju te 1978), do kojeg, zbog naslijeđenog društveno političkog konteksta i prevelikih ekonomsko-socijalnih suprotnosti, nije tada moglo doći. Dinamiku pokušaja saradnje vode ustaničke vođe i njihova nacionalno-politička pozadina iz Srbije, ali prema potrebama te nejasnim i ambivalentnim srpskim nacionalno-političkim ciljevima. Proklamacije u tom duhu i razgovori s prepoznatom bosansko-muslimanskom elitom (begovima) na više mjesta po Bosni i Hercegovini (u Krajini, Sjevernoj Bosni, Hercegovini, oko Sarajeva) o mogućnosti zajedničkog otpora austro-ugarskoj okupaciji nisu dali bilo kakve ozbiljnije rezultate.[32] Po Ekmečiću, srpska politika i srpski ustanici u Bosni i Hercegovini na jednoj strani i Muslimani na drugoj mogli su se složiti u taktičkim, a nikako u strateškim pitanjima: "Slažu se u tome da bi trebalo organizovati otpor Austro-Ugarskoj i stvoriti nešto, ali šta bi to trebalo da bude u tome nisu složni." Strateški politički i socijalni ciljevi ustanika u Bosni, ujedinjenje sa Srbijom i slobodan seljački posjed nisu mogli biti ciljevi bosanskomuslimanske elite pa ni cjelokupnog muslimanskog naroda kako u vremenu ustanka tako i u vrijeme borbe protiv okupacione sile. Ekmečić u diskusiji na skupu zaključuje da "agrarno pitanje dvjema stranama nije dozvoljavalo da nađu jednu zajedničku osnovu, kao ni razlike u strateškim prilazima, disharmonija u

[31] Temeljna arhivska i druga historiografska istraživanja u vezi s temom ovog mog članka Ekmečić je uglavnom obavio u ranijoj fazi svog istraživačkog rada, posebno pri izradi doktorske disertacije. Najozbiljnije je prihvatao stajališta iz austrijskih i srpskih izvora, srpske štampe, memoara i sjećanja ustaničkih vođa, izjava izbjeglica s ustaničkog područja i samih ustanika, putopisne i ljetopisne literature (na primjer Artura Evansa, Mis Irbi, Aleksandra Fjodoroviča Giljferdinga i Ivana Frane Jukića). Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1960, 15–21, 24–31, 56–59, 75–93, 355–59. U kasnijim sintetiziranjima na ključnim mjestima koristio je svoje ranije radove i njihovu izvornu podlogu.

[32] M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, 355–59; M. Ekmečić, "Diskusija", 397–98; "Ustanak (je) ... bio prvorazredni međunarodni događaj". M. Ekmečić, "Istorijski značaj ustanka", 50. Vidjeti i: Isto, 53–54.

socijalnoj osnovi pokreta, te ideološke nedorečenosti, i sa jedne i sa druge strane".[33] Ako zbog socijalnih suprotnosti i različitih strateških interesa nije mogla postojati muslimansko-srpska saradnja, onda je bilo još teže u tu priču uključiti Hrvate.[34] U vrijeme raspada Jugoslavije Ekmečić postaje još izričitiji u stavu da otpor austrougarskoj okupaciji nije nikakav poseban fenomen niti autohtoni bosanskohercegovački proizvod, već da je produkt djelovanja sultanove vlade.[35]

Sastavni dio Petrovićevog razumijevanja historijskog značaja otpora okupaciji jeste i njegov odnos prema terminološkom određenju dešavanja u Bosni i Hercegovini od proljeća do jeseni 1878. godine. Za njega to nije samo pitanje tehničkog termina već jedno od suštinskih pitanja za razumijevanje karaktera pokreta. Dok su neki historičari smatrali da termin pokret otpora, pogotovo oni koji su obrađivali vojni aspekt suprotstavljanja bosanskohercegovačkog stanovništva okupaciji, nije dovoljno snažan da opiše veličinu i sveobuhvatnost borbe protiv imperijalne Austro-Ugarske (skoro po partizanskom modelu antifašističke borbe),[36] ili oni za koje upotreba pojma *pokret* ne znači da taj pojam podrazumijeva i svenarodnost pokreta,[37] za Petrovića je to najbolji termin jer, po njegovom shvatanju, ističe politički smisao i program organiziranja i provođenja otpora.[38]

[33] M. Ekmečić, "Diskusija", 397–98.

[34] Ekmečić argumentira tu tezu o različitim interesima bosanskohercegovačkih naroda aktivnošću don Ivana Musića u ustanku, vođe Hrvata u Hercegovini, jer je upravo on u Beču uvjeravao Andrašija "da će tražiti da 'doljnja Hercegovina pane Austriji'". M. Ekmečić, "Istorijski značaj ustanka", 81; M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, 279–280.

[35] M. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 298.

[36] Na primjer Mehmedalija Bojić: "... s pravom se može tvrditi da je to bio masovan svenarodni odbrambeni rat". Mehmedalija Bojić, "Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 71. Vidjeti i stranu 94.

[37] Tu se misli i na Milorada Ekmečića koji je smatrao da se radi o borbi Muslimana protiv okupacije. M. Ekmečić, "Diskusija", 397–98.

[38] "... taj naziv daje najviše mogućnosti za smještaj kako cjeline zbivanja tako i svih onih nijansi koje je istorija zabilježila". R. Petrović, "Pokret otpora", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* 19.

Za njega afirmativni termini partizansko-socijalističkog diskursa kao što su rat ili partizanski rat predstavljaju "samo sredstva za izvršavanje programa". Snagu i želju bosanskohercegovačkog naroda za odlučivanje o vlastitoj sudbini isticao je tezom da se radi o spontanom pokretu otpora, "a ne o nečem organiziranom izvana" (iz Osmanskog Carstva), a sama spontanost je po njemu i uvjetovala nepostojanje političke snage u smislu moderne političke partije koja bi pokret vodila i usmjeravala.[39] Važan faktor bio je i kratkoća vremena u kojem se organizirao i provodio otpor.

Isti kontekst i spomenuti faktori uvjetovali su, kako ističe Petrović, i nemogućnost jasnog definiranja i realiziranja programa. Tu se on pozivao i na druge "revolucije" navodeći da je i njima trebalo dugo vremena da definiraju svoj politički program.[40] Nepostojanje jasnog programa ili bar dovoljno informacija iz kojih bi se moglo zaključiti da li je cilj otpora bio samostalna Bosna i Hercegovina ili autonomija u okviru Osmanskog Carstva ili neke druge države usmjerilo je Petrovića na oprez i zaključivanje da se pouzdanije može govoriti o autonomiji ili "čak po izvorima, o nekakvoj poluautonomiji". Da bi opravdao vezu između kratkoće vremena otpora i nepostojanja jasnog političkog programa, komparirao je bosanskohercegovački slučaj sa slučajem srpskih ustanika. Zaključio je da Srbija u izgradnji političkog projekta, gdje ustanak traje više godina, "(u zemlji koja ima jednu naciju, a ovdje u Bosni i Hercegovini su tri ili četiri grupacije), mora da utroši dosta vremena i činovnike ipak dovodi, kao npr. austrijske Srbe, iz Vojvodine, jer ih u zemlji nema". Na kraju, bez obzira na sva navedena ograničenja u vezi s programom, Rade Petrović dosljedno je ostao na stanovištu veoma pozitivne ocjene historijskog značaja pokreta 1878. godine naglašavajući da je tokom njega došlo do unutarbosanskohercegovačke nacionalne saradnje i stvaranja jednog zajedničkog bosanskohercegovačkog

[39] R. Petrović, "Diskusija", 412, 428; R. Petrović, "Pokret otpora", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* 16.

[40] Upozorio je i na nedostatak izvora iz kojih bi se pitanje programa moglo potpunije rasvijetliti. "... da imamo dokumente da bismo ga mogli pobliže definirati i objasniti, a dokumenata nema ili ih je malo." R. Petrović, "Diskusija", 430.

fronta "koji ipak tendira da se odvoji i od hrvatskog i od srpskog (van Bosne i Hercegovine)".[41]

Ekmečić je Petrovićevo rezoniranje navedeno ispred u diskusiji na skupu 1978. godine ocijenio upitnim i nedovoljno dokazanim, posebno njegov stav o autonomnim težnjama pokreta, a s tim u vezi i nepostojanje dovoljno snaga koje bi mogle preuzeti autonomiju na sebe. Suprotno od Petrovića, koji je kao dobru usporedbu o potrebi dužeg perioda za formuliranje jasnog političkog programa i "snaga" koje bi gradile državnost našao u ustaničkoj Srbiji, Ekmečić je bio mišljenja da se ustanička Srbija i Bosna i Hercegovina u pokretu otpora ne mogu nikako uspoređivati u tom smislu. Istakao je da je 1815. Srbija bila u daleko goroj poziciji nego Bosna 1878, a ipak je mogla da ostvari jedno spektakularno izrastanje svoje državnosti, "koje je za mnoge predstavljalo i određeni model".[42] Raspravljajući o karakteristikama Berlinskog kongresa u članku objavljenom ubrzo nakon skupa o otporu okupaciji Ekmečić ne prepoznaje antiimperijalizam pokreta otpora niti njegov značaj, za razliku od historijskog značaja bosansko-srpskog ustanka 1875–78, koji kod njega zauzima jedno od centralnih mjesta u raspravi. O austrougarskom vojnom zaposjedanju reći će samo da je "Austro-Ugarska imala muke da pacificira Bosnu i Hercegovinu, upotrebljavajući armiju od više stotina hiljada ljudi".[43] Ekmečićeva teza iz vremena raspada Jugoslavije – da ono što se dešavalo u Bosni 1878. godine u vezi s austrougarskim okupacionim mandatom nije nikakav autohtoni bosanskohercegovački proizvod već dio osmanske državne politike i panislamističkog projekta – dodatno ga je udaljila od Petrovićevih teza.[44] Uključivanje bosanskog ustanka 1875–78. godine u "porodicu" socijalnih i nacionalnih oslobodilačkih revolucija po modelu srpskih ustanaka s početka 19. stoljeća[45] (koji su iznjedrili

[41] R. Petrović, "Diskusija", 430–31.

[42] M. Ekmečić, "Diskusija", 397–98.

[43] Milorad Ekmečić, "Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1981, br. 18, 96.

[44] M. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 298.

[45] M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, 360.

vlastitu državnost), uz odricanje bosanskohercegovačkog zajedništva pokretu, dodatno je u Ekmečićevoj vizuri smanjilo vidljivost pokreta u historijskoj areni, a uvećalo vidljivost ustanka.[46]

Zanimljivo je tražiti i odgovor na pitanje da li je Rade Petrović ostao postojan u svom odnosu prema otporu okupaciji i njegovom historijskom značaju ili je mijenjao ili dograđivao stavove poput Ekmečića. U knjizi *Italija i Bosna i Hercegovina* (2020), koja nam je važna zbog vremenskog odmaka od diskusije iz 1978. i promijenjenih društveno-političkih okolnosti, Petrović opširno ne raspravlja o otporu okupaciji, ali se iz kratkog dijela teksta može vidjeti da on svoj stav o pokretu otpora nije promijenio u odnosu na stavove iznesene u ranijim radovima i diskusijama.[47] Petrović ostaje vjeran svojim radovima napisanim u vrijeme socijalizma i italijanskim izvještajima i tumačenjima događaja i procesa iznesenim od strane italijanskih konzularnih predstavnika. I po suštini izrečenog, ali i komparativno po obimu teksta posvećenom ustanku u Bosni i Hercegovini 1875–78. i otporu austrougarskoj okupaciji 1878. godine, može se zaključiti da Petrović ostaje na liniji dokazivanja velikog historijskog značaja otpora, koji nije ništa manje važan, ako nije i važniji, od ustanka 1875–78. U tumačenju uzroka ustanka 1875. godine Petrović se nije mnogo udaljio od Ekmečićeve teze da je neriješeno agrarno pitanje bilo glavni uzrok ustanka iz 1875. godine, ali o tome posebno ne raspravlja. Znatno snažnije se određuje o pokretu otpora podvlačeći njegov historijski značaj, snagu i zajedništvo.[48]

[46] "Istorijski smisao Velike istočne krize 1875–1878. je određen njenim mestom u procesu ujedinjavanja jugoslovenskih naroda u zajedničku državu. Ona je jedan od prelomnih događaja u tom procesu, kakvi su bili srpska revolucija 1804, revolucija 1848. i pokret u vreme rata 1914. Počela je kao agrarni revolt srpskog seljaštva na turskom teritoriju". M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije,* knj. 2, 273; "Ustanak 1875–1878. je bio najmasovniji ustanak srpskog naroda u celom XIX i delu XX veka. Imao je jednak istorijski značaj kao "Srpska revolucija" 1804–1815. ...". Ekmečić, *Dugo kretanje*, 289.

[47] R. Petrović, *Italija i Bosna*.

[48] Isto, 193–94.

Antiimperijalizam

Antiimperijalizam je sveprisutan diskurs u Petrovićevoj naraciji o otporu austrougarskoj okupaciji. Iako je u rekonstrukcijskom dijelu kod njega fokus znatno više na otporu najezdi austrougarske vojske, suštinski slom osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini,[49] pored toga što je formalno očuvana "tanana linija legalnosti i legitimizma", predstavljen je kao sastavni dio antiimperijalizma stanovništva Bosne i Hercegovine i predstavlja njegovu prvu fazu.[50] Odbijanje okupacionog mandata "najznačajnijeg međunarodnog skupa u drugoj polovini 19. stoljeća" i provođenje političkih i vojnih aktivnosti u tom smislu za Petrovića predstavlja drugu fazu bosanskohercegovačkog antiimperijalizma te 1878. godine.[51] Kao argument o suštinskom raskidu veza s Carigradom koristi navode iz italijanskih izvora "da se u periodu jun–juli pokret otpora uobličio u snagu koja je bila spremna da se i oružjem suprotstavi okupacionoj armiji, ne obaziruć se na preporuke Turske, znači svoje države, da to ne rade nego samo mirno protestiraju".[52]

Rade Petrović, iako priznaje da je u vremenu održavanja Berlinskog kongresa davan legitimitet velikim silama da rješavaju sudbinu svijeta, čvrsto stoji na antiimperijalnom stanovištu i pravu "malih naroda" da odlučuju o svojoj sudbini odlučno braneći tezu da narodi u Bosni i Hercegovini nisu prihvatili odluke Berlinskog kongresa: "Jer kao što neko ima pravo da brani pravo legaliteta i narod ima pravo da brani svoje prirodno pravo na opstanak".[53] Veliki nemiri i demonstracije u Sarajevu i nekim drugim mjestima,

[49] " ... koja nije odgovarala na njihove zahtjeve u pogledu mjera i akcija koje treba preduzimati, bilo na širem planu turske politike bilo pripremama u Bosni i Hercegovini". R. Petrović, "Pokret otpora", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* 39–40.

[50] R. Petrović, "Pokret otpora", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* 38–39, 42, 69. Kao što je spomenut Petrovićev stav da "pokret otpora protiv austrijske okupacije u svom prvom naletu ipak stvarno ruši stotinama godina staru tursku vlast u Bosni i Hercegovini". R. Petrović, "Pokret otpora", u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka,* 371.

[51] R. Petrović, "Pokret otpora", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* 39–40.

[52] Isto, 47. Vidi i 56. stranicu.

[53] R. Petrović, "Diskusija", 428.

kao reakcija na vijest da je Berlinski kongres dao okupacioni mandat Austro-Ugarskoj, za Petrovića su jasan dokaz antiimperijalizma bosanskohercegovačkog stanovništva, koje se usprotivilo odluci "najznačajnijeg međunarodnog skupa u drugoj polovini 19. stoljeća".[54] To je posebno bitno zato što će iskazana spremnost na poduzimanje krajnjih mjera za neprihvatanje okupacionog mandata biti realizirana vojničkim otporom. Očekivano, Rade Petrović ne insistira na jednakoj zastupljenosti svih vjerskih grupa, socijalnih slojeva i svih krajeva Bosne i Hercegovine u antiimperijalnom političkom suprostavljanju odlukama velikih sila niti u oružanom otporu okupacionoj vojsci. Nije ni postojalo izvora koji bi išli u prilog takvoj tezi. Ipak, snaga Petrovićevih stavova o bosanskohercegovačkom antimperijalizmu zavisila je od kvalitete argumentacije i održivih izvornih pokazatelja o značajnom učešću i drugih naroda osim muslimanskog. U tom smislu Petrović je uložio značajan napor u dokazivanju učešća Srba u pokretu otpora koristeći svaku naznaku spremnosti na zajedničku saradnju Muslimana i Srba. Iako nije konkretizirana saradnja, u tom slučaju Petrović spominje i iskazano raspoloženje ustanika pod Džombetom u Hercegovini da se zajedno s Muslimanima odupru okupacionoj vojsci.[55] Dobro mu je došao i u italijanskim izvorima zabilježen slučaj dragomana italijanskog konzulata u Sarajevu, učitelja i srpskog nacionalnog agitatora Steve Petranovića, kao i cjeline njegovog antiaustrijskog djelovanja. Petrović, koristeći italijanske izvore, navodi da je Petranović u događanjima 1878. godine bio jedan od onih koji su se, inspirirani patriotizmom, žestoko zalagali za pružanje otpora, agitirao za otpor i da je 2. augusta 1878. godine, uz svečani ispraćaj pravoslavnih dragovoljaca koji su odlazili na bojište, "kada se pred Konakom u Sarajevu sakupila kršćanska legija, sastavljena većinom od Srba, održao govor ... protiv Austrije".[56] Opet koristeći italijanske izvore navodi da Stevo Petranović nije bio usamljen, već da su mnogi građani pravoslavci iz Sarajeva odlazili na bojište praćeni

[54] R. Petrović, "Pokret otpora", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* 41.

[55] Isto, 45.

[56] R. Petrović, "Otpor austrougarskoj okupaciji", u: *Prilozi,* 378, 383.

"vojnom muzikom, zastavama, pucnjavom, pjesmama itd".[57] I u posljednjem objavljenom Petrovićevom tekstu on ostaje na ranije etabliranom tumačenju o otporu lokalnog stanovništva pod vodstvom muslimana, koji su 1878. godine svoju političku zrelost, principijelni antiimperijalizam i želju za odlučivanjem o svojoj sudbini, zajedno s drugim bosanskohercegovačkim narodima, iskazali raskidom veza s Carigradom.[58]

U Petrovićevom historiografskom diskursu o bosanskohercegovačkom antiimperijalizmu svjedoči i njegovo navođenje ostataka antimperijalističke ideje bosanskohercegovačkih muslimana i pravoslavaca i nakon što je Austro-Ugarska okupirala Bosnu i Hercegovinu i u njoj uspostavila vlast. Tada baklju predvodnicu od Muslimana preuzimaju Srbi.[59] Otpor drugim sredstvima trajao je odmah po uspostavi austrougarske vlasti, gdje je za Petrovića to logičan slijed jer se "nije vodilo nikakva računa o njihovom glasu (glasu bosanskohercegovačkog naroda, E. R) kada su ga iznijeli Berlinskom kongresu putem telegrama upućenog knezu Bismarku te zbog toga ne vide razlog da bi sada njihov glas (od strane Austro-Ugarske, E. R) dobio veću važnost, pogotovo kad im nije dato da ga slobodno izraze".[60]

Milorad Ekmečić, još u svojim ranim radovima, antiimperijalizam bosanskohercegovačkog stanovništva u Istočnoj krizi 1875–78. godine posmatra kroz prizmu ustanka i političke aktivnosti vođa ustanka u Bosni i njihove političke centrale, Beograda, koja je u kasnijoj fazi usmjeravala politički tok ustanka. Ciljevi ustanka, koji po Ekmečiću prerasta u nacionalnu revoluciju, bili su "razaranje osmanskog feudalizma i uspostava slobodnog nacionalnog društva".[61] Stoga ne čudi da je i eventualna saradnja

[57] R. Petrović, "Otpor austrougarskoj okupaciji", u: *Prilozi,* 379.

[58] "Oni su prethodno već bili poravnali račune sa osmanskom vlašću, koja je do tada nekoliko stoljeća gospodarila ovim područjima". R. Petrović, *Italija i Bosna,* 93–94.

[59] R. Petrović, "Pokret otpora", u: *Naučni mskup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* 67.

[60] R. Petrović, "Otpor austrougarskoj okupaciji", u: *Prilozi*, 390–91; R. Petrović, "Pokret otpora", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* 18.

[61] M. Ekmečić, "Karakteristike Berlinskog kongresa", 75. Ekmečić prenosi kako je i Beč prepoznavao da borba hrišćana "protiv muhamedanizma" dobija srpski i jugoslavenski nacionalni karakter. Isto.

bosanskohercegovačkih Srba i Muslimana u otporu austrougarskoj okupacionoj vojsci posmatrana kroz inicijative i aktivnosti koje su dolazile s ustaničke strane. Ekmečić ističe da se političko vođstvo ustanka (u najširem smislu tog pojma) na vijest o austrougarskom okupacionom mandatu našlo pred dilemom – da li sarađivati s Muslimanima i njihovim prvacima (begovima) i oduprijeti se austrougarskoj vojsci ili mirno prihvatiti okupaciju. U tom kontekstu on prati propagandne aktivnosti na pokušaju izmirenja i postizanju sloge muslimana i hrišćana "u posljednjem ropcu pred okupaciju", a bazirano na pravednijoj socijalnoj osnovi u odnosu na predustaničko vrijeme. Nastojalo se ubijediti muslimansko stanovništvo da za njih ima mjesta u ovom novom ustaničkom političkom projektu i da je cilj da se "kurtališu" Osmanlija.[62] Proglas Miće Ljubibratića i još nekih drugih vođa ustanka (ne svih) Muslimanima sadržavao je prijedlog da se "stvori privremena vlada u Sarajevu, sastavljena od hrišćana i muslimana. Njen bi cilj bio organizovanje zajedničkog otpora okupacionoj vojsci 'na osnovu političke, građanske i vjerozakonske ravnopravnosti'".[63] Pojedinačni pokušaji uspostavljanja saradnje, ali kako piše Ekmečić bez bitnijeg utjecaja na pitanje otpora austrougarskim vlastima, produžavani su i nakon ulaska austrougarskih trupa u Bosnu i Heregovinu. A bilo je slučajeva da "neke bivše starješine ustanka podržavaju austrougarsku okupaciju Bosne".[64]

Iz svih proklamacija, proglasa i pregovora vidi se da je postojalo dominantno antiaustrijsko raspoloženje i kod Srba i kod Muslimana, ali zbog različitih strateških interesa ovih grupa, kako naglašava Ekmečić, ono nije moglo prerasti u zajedničku političku i vojničku akciju protiv austrougarske okupacije.[65] Strateški cilj ustanika ponovljen je u *Memorandumu* Berlinskom kongresu, čiju važnost Ekmečić ističe i ponavlja, a kojim se tražilo

[62] M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, 355.

[63] M. Ekmečić, Ustanak u Bosni 1875–1878, 356. Kasnije će Ekmečić umanjiti vrijednost ove Ljubibratićeve i jedne slične Pelagićeve inicijative navodeći da se tu radilo o "dubokoj letargiji izazvanoj Berlinskim kongresom". M. Ekmečić, "Istorijski značaj ustanka", 85.

[64] M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, 358.

[65] M. Ekmečić, "Diskusija", 397–98.

priključenje Bosne i Hercegovine kneževinama srpskim.[66] S druge strane, memorandum vođa otpora, koji je kod Petrovića vrhunac političkih zahtjeva otpora okupaciji, Ekmečić ne pominje uopće ili samo nejasno i usputno.[67] Očito taj dokument, zahtjevi u njemu i šarolika grupa potpisnika nisu odgovarali Ekmečićevoj argumentacijskoj liniji umanjivanja historijskog značaja pokreta otpora austrougarskoj okupaciji i negiranja njegove široke baze.

Raskid veza Bosne i Hercegovine s Osmanskim Carstvom, koji je u Petrovićevoj tezi predstavljao prvu fazu pokreta u njegovom antiimperijalizmu, prema Miloradu Ekmečiću nikada se nije desio. Ni u njegovim ranim radovima to se ne spominje, a posebno u kasnijim radovima u kojima se naglašava da je otpor austrougarskoj okupaciji inspiriran panislamizmom i vođen od strane osmanske vlasti. Za ukidanje osmanske vlasti i osmanskog državnog i društvenog sistema bore se (srpski) ustanici, a ne vođe muslimanskog protivljenja austrougarskom zaposjedanju i upravljanju Bosnom i Hercegovinom. Osnova takvog razumijevanja uspostavljena je u njegovoj knjizi (disertaciji) *Ustanak u Bosni 1875–78*, a kasnije je samo dograđivana i slobodnije tumačena iz perspektive srpskog nacionalnog pokreta i separatnih interesa bosanskohercegovačkih i jugoslavenskih naroda.[68] Ustanici i srpska nacionalna politika jesu protiv ideje i realizacije austrougarske

[66] U pokušaju pridobijanja Muslimana bilo je pisama koja su, kao državni projekat, spominjala autonomiju Bosne i Hercegovine, a ne samo njeno ujedinjenje sa Srbijom. Spominjani su i neki drugi ustupci muslimanskim zemljoposjednicima u rješavanju agrarnog pitanja. M. Ekmečić, Ustanak u Bosni 1875–1878, 356. O proglasima o ujedinjenju Bosne sa Srbijom, a Hercegovine s Crnom Gorom vidjeti: M. Ekmečić, "Istorijski značaj ustanka", 79–80.

[67] R. Petrović, "Otpor austrougarskoj okupaciji", u: *Prilozi,* 390–91; R. Petrović, "Pokret otpora", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* 18. U članku o karakteristikama Berlinskog kongresa na mjestu gdje govori o glasu podređenog na Berlinskom kongresu i njihovim peticijama, Ekmečić ne spominje *Memorandum* vođstva pokreta. M. Ekmečić, "Karakteristike Berlinskog kongresa", 95. Nešto o tome vidjeti i u: M. Ekmečić, "Istorijski značaj ustanka", 86.

[68] M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*; M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije,* 37; M. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 276. Još je 1981. godine kao jednu od općih karakteristika Berlinskog kongresa Ekmečić izdvojio institucionalizaciju sukoba Srba i Hrvata oko Bosne i Hercegovine kao paketa kriza južnoslovenskih nacionalnih pokreta. M. Ekmečić, "Karakteristike Berlinskog kongresa", 97.

okupacije Bosne i Hercegovine,[69] ali ih u Ekmečićevom tumačenju pragmatizam,[70] letargija izazvana rješenjima Berlinskog kongresa i zatečene suprotnosti u odnosu na Muslimane ostavljaju izvan antiaustrijskog fronta u okupacionom pohodu austrougarske vojske.

Bratstvo i jedinstvo

Petrovićevu originalnost u vezi s konceptom bratstva i jedinstva nalazimo u njegovoj tezi da je otpor austrougarskoj okupaciji iznjedrio početak bosanskohercegovačkog, a ne jugoslavenskog bratstva i jedinstva. To ne znači da Rade Petrović negira povezivanje jugoslavenskih naroda na osnovu tog koncepta u kasnijem vremenu, samo ga ne primjećuje kao vidljiv proces u Bosni i Hercegovini te 1878. godine i neposredno nakon nje. Isto tako, Petrović početak iskrenog zajedničkog fokusiranog rada bosanskohercegovačkih naroda, koji bi se mogao smatrati početkom bratstva i jedinstva, ne stavlja u vrijeme prije 1878. godine, iako ne negira postojanje naslijeđene osmanske tradicije suživota (ne pravne i društvene jednakosti) niti je nalazi u političkoj aktivnosti ustanika i impulsima iz Srbije za saradnju pravoslavaca i muslimana u Bosni i Hercegovini. Također, nije smatrao ni da je ona rezultat idejno-političkog djelovanja iz Hrvatske. Po Petroviću je ono što se desilo u vezi s organiziranjem otpora odlukama velikih sila u vremenu oko Berlinskog kongresa i na samom Kongresu mnogo više, značajnije i originalan je bosanskohercegovački proizvod nastao u specifičnim društveno-političkim i diplomatskim okolnostima. Ako se moraju konkretizirati te okolnosti u kojima unutarbosanskohercegovačka saradnja doseže kulminaciju, onda bi one bile sadržane u turbulencijama u vezi s Berlinskim kongresom i nadolazećom austrougarskom najezdom koje su uobličile konačnu formu pokreta otpora okupaciji njegovom evolucijom od muslimanskog ka općebosanskom, pa

[69] Još će, na primjer, ustanička Privremena bosanska vlada 24. oktobra 1877. osuditi moguću okupaciju Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske "jer narod bosanski niti je kad želio niti pak želi da postane sastavni dio ma koje države. On želi da se ujedini sa ostalim srpskim zemljama". M. Ekmečić, "Istorijski značaj ustanka", 85

[70] M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, 359.

makar se, kako naglašava i sam Petrović, taj proces sjedinjavanja zbog kratkog vremena zajedničkog rada nakon višestoljetne rascjepkanosti nije mogao do kraja završiti.[71] Rade Petrović gradi tezu da je pokret u Bosni i Hercegovini nešto "autohtono i spontano", "nešto što nije nastalo na dužoj tradiciji nego kao pokret upravo obilježava novo razdoblje, početak nove tradicije, zajedničke borbe i rada u cilju stvaranja jedinstvenog fronta".[72] Ipak, a drugačiji stav bio bi suprotstavljanje poznatim izvorima o učesnicima otpora okupaciji, Petrović priznaje da su "predvodničku ulogu, po broju i značaju, imali Muslimani," ali dodaje, kako bi održao svoju tezu, "uz snažno učešće Srba i manje Hrvata i Jevreja".[73] Slobodnije tumačeno – počelo je bosanskohercegovačko bratstvo i jedinstvo, posebno kada se gledalo iz perspektive odnosa prema dolazećoj novoj imperijalnoj sili.

Iako je glavninu teze o ujedinjenom djelovanju bosanskohercegovačkog stanovništva gradio na zajedničkoj antiaustrijskoj borbi i savezu muslimana i pravoslavaca,[74] Petrović je nastojao, koliko god je to bilo moguće, a da su "njegovi" izvori dopuštali, u tu priču uključiti i katolike i Jevreje, koristeći ne samo italijanske nego i britanske i osmanske izvore.[75] U cjelini

[71] "Ovaj pokret, koji je ipak imao uže muslimansko obilježje, morao se vremenom, pod pritiskom događaja i opasnosti od moćnog neprijatelja, a u želji da se stvori širi front, i sam modificirati i proširivati. A to znači napuštati svoje uže muslimanske pozicije i prevazilaziti ih nekim općebosanskim. Istorija je ipak zabilježila da se to 1878. godine nije moglo uspješno dovršiti, jer je sve trajalo kratko i došlo je poslije više stotina godina rascjepkanosti i podvojenosti". R. Petrović, "Pokret otpora", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 39.

[72] R. Petrović, "Diskusija", 431. Za njega je najvažnije da se istupilo s "idejom stvaranja zajedničkog otpora". R. Petrović, "Pokret otpora", u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka,* 372.

[73] R. Petrović, "Pokret otpora", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* 16.

[74] Kao argument antiaustrijskom raspoloženju pravoslavnih trgovaca Petrović navodi Durandovo mišljenje da bi oni "gotovo radije b(i) voljeli ostati Turci nego preći pod austrijsku vlast". Isto, 41.

[75] U tom smislu koristi navode britanskog ambasadora Lajarda da je u "Bosni i Hercegovini (je) vladala velika uzbuđenost i uznemirenost, te se stanovništvo, muslimani, kršćani i Jevreji, spremalo da pruži otpor Austrijancima 'sa najvećim entuzijazmom'". Isto, 50. Prenosi navode i istaknutog osmanskog funkcionera Konstant-paše da su bosanski muslimani i pravoslavci "jako protiv" austrougarske okupacije. Isto, 57.

slabija podrška pokretu hrvatskih i nešto jača jevrejskih redova u poređenju s jakim antiaustrijskim stavom Srba i Muslimana pravdana je malobrojnošću Hrvata i Jevreja, "naročito u Sarajevu gdje je bila matica pokreta".[76] Ali i takva podrška ovih grupa, kako tvrdi Petrović, "upotpunjavala je ovaj front kao širok pokret otpora, bez obzira na razlike koje su se pojavljivale ili mogle pojaviti".[77] Za Petrovića je bilo najvažnije postojanje ideje zajedničkog rada koja je, "koliko god izgledala krhka, ukazivala (je) na nove putove koje će trebati probijati".[78] Vrhunac zajedničkog idejno-političkog rada "Muslimana i Srba, pa i, iako u manjem obimu, Hrvata i Jevreja" u pokretu otpora predstavlja preko britanskog konzulata poslani "protestni telegram Berlinskom kongresu, koji je po svemu sudeći napisao Stevo Petranović, na italijanskom jeziku". Petrović navodi da je sličan telegram "izgleda da (je) bio poslan i iz Mostara".[79] U dokazivanju postojanja zajedničkog bosanskohercegovačkog fronta Petroviću je bilo važno izvornim informacijama "raskrinkati" tezu da se radilo o naglašeno ili skoro isključivo otporu muslimana čiji je motiv za političku i vojničku borbu bio fanatizam. Njegovo navođenje primjera da se u eri najvećih previranja u Sarajevu, u vezi s odlukama Berlinskog kongresa o budućnosti Bosne i Hercegovine, drži godišnja svečanost u katoličkoj školi, "a da je niko ne remeti", iako izvori bilježe kako se smatralo da upravo katolici čine "nukleus austrijske stranke", poslužilo je argumentaciji njegove teze o bosanskohercegovačkom suživotu i tolerancija. Također, dobro mu je došao isti primjer i za odbacivanje "često korištene" teze da je muslimanski fanatizam pokretačka snaga pokreta otpora.[80] Kao što je već nagoviješteno, Petrović izvan bosanskohercegovačkog prostora i na širem području ne nalazi ozbiljnije elemente iskrenog zajedništva južnoslavenskih naroda. Po njemu, povremeno iskazivane simpatije

[76] Petrović ističe da je propaganda iz Monarhije najviše bila usmjerena na pridobijanje katolika. R. Petrović, "Pokret otpora", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 47.

[77] Isto, 39.

[78] Isto, 39–40.

[79] Isto, 44–45. Vidi i isticanje važnosti telegrama Berlinskom kongresu u zaključku, na stranici 69.

[80] R. Petrović, "Diskusija", 427–28.

prema svim stanovnicima Bosne i Hercegovine (ovdje navodi primjer u vezi s Hrvatskom), uključujući i bosanskohercegovačke muslimane, svodile su se na rijetke ili slabašne iskaze uvijek povezane s određenim ciljem koji im je odricao iskrenost.[81] U tom smislu navodi primjere krajnje negativnog pisanja tada vodećeg hrvatskog lista (*Obzor*, br. 183, od 10. VIII 1878) čiji bi autori Hadži Loju i druge vođe otpora rado vidjeli na vješalima, a sam otpor okupaciji shvatali su kao rezultat muslimanskog fanatizma. Iako se direktno ne usmjerava na činjenice da su vojnici iz Hrvatske značajno učestvovali u vojničkom zaposjedanju Bosne i Hercegovine i hrvatske zemlje čvrsto bile uključene u imperijalni sistem Monarhije, može se naslutiti da Petrović primjerima koje navodi smatra da zbog te činjenice i dugo vremena učvršćivanog antimuslimanskog narativa u hrvatskom javnom prostoru nije mogao ni biti drugačiji odnos prema okupaciji i otporu okupaciji.[82]

Petrovićev diskurs o zajedništvu i početku *bratstva i jedinstva* u Bosni i Hercegovini nije bio građen samo na tezi o zajedničkom nastupu stanovništva koje je pripadalo različitim vjerama, već i na tezi o zajedničkom nastupu pripadnika različitih socijalnih slojeva (klasa). To je bio put stvaranja slike o sveobuhvatnom bosanskohercegovačkom narodnom otporu austrougarskoj okupaciji. Ako tako posmatramo stvari, onda nas ne treba čuditi ni Petrovićeva oštra reakcija u njegovoj diskusiji na stavove poznatog pravnog historičara, osmaniste Avde Sućeske,[83] koji je, kako ga je Petrović razumio, "uprostio stvari" kada je navode u Petrovićevom i drugim referatima

[81] R. Petrović, "Diskusija", 429.

[82] "'Sada je Hadži Lojo ugrabio diktatorsku vlast sarajevske komune koji će bez sumnje zaslužno svršiti na vješalima.' Dogodilo se drugačije, piše isti list 19. VIII, 'muhamedanski fanatizam jači je od svih razloga, divljač proste mase pomrsila je sve račune. Naša je vojska naišla na odpor, te mora klanac po klanac krvlju izkupljivati, dok zauzme Sarajevo i s njim cielu Bosnu'". R. Petrović, "Diskusija", 429–30.

[83] "... mislim da je u globalu, a za ranija vremena i u pojedinostima, poznata socijalna struktura bosanskohercegovačkih Muslimana. Stoga začuđuje činjenica da se u nekim referatima i diskusijama ovo stanovništvo, a naročito onaj dio koji se digao protiv okupacije po jednom čudnom maniru naslijeđenom od ranije istoriografije naziva sirotinjom ili još ponekad, ružnije, fukarom". Avdo Sućeska, "Diskusija", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 421.

o nižim socijalnim slojevima u svim kategorijama stanovništva u Bosni (i seoskog i gradskog) sveo samo na muslimansku sirotinju.[84] Petrović je bio mišljenja da se austrougarskoj okupaciji ne suprotstavljaju samo niži socijalni slojevi nego da u taj front ulazi građanstvo i čak begovi: "Među njima uzmimo Mehmedbega Čemerlića, kajmakama iz Brčkog. Jedan od lidera je i beg Pozderac u Krajini ...".[85]

Za dokazivanje teze o zajedničkom otporu okupaciji (početak bratstva i jedinstva) dobro su mu došli izvještaji italijanske provenijencije u kojima je nalazio mišljenja "da je pokret otpora težio ka prevazilaženju podjela, religijske ili bilo koje druge vrste, koje su nastale kroz historiju, ističući potrebu o stvaranju jedinstvene snage otpora protiv Austro-Ugarske u koju bi bilo uključeno cjelokupno stanovništvo, bez obzira na nacionalnost".[86] Korišteni primjer protivljenja opozicije muslimanskih uglednika i pravoslavaca potpisivanju Filipovićeve adrese o zadovoljstvu novom upravom mogao bi biti još jedan argument za zajedništvo (bratstvo i jedinstvo) bosanskohercegovačkih naroda.[87]

U Ekmečićevoj vizuri koncept bratstva i jedinstva dobijao je potpuno drugačiji oblik od onog Petrovićevog. Jedinstvo za sve vrijeme Istočne krize, uključujući i vrijeme otpora okupaciji, u Ekmečićevim tekstovima mnogo je više srpsko jedinstvo na relaciji Bosna – Hercegovina – Srbija – Crna Gora, koliko god ovaj historičar proglase iz vremena ustanka o ujedinjenju Bosne sa Srbijom i Hercegovine s Crnom Gorom smatrao štetnim, dinastički motiviranim i anahronim. Uz to, ni poziv muslimanima da se pridruže ustanku i zahtjev da se ustanak odrekne dimenzije "socijalnog prevrata i verozanskog

[84] Petrović jeste u referatu naveo da izvori govore da u ranijoj fazi protivljenja dogovoranju velikih sila mnogo vidljiviju ulogu imaju niži socijalni slojevi i muslimanska sirotinja, kao što je bio slučaj u maju 1878. godine prilikom prikupljanja potpisa za "adresu" koja je od osmanske vlasti tražila "da se pruži otpor do kraja austrougarskoj okupaciji", ali i preimućstvo muslimana u javnim i vjerskim poslovima. R. Petrović, "Pokret otpora", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* 37–38.

[85] R. Petrović, "Diskusija", 430–31.

[86] R. Petrović, *Italija i Bosna,* 93–94.

[87] R. Petrović, "Otpor austrougarskoj okupaciji", u: *Prilozi,* 390–91.

fanatizma" nije bio dobrodošao "pred bataljonom seljačkih ustanika u Bosni koji je svoj revolt protiv begova počeo kao socijalni prevrat".[88] Tako orijentirana ustanička hrišćanska seljačka masa teško da je u kratkom roku (do otpora okupaciji) mogla promijeniti stav o saradnji s Muslimanima i pogotovo muslimanskim zemljoposjednicima, koji su ujedno pripadali grupi muslimanskih prvaka. Dok je Petrovićevo bratstvo i jedinstvo svoju suštinu dobijalo u bratstvu i jedinstvu i antiimperijalizmu bosanskohercegovačkih naroda, koje svoju formativnu fazu ima u pokretu otpora 1878. godine, a odatle će se dalje razvijati i jačati (ka NOB-u i Socijalističkoj Jugoslaviji),[89] Ekmečićevo bosanskohercegovačko "bratstvo i jedinstvo" kasnijeg je datuma i nikako nije moglo biti vezano za Veliku istočnu krizu obilježenu vjerskim i socijalnim razlikama.[90] Ono zbog historijskog naslijeđa i socijalnih protivrječnosti, prije svega u agrarnim odnosima, nije moglo biti izgrađeno u Bosni i Hercegovini u vrijeme borbe protiv austrougarske okupacije.[91] Za to je morala biti stvorena Jugoslavija koja će poništiti navedene suprotnosti, izgrađena, razumije se, na novim osnovama i posebnom zaslugom Srba. Moglo bi se reći da su za Ekmečića procesi izgradnje srpskog i jugoslovenskog jedinstva paralelni procesi.[92] To se dobro vidi i iz njegovih sintetiziranja srpske i jugoslavenske historije novog vijeka. U vezi s gore rečenim, a pojednostavljeno kazano, M. Ekmečić posebnu zaslugu u procesu dosezanja jugoslavenskog jedinstva i Jugoslavije pripisuje homogenizirajućoj srpskoj političkoj ideji, neotuđenoj srpskoj narodnoj kulturi i političkoj akciji. Na primjer, na najoštriju kritiku na Prosvetinu *Istoriju Jugoslavije*, posebno onu Mirjane Gross, koja je spočitavala Ekmečiću nekomparativan pristup nacionalnim ideologijama te

[88] M. Ekmečić, "Istorijski značaj ustanka", 80.

[89] R. Petrović, "Pokret otpora", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* 69.

[90] Kao primjer vidjeti: M. Ekmečić, "Istorijski značaj ustanka", 55–56, 59 –60.

[91] Ekmečić čak osnovu kraha ustanka nalazi u tome što ciljevi seljačkog oslobođenja nisu bili usaglašeni sa perspektivom vjerske i nacionalne harmonije na Balkanu. M. Ekmečić, "Istorijski značaj ustanka", 64.

[92] M. Ekmečić, raspravljajući o odjeku ustanka 1875. godine u evropskom javnom mišljenju, stvaranje srpske ili jugoslavenske države, a zbog srpske "integrišuće ideje", vidi skoro kao istovjetan proces. M. Ekmečić, "Istorijski značaj ustanka", 78.

favoriziranje srpske strane u ocjenama karaktera i pozitivnih dosega nacionalnih ideologija, pogotovo onih inkluzivnih,[93] Ekmečić se branio napadom na kritičare – kritizirajući njihova uska regionalna shvatanja, nedovoljnu ispečenost zanata historičara, nemogućnost shvatanja idejnih pristupa tumačenju prošlosti i potpadanje pod utjecaj nacionalističkih okruženja.[94] I na kritike bosanskohercegovačkih (bošnjačkih, muslimanskih) historičara pomenutoj sintezi da autori nisu uspjeli da do kraja izbjegnu opterećenost u gledanju na Osmansko Carstvo i njegov utjecaj na modificiranje civilizacijske strukture Balkanskog poluostrva pod uglom hrišćansko muslimanske isključivosti,[95] Ekmečić je ostao pri svome favoriziranju progresivne snage srpskog seljačkog demokratskog društva ističući da aristokratija nigdje ne vodi narodni preporod (u ovaj koncept uklapalo se muslimansko i hrvatsko plemstvo) i da su samo neki njeni dijelovi bez klasnog identificiranja uključeni u njega.[96] Ovaj zadnje spomenuti stav vodi nas zaključku o Ekmečićevom poimanju nemogućnosti da je pokret otpora austrougarskoj okupaciji 1878. godine mogao, jer su važne vođe pokreta bili bosanskomuslimanski narodni prvaci, iznjedriti iskreni zajednički dugoročni politički cilj baziran na, slobodnije rečeno, bratstvu i jedinstvu.[97]

[93] Mirjana Gross, "Ideja jugoslavenstva u XIX stoljeću u 'Istoriji Jugoslavije'", u: '*Istorija Jugoslavije*' *u svjetlu kritike. Polemike u jugoslavenskim časopisima 1973–1976*, prir. Božidar Jakšić, Sarajevo–Beograd–Zagreb: Buybook–Most Art Jugoslavija–Srednja Europa, 2022, 146–49.

[94] Milorad Ekmečić, "Završna riječ u polemici sa Mirjanom Gross", u: '*Istorija Jugoslavije*' *u svjetlu kritike. Polemike u jugoslavenskim časopisima 1973–1976*, 340–41.

[95] Avdo Sućeska, "Pitanje istorije Bosne osmanskog perioda", u: '*Istorija Jugoslavije*' *u svjetlu kritike. Polemike u jugoslavenskim časopisima 1973–1976*, 84.

[96] Milorad Ekmečić, "Odgovor na neke kritike 'Istorije Jugoslavije'", u: '*Istorija Jugoslavije*' *u svjetlu kritike. Polemike u jugoslavenskim časopisima 1973–1976*, 222. O diskurzivno koncipiranim uvjetima koje je po Ekmečiću imao zadovoljiti jedan protonacionalni pokret i koje je autor nametao kao svojevrsni jedinstveni povijesni normativni kriterij vidjeti i kod: Sabina Veladžić, "Povijesni i (proto)nacionalni razvoj Bošnjaka i (stigmatizacija) *bošnjaštva* u diskurzivnim praksama kulturne inteligencije u Bosni i Hercegovini 1960 / 1970-ih i početkom 1990-ih", u: *Bošnjaci u emigraciji: Adil Zulfikarpašić i nacionalno-politički vidokrug časopisa Bosanski pogledi*, zbornik radova, ur. Safet Bandžović, Sarajevo: Bošnjački institut–Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2023, 176, 177.

[97] Ambivalentnost ciljeva nacionalno-političkog vođstva ustanka i Srbije – da se davanjem ustupaka i u rješenju agrarnog pitanja Muslimani pridobiju za ustanak protiv osmanske vlasti, a kasnije i za eventualno zajednički otpor austrougarskoj okupaciji, s jedne strane, te htijenje da se izađe u

U diskusiji na skupu iz 1978. godine Ekmečić podvlači i insistira da su dešavanja u Bosni i Hercegovini u vezi s okupacionim mandatom Berlinskog kongresa suštinski borba "Muslimana protiv okupacije, a da nije došlo do adekvatne sinhronizacije borbe srpskog i hrvatskog naroda".[98] To se samo djelimično slaže s Petrovićevim mišljenjem da u pokretu otpora najviše učestvuju i najviše ga vode Muslimani jer je veliki značaj u otporu okupaciji Petrović davao Srbima, ali ne zapostavljajući ni Hrvate i Jevreje. Ekmečić je saglasan s Petrovićevom ocjenom da su barjak borbe nakon pacifikacije Bosne i Hercegovine 1878. godine preuzeli Srbi "koji će onda do 1914. tu borbu dokrajčiti".[99]

U vremenu jugoslavenske krize i nakon raspada Jugoslavije Milorad Ekmečić učvrstio je tezu o vjerskom ratu na Balkanu kroz 19. i 20. stoljeće.[100] Nestalo je Ekmečića sa skupa iz 1978. godine koji propituje i traži da se dodatno istraži socijalna baza učesnika otpora okupaciji iako je i tada, kako je već rečeno, smatrao da se dominantno radi o muslimanskoj borbi protiv okupacije. Nakon što je teza o vjerskom ratu bila etablirana, ona je još više onemogućila ovog historičara da na otpor austrougarskoj okupaciji gleda izvan okvira teze o muslimanskom otporu okupaciji. Stav da se Srbi samo prividno priključuju muslimanskoj borbi protiv Austro-Ugarske i da je hrišćansko "oduševljenje" otporu okupaciji trajalo "do prvih kukuruza i boljih grmova, a zatim u njima ugaslo za navek" logičan je sastavni dio ovog dograđenog stava.[101] U ovom "novom" vremenu, a u skladu s tezom o vjerskom ratu i potpuno suprotno od Petrovića koji razbija tu tezu,

susret seljaštvu koje se diglo na ustanak protiv muslimanskih aga kao simbola osmanskog društveno-ekonomskog sistema, s druge strane – nije mogla iznjedriti hrišćansko-muslimansko zajedništvo, pa ni ono inicirano sa ustaničke strane. M. Ekmečić, "Istorijski značaj ustanka", 72–73, 80–81.

[98] M. Ekmečić, "Diskusija", 397–98.

[99] Isto, 397.

[100] Ta teza kod Ekmečića ima korijene još u radovima iz vremena Socijalističke Jugoslavije. U njima je prihvatao navode iz nekih izvora o historijskom nasljeđu međuvjerskih antagonizama i mržnje u Bosni i Hercegovini. M. Ekmečić, "Istorijski značaj ustanka", 51.

[101] M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, knj. 2, 329.

Ekmečić ističe da je pokretačka snaga otpora okupaciji muslimanski fanatizam. On sada slobodno ističe da Privremenu vladu, koja rukovodi otporom, uglavnom sačinjavaju "muslimanski fanatici" koji na snagu vraćaju šerijatsko predreformsko pravo i običaje. Sastavni dio te teze je i isticanje da otpor podržavaju muslimani iz drugih dijelova Osmanskog Carstva.[102] U postratnom vremenu vjerski motiv otpora još se naglašenije ističe: "Tajnom organizacijom panislamskog otpora, sultanova vlada je inspirisala i u Bosni, slično kao na Kosovu, muslimanski otpor, a odluke Privremene vlade su panislamskog karaktera." Panislamizam 1876–1878. predstavljao je drugu veliku fazu u evoluciji modernog islamskog fundamentalizma.[103]

Zaključak

Historiografska naracija Rade Petrovića i Milorada Ekmečića u vremenu snažne društveno-političke transformacije (decentralizacije) socijalističke Jugoslavije, kada je održan skup o otporu okupaciji, ali i prije i poslije njega, izgleda društveno angažirana, iako s različitim idejnim izvorištima i različitim društveno-političkim ciljevima. Rade Petrović pokret otpora austrougarskoj okupaciji i svojevrstan raskid s osmanskom vladavinom u Bosni i Hercegovini posmatra iz bosanskohercegovačke perspektive i novih tendencija u jugoslavenskoj politici 1970-ih godina, dok Milorad Ekmečić ostaje na starim idejama progresivne socijalne revolucije seljaštva i srpskog antiimperijalizma, koji je bio nosiva snaga jugoslovenskog oslobođenja i jedinstva. Petrović vjeruje da je 1878. godina ogromna prekretnica koja je označila početak zajedničkog rada i borbe bosanskohercegovačkih naroda za vlastiti subjektivitet i da je u velikoj mjeri urušila viševjekovnu rascjepkanost, dok Ekmečić, na drugoj strani, ostaje na ranije definiranom stavu da su postojeće socijalne razlike, pogotovo između hrišćanskog seljaštva i muslimanskih zemljoposjednika, kao i različiti strateški politički ciljevi naroda u Bosni i Hercegovini, bili nepremostiva prepreka iskrenom

[102] M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, knj. 2, 329.

[103] M. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 298.

zajedništvu te 1878. godine. U skladu s tim Ekmečić zaključuje da je otpor protiv austrougarske okupacije, i pored sporadičnog i nevoljnog učešća Srba i još manje drugih naroda, bio otpor bosanskohercegovačkih Muslimana. U vremenu jugoslavenske krize i raspada Jugoslavije Ekmečić još radikalnije zastupa tezu o muslimanskom otporu austrougarskoj okupaciji, dok Petrović suštinski ostaje na stanovištu iz 1970-ih godina. U smislu utiranja puta zajedništvu za Petrovića veći značaj ima otpor okupaciji 1878. u odnosu na ustanak 1875–78. godine, koji je, po ovom historičaru, kao i ukupnu prethodnu bosanskohercegovačku prošlost, karakterizirala rascjepkanost. Suprotno od Petrovića, Ekmečić je ovoj drugoj historijskoj pojavi davao ogromno preimućstvo. U oba slučaja autorska naracija, iako nejednako fundirana po raznovrsnosti, oslonjena je po istom metodološkom obrascu na "primarne" izvore. Primjećuje se da su do različitog predstavljanja iste prošle stvarnosti autori došli, pored već spomenute različite ideološke matrice i autorskog razumijevanja, različitim, ponekada namjenskim, izborom izvora kojima se prvenstveno vjeruje i različitim fokusom na dijelove naracije istog izvora. Pri tome, analizirani autori nisu odustajali od mogućnosti spoznaje prošle stvarnosti i to u duhu stava koji je izrazio Rade Petrović da istraživanje teme pokreta otpora "traži detaljno a vrlo često i dokumentirano prikazivanje kako bi se raščistile krive predodžbe i predrasude i što više približilo istorijskoj istini i ocjeni".[104]

IZVORI I LITERATURA

Knjige

Božić, Ivan, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije,* Beograd: Prosveta, 1973.

Ekmečić, Milorad, *Stvaranje Jugoslavije: 1790–1918*, knj. 1, knj. 2, Beograd: Prosveta, 1989.

[104] R. Petrović, "Pokret otpora", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* 20.

Ekmečić, Milorad, *Dugo kretanje između klanja i oranja. Istorija Srba u novom veku (1492–1992)*, Drugo dopunjeno izdanje, Beograd: Zavod za udžbenike, 2008.

Hronologija događaja, Bosna i Hercegovina–Jezgro velikosrpskog projekta, prir. i ur. Sonja Biserko, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.

'I*storija Jugoslavije' u svjetlu kritike. Polemike u jugoslavenskim časopisima 1973–1976*, prir. Božidar Jakšić, Sarajevo–Beograd–Zagreb: Buybook–Most Art Jugoslavija–Srednja Europa, 2022.

Janković, Branimir, *Mijenjanje sebe same: preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma,* Zagreb: Srednja Europa, 2016.

Kamberović, Husnija, *Historiografija u Bosni i Hercegovini u službi politike,* Zagreb: Srednja Europa, 2012.

Petrović, Rade, *Italija i Bosna, 155 godina zajedničke historije*, Sarajevo: Ambasada Italije u Sarajevu, 2020.

Roksandić, Drago, *Historiografija u tranziciji*, Zagreb: Srpsko kulturno društvo "Prosvjeta", 2019.

White, Hayden, M*etahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-century Europe*, Baltimore & London: Johns Hopkins Paperbacks edition, 1975 (originally published 1973).

Članci

Antolović, Michael, "Writing history under the 'Dictatorship of the Proletariat': Yugoslav historiography 1945–1991." u: *Revista de História das Ideias, Coimbra:* University of Coimbra, 2021, 49–73.

Bojić, Mehmedalija, "Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 387–391.

Dimić, Ljubodrag, "Jugoslovenska država i istoriografija", u: *Tokovi istorije*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1999, br. 1–4, 326–339.

Duranović, Amir, "Savremena bosanskohercegovačka historiografija: na margini povijesti", u: *Na margini povijesti,* zbornik radova, Sarajevo: UMHIS, 2018, 11–29.

Ekmečić, Milorad, "Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875–1878", u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini*, *drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine, tom I,* Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977, 49–89.

Ekmečić, Milorad, "Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1981, br. 18, 73–99.

Ekmečić, Milorad, "Diskusija", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 397–98.

Ekmečić, Milorad, "Predgovor", u: *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine – Recueil de l'histoire de Bosnie et Herzegovine*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1995, br. 1, 1–3.

Ekmečić, Milorad, "Završna riječ u polemici sa Mirjanom Gross", u: '*Istorija Jugoslavije' u svjetlu kritike. Polemike u jugoslavenskim časopisima 1973–1976*, prir. Božidar Jakšić, Sarajevo–Beograd–Zagreb: Buybook–Most Art Jugoslavija–Srednja Europa, 2022, 340–46.

Juzbašić, Dževad, "Diskusija", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 400–404.

Krišto, Jure, "Stare i nove paradigme hrvatske historiografije", u: *Društvena istraživanja*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2001, br. 1–2, 165–189.

Ljušić, Radoš, "Jugoslovenstvo i srpstvo Milorada Ekmečića (Marginalije povodom izlaska Sabranih djela)", u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023, 483–502.

Miljković, Maja, "*Beogradski istoriografski krugovi i problem racionalnog sagledavanja fenomena nacionalnog interesa na kraju 20. veka", u: Prilozi, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, br. 29, 329–343.*

Milošević, Borivoje, "Milorad Ekmečić 1928–2015", u: *Srpski istorijski časopis*, Banja Luka–Istočno Sarajevo: Udruženje istoričara Republike Srpske, 2018, br. 1, 239–241.

Munslow, Alun, "Rethinking Metahistory: The Historical imagination in Nineteenth century Europe" u: *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice,* London: Routledge, 2013, br. 3/19, 324–336.

Petrović, Rade, "Pokret otpora u Bosni i Hercegovini protiv austrougarske okupacije 1878. godine (prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu)", u: M*eđunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine*, tom II, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977, 343–73.

Petrović, Rade,"Otpor austrougarskoj okupaciji i prilike u Bosni i Hercegovini 1878. godine: (prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu)", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1978, br. 14/15, 371–398.

Petrović, Rade, "Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 15–69.

Petrović, Rade, "Diskusija", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 411–12, 427–31, 440.

Pocecco, Antonella, "The Politics of History", u: *Historyka Studia Metodologiczne*, Kraków: Polska Akademia Nauk Oddział PAN w Krakowie, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2012, 143–164.

Pocock, John Greville Agard, "The Politics of Historiography", u: *Historical Research*, Oxford: Oxford University Press, 2005, br. 78 (199), 1–14.

"Riječ redakcije", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 5–6.

Sućeska, Avdo, "Diskusija", u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979, 421–21.

Veladžić, Sabina, "Srpska nacionalno-kulturna inteligencija u Bosni i Hercegovini o kulturnom identitetu Bosne i Hercegovine kroz rasprave o jeziku 1965–1972", u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za historiju, 2020, br. 18, 83–113.

Veladžić, Sabina, "Povijesni i (proto)nacionalni razvoj Bošnjaka i (stigmatizacija) *bošnjaštva* u diskurzivnim praksama kulturne inteligencije u Bosni i Hercegovini 1960 / 1970-ih i početkom 1990-ih", u: *Bošnjaci u emigraciji: Adil Zulfikarpašić i nacionalno-politički vidokrug časopisa Bosanski pogledi*, zbornik radova, ur. Safet Bandžović, Sarajevo: Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2023, 165-196.

Internetski izvori

"Govor Ljubomira Zukovića", u: XXX SJEDNICA NARODNE SKUPŠTINE REPUBLIKE SRPSKE Zapisnik i magnetofonski snimak sa XXX sjednice Narodne skupštine Republike Srpske, održane na Jahorini 05. - 06. 05. 1993. godine.https://srebrenicamemorial.org/app/tg/assets/pdf/p/30.%20SJEDNICA.pdf (pristupljeno: 15. 9. 2025)

ICTY. Predmet IT-00-39-T Tužilac protiv Momčila Krajišnika. https://www.icty.org/x/cases/krajisnik/trans/bcs/040928IT_BCS.pdf (pristupljeno: 7. 9. 2025).

"Milorad Ekmečić – akademik i senator", https://www.srna.rs/novost/1240230/milorad-ekmecic--akademik-i-senator (pristupljeno: 7. 9. 2025).

"Miloradu Ekmečiću - do neba i za vječnost". https://eparhija-zahumsko-hercegovacka.com/?p=19168 (pristupljeno: 7. 9. 2025).

"Odlazak jednog od najumnijih Srba: U Beogradu preminuo dr Milorad Ekmečić", https://jadovno.com/arhiva/intervjui-reportaze/month/201208/articles/odlazak-jednog-od-naumnijih-srba-u-beogradu-preminuo-dr-milorad-ekmecic.html (pristupljeno: 7. 9. 2025).

"Preminuo akademik Milorad Ekmečić", https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=165697 (pristupljeno: 7. 9. 2025).

"Preminuo dubrovački povjesničar dr. sc. Rade Petrović", *Dubrovnik Pres*, https://www.dubrovnikpress.hr/impressum/tag/rade%20petrovi%C4%87.html. (pristupljeno: 7. 9. 2025).

"Sahranjen akademik Milorad Ekmečić", "https://www.nezavisne.com/kultura/knjizevnost/Sahranjen-akademik-Milorad-Ekmecic/323594. (pristupljeno: 7. 9. 2025).

"Tužna vijest. Preminuo poznati dubrovački povjesničar profesor dr. sc Rade Petrović", *Dubrovački vjesnik*. https://dubrovacki.slobodnadalmacija.hr/dubrovnik/zupanija/dubrovnik/tuzna-vijest-preminuo-poznati-dubrovacki-povjesnicar-profesor-dr-sc-rade-petrovic-642026. (pristupljeno: 7. 9. 2025).

"Umro je Rade Petrović", https://historiografija.ba/historija-u-javnosti/dogadjaji/umro-je-rade-petrovic, (pristupljeno: 1. 9. 2025).

PETROVIĆ VS. EKMEČIĆ: ANTI-IMPERIALISM, BROTHERHOOD AND UNITY IN BOSNIAN-AND-HERZEGOVINIAN SOCIALIST HISTORIOGRAPHY ON THE EXAMPLE OF INTERPRETING THE HISTORICAL SIGNIFICANCE AND CHARACTER OF THE RESISTANCE TO THE AUSTRO-HUNGARIAN OCCUPATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1878

Summary

Research into the interpretation of the historical development of Bosnia and Herzegovina by the "institutional" historians Milorad Ekmečić and Rade Petrović has shown the influence of political changes on these interpretations, as well as the socio-political engagement of the historians in question. Rade Petrović views the resistance to the Austro-Hungarian occupation from a Bosnian-Herzegovinian perspective, whereas Milorad Ekmečić adheres to the ideas of Serbian-Yugoslav historiography, which located the foundations of Yugoslav liberation and unity in the social revolution of the peasantry and in Serbian anti-imperialism. Petrović believes that the year 1878 marked the beginning of the joint work and struggle of the peoples of Bosnia and Herzegovina for their own subjectivity (brotherhood and unity), and that it significantly undermined the centuries-old fragmentation; meanwhile, Ekmečić maintains his previously defined position that the existing social differences and the differing strategic political goals of the peoples in Bosnia and Herzegovina represented an insurmountable obstacle to sincere unity in 1878. It is evident that the authors arrived at different representations of the same past reality not only due to their differing ideological frameworks and authorial interpretations, but also through different—and sometimes purposeful—choices of sources

in which they placed primary trust. During the Yugoslav crisis and the break-up of Yugoslavia, Ekmečić advocated even more strongly for the thesis regarding Muslim resistance to the Austro-Hungarian occupation, while Petrović essentially remained committed to the position he held in the 1970s.

Original scientific paper
UDK: 32-05 Plavšić B. (497.6) " 19 "
DOI: 10.51237/issn.2774-1180.2025.24.287

BILJANA PLAVŠIĆ: PROFESORICA, POLITIČARKA, RATNA ZLOČINKA I "POKAJNICA" – OD JUGOSLAVENSTVA DO SVETOSAVLJA

Edin Omerčić
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju,
edin.omercic@iis.unsa.ba

Apstrakt: U ovom je radu autor – na osnovu dnevne štampe, arhivske građe Univerziteta u Sarajevu, materijala dostupnog na bazama podataka Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) – analizirao akademsku i političku karijeru Biljane Plavšić. Posebna pažnja posvećena je stenogramskim bilješkama sa sastanaka i sjednica političkih tijela na kojima je učestvovala Biljana Plavšić te će se na osnovu tog materijala u radu preispitati teza o metamorfozi njenih ideoloških percepcija – od ideologije jugoslavenstva, koju je zastupala do početka rata u Bosni i Hercegovini, do ideje svesrpskog ujedinjenja i *svetosavlja*, kada otvoreno postaje pronositelj *svetosavlja*, ideološkog konstrukta nastalog tokom 30-ih godina 20. stoljeća.

Ključne riječi: Biljana Plavšić, Bosna i Hercegovina, Prirodnomatematički fakultet, Predsjedništvo Bosne i Hercegovine, Srpska demokratska stranka (SDS), MKSJ, jugoslavenstvo, *svetosavlje*.

Abstract: In this paper, the author analyses the academic and political career of Biljana Plavšić based on the daily press, archival material of the University of Sarajevo, and material available on the databases of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Special attention is paid to shorthand notes from the meetings and sessions of the Bosnian-and-Herzegovinian and Serb national political bodies in which Biljana Plavšić participated. Based on this material, the thesis on the metamorphosis of her ideological perceptions will be re-examined in the paper – from the ideology of Yugoslavism that she advocated until the beginning of the war in Bosnia and Herzegovina, to the idea of all-Serbian unification and sanctity and Saint-Savaism, an ideological construct created during 1930s.

Keywords: Biljana Plavšić, Bosnia and Herzegovina, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Presidency of Bosnia and Herzegovina, Serbian Democratic Party, ICTY, Yugoslavism, Saint-Savaism

Uvod

"Mi smo sad dovedeni u stanje koje je u biologiji poznato pod sporulacijom, [...] Mi sada dalje za neko vrijeme ne možemo da živimo kao biljka pšenica, nego kao sjeme pšenice. Kod te sjemenke sve su funkcije, one nisu uništene nego su svedene na jedan određeni minimum, ali ako ta sjemenka dođe u povoljne uslove, ako je u vlažnu zemlju bacite ona ponikne, ta sjemenka da može da nikne i da živi kao biljka, ona mora u sebi imati najkvalitetnije supstance. Ja mislim da tu kvalitetnu supstancu mi imamo i da je moramo dobro da čuvamo, jer ako ta sjemenka izađe, onda ta semenka nikada neće proklijati [...]".[1]

Biljana Plavšić rođena je 7. jula 1930. godine u Tuzli u uglednoj trgovačkoj porodici (otac Svetislav, majka Živana). Njezin otac, po zanimanju biolog, radio je u Odjeljenju za prirodne nauke Zemaljskog muzeja u Sarajevu, ali je tokom 1948. godine premješten u gimnaziju, da bi po penzionisanju umro (11. novembra 1949. godine). Navedeno je ostavilo duboki trag na dalji životni put Biljane Plavšić, koja je kasnije za njegovu smrt optuživala novu komunističku vlast.[2] Osnovnu i srednju školu Plavšić je završila u Sarajevu, a diplomirala je na zagrebačkom sveučilištu 1956. godine, kada dobija posao asistentice na Prirodno-matematičkom odsjeku Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu (UNSA). Služila se njemačkim, engleskim i ruskim jezikom. Od 1963. do 1976. bila je udana za Žarka Banjca, pravnika po struci. Magistarsku radnju pod naslovom "Anatomske karakteristike biljaka inficiranih stolburom" branila je u junu 1964, a doktorat na temu

[1] Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (dalje: MKSJ), https://ucr.irmct.org/, "Zapisnik i magnetofonski snimak sa 56. sjednice Narodne skupštine Republike Srpske", 17. 12. 1995, 56. (pristupljeno: 1. 8. 2023).

[2] Biljana Plavšić, *Svedočim I*, Banja Luka: Trioprint, 2005, 10.

"Uticaj virusa stolbura i virusa uvijenosti krompira na anatomsku strukturu njihovih domaćina" tri godine kasnije, u oktobru 1967. godine.

Tokom 1968. godine bila je gošća Instituta za virologiju u Pragu, dok je stipendiju *Fulbrightove fondacije* dobila 1971. godine, kada je devet mjeseci boravila u Sjedinjenim Američkim Državama na istraživanjima vezanim za patologiju i virologiju biljaka. Krajem 1970-ih boravila je jedno vrijeme i u Libiji. Tokom 1972. godine izabrana je za prodekanicu, a 1986. godine za dekanicu Prirodno-matematičkog fakulteta. Početkom devedesetih godina 20. stoljeća, osnivanjem novih političkih stranaka, prilazi Srpskoj demokratskoj stranci Bosne i Hercegovine (SDS) i postaje njen istaknuti član.

Fotografija 1. Biljana Plavšić 1960. godine. Izvor: Arhiva UNSA (dalje: A UNSA), Prirodno-matematički fakultet, Lični dosije Biljana Plavšić (dalje: Lični dosije BP), Personalni list.

Politički angažman Biljane Plavšić počinje "zamrzavanjem" radnog odnosa i obaveza na Univerzitetu, kojem se nikada nije vratila.[3] Nakon višestranačkih izbora u Bosni i Hercegovini 1990. godine postala je član Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine, predsjednica Savjeta za zaštitu ustavnog poretka Predsjedništva Bosne i Hercegovine, potom član Savjeta za

[3] *The 1479 Days: The Siege of University of Sarajevo, A Docmentary Timeline of Events 1992–1995*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2010, 137.

nacionalnu bezbjednost u tzv. srpskoj republici Bosne i Hercegovine, član Predsjedništva tzv. Srpske republike te član proširenog ratnog predsjedništva tzv. Republike srpske. Politička karijera joj je okončana suđenjem na MKSJ zbog sudjelovanja u udruženom zločinačkom poduhvatu koji je, između ostalog, predstavljao i "napad [na] i negaciju samog čovječanstva".[4]

Teorijski okvir

U historiografiji je raspravljano o pitanjima koja problematiziraju ulogu humanističke inteligencije, revizionističke historiografije i književnika, kao i o doprinosu koji je naučno-tehnička intelektualna elita imala u dezintegrativnim procesima i stvaranju ratne atmosfere u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. stoljeća.[5] Intelektualci su učestvovali u procesima homogenizacije nacija, a konstruiranjem viktimizacijskog narativa stvarali su socijalno okruženje u kojem je s lakoćom disperziran jezik mržnje i netrpeljivosti, emocija straha prema *Drugome* i od *Drugog*.

U ovom ću radu na temelju analize individualnog slučaja pokušati odgovoriti na pitanje vezano za prividno nagli identitetski i ideološki zaokret Biljane Plavšić – s ideologije bratstva-jedinstva na partikularnu srpsku nacionalističku ideologiju s kraja osamdesetih i početka devedesetih godina 20. stoljeća, pri ćemu ću se osloniti na sociološke teorije o intelektualcima. Siniša Malešević analizirao je ulogu i funkciju intelektualaca u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata s ciljem odgovora na pitanje o masovnom i

[4] MKSJ https://ucr.irmct.org/ IT-0039&40/1-S, Tužilac protiv Biljane Plavšić, "Presuda", 27. 2. 2003, 49. (pristupljeno: 2. 8. 2023)

[5] Audrey H. Budding, *Serb Intellectuals and the National Question 1961–1991*, (odbranjena doktorska disertacija), Cambridge: Harvard University, 1998; Jasna Dragović Soso, *'Spasioci nacije': intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd: Fabrika knjiga, 2004; Andrew Baruch Wachtel, *Stvaranje nacije – razaranje nacije*, Sarajevo: Bošnjačka asocijacija 33, 2010; *Srpska strana rata, trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, ur. Nebojša Popov, Beograd: Samizdat FreeB92, 2002; Edin Omerčić, "Bosna i Hercegovina u demografskoj projekciji Srpske demokratske stranke: Od regionalizacije do dehumanizacije", u: *Prilozi*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023, br. 52, 163–197.

iznenadnom zaokretu prema etnonacionalizmu dojučerašnjih marksističkih intelektualaca.[6]

Budući da nije pripadala humanističkoj inteligenciji, kao ni teoretičarima marksizma, slučaj Biljane Plavšić je izuzetan ne samo zbog toga što tokom svoje dugogodišnje akademske karijere (koju je posvetila problematici patologije biljaka) nije javno iznosila političke stavove, a djelovala je kao tradicionalni intelektualac unutar klase s kojom (nominalno) nije dijelila ideološko-politički svjetonazor, već i što je tokom svog političkog djelovanja pronašla način da stečena znanja koristi u svrhu realizacije nacionalističkog projekta. U ovom ću radu na njenom primjeru dodatno ispitati Maleševićevu argumentaciju u kojoj je upotrijebio i usporedio Gramšijevu teoriju o intelektuacima s Baumanovom.[7]

Gramši je intelektualce dijelio na *tradicionalne* (u koje svrstava pisce, profesore, umjetnike, svećenike, prosvjetne radnike) i na *organske*, koji su za razliku od tradicionalnih "pojedinci koje svaka nova klasa stvara i izgrađuje u toku svog razvoja, ti pojedinci su organski vezani uz određenu klasu, rođeni su i socijalizirani u toj klasi i kao takvi izražavaju njene interese. Oni se ne obraćaju cjelokupnoj javnosti poput tradicionalnih intelektalaca već komuniciraju samo sa vlastitom klasom. [...] Za razliku od tradicionalnih intelektualaca, koji imaju na raspolaganju ustanovljene forme, procedure i metodološki alat za aktivnost i mišljenje, organski intelektualci mogu da oslobode sebe i svoju klasu razvijajući kritičku svest o svojoj situaciji iznutra, iz sopstvenih postojećih formi mišljenja i delovanja."[8]

Prema Baumanu, intelektualci su osobe koje su posvećene univerzalnim temama, problemima koji su važni za čitavo čovječanstvo te ih on dijeli na *zakonodavce* – odnosno intelektualce prosvjetiteljske modernosti – i *tumače*, odnosno intelektualce postmoderne. Društveni položaj intelektualca

[6] Siniša Malešević, "Od organskih zakonodavaca do organicističkih tumača: intelektualci u Jugoslaviji i postjugoslovenskim državama", u: *Reč*, Beograd: Fabrika knjiga, 2003, br. 70.16/2003, 33–51.

[7] Antonio Gramsci (1891–1937), književnik, političar, filozof i lingvist. Zygmunt Bauman (1925–2017), sociolog i profesor.

[8] S. Malešević, "Od organskih zakonodavaca do organicističkih tumača", 35–36.

modernosti, pored monopola na znanje, podrazumijevao je i mogućnost ozakonjenja: "Glavna težnja je da se predvidi tok događaja kako bi se postigla kontrola nad njim. Uspešna kontrola podrazumeva posedovanje objektivnog, činjeničnog, proverljivog, standardizovanog znanja. Intelektualac tu ima ulogu da izriče autoritativne iskaze koji presuđuju u kontroverzama mnjenja i odabiraju ona mnjenja koja (...) postaju ispravna i obavezujuća." S druge strane, zadatak postmodernističkog intelektualca više nije da "ozakoni poredak, već da javnosti u određenoj tradiciji protumači događaje i aktivnosti."[9]

Nagle i brze promjene u djelovanju intelektualaca u socijalističkoj Jugoslaviji Malešević objašnjava njihovom nesposobnošću da prevaziđu kolektivitet i društveni tradicionalizam, vlastitu posvećenost i podređenost jednoj jedinoj tradiciji i jednoj jedinoj zajednici "živih kolektiviteta" izvan kojih nema morala i unutar kojih ne važe opća pravila i univerzalna etika.[10]

Profesorica – "[...] korektna, taktična i dobronamjerna."[11]

> *"Mom ocu je uspjelo da me još kao dijete zainteresira za prirodu i na jedan diskretan način, možda i kroz igru, zavolila sam prirodu. Možda je kasniji moj interes za biologiju bio posljedica takvog odgoja. U gimnaziji sabirala sam herbar i osobito se interesirala za botaniku."*[12]

Naučni put Biljane Plavšić predstavljao je jedan pravolinijski razvoj koji uključuje fakultetsko obrazovanje, postdiplomski i doktorski studij, postdoktorski studij te brojne studijske boravke u svjetskim naučnim centrima. Ključnu ulogu u njenom profesionalnom usmjeravanju imao je otac koji je od sredine tridesetih godina 20. stoljeća radio kao kustos "na Državnom muzeju u Sarajevu" a ona je, upisavši Prirodoslovno-matematički fakultet u

[9] S. Malešević, "Od organskih zakonodavaca do organicističkih tumača", 35–37.

[10] Isto, 45–49.

[11] A UNSA, Lični dosije BP, "Referat upravi Filozofskog fakulteta", 30. 6. 1959.

[12] Isto.

Zagrebu 1948. godine, kao studentica na biološkom odsjeku, imala priliku raditi i stjecati znanje u laboratoriju Botaničkog instituta. Tokom studija se, smrću oca, pogoršavaju njene materijalne prilike, oboljeva, i zbog liječenja pauzira studiranje na dvije godine. Budući da nikada nije bila član Saveza komunista iznosim pretpostavku, koju zbog nedostatka izvora nije moguće sa sigurnošću potvrditi, da joj je široka mreža poznanstava njenog oca omogućila zapošljavanje na mjestu laborantice Biološkog instituta Medicinskog fakulteta UNSA.[13] Od 15. marta do 31. augusta 1950. godine bila je službenica na Medicinskom fakultetu u svojstvu "stalnog honorarnog službenika sa punim radnim vremenom", pri čemu je obavljala poslove pomoćnog asistenta u praktikumu.[14] Fakultet je završila vrlo dobrim uspjehom u januaru 1956. godine, diplomiravši na temu "Virusni proteinski kristaloidi kakteja."[15] Na Filozofskom fakultetu potvrđen joj je izbor i postavljena je na mjesto asistentice na Katedri za biologiju 15. marta 1956. godine.[16] Potom je na sjednici Fakultetske uprave održanoj 26. juna 1959. godine, nakon provedene konkursne procedure, ponovno birana za asistenticu na predmetu "Botanika". Izdvajanjem Prirodno-matematičkog odsjeka s Filozofskog fakulteta[17] Biljana Plavšić prelazi na Odsjek za biologiju na novoosnovanom Prirodno-matematičkom fakultetu, gdje je od 31. oktobra 1963. godine radila kao predavačica na predmetu "Botanika – morfologija biljaka".[18] U zvanje docenta izabrana je na sjednici Vijeća nastavnika Prirodno-matematičkog fakulteta održanoj 14. decembra 1967. godine,[19] dok je za

[13] Jeremy Boissevain, *Friends of Friends, Networks, Manipulators and Coalitions*, New York: St. Martin's Press, 1974.

[14] A UNSA, Lični dosije BP, "Potvrda", Sekretarijat, Medicinski fakultet, 14. 9. 1959.

[15] Isto. Rad je u koautorstvu s Davorom Miličićem objavila u austrijskom časopisu *Protoplasma*, br. 46, 1956, 547–555.

[16] A UNSA, Lični dosije BP, "Riješenje", "Prijava na dužnost asistenta".

[17] Filozofski fakultet osnovan je 1950. godine, a do 3. 12. 1960. godine bio je podijeljen na dva odsjeka: Filozofski i Prirodno-matematički. Senija Milišić, *Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini: (1945–1958)*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2007, 96.

[18] A UNSA, Lični dosije BP, "Rješenje", 4. 11. 1963.

[19] A UNSA, Lični dosije BP, "Odluka", 3. 2. 1968.

vanrednog profesora izabrana na sjednici održanoj 7. aprila 1973. godine.[20] Prema Izvještaju Komisije za kadrovska pitanja, na sastanku održanom 1. juna 1979. godine razmatrana je društveno-politička aktivnost profesorice Plavšić te je zaključeno da "Po svojoj ukupnoj djelatnosti, odnosu prema radu, studentima, članovima radne organizacije i svom samoupravljačkom ponašanju drugarica prof. dr. Biljana Plavšić je moralno-politički podobna za poziv univerzitetskog nastavnika."[21] Na sjednici Vijeća odsjeka za biologiju održanoj 13. juna 1979. godine profesorica Plavšić unaprijeđena je u zvanje redovnog profesora.[22]

Tokom osamdesetih godina bila je intenzivno i vrlo uspješno angažirana u nastavno-naučnom i društvenom radu, izvodila je nastavu iz više disciplina na dodiplomskom i postdiplomskom studiju, objavila je veći broj naučnih radova, rukovodila nizom projekata i učestvovala na brojnim naučnim kongresima.[23] Do kraja osamdesetih godina 20. stoljeća afirmirala se kao jedna od vodećih naučnica na polju infekcije i patologije biljaka u svijetu.[24] Dobitnica je Nagrade za nauku "Veselin Masleša" te Plakete Univerziteta u Sarajevu. Za rad o mikoplazmatskoj infekciji biljaka i mogućnostima suzbijanja ove bolesti hemoterapeutskim metodama, koji je objavljen u jednoj monografiji,[25] dobila je nagradu Fonda Stake i Ljubiše Glišić, koja se dodjeljivala jugoslavenskim autorima iz oblasti fitofiziologije i fitocitologije. Izuzetan je bio njen doprinos u procesu osnivanja Društva za elektronsku mikroskopiju, koje je osnovano u decembru 1986. godine, kao i u organizaciji Kolokvijuma za elektronsku mikroskopiju u ANUBiH tokom oktobra 1987. godine. Sudjelovala je i u organizaciji Šestog jugoslavenskog simpozija za elektronsku mikroskopiju, koji je održan u junu 1989. godi-

[20] A UNSA, Lični dosije BP, "Rješenje", 18. 5. 1973.

[21] A UNSA, Lični dosije BP, "Komisija za kadrovska pitanja", 1. 6. 1979.

[22] A UNSA, Lični dosije BP, "Izvod iz zapisnika", Sarajevo, 19. 6. 1979.

[23] A UNSA, Lični dosije BP, "Ocjena rada prof. dr. Biljane Plavšić", Sarajevo, 30. 3. 1990.

[24] Isto.

[25] *Mycoplasma Diseases of Crops-Basic and Applied Aspects*, ur. Karl Maramorosch & S. P. Raychaudhuri, New York: Springer Verlag, 1988.

ne te općenito bila "i društveno veoma angažovana na PMF-u, a i šire."[26] Bila je član Predsjedništva Saveza udruženja univerzitetskih nastavnika i drugih naučnih radnika Bosne i Hercegovine, Predsjednik Sekcije za nauku SSRN BiH, Predsjednik Odbora za upravnu oblast nauke Komiteta za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu, Predsjednik Saveza društava za elektronsku mikroskopiju Jugoslavije, član stručne komisije Odbora za nagradu AVNOJ-a te dekan Prirodno-matematičkog fakulteta.[27]

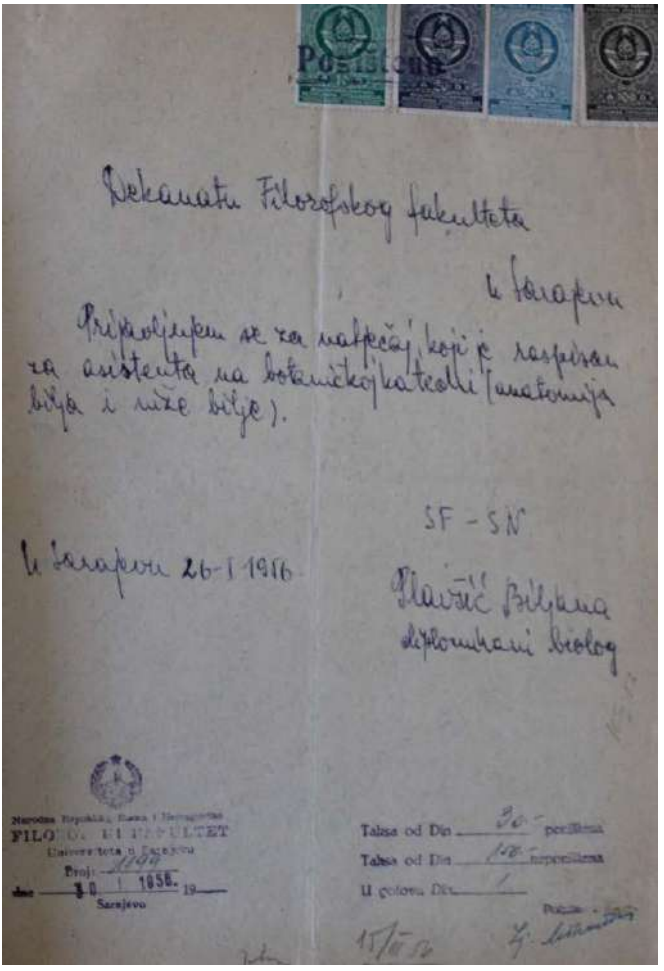
Dekanatu Filozofskog fakulteta

u Sarajevu

Prijavljujem se na natječaj koji je raspisan za asistenta na botaničkoj katedri (anatomija biljaka i niže biljke).

SF - SN

U Sarajevu 26-I 1956.

Plavšić Biljana
diplomirani biolog

Narodna Republika Bosna i Hercegovina
FILOZOFSKI FAKULTET
Univerziteta u Sarajevu
Broj: 1197
dne 30 I 1956. 19
Sarajevo

Taksa od Din 30- perzilena
Taksa od Din 150- biperzilena
U gotovu Din /

[26] A UNSA, Lični dosije BP, "Ocjena rada prof. dr. Biljane Plavšić", Sarajevo, 30. 3. 1990.

[27] Isto.

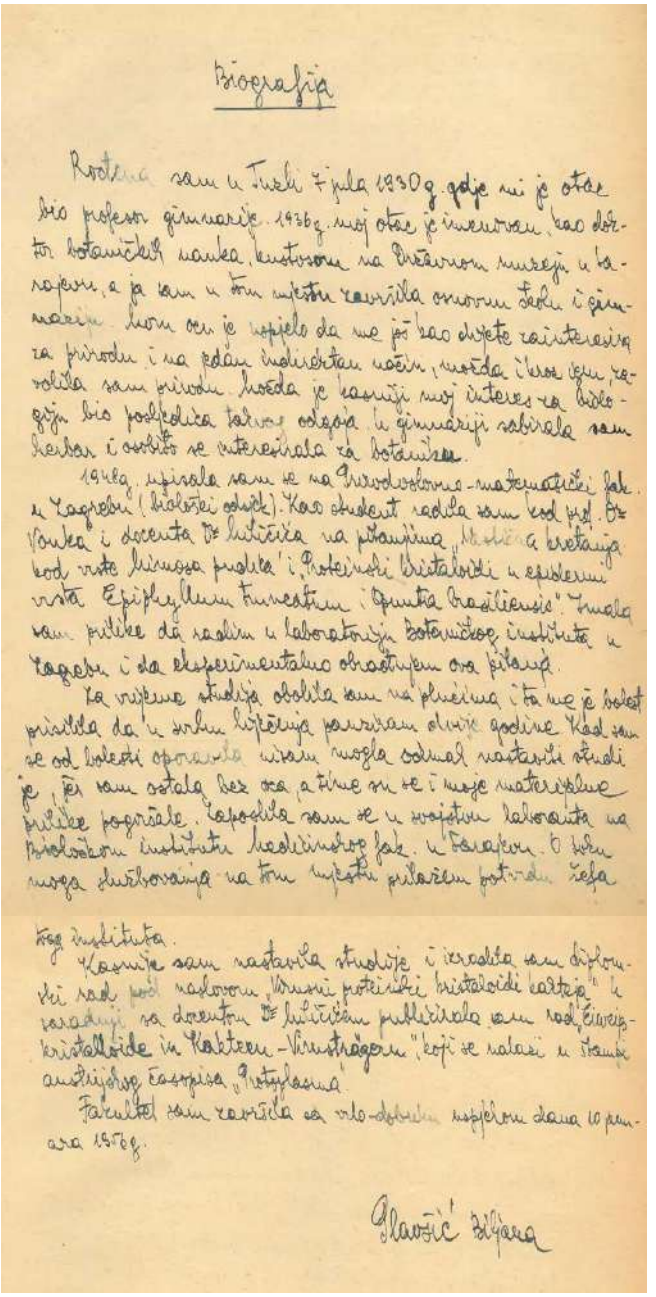

Biografija

Rođena sam u Tuzli 7 jula 1930 g. gdje mi je otac bio profesor gimnazije. 1936 g. moj otac je imenovan kao doktor botaničkih nauka, kustosom na Prirodnom muzeju u Sarajevu, a ja sam u tom mjestu završila osnovnu školu i gimnaziju. Kod oca je vjerovatno da me je kao dijete zainteresirao za prirodu i na neki individualan način, možda i kroz igru razvila sam prirodu. Kasnije je kasniji moj interes za biologiju bio posljedica takvog odnosa. U gimnaziji sabirala sam herbar i osobito se interesirala za botaniku.

1948 g. upisala sam se na Prirodno-matematički fak. u Zagrebu (biološki odsjek). Kao student radila sam kod prof. Dr Vouka i docenta Dr Ružičića na pitanjima [illegible] a kretanja kod vrste Linosa pusilla i Proteinski kristaloidi u epidermi vrsta Epipactis latifolia i Quercus Cerris. Imala sam želju da radim u laboratoriju botaničkog instituta u Zagrebu i da eksperimentalno obrađujem ova pitanja.

Za vrijeme studija oboljela sam od pluća, što me je bolest prisilila da u toku ljetnja provedem dvije godine. Kad sam se od bolesti oporavila nisam mogla odmah nastaviti studije, jer sam ostala bez oca, a živjeli smo i moje materijalne prilike pogoršale. Zaposlila sam se u svojstvu laboranta na Prirodnom institutu Medicinskog fak. u Sarajevu. U toku mog službovanja na tom mjestu prikazem potvrdu šefa tog instituta.

Kasnije sam nastavila studije i izradila sam diplomski rad pod naslovom „Neki proteinski kristaloidi kaktusa" iz zoologije sa docentom Dr Ružičićem publicirala sam rad „Proteinski kristaloidi iz Kaktusa - Virusnjegovi" koji se nalazi u štampi austrijskog časopisa „Protoplasma".

Fakultet sam završila sa vrlo dobrim uspjehom dana 10 januara 1956 g.

Plavšić Biljana

Fotografije 2–4. Prijava Biljane Plavšić na natječaj Filozofskog fakulteta u Sarajevu 1956. godine. Izvor: A UNSA, Lični dosije BP.

Političarka

"[...] ja sam se za ovo opredelila jer sam kao naučni radnik bila svesna opasne situacije u kojoj se nalazimo."[28]

Do osnivanja Srpske demokratske stranke u julu 1990. godine Plavšićeva se nije bavila politikom te nije ni sudjelovala u aktivnostima samog stranačkog osnivanja. Prema vlastitim riječima bila je pobožna, religijski aktivna, slavila je vjerske i nacionalne praznike, ali "politički nezainteresirana", apolitična i u SDS je pristupila iz "antikomunističkih pobuda". Ipak, bila je zainteresirana za "moral društva" u kojem je živjela, za odnose među narodima u Jugoslaviji kao "otadžbini", kao i za dešavanja među srpskim narodom "jer njegovu muku i tragediju iz nedavne prošlosti dobro pamtim i još me boli."[29]

Njena percepcija politike i društva bila je zaokupljena problematiziranjem srpskog nacionalnog pitanja i odnosima Srba s *Drugima* u Bosni i Hercegovini, što je bilo usko povezano s krizom jugoslovenskog društva i države od početka 1980-ih. Smatrala je da će "demokratija rešiti međunacionalne ali i druge probleme" u državi te da će biti moguće srušiti "režim" bez da se sruši država – Jugoslavija, no "stvarnost je bila sasvim drugačija." Iz njene perspektive Jugoslaviju su srušili "Drugi", nacionalno neosviješteni, oni koji su "krajem dvadesetog veka sanjali o svojim malim državicama, posebno oni koji su pripadali veštački stvorenim nacijama u toku zadnjih decenija dvadesetog veka."[30]

U *Memoarima,* nastalim nakon krvavih ratova i raspada Jugoslavije, Plavšić je bilo bitno naglasiti da je odgojena kao nacionalno (samo)svjesna, da je nacionalnu afirmaciju Muslimana doživjela kao neku vrstu njihovog odvajanja i otuđenja te da je osjećala otpor prema identitetskom konstruktu bošnjaštva kao nečem vještačkom: "Ostao mi je u sećanju jedan događaj iz

[28] "Srbi znaju gdje im je mjesto", *Javnost*, 27. 10. 1990, 7.

[29] B. Plavšić, *Svedočim* I, 9.

[30] Isto, 11.

škole. Pitala je profesorica, zbog nekih formulara koje je trebalo popuniti, kojoj naciji pripadamo. Bilo mi je žao moje drugarice Mine jer je to bio problem za nju i rekla je da mora pitati mamu i tatu. I nije samo ona bila u pitanju. A ja sam to, koje sam nacije, uvek znala ne pitajući roditelje, kao što znam svoje ime i prezime. [...] Kada je proglašena Muslimanska nacija na jednom od plenuma CK SK BiH, mislila sam: sada više neće biti zabuna. Ako smatraju da su toliko različiti od nas, neka im bude. Sve je, prema mom tadašnjem shvatanju, bolje, nego da se desi da neko ne zna kojoj naciji pripada, kao što se desilo mojoj drugarici Mini i neka joj niko to pravo ne oduzima. Ali neka isti ti kojima Mina pripada, ne traže od mene da pripadam novoj naciji Bošnjaka i da se odričem svoje narodnosti koja za mene postoji od pamtiveka."[31]

Široj javnosti Biljana Plavšić postala je poznata tokom političke predizborne kampanje za izbore koji su se održali 18. novembra 1990. godine, a na kojima su birani odbornici u skupštinama opština, poslanici u Vijeću građana i Vijeću opština Skupštine SR Bosne i Hercegovine te članovi Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Iako je bila pozvana da pristupi jednom nenacionalnom političkom akteru,[32] Udruženju za jugoslovensku demokratsku inicijativu (UJDI), koje je nastojalo demokratizirati politički aparat i uvesti višestranačje i parlamentarizam u jugoslavensku državnu zajednicu,[33] Plavšić je ipak pristupila jednonacionalnoj političkoj organizaciji – "stranci srpskog naroda",[34] koja se načelno isto tako imala boriti

[31] B. Plavšić, *Svedočim* I, 14–15.

[32] "Srbi znaju gdje im je mjesto", *Javnost*, 27. 10. 1990, 7.

[33] O Udruženju za jugoslovensku demokratsku inicijativu vidjeti: Mila Orlić, "Od postkomunizma do postjugoslavenstva. Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu", u: *Politička misao*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2011, br. 48/4, 98–112; Edin Omerčić, "Alternativna politička scena u Bosni Hercegovini (Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu, Pretparlament Jugoslavije, Forum za etničke odnose)", u: *Historijska traganja,* Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2012, br. 7, 231–239; Alfredo Sasso, *Just a Few Years Left for Us*, (odbranjena doktorska disertacija), Barcelona: Universitat Autonoma de Barcelona, 2015, 192–205; Edin Omerčić, *Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova 1991–1996*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2022, 58–62.

[34] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-95-5/18, Karadzic and Mladic, "Statut Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 12. 7. 1990"; "Nacrt Statuta Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine, Osnovne odredbe, član 1, Sarajevo, mart 1991." (pristupljeno: 3. 8. 2023).

za parlamentarnu i demokratsku Jugoslaviju. U stranku je ušla početkom 90-ih godina na poziv Nikole Koljevića, profesora na Filozofskom fakultetu sarajevskog univerziteta, budući da je smatrala kako "nije preporučljivo biti usamljen u borbi za dobro i da za to treba odabrati pravo vreme."[35]

Okidač za njezin ulazak u SDS bilo je političko djelovanje Jovana Raškovića u Kninskoj Krajini, karizmatičnog vođe i osnivača Srpske demokratske stranke u Hrvatskoj,[36] koji je imao ogroman utjecaj na pokretanje "srpske misli i Srba", odnosno osnivanje SDS-a u Bosni i Hercegovini. Rašković je Srbe smatrao posebnim narodom koji je "od boja na Kosovu do danas" bio izložen stradanju, raseljavanju, lišavanju identiteta, vjerskog i nacionalnog, uništavanju i nepravdi koju je krajem 20. stoljeća valjalo ispravljati.[37]

Kandidati Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine za članove Predsjedništva 1990. godine bili su Biljana Plavšić i Nikola Koljević. U njihovim biografijama kojima su predstavljeni članstvu stranke, u listu Srpske demokratske stranke *Javnost*, uz porijeklo kandidata, harmonične obiteljske odnose, važne društvene funkcije, posvećenost nauci – isticano je i nepripadanje socijalističkom političkom establišmentu.[38] Prema Plavšićevoj, nacionalni program Srpske demokratske stranke imao je dva cilja. Prvi je bio da srpskom narodu u Bosni i Hercegovini obezbijedi "nesumljivu egzistencijalnu sigurnost i nacionalni i kulturni identitet", a drugi je bio da

[35] B. Plavšić, *Svedočim* I, 9.

[36] Jovan Rašković (1929, Knin – 1992, Beograd) neuropsihijatar, član SANU, narodni tribun, političar. Krajem januara 1992. godine u televizijskoj emisiji JUTEL izjavio je kako se osjeća odgovornim za izbijanje rata u Hrvatskoj: " ... što sam izvršio pripremu za ovaj rat, iako tu pripremu nisam vršio vojno, kao neko ko vidi rješenje u ratu, ali da nije bilo podizanja emocionalne vatre u srpskom narodu, ne bi bilo ni toga. U stvari, moja stranka i ja lično smo zapalili fitilj srpstva ne samo u Hrvatskoj. Mi smo palili te fitilje po Bosni i Hercegovini, ... mi smo podigli taj narod, mi smo tom narodu dali identitet. Ja sam mu stalno ponavljao da je on narod neba i da nije baš tako blizak za zemljom, da mu je zemlja jedan dominion koji njemu ne pripada, a pokazalo se da je zemlja i realnost, nešto što ne pripada srpskom narodu nego vođa koji ga mogu iskoristiti", *Vreme*, 27. 1. 1992, 56; Vidjeti i: Ivica Nosić, "Jovan Rašković na psihijatrijskom kauču", *Vjesnik*, 24. 1. 1992, 9.

[37] Jovan Drašković, *Luda zemlja*, Beograd: Akvarijus, 1990, 209.

[38] "Kandidati Srpske demokratske stranke BiH za članove Predsjedništva SR BiH", *Javnost*, 27. 10. 1990, 1.

obezbijedi "sveobuhvatni civilizacijski prosperitet Srba u ovoj republici."[39] Prema njoj je Srpska demokratska stranka trebala da "okupi sve Srbe na teritoriji BiH i da bude autentični predstavnik i zastupnik pravednih nacionalnih interesa srpskog naroda."[40] Plavšić je smatrala da ideologiju "bratstva-jedinstva" treba ukinuti te da religije trebaju zauzeti "svoje mesto koje im pripada", a za ideal u međunacionalnim odnosima smatrala je razdoblje tridesetih godina 20. stoljeća, zapravo – razdoblje vlastitog djetinjstva, na koje se često referira(la).[41]

"Okupljanje" srpskog naroda je, nakon obnavljačke skupštine Srpskog kulturnog i prosvjetnog društva *Prosvjeta* održane na Vidovdan 28. juna 1990. godine, nastavljeno formiranjem Srpskog nacionalnog vijeća 13. oktobra 1990. godine. Zadatak ovog stranačkog tijela bio je da obezbijedi i upravlja građanskom i nacionalnom ravnopravnošću i slobodom "građana srpske nacionalnosti." Na *Svesrpskom saboru Bosne i Hercegovine* održanom toga dana u Banja Luci u uvodnim je govorima bilo naglašeno da konfederalno uređenje Jugoslavije ide u pravcu razbijanja države te je jasno istaknuto kako Bosna i Hercegovina ima biti dio Jugoslavije.[42]

Nedugo zatim, krajem oktobra 1990. godine, u intervjuu za *Javnost* Plavšić je izjavila da je od djetinjstva bila svjesna pripadnosti srpskom narodu, ali i da ju je "vređao dosadašnji zvanični stav prema nacijama" i manipulacije nacionalnim osjećanjem koje su rađene od završetka Drugog svjetskog rata do 1990. godine, pri čemu je, prema njenom tumačenju, nacije trebalo međusobno zavaditi "kako bi se lakše vladalo."[43] Istaknula je ulogu žrtve svoga oca koji se kao "predratni doktor nauka, izuzetno obrazovan čovek" nakon oslobođenja od fašizma 1945. godine nije slagao s komunističkim vlastima te je, odbivši da "se pretplati i nosi *Borbu*", bio degradiran u

[39] "Srbi znaju gdje im je mjesto", *Javnost*, 27. 10. 1990, 7.

[40] "Izjava dr Biljane Plavšić na Sarajevskoj televiziji", *Javnost*, 10. 10. 1990, 2.

[41] B. Plavšić, *Svedočim* I, 20.

[42] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-04-81 Perišić, "Govori Nikole Koljevića i Radovana Karadžića na Svesrpskom saboru u Banja Luci. Broj dokaznog materijala P00173", 1–2. (pristupljeno: 4. 8. 2023).

[43] "Srbi znaju gdje im je mjesto", *Javnost*, 27. 10 1990, 7.

predavača na večernjoj školi.[44] U njenom osvrtu na ovo razdoblje u prvom je planu bilo tumačenje međunacionalnih i međuvjerskih odnosa u Bosni i Hercegovini koje je odgovaralo odnosima u komunitarističkim zajednicama,[45] potom želja da se desekularizira društvo, kao i da se revitalizira religioznost, koja je, prema njoj, bila sputavana, izrugivana i zabranjivana.[46] Smatrala je kako u Jugoslaviji nisu bili uspješno riješeni "međunacionalni problemi", ali je i istakla da je potrebno sve učiniti kako bi njena otadžbina i sama ideja Jugoslavije, u kojoj su se gajile "visoke vrednosti demokratije", ostala te da "vredi se potruditi za nju."[47]

Objavljivanjem *Deklaracije o položaju srpskog naroda*[48] 17. novembra 1990. godine postalo je jasno da će se SDS proizvoljnim tumačenjem prava na samoopredjeljenje naroda nastojati boriti za odr*žavanje "cjelovitosti i samobitnosti"* srpskog naroda, koje će ići nauštrb bosanskohercegovačkog međunarodnog polititičkog subjektiviteta. Naime, načelo samoodređenja naroda, ugrađeno i u jugoslavenski ustav, a proklamirano u *Dekretu o miru* ruske sovjetske vlade u decembru 1917. godine,[49] bilo je usmjereno protiv struktura multinacionalnih i dinastički legitimiranih monarhija Europe, pri čemu se nakon Prvog svjetskog rata ovo načelo različito poimalo u engleskoj i američkoj političkoj teoriji u odnosu na teorije kakve je uspostavila tradicija srednje i istočne Europe. Na zapadu je samoodređenje poimano

[44] B. Plavšić, *Svedočim I*, 10.

[45] Komunitarizam je politički i ideološki poredak koji unutar stanovništva na jednom političkom prostoru razlikuje nekoliko posebnih zajednica na osnovu vjere, jezika ili drugih etničkih obilježja. Vidi: Xavier Bougarel, *Bosna, Anatomija rata*, Sarajevo: University press, 2018, 20.

[46] O procesu desekularizacije i revitalizacije reliogioznosti vidi: Mirko Blagojević, "Religijska situacija u SR Jugoslaviji od kraja 80-ih godina do početka novog veka", u: *Teme,* Niš: Univerzitet u Nišu, XXVII/3, 2003, 411–436; Nonka Bogomilova, "Reflections on the Contemporary Religious *Revival*", u: *Teme*, Niš: Univerzitet u Nišu, XVII/3, 2003, 513–523; Paul Mojzes, "Religion in Eastern Europe After the Fall of Communism: From Euphoria to Anxiety", u: *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe 40/1. Thirtieth Anniversary Issue of the Fall of Communism*, Newberg, Oregon: Georg Fox University, 2020.

[47] "Srbi znaju gdje im je mjesto", *Javnost*, 27. 10. 1990, 7.

[48] "Deklaracija", *Javnost*, 17. 11. 1990, 2.

[49] Report on Peace, Decree on Peace, 26 October, (8 November), https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1917/oct/25-26/26b.htm (pristupljeno: 1. 10. 2024)

kao načelo samouprave, pravo stanovništva da uspostavi vlastite institucije i da bira vladu, dok je s druge strane kontinentalna tradicija pod ovim načelom "razumijevala pravo jedne nacionalnosti da se konstituira neovisno o drugim nacijama", odnosno pravo na nacionalno samoodređenje prema kojima se države formiraju na etničkoj osnovi.[50] Dakle, početkom devedesetih godina 20. stoljeća srpska politička elita okupljena oko Srpske demokratske stranke je, uz pokretanje pitanja budućeg ustavnopravnog uređenja Bosne i Hercegovine, otvorila i "srpsko pitanje" pozivajući se na ustavno pravo nacionalnog samoodređenja, čime se osporavao ravnopravan položaj Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine s ostalim jugoslavenskim republikama i njena državnost te je od zagovornika ove ideje često dolazilo i do problematiziranja muslimanskog nacionalnog identiteta.

Plavšić u politiku ulazi kako bi sudjelovala u "razbijanju komunizma i samoupravnog socijalizma" te je čvrsto odlučila da će tokom predizborne kampanje u agitaciji protiv dotadašnjeg državno-pravnog uređenja "ići u narod, razgovarati sa ljudima, tumačiti im i istinom ići posred čela". Za ovakav posao bila je idealan kandidat, prema vlastitim riječima, uzoritog "pedigrea", pravoslavna vjernica, Srpkinja, a budući da nije bila član partije, smatrala je kako je mogla vrlo brzo steći povjerenje srpskog naroda i glasačkog tijela.[51]

Biljana Plavšić je u Jovanu Raškoviću vidjela političkog istomišljenika, srodnu osobu s kojom se mogla u potpunosti poistovjetiti, dok je u njegovom djelovanju osjetila "čestitost, srpstvo i demokratiju" – kvalitete za koje se nadala da će biti prisutne i u političkoj stranci.[52] Od 1. januara 1991. godine zasnovala je radni odnos u Predsjedništvu Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.[53] Prema Odluci kojom se odobrava dekanu Prirodno-matematičkog fakulteta Biljani Plavšić da zasnuje radni odnos u Predsjedništvu i pri tome bude do 10 sati sedmično angažirana kao nastavnik na predmetima za koje je birana, fakultet je imao obavezu da nakon isteka

[50] Dan Diner, *Razumjeti stoljeće, Općepovijesno tumačenje*, Zagreb: Fraktura, 2013, 50.

[51] B. Plavšić, *Svedočim* I, 14.

[52] Isto, 17.

[53] A UNSA, Lični dosije BP, "Biografski podaci".

mandata ili u slučaju prije njegova samog isteka primi prof. dr. Plavšić u puni radni odnos.[54]

Po održavanju izbora, u novembru 1990. godine formirano je Predsjedništvo SR Bosne i Hercegovine, koje je bilo sačinjeno od po dva predstavnika iz hrvatskog, muslimanskog i srpskog naroda te jednog predstavnika "ostalih". Na mjesto predsjednika Predsjedništva iz reda muslimanskog naroda i Stranke demokratske akcije postavljen je Alija Izetbegović, a članovi Predsjedništva SRBiH bili su i Fikret Abdić, kao Musliman, potom Biljana Plavšić, Nikola Koljević, kao Srbi, te Stjepan Kljujić i Franjo Boras kao Hrvati, dok je Ejup Ganić u Predsjedništvo ušao kao Jugoslaven. Ovako oformljeno Predsjedništvo naslijedilo je ideološko-političke i nacionalne opreke nastale u forumima političkih rukovodstava krajem 1980-ih.[55] Članovi Predsjedništva iz reda srpskog naroda Plavšić i Koljević zastupali su *centralističke* stavove kakve su na saveznom, jugoslavenskom političkom polju zastupala rukovodstva Crne Gore, Srbije i autonomnih pokrajina,[56] da bi politizacijom pitanja *regionalizacije* Bosne i Hercegovine od kraja aprila 1991. godine[57] pokrenuli napad na ustavno-pravni sistem i politički subjektivitet Bosne i Hercegovine.

Tokom prvih sjednica Predsjedništva SR BiH 1991. godine iskristalizirale su se tri ključne teme oko kojih su se vodile žestoke rasprave. Prva

[54] A UNSA, Lični dosije BP, "Odluka", 28. 12. 1990.

[55] A. Sasso, *Just a Few Years Left for Us*, 26–27; Alfredo Sasso, "Observation, not Resolution. The Final Congresses of the Bosnian Communistst (1989–1990)" u: *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2017, 299–300.

[56] Ivan Šiber, *Komunisti Jugoslavije o društvenoj reformi 1989. godine*, Beograd: Centar za društvena istraživanja CK SKJ, 1989, 60.

[57] O pokretanju pitanja regionalizacije i napada na ustavni poredak Bosne i Hercegovine vidjeti: Kasim I. Begić, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*, Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997; MKSJ, https://ucr.irmct.org/ MICT-15-96, Stanišić and Simatović, prema: Robert J. Donia, *The Assembly of Republika Srpska: Excerpts*, 66, br. dokaznog materijala, P01597 (pristupljeno: 1. 8. 2023); Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, planiranje, priprema, izvođenje*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava – Kult B, 2004.

je svakako bila suočavanje s republičkim financijskim krahom koji je bio izazvan Miloševićevim upadom u monetarni fond. Ovim udarcem na financijski sistem Jugoslavije bilo je jasno da će Markovićev projekat reforme privrede biti bezuspješan, ali i da će republička rukovodstva imati težak zadatak dokazivanja i opravdavanja sposobnosti svog ukupnog političkog djelovanja. Plavšić je zauzela stav prema kojem se imala uskratiti podrška Saveznoj vladi.[58]

Drugo je bilo pitanje političko-bezbjednosne situacije i različitih vojnih, milicijskih i paravojnih formacija koje nisu bile pod kontrolom bosansko-hercegovačkog Predsjedništva i Vlade i djelovale su mimo znanja ovih republičkih institucija. Pod njega je moguće svrstati i regrutiranje pitomaca budući da je Predsjedništvo bilo protiv slanja regruta u JNA na prostore u kojima su se vodili vojni sukobi. Tema koja se nadovezivala i pokretana je tokom rasprava o ovim problemima bila je vezana za problematiku nacionalnog pitanja i mogućnost da Predsjednik adekvatno zastupa "interese naroda koji žive na teritoriji Bosne i Hercegovine."[59]

Naime, na sjednici Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine od 8. januara 1991. godine Stjepan Kljuić je između ostalog postavio pitanje ostvarivanja ravnopravnosti naroda i formaliziranja odnosa članova Predsjedništva u Bosni i Hercegovini, ali isto tako i prema Bosni i Hercegovini:

> "Ako je neko protiv Bosne i Hercegovine kao države da se izjasni, da znamo odakle ćemo početi razgovor ... Mi smo položili zakletvu da ćemo čuvati i raditi na dobrobit države Bosne i Hercegovine i države Jugoslavije. ... ona prije svega mora biti demokratska i mora biti ravnopravna. Kakva će njena forma biti, neću da govorim o federaciji i konfederaciji. Zanima me kategorija čistih računa. Svak' treba da Jugoslaviju poštuje i da se završavaju obaveze, pa onda ne bi imali problema koje sada imamo [odnosi se na nelikvidnost i nemogućnost isplate penzija i plata radnicima, op. a.]."[60]

[58] Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: A BiH), fond: Predsjedništvo SR Bosne i Hercegovine (dalje: PSRBiH), "Četvrta sjednica Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine, 7. 2. 1991", Sarajevo.

[59] Isto.

[60] A BiH, PSRBiH, "Druga sjednica Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine, 8. januar 1991, Sarajevo".

Plavšić je odgovorila kako ravnopravnost Bosne i Hercegovine s ostalim republikama nije upitna te da "Nikome ne pada tako nešto na pamet. Ovdje smo zajedno svi zato što želimo to. ... Cijelo vrijeme govorim ovo: da naš predsjednik Bosne i Hercegovine ima težak zadatak, a možda nije ni toliko težak, da zastupa interese naroda koji žive na teritoriji Bosne i Hercegovine. Znači Srba, Muslimana, Hrvata. Ja mislim da to naš predsjednik može. ... Da li možete druže predsjedniče? A mislim da možete." Izetbegović je na ovo odgovorio: "Mogu, a to mi u srcu.", uz napomenu da treba pokrenuti privredu, da postoji potreba za vraćanjem osjećaja sigurnosti među sve građane i "svaki narod."[61]

No, nedugo nakon emitiranja specijalne emisije koju je sačinila Uprava bezbednosti JNA o uvozu oružja u Hrvatsku i izbijanja "afere Špegelj",[62] na adresu Predsjedništva je 8. februara 1991. godine dostavljeno pismo Regionalnog odbora SDS za sjeveroistočnu Bosnu u kojem se izricala odlučna podrška srpskom narodu u Hrvatskoj kao i Predsjedništvu SFRJ i JNA "u nastojanju razoružanja paravojnih jedinica".[63] U pismu "Narod traži" zahtijevalo se poštovanje i sprovođenje saveznih zakona, razoružanje paravojnih jedinica i vraćanje oružja u vojne magacine, smjena Stjepana Kljuića, potom odgovornost "svih koji su radili na naoružavanju hrvatskog naroda", kao i da se Srbima u Hrvatskoj obezbijedi sigurnost. Ukoliko ne bi došlo do ispunjavanja njihovih zahtjeva, "srpski narod Semberije, Spreče, Majevice, Birča, Ozrena, Trebave, Konjuha", sa svojim regionalnim stranačkim rukovodstvom, tražio je da vlasti ili JNA podijeli oružje srpskom narodu te su se odricali svake odgovornosti "za eventualne posledice koje mogu nastati."[64]

[61] A BiH, PSRBiH, "Druga sjednica Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine, 8. januar 1991, Sarajevo".

[62] Tokom 93. sjednice Predsjedništva SFRJ, koja se održavala 25. januara 1991. godine, kao vid pritiska vojnog vrha i Miloševića na članove predsjedništva prikazan je film Uprave bezbjednosti JNA o uvozu oružja u Hrvatsku, koji je kasnije javno emitiran na Televiziji Beograd. Tok sjednice i stenogram filma vidi u: *Od mira do rata: dokumenta Predsedništva SFRJ. Tom 1, (januar–mart 1991)*, ur. Kosta Nikolić, Vladimir Petrović, Beograd: Institut za savremenu istoriju – Fond za humanitarno pravo, 2011, 61–99.

[63] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-00-39&40/1-S, Plavšić, SDS BiH, Regionalni odbor za sjeveroistočnu Bosnu, Dubica-Kalesija, "Narod traži, 3. 2. 1991." (pristupljeno: 4. 8. 2023).

[64] Isto.

Nakon odluke o pripajanju Pakraca SAO Krajini[65] tokom 2. marta 1991. godine izbili su oružani sukobi na tom području između policijskih snaga SR Hrvatske i pobunjenog srpskog stanovništva. Na beogradskom Ušću je Socijalistička partija Srbije organizirala miting na kojem je traženo da Jugoslavenska narodna armija omogući miran rasplet situacije, a bilo je govora i o buđenju srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Masovna okupljanja održana su i u Banja Luci te na Kozari. Karadžić je na tom mitingu, na kojemu se prema procjenama okupilo 70 000 ljudi, izjavio da je cjelovita i ravnopravna Bosna i Hercegovina moguća jedino ukoliko opstane SFRJ te kako "Što više padaju šanse Jugoslavije, rastu šanse Velike Srbije." Plavšić je podvukla Izetbegovićevu izjavu na sjednici Skupštine, u kojoj je izrazio nemogućnost ostvarivanja prava na samoopredjeljenje naroda bez ugrožavanja tih istih prava drugog naroda na prostoru Bosne i Hercegovine, čime je Izetbegovića, predsjednika Predsjedništva, izravno prozvala kao krivca za (predstojeći nasilni) raspad države u kojoj su Srbi živjeli u okviru jedne teritorijalne cjeline: "On je pri tome zaboravio jednu vrlo bitnu činjenicu, zaboravio je Jugoslaviju! Ili je on već tada imao na umu da je sa Jugoslavijom gotovo?! Da li nas on to stvarno tjera da ozbiljno razmišljamo i o drugim načinima da ostvarimo zajednički život na ovim prostorima." [66]

Javno razmimoilaženje s ostalim članovima bosanskohercegovačkog Predsjedništva, iskazivanje dijametralno suprotnih političkih projekcija vezanih za rješavanje jugoslavenske krize te prve znakove budućeg konačnog napuštanja ove državne institucije članovi Predsjedništva iz reda srpskog naroda počeli su ispoljavati tokom marta 1991. godine, a naročito nakon trodnevne sjednice Predsjedništva SFRJ (od 12. do 15. marta 1991) i neuspješnog pokušaja vojnog vrha da izvrši vojni udar i na taj način pokuša riješiti jugoslavensku krizu.[67] U bosanskohercegovačkom Predsjedništvu srpski su

[65] Srpska autonomna oblast (SAO) Krajina je nelegalna, kvazipolitička tvorevina koju je u skladu s planovima političkog rukovodstva Srbije na teritoriji SR Hrvatske kreirala Srpska demokratska stranka tokom 1990. i 1991. godine.

[66] *Od mira do rata*, 41; "Ne damo Jugoslaviju", *Borba*, 4. 3. 1991, 3.

[67] *Od mira do rata*, 370–395.

članovi i tokom jula 1991. godine zastupali stav o potrebi uvođenja vanrednog stanja u Bosni i Hercegovini, smatrajući da bi brojnije prisustvo JNA bilo "neka garancija za manje etničke sukobe."[68]

Na konferenciji za štampu koju su sazvali 5. marta 1991. godine Koljević i Plavšić su najavili da će nakon svakog neslaganja u Predsjedništvu sazivanje konferencije za štampu postati uobičajeni način komuniciranja među članovima Predsjedništva. Izražen je stav da ova institucija treba napustiti medijaciju između koncepta *federalizacije*, s jedne strane, i *konfederalizacije*, s druge strane, te da bi predložena *Deklaracija* o suverenitetu Bosne i Hercegovine ugrozila interese srpskog naroda budući da: "Naša kuća nije samo BiH, naša kuća je Jugoslavija."[69] Plavšić je smatrala kako je Kljuićeva opaska sa sjednice Predsjedništva SR BiH održane 18. marta 1991. godine, o potrebi za odlučnijom akcijom sprečavanja provođenja populističkih, šovinističkih aktivnosti političara iz Hrvatske i Srbije u Bosni i Hercegovini, "radikalnih struja da dolaze u Bosnu i Hercegovinu", bila nepotrebna. Smatrala je da se ne radi o izazivanju mržnje, već da je riječ o širenju demokratskih vrijednosti:

> "Plavšić: Meni se čini da mi baš i nemamo toliko posla u Bosni i Hercegovini, ove vrste poslova kao vi. Nema naših ekstremnih.
>
> Kljuić: Bio Rašković neki dan. Kilibarda hoda dole kao da je rođen. Gdje god ode Kilibarda za njim belaj.
>
> Plavšić: Ma nije, demokratija je."[70]

Paralelno s početkom odvijanja serije sastanaka između predsjednika predsjedništava i predsjednika jugoslavenskih republika, koji su počeli 28. marta 1991. godine u Splitu, a okončani su 6. juna u Sarajevu, sa samo jednim konkretnijim pokušajem koji je išao u pravcu rješavanja jugoslovenske

[68] A BiH, PSRBiH, "Stenogram Dvadeset i druge sjednice Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine, 8. juli 1991, Sarajevo".

[69] "Probni razvod braka", *Borba*, 6. 3. 1991, 3.

[70] A BiH, PSRBiH, "Stenogram Devete sjednice Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine, 18. mart 1991, Sarajevo".

krize – u vidu *Platforme* kakvu su ponudili Izetbegović i Gligorov[71] – Srpska demokratska stranka počela je s realizacijom plana regionalizacije Bosne i Hercegovine. Dok je *Platforma* Izetbegovića i Gligorova, javnosti predstavljena 4. juna 1991. godine, pružala mogućnosti za konstruktivne razgovore, regionalizacija kakvu je od aprila 1991. godine provodila Srpska demokratska stranka u Bosni i Hercegovini imala je za cilj političku podjelu Bosne i Hercegovine, uz kasniju mogućnost teritorijalnog pripojenja tzv. krnjoj Jugoslaviji, koja je i bila predviđena radnom verzijom Ustava Savezne Republike Jugoslavije.[72] Tokom ovog razdoblja pa sve do neuspjeha zaživljavanja tzv. *Historijskog sporazuma* i *Beogradske inicijative* – dogovora koji su išli u pravcu zadržavanja SR Bosne i Hercegovine u sastavu Jugoslavije – srpski članovi Predsjedništva Bosne i Hercegovine zamrznuli su svoje mandate i nisu se pojavljivali na sjednicama, ali su koristili beneficije koje pripadaju članovima Predsjedništva te su npr. predsjedničkim avionom otputovali na sahranu patrijarha Germana u Beograd.[73]

[71] U *Platformi* su bili objedinjeni principi države i kontinuitet Jugoslavije, što je bila želja Srbije, koja je uz Crnu Goru trebala biti središte federacije (odnosno konfederacije), a istovremeno je, s druge strane, *Platforma* ostajala i na načelima suverenosti republika, što je traženo u Sloveniji i Hrvatskoj. One bi unutar zajednice bile onoliko suverene i autonomne koliko bi to smatrale potrebnim. Bosna i Hercegovina te Makedonija bi prema *Platformi* bile polusamostalne, ali konstitutivne republike, a izraženo je i vjerovanje u zadržavanje dotadašnjeg imena države – Jugoslavija. O Platformi Izetbegović-Gligorov i razgovorima s tzv. YU Summita vidjeti: Vera Katz, "Platforma o budućoj jugoslavenskoj zajednici (Plan Izetbegović-Gligorov), Pogled iz bosanskohercegovačke perspektive", u: *Prilozi,* Sarajevo: Institut za istoriju, br. 42, 2013; "Zapisnik sa razgovora gospodina dr. Franje Tuđmana, predsjednika Republike Hrvatske s predsjednicima republika i predsjednicima predsjedništava republika, održanog 28. ožujka 1991", u: *National Security and the Future*, vol. 14, Zagreb: Udruga Sv. Jurja, 2013, 3–4; "Magnetogram sestanka predsednikov republik in predsednikov predsedstev republik na Brdu pri Kranju", u: *National Security and the Future*, vol. 15, Zagreb: Udruga Sv. Jurja, 2014, 1; "Magnetofonske bilješke sa petog sastanka predsjednika Predsjedništava i predsjednika republika, održanog na Cetinju 29. aprila 1991. godine", u: *National Security and the Future*, vol. 15, Zagreb: Udruga Sv. Jurja, 2014, 2–3; R. J Donia, *Porijeklo Republike Srpske*, 13–14.

[72] "Radna verzija Ustava Savezne Republike Jugoslavije", *Politika*, 11. 4. 1992, 1; 13. 4. 1992, 5, 6.

[73] A BiH, PSRBiH, "Stenogram Tridesete sjednice Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine, 30. august 1991, Sarajevo".

Nepristajanjem na ponude službenog Beograda bosanskohercegovačke institucije bile su suočene s daljnjim rasparčavanjem teritorija i osnivanjem tzv. srpskih autonomnih oblasti. Telefonski razgovor Biljane Plavšić i Radovana Karadžića vođen 26. augusta 1991. godine potvrđuje da je već tada postojala ideja o organiziranju "svesrpskog referenduma", a koji je morao sačekati, za srpske interese, pogodan politički trenutak te je na nivou Bosne i Hercegovine bio održan kao Plebiscit srpskog naroda tokom novembra 1991. godine. Naime, nakon što su tokom 25. i 26. juna 1991. godine, koordiniranim odlukama, Hrvatska i Slovenija krenule na put nezavisnosti, Milošević je poslije vojnog debakla u Sloveniji (od 27. juna do 7. jula) plasirao koncept prema kojem se Slovenija može odcijepiti, a novi plan uređenja jugoslavenskih granica, koji je uključivao znatne dijelove Hrvatske i Bosnu i Hercegovinu, koju je trebalo etnički podijeliti, saopćio je predsjedniku Srpske demokratske stranke Radovanu Karadžiću početkom jula 1991. godine.[74] Biljana Plavšić je u jednom telefonskom razgovoru iznijela svoje sugestije Radovanu Karadžiću sugerirajući mu raspisivanje "svesrpskog referenduma" na saveznoj, jugoslavenskoj razini, a kako bi se kroz masovni politički događaj javno iskazala "snaga" naroda te njegovim predstavnicima u vlasti dao legitimitet za donošenje političkih odluka koje će ići u pravcu stvaranja jednonacionalne srpske države.[75]

Razgovor pokazuje da je Plavšić krajem augusta 1991. godine napustila ideju jugoslavenstva te iako ne otkriva o kojem bi se tačno pitanju Srbi u Jugoslaviji izjašnjavali, jasno je da bi održavanje "svesrpskog referenduma", o kojem je ona tada razmišljala, išlo na štetu bosanskohercegovačkog republičkog suvereniteta. Od tada je Plavšić bila u potpunosti posvećena realizaciji ideje o političkom organiziranju države koja bi unutar svojih granica objedinjavala srpsko stanovništvo. No, zamišljena dinamika sprovođenja

[74] *Dokumenta predsedništva SFRJ 1991. Tom 2, (jun–jul 1991): rat u Sloveniji*, ur. Kosta Nikolić – Vladimir Petrović, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012, 106–108. Planovi kojima su se imale prekrajati granice u Jugoslaviji nakon osamostaljenja Slovenije i Hrvatske objavljeni su u prvom broju časopisa Socijalističke partije Srbije – *Epoha,* 22. 10. 1991.

[75] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-00-39&40/1-S, Plavšić, "Razgovor vođen dana 26. 8. 1991. između Plavšić Biljane i Karadžić Radovana", (pristupljeno: 4.8.2023).

ove ideje kod sudionika u ovom razgovoru razlikovala se. Iako se može pretpostaviti da Plavšić npr. nije bila upućena u sve detalje pregovora vezane za tzv. *Beogradsku inicijativu*, kao ni u sve detalje kasnijih važnih političkih odluka koje su donosili bilo Karadžić bilo Milošević, ona je bila važna poluga i instrument u zagovaranju političkih odluka i ideja koje su išle u pravcu slabljenja bosanskohercegovačkih republičkih i državnih institucija. Dok je Karadžić kao ključna figura u političkom djelovanju SDS-a zbog odnosa s predsjednikom Srbije Slobodanom Miloševićem[76] morao voditi računa i o međunarodnim akterima i okolnostima, Plavšić je – kada je riječ o realizaciji velikodržavnog plana – bila mnogo direktnija, odlučnija i otvorenija.

Održavanjem nacionalnog referenduma, odnosno referenduma srpskog stanovništva na razini jugoslavenske federacije nastojala je legitimirati ideju stvaranja kompaktne jednonacionalne državne zajednice, što bi u ljeto 1991. godine, prema Karadžićevom mišljenju, dovelo do odlučnije reakcije svjetske javnosti i neželjene internacionalizacije bosanskohercegovačkog pitanja tokom raspada Jugoslavije, što je on, skupa s Miloševićem, svakako nastojao izbjeći.[77]

Realizacija ove ideje naposljetku je sprovedena kroz osnivanje Skupštine srpskog naroda Bosne i Hercegovine, koja je imala simbolizirati jednonacionalno političko ujedinjenje i organiziranje Srba u Bosni i Hercegovini. Ova nelegalna institucija osnovana je nedugo nakon dramatične noći u Skupštini SR Bosne i Hercegovine s 14. na 15. oktobar[78] i sastanka Predsjedništva i predsjednika vlade Socijalističke Republike Bosne i

[76] O odnosu Miloševića i Karadžića vidi u: Robert J. Donia, *Radovan Karadžić, Architect of the Bosnian Genocide*, New York: Cambridge University Press, 2015, 85–98.

[77] Isto.

[78] Tokom 8. zajedničke sjednice vijeća Skupštine SR Bosne i Hercegovine, nakon ratnih prijetnji Pantelije Milovanovića i Radovana Karadžića, usvojena je *Platforma o položaju Bosne i Hercegovine u budućem ustrojstvu jugoslavenske zajednice*, a odbijena je *Beogradska inicijativa*, koja je zagovarala stvaranje Jugoslavije koja u svom sastavu ne bi imala Makedoniju, Sloveniju i Hrvatsku. Time je u potpunosti otklonjena mogućnost opstanka "krnje" Jugoslavije. Husnija Kamberović, *Historiografija u službi politike*, Zagreb: Srednja Europa, 2012, 103–104.

Hercegovine s najvišim ličnostima SSNO i generalštaba Oružanih snaga SFRJ, od 15. oktobra 1991. godine. Predsjednik Predsjedništva Izetbegović je na potonjoj sjednici iznio više činjenica koje su upućivale na to da se političko-bezbjednosna situacija u Bosni i Hercegovini od juna 1991. godine izuzetno pogoršala, da je kriza internacionalizirana, da je došlo do narušavanja ustavnog i pravnog poretka i na saveznom i na republičkim nivoima, a žestoko je raspravljano i o pitanjima vezanim za donošenje rezolucije 713 Vijeća sigurnosti OUN od 25. septembra 1991. godine, kojom je na prostoru Jugoslavije stupio na snagu embargo na uvoz oružja.[79]

Europska zajednica je tokom Konferencije o Jugoslaviji u Hagu predložila aranžmane za "opću nagodbu u jugoslavenskoj krizi" prema kojima su one republike koje to žele mogle biti suverene i neovisne, odnosno imati subjektivitet međunarodnog prava, dok je onima koje to ne žele omogućeno slobodno udruživanje. Milošević je na plenarnoj sjednici odbacio Caringtonov plan ne dozvoljavajući proglašavanje neovisnosti jugoslavenskih republika i uspostavljanje "labave federacije". Njegovim su odbijanjem i završeni tzv. haški pregovori, koji su rezultirali donošenjem niza mišljenja Badinterove arbitražne komisije.[80]

Na konstituirajućoj sjednici održanoj u Sarajevu 24. oktobra 1991. godine donesene su sljedeće odluke: Odluka o konstituiranju Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Odluka o ostajanju srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u zajedničkoj državi te Odluka o raspisivanju i provođenju plebiscita srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini osnovana je kao najviši predstavnički i zakonodavni organ srpskog naroda u Bosni i Hercegovini i sačinjavali su je poslanici Skupštine SR Bosne i Hercegovine iz Srpske demokratske stranke i Srpskog pokreta obnove. Poslanici u ovoj skupštini mogli su postati svi poslanici

[79] A BiH, PSRBiH, "Stenogram sastanka Predsjedništva i predsjednika vlade Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine sa najvišim ličnostima SSNO i generalštaba Oružanih snaga SFRJ, Sarajevo, 15. oktobra 1991. godine".

[80] Nevenka Tromp, *Smrt u Hagu, nezavršeno suđenje Slobodanu Miloševiću*, Sarajevo: University press, 2019, 135–139; Preporuke i mišljenja Badinterove arbitražne komisije dostupna su preko poveznice https://pescanik.net/10-misljenja-badinterove-komisije/.

bosanskohercegovačke Skupštine koji su bili srpske nacionalnosti ukoliko bi potpisali izjavu o pristupanju.[81]

Biljana Plavšić je istovremeno i paralelno djelovala i u Skupštini srpskog naroda kao i u Predsjedništvu SR Bosne i Hercegovine. Diskusije, pitanja i probleme koji su rješavani na sjednicama Predsjedništva BiH ona je dalje tumačila poslanicima na sjednicama Skupštine srpskog naroda. Tako je, nakon rasprave s 48. sjednice Predsjedništva, koja je bila vezana za razmatranje "Deklaracije Ministarskog savjeta EZ o Jugoslaviji" i "Deklaracije o smjernicama o priznavanju novih država u istočnoj Evropi i Sovjetskom Savezu", koje su usvojene na sastanku Savjeta ministara EZ u Briselu 17. decembra 1991. godine, a u kojima je traženo izjašnjavanje jugoslavenskih republika o tome žele li da budu priznate kao neovisne republike, na 4. sjednici Narodne skupštine Srpske republike 21. decembra 1991. izjavila:

"Ja nisam učestvovala, da vas to obavijestim, ali nisam izašla za govornicu iz tog razloga da to kažem. Već zaista mi nije jasno kakva je ovo varijanta 'konfederacija'. To mi uopšte nije jasno. Kako mi kao neka konfederalna jedinica sada ostvarujemo neku vezu sa muslimanskom nacionalnom zajednicom i hrvatskom nacionalnom zajednicom. Mi jedino možemo kao dio Jugoslavije, da Jugoslavija ostvaruje s tom zajednicom svoje odnose (aplauz) i nikako drugačije. Što mi kao Srbi, kao Republika SRPSKA Bosna i Hercegovina imamo da ostvarujemo konfederalne odnose sa recimo 'Muslimanskom Republikom Bosnom i Hercegovinom'. Nemamo nikakve! Mi pripadamo Jugoslaviji, a Jugoslavija onda ako hoće neka ostvaruje vezu sa 'Muslimanskom Republikom Bosnom i Hercegovinom', 'Hrvatskom Republikom Bosnom i Hercergovinom' itd. Evo, sada sam saopštila zašto to meni nije jasno."[82]

Momčilo Krajišnik, predsjedavajući 5. sjednice Skupštine srpskog naroda, koja se u sarajevskom hotelu Holiday Inn održala 9. januara 1992,

[81] MKSJ, https://ucr.irmct.org/, "Odluka o osnivanju Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, 24. oktobar 1991", (pristupljeno: 3.8.2023).

[82] MKSJ, https://ucr.irmct.org/, "Stenografske bilješke sa 4. sjednice, 21. decembar 1991, Sarajevo", 98. (pristupljeno: 3.8.2023)

naglasio je njen poseban "historijski značaj" budući je na njoj proglašena tzv. Republika srpskog naroda Bosne i Hercegovine, koja je teritorijalno zauzimala "područja srpskih autonomnih oblasti", a koje su tokom 1991. godine imale politički sasvim jasne teritorijalne obrise koje je Srpska demokratska stranka zasnivala prvenstveno na nacionalnim kriterijima. Osnova za proglašenje Republike srpskog naroda bio je plebiscit održan 9. i 10. novembra 1991. godine, na kojemu se "srpski narod izjasnio za ostanak u zajedničkoj državi Jugoslaviji", na temelju čega je ova Republika imala biti jedna od jugoslavenskih federalnih jedinica. Suština *Deklaracije* i samog proglašenja Republike bilo je teritorijalno razgraničenje po etničkim principima. Tokom svečanog tona sjednice poslanici su se gotovo natjecali u negiranju političkog subjektiviteta Bosne i Hercegovine te isticanju srpskog političko-državnog identiteta.[83] Biljana Plavšić je zagovarala jedinstvo srpskog naroda i legitimirala upotrebu nasilja u svrhu ostvarenja tog cilja, naglašavajući kako neće biti moguće osamostaljenje Bosne i Hercegovine: "Krajnje je vrijeme da se jasno i glasno odbije optužba da stvaramo 'Veliku Srbiju' na račun drugih naroda. Gledajući kroz istoriju na kojim se prostorima prostirala koja od današnjih jugoslovenskih republika AVNOJ-ske granice Bosni i Hercegovini priznale (su) skoro najveći prostor u odnosu i na srednjevjekovno prostiranje Bosne. ... Oni koji su tražili da Bosna i Hercegovina bude medjunarodno priznata moraju znati da se država, a pogotovo velika država u kojoj se vlada i nad drugim narodima, ne osvaja za pregovaračkim stolom. ... Još nikad niko nije stvorio državu u kojoj je trajno podjarmio srpski narod. ... Molimo se bogu da vodi našu misao i našu ruku u ovom odsutnom času za dobrobit celog srpstva i svih drugih čestitih ljudi na ovim prostorima."[84]

Na dnevnom redu 50. sjednice Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine od 10. januara 1992. godine govorilo se o aktuelnoj situaciji u Republici nakon što je Skupština srpskog naroda dan ranije, 9. januara 1992. godine,

[83] MKSJ, https://ucr.irmct.org/, "Stenografske bilješke sa 5. sjednice, 9. januar 1991, Sarajevo", 42, 47. (pristupljeno: 3.8.2023)

[84] Isto, 37.

proglasila Republiku srpskog naroda BiH. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine je na sjednici narednoga dana povodom proglašenja Republike zaključilo da se radi o "protuustavnom aktu koji kao takav ne proizvodi pravne posljedice" te se zahtijevalo poštivanje Ustava i zakona SRBiH. Mišljenje su izdvojili Koljević i Plavšić, nakon čega se otvorila žučna rasprava te je najavljeno pokretanje postupka u kojem će Ustavni sud odlučiti o ustavnosti odluke Skupštine srpskog naroda.[85]

Ratna zločinka

"*[...] ja sam noćas prolazila preko tih barikada to pružite im tri prsta i stvar je u redu prolazite*"[86]

Izbijanje ratnog sukoba u Sarajevu nije nikad bilo bliže nego prvih dana marta 1992. godine. Tokom nedjelje, drugog dana referenduma, u toku pravoslavne ceremonije vjenčanja na Baščaršiji su poznati sarajevski kriminalci, Suad Šabović i Ramiz Delalić, ubili Nikolu Gardovića, te ranili sveštenika Radenka Mitrovića.[87] Nakon održavanja referenduma građana u Sarajevu 2. marta 1992. godine, u organizaciji Kriznog štaba SDS-a preko noći su podignute barikade u skladu s izjavama Radovana Karadžića, koji je rekao da će priznanje Bosne i Hercegovine pogoršati stanje u zemlji te kako zbog greške Europske zajednice neće biti moguće "izbjeći međuetnički i religiozni rat kakav je bio kada su dijeljeni Indija i Pakistan."[88]

[85] A BiH, PSRBiH, "Stenografske bilješke Pedesete sjednice Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 10. 1. 1992."

[86] MKSJ, https://ucr.irmct.org/, "Razgovor vođen dana 2. 3. 1992. godine između Plavšić Biljane i Karadžića Radovana iz Beograda, 2. mart 1992.", br. dokaznog materijala P05727. (pristupljeno: 4.8.2023)

[87] *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, II*, Washington: Central Intelligence Agency, 2003, 345; "Nezapamćen zločin na Baščaršiji, Krvava svadba", *Oslobođenje*, 2. 3. 1992, 6; "Poslije krvavog napada na srpsku svadbu kod Vijećnice, Ubice manijak i provalnik", *Oslobođenje*, 6. 3. 1992, 8; Ramiz Delalić je ubijen 2007. godine, a sudski postupak protiv njega nije nikad okončan.

[88] "Dramatična sarajevska noć i dan", *Oslobođenje*, 3. 3. 1992, 3.

Unatoč tome što je Plavšić u javnosti nastojala umanjiti vlastitu ulogu tokom martovskih barikada podignutih kako bi se spriječila realizacija političkih odluka koje su bile implicirane glasanjem na referendumu tokom 29. februara i 1. marta 1992,[89] stenogrami presretnutih razgovora dokazuju suprotno. U saopćenju medijima nastojala se prikazati kao legalista, kao netko tko je djelovao na smirivanju i rješavanju nastale situacije. Istaknula je kako je po primanju obavijesti o postavljanju barikada na pojedinim punktovima u Sarajevu obavijestila predsjednika Predsjedništva te Ejupa Ganića, koji je imao funkciju koordinatora Kriznog štaba, kako bi pokušali održati sastanak u Predsjedništvu povodom rješavanja ovog problema i uklanjanja barikada po sarajevskim saobraćajnicama.[90] U svome demantiju informacija MUP-a o ovim dešavanjima prešućuje da je tokom 2. marta bila na stalnoj vezi s Rajkom Dukićem,[91] predsjednikom Kriznog štaba SDS-a koji je bio smješten u Holiday Innu i koji je rukovodio akcijom postavljanja barikada,[92] kao i s Radovanom Karadžićem, koji se tada nalazio izvan Bosne i Hercegovine, u beogradskom *Intercontinentalu*. Iz razgovora je jasno da se postavljanjem barikada prije svega nastojalo spriječiti aktivnosti koje su za cilj imale postizanje međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine. Drugi je zahtjev bio razoružavanje "Zelenih beretki", pridruživanje "srpske milicije" paravojnim stranačkim formacijama SDS-a na barikadama, odnosno kadrovska transformacija Ministarstva unutrašnjih poslova Bosne i Hercegovine te hitna podjela javnog televizijskog servisa i radioemitera na nacionalnim principima.[93]

[89] Na referendumu građana se od ukupno 3.199.031 glasača za nezavisnost Bosne i Hercegovine izjasnilo 1.986.202 ljudi, dok je 5.997 bilo protiv. "Referendum u Bosni i Hercegovini, Gotovo dvotrećinski odaziv", *Oslobođenje*, 4. 3. 1992, 1.

[90] "Netačna je informacija MUP-a", *Borba*, 11. 3. 1992, 3.

[91] Rajko Dukić je bio direktor d.d. "Boksit" iz Milića, preko kojeg je financirao rad Srpske demokratske stranke. Od maja do novembra 1992. godine na račun SDS-a iz ovog preduzeća uplaćeno je oko 3.050.000 DEM. MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-08-91, Stanisic and Zupljanin, "Boksit dd Milići, 15. 12. 1992.", br. dokaznog materijala PO2517. (pristupljeno: 6. 8. 2023)

[92] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-09-92, "Razgovor vođen dana 2. 3. 1992. između Plavšić Biljane i Dukića Rajka", br. dokaznog materijala P02692.B. (pristupljeno: 6. 8. 2023)

[93] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-95-5/18, "Razgovor vođen dana 2. 3. 1992. između Dukića Rajka i Radovana Karadžića, a zatim između Plavšić Biljane i Karadžića Radovana", br. dokaznog

Već tokom sjednice Skupštine srpskog naroda koja se održavala 11. marta 1992. godine Plavšić je govorila kako se hrvatski zastupnici u bosanskohercegovačkoj Skupštini ponose ustaštvom i smatraju se ustašama koje JNA smatraju okupatorskom vojskom. Isticala je da na teritoriju BiH funkcionira *Nezavisna država Hrvatska* te je iz tog razloga zastupala podjelu bosanskohercegovačkog teritorija i povezivanje s Jugoslavijom: "Prema tome čini mi se da bi bilo najvažnije od svega koncentrisati se na razdvajanje teritorija. Tu moramo biti maksimalno angažovani, mi ta razgraničenja moramo da napravimo kako treba jer nas taj posao čeka."[94]

Na 11. sjednici Skupštine srpskog naroda Bosne i Hercegovine 18. 3. 1992. godine poručivala je: "Našim pregovaračima jedino bih preporučila da u daljnjim razgovorima nastoje naći neku formulu, da nam što više odškrinu vrata u pravcu da se možemo povezati što više sa srpskim zemljama i Jugoslavijom. A to je jedno veliko umjeće, veliki zadatak našim pregovaračima."[95]

Od početka aprila 1992. godine Biljana Plavšić više nije učestvovala u radu Predsjedništva Bosne i Hercegovine, koje je bilo u neprekidnom zasjedanju te su na sjednicama donesene odluke o proglašenju neposredne ratne opasnosti, izostavljena je odrednica *socijalistička* u nazivu Bosne i Hercegovine i osnovan štab Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine. Nakon upada Arkanovih jedinica u Bijeljinu, protjerivanja nesrpskog stanovništva i pokolja civila početkom aprila 1992. godine[96] Plavšić je u Bijeljini boravila u svojstvu člana jedne mješovite delegacije koja se sastala sa Željkom

materijala P05729; MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-08-91, "Razgovor vođen dana 2. 3. 1992. između Plavšić Biljane i Dukića Rajka", br. dokaznog materijala P01194. (pristupljeno: 6. 8. 2023)

[94] MKSJ, https://ucr.irmct.org/, "Stenografske bilješke sa 10. sjednice Skupštine srpskog naroda Bosne i Hercegovine, 11. 3. 1992.", 50. (pristupljeno: 6. 8. 2023)

[95] MKSJ, https://ucr.irmct.org/, "Stenografske bilješke sa 11. sjednice Skupštine srpskog naroda Bosne i Hercegovine, 18. 3. 1992.", 23. (pristupljeno: 6. 8. 2023)

[96] O zločinima počinjenim u Bijeljini vidi: UN – Security Council, Final report of the United Nations Commission of Experts 28 December 1994; M. Cherif Bassiouni, *Investigating War Crimes in the Former Yugoslavia War 1992–1994, The United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council esolution 780 (1992)*, Antwerpen – Cambridge: Insertia, 2017. Arkan je krajem septembra 1992. godine predao vlast u Bijeljini Srpskoj demokratskoj stranci.

Ražnjatovićem Arkanom.[97] Očarana njegovom fizičkom pojavom i vojničkim autoritetom[98] u javnosti je, uz ostale članove ove delegacije, iznosila informacije koje upućuju na zaključak da je u Bijeljini sve bilo u najboljem redu te je optuživala sarajevsku televiziju za iznošenje neistina, dezinformacija koje imaju stvarati paniku među stanovništvom Bosne i Hercegovine.[99]

Članovi Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Biljana Plavšić i Nikola Koljević između 8. i 9. aprila 1992. godine podnijeli su ostavke na ove dužnosti.[100]

U jednom od njenih posljednjih telefonskih razgovora s Karadžićevim podređenima, koje je vodila neposredno prije odlaska iz Sarajeva na Pale, Plavšić je tražila da se neboder u kojem je stanovala, smješten u sarajevskom naselju Grbavica, izuzme od užasnog granatiranja:

> "[...] Plavšić Biljana: Čujte [...] Pa možete li išta uradit, pa znate kako gađaju ovaj neboder. [...] Pa, pa to je strahota jedna [...] Pa to je strahota, pa je li misle, pa da vam kažem, pa to je užas jedan.
>
> Radmila: To što se radi mora se raditi, a ja vam ništa drugo ne smijem reći.
>
> Plavšić Biljana: Dobro. [...]"[101]

[97] Željko Ražnatović je ratni zločinac, komandant srpskih paravojnih jedinica, tzv. Srpske dobrovoljačke garde osnovane tokom oktobra 1990. godine. 1996. godine u Republici srpskoj odlikovan je Ordenom Karađorđeve zvezde III reda. U delegaciji su, pored Plavšić, bili i član Predsjedništva SR BiH Fikret Abdić, zamjenik Predsjednika Vlade SR BiH Miodrag Simović te ministar obrane Jerko Doko. Vidi: MKSJ, https://ucr.irmct.org/ MICT-15-96, Stanisic and Simatovic, br. dokaznog materijala 2D00163. (pristupljeno: 6. 8. 2023); Ivan Čolović, *Bordel ratnika, folklor, politika i rat*, Beograd: XX. vek, 197; Ivan Čolović, *Politika simbola: ogledi o političkoj antropologiji*, Beograd: XX vek, 2000, 252, 263–265; Ivan Čolović, *Dubina, članci i intervjui 1991–2001*, Beograd: Samizdat B92, 2001, 167.

[98] U intervjuu koji je objavljen 2004. godine Plavšić s posebnim simpatijama govori o svom prvom susretu s Arkanom: "Arkan je poredao one svoje pretorijance. Bili su zaista, onako, reprezentativni momci, i za viditi, i tako. ... Tada je bio onaj poljubac ... Zaista sam mu ja zahvalna, jer bilo je sve u njegovim rukama". Radio Slobodna Evropa, *Svjedoci raspada*, Biljana Plavšić, 2004.

[99] MKSJ, https://ucr.irmct.org/, "Transkript emisije 3. programa TV Novi Sad o borbi za Bijeljinu, 3P, 3. program TV Novi Sad, RTS, događaji od 2. 4. do 4. 4. 1992.", L0032390 (pristupljeno: 6. 8. 2023).

[100] A BiH, PSRBiH, Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Broj: 02-011-304/92, "Zapisnik 66. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine održane 9. 4. 1992. godine u Sarajevu".

[101] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-95-5/18, "Razgovor vođen dana 2. 3. 1992. između Plavšić Biljane i Dukića Rajka", br. dokaznog materijala P01194. (pristupljeno: 6. 8. 2023)

Na Palama je Plavšić boravila do kraja 1992. godine. Početkom 1993. odselila se u Beograd, iz kojega je djelovala sve do Miloševićeva uvođenja sankcija tzv. Republici srpskoj. Sredinom 1994. godine napušta Beograd i odlazi u Banja Luku. Na 16. sjednici Narodne skupštine Srpske republike, koja je održana u Banja Luci 12. maja 1992. godine, Plavšić je položila zakletvu i izabrana je u Predsjedništvo, koje su pored nje činili Radovan Karadžić i Nikola Koljević.[102] Ona je među srpskom političkom elitom slovila za "najboljeg Srbina" te ju je tokom sjednice Skupštine srpskog naroda, koja se održavala od 24. do 26. jula 1992. godine na Jahorini, planini nadomak Sarajeva, predsjedavajući Skupštine Krajišnik predložio za osobu zaduženu za razvijanje odnosa sa Srpskom pravoslavnom crkvom i "desno orjentiranim Srbima".[103] Aktivno je radila na vojnoj mobilizaciji i propagiranju borbe "za srpstvo" i pravoslavlje na prostoru tzv. Srpske republike[104] te je u tom smislu nakon Karadžićeva "poziva svim dobrovoljcima u srpskim zemljama i svim pravoslavnim zemljama" uputila pismo na "sve adrese" – "u Sovjetski Savez, otišla su i Šešelju i Arkanu i Joviću."[105]

Svoju moralno-propagandnu ulogu nastavila je i tokom boravka u Srbiji. Neposredno prije osnivanja tzv. Kontakt grupe[106] u Beogradu je tokom 23. i

[102] MKSJ, https://ucr.irmct.org/, "Stenogram 16. sjednice Narodne skupštine Srpske republike, 12. 5. 1992, Banja Luka", 3. (pristupljeno: 8. 8. 2023)

[103] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-99-36, Brđanin, "Zapisnik i magnetofonski snimak sa 17. sjednice Narodne skupštine Republike srpske", br. dokaznog materijala P2477b, 80–81. (pristupljeno: 9. 8. 2023)

[104] *Milošević vs. Jugoslavija, knjiga I*, ur. Sonja Biserko, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2004, 146, 153, 187, 197.

[105] MKSJ https://ucr.irmct.org/ IT-99-36 Brđanin, "Transkript 22. sjednice Skupštine srpskog naroda održane u Zvorniku 23. i 24. novembra 1992.", broj dokaznog materijala P2484b, 19. (pristupljeno: 5. 8. 2023)

[106] Rad tzv. Kontakt grupe počeo je 26. 4. 1994. godine, a cilj predstavnika svjetskih sila bio je stvoriti uslove za mirovni plan koji više ne bi dijelio Bosnu i Hercegovinu na tri republike, već na Federaciju Bosne i Hercegovine i srpski entitet. Vidi: Kasim I. Begić, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*, Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997, 199–232; Mesud Šadinlija, *Između pravde i realpolitike, Odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2018, 559–652.

24. aprila 1994. održan *Drugi Kongres srpskih intelektualaca.* Biljana Plavšić je u pozdravnom govoru gotovo provocirala okupljene u Sava centru tako što je zazivala potencijalnog *ratnika* izražavanjem nade da će intelektualci na *Kongresu* imati barem približno hrabrosti kao "hrabri borci", srpski vojnici na frontovima. Nastojala je postići solidarnost i jedinstvo između intelektualne i ratničke elite srpskog naroda te je izrazila nadu da neće doći do podilaženja "malodušnosti pojedinih intelektualaca pesimistički nastrojenih koji neoprostivo rade na uspavljivanju srpskog naroda govoreći mu da još nije sazrelo vreme za ujedinjenje, da su to još daleke želje, da treba čekati, da se treba nekoga ustručavati. To može da ostavi pogrešan utisak o željama većine srpskog naroda i da razočara naše borce, koji ne žale svoje živote da bi se ostvario taj vekovni san Srba da žive u jednoj državi i da ... stvore jednu demokratsku, naprednu i jedinstvenu srpsku zemlju."[107]

"Pokajnica"

Posredstvom američke ambasade 22. decembra 2000. godine Biljana Plavšić bila je obaviještena da je protiv nje podnesena optužnica. Na sastanku s Miloradom Dodikom i advokatom Krstanom Simićem mjesec dana kasnije, 23. januara 2001. godine, odlučila je da se preda međunarodnom pravosuđu. Na sastanku s predstavnicima kancelarije tužilaštva u Banja Luci bila je upoznata s činjenicama optužnice i detaljima predaje te je dogovoreno da se ispoštuje njena želja da se čin predaje održi nakon Božića, budući je vjernica i planirala je da blagdan provede u krugu bratove porodice u Beogradu.[108] Nakon idiličnog praznika s banjalučkog su je aerodroma tokom 9. januara ispratili zvaničnici Republike srpske. Na vojnom aerodromu u Mastrihtu Plavšić je, uz advokate Simića i Branka Lukića,

[107] "Uvodna reč i pozdravi kongresu, Biljana Plavšić", u: *Srpsko pitanje danas, Drugi kongres srpskih intelektualaca, Beograd 22–23. april 1994*, ur. Vasilije Krestić, Beograd: Srpski sabor – Matica Srba i iseljenika Srbije – Udruženje univerzitetskih profesora i naučnih radnika Srbije – Odbor SANU za nacionalno pitanje – Udruženje Srba iz RS Krajine i Hrvatske – Crnogorski sabor srpske sloge – Udruženje Srba iz BiH u Srbiji, 1995, 17.

[108] "Od predsednika do zatočenika", *Borba*, 15. 2. 2001, 5.

dočekao šef nizozemske vojne policije, a hapšenje je bilo samo formalno, bez pretresa i vezivanja ruku "lisicama". Budući da se dobrovoljno predala Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju, bila je poštеđena i suđenja. Na inzistiranje njenih advokata bila je smještena u Ševeningenu, gdje joj je bio obezbijeđen radni prostor za pripremu odbrane.[109]

Prva optužnica protiv Biljane Plavšić iz aprila 2000. godine bila je zapečaćena sve do predaje optužene 10. januara 2001. godine. U Optužnici se Plavšić teretila za genocid po više tačaka, saučesništvo u genocidu te za progone, istrebljenje, lišavanje života, deportaciju i nehumana djela, odnosno za zločine koji se karakteriziraju kao zločini protiv čovječanstva.[110] U svom prvom pojavljivanju pred ovim sudom Biljana Plavšić izjavila je da nije kriva za zločine navedene u Optužnici.[111] Vlada Srbije je na sjednici od 30. marta 2001. godine usvojila zaključak kojim se u slučaju privremenog puštanja Biljane Plavšić iz zatvora na slobodu pružaju garancije Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju da će nadležni organi Republike Srbije postupati po svim nalozima nadležnog vijeća. Na taj je način pokrenuta inicijativa koja je za cilj imala razmatranje mogućnosti privremenog puštanja Plavšić na slobodu.[112] Privremeno je na slobodu puštena u Republiku Srbiju 29. augusta 2001, gdje je boravila sve do rasprave o kazni u decembru 2002. godine.

Mediji i publicistika su Plavšić, u kontekstu njenog prvog pojavljivanja na sudu, pominjali kao "čeličnu damu", doduše uz prefiks *srpska*,[113] te kao jedinu ženu i predsjednicu u historiji koja je bila optužena za ratne

[109] "Od predsednika do zatočenika", *Borba*, 15. 2. 2001, 5.

[110] https://ucr.irmct.org/ MKSJ, IT-00-39&40/1-S, Tužilac protiv Biljane Plavšić, "Presuda", 27. 2. 2003, 1.

[111] "Da li će srpska 'Čelična ledi' sarađivati sa tribunalom", *Borba*, 12. 1. 2001, 5.

[112] "Biljana Plavšić privremeno na slobodi?", *Borba*, 31. 3 – 1. 4. 2001, 3.

[113] Margaret Thatcher je nadimak ("Iron Lady") dobila od sovjetskih medija nakon govora u Melbournu 20. 9. 1976. Margaret Thatcher, *In Defence of Freedom, Speeches on Britain's Relations with the World 1976–1986*, Buffalo, New York: Prometheus Books, 1987, 10–17, https://www.britannica.com/biography/Margaret-Thatcher (pristupljeno: 20. 9. 2024).

zločine.[114] U sudnicu je dolazila besprijekorno odjevena i uglađena, a oko vrata je uvijek nosila lančić s krstom. Njeno je dostojanstveno, profesorsko držanje graničilo s arogancijom. Na prisutne je ostavljala dojam hladne i neugodne osobe. Ukupna pojava bila je u potpunoj suprotnosti s njenim muškim kolegama, od kojih je većina bila polupismena, nekulturna, korumpirana i željna sticanja materijalnih vrijednosti.[115]

U zatvoru su nastali njeni memoari u kojima je nastojala opravdati svoju ulogu i djelovanje tokom rata u Bosni i Hercegovini. Dok se Karadžić tokom suđenja bezuspješno pozivao na argument da je bio samo provodilac želja vlastitog srpskog naroda te na taj način – pokušajem zamajavanja sudija – sebe nastojao lišiti svake odgovornosti od počinjenih zločina, prebaciti ih na zajednicu, na kolektiv, na čitav narod, Plavšić je koristila nešto drugačiju taktiku obrane. U memoarima je zapravo povukla sve što je ranije bila izrekla u svrhu priznanja te na jedan način racionalizirala i sam čin "priznavanja". Vlastitu poziciju u političkoj hijerarhiji prikazivala je kao marginaliziranu, i to dvostruko – sebe je predstavljala kao neupućenu i neutjecajnu osobu u Predsjedništvu Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine te kao nedovoljno obaviještenu političarku lišenu zapovjedne odgovornosti u slučaju njenog djelovanja u predsjedništvu tzv. Srpske republike. Iako se kroz memoare pokazalo da ona nastoji kontrolirati ne samo narativ o sebi kao uspješnoj ženi, univerzitetskoj profesorici i profesionalnoj političarki, već i da nikada nije napustila potpuno diskreditirane srpske mitove o ratnim zločinima, poput masakra na Markalama ili genocida u Srebrenici,[116] pred Pretresnim vijećem je 17. decembra 2002. godine priznala krivnju za zločine počinjene na prostoru Bosne i Hercegovine, ali sa svrhom zaštite interesa srpskog naroda, čime se potencijalno postavila na poziciju mučenice:

[114] "Da li će srpska 'Čelična ledi' sarađivati sa tribunalom", 5; "Od predsednika do zatočenika", *Borba*, 15. 2. 2001, 5.

[115] Slavenka Drakulić, *They Would Never Hurt a Fly, War Criminals on Trial in the Hague*, Zagreb: V.B.Z., 2015, 159-165.

[116] Jelena Subotić, "The Cruelty of False Remorse: Biljana Plavšić at the Hague", u: *Southeastern Europe*, Leiden: Brill, 2012, 36/1, 39-59.

"Iako sam više puta bila upoznata sa navodima o surovim i neljudskim postupcima protiv nesrba, odbila sam da se sa tim suočim ili čak da i provjerim. U stvari, ja sam se potpuno predala govorenju o nevinim srpskim žrtvama ovoga rata. Ovaj svakodnevni rad potvrdio je moje uvjerenje da se borimo za svoj opstanak i da je u ovoj borbi međunarodna zajednica naš neprijatelj. I tako sam ja jednostavno poricala te navode, čak ih ne provjeravajući. U ovoj opsesiji da više nikad ne postanemo žrtve dopustili smo sebi da postanemo počinioci."[117]

Jelena Subotić je nakon iscrpne analize memoara Biljane Plavšić utvrdila kako je tokom rasprave o kazni Plavšić izrazila lažno kajanje te je obmanuvši sud uspjela odbaciti tužbe za genocid i tim slijedom je i prijevremeno puštena iz zatvora.[118] Rasprava o pokajanju Biljane Plavšić na dnevni je red postavila i pitanje o uticaju starosne dobi i spola na sudske odluke ICTY, a određene analize pokazuju da takvi stavovi mogu biti rezultat sterotipizacije žena kao slabih, pasivnih i povodljivih.[119]

Sudska tijela i mediji su pokajanje Plavšić primili s velikom dozom opreza budući da se u pokajničkoj riječi, kako to primjećuje Subotić, Plavšić ne obraća žrtvama i ne traži izvinjenje, već se direktno obraća sudu sa svrhom da njeno tobožnje izvinjenje potakne i utiče na ostala dva naroda u Bosni i Hercegovini da poput nje same naprave iskorak i suoče se sa zločinima koji su počinjeni nad Srbima. U svome *pokajanju* osvrnula se i na ideologiju *svetosavlja*, intelektualni konstrukt skovan neposredno prije Drugog

[117] MKSJ, IT-00-39&40/1-S, Tužilac protiv Biljane Plavšić, "Presuda", 27. 2. 2003, 22.

[118] J. Subotić, "The Cruelty of False Remorse", 56.

[119] Nancy Amoury Combs, *Guilty Pleas in International Criminal Law*, Stanford: Stanford University Press, 2007; Almira Krupić, *Žene ratni zločinci s posebnim osvrtom na žene izvršioce ratnih zločina u Bosni i Hercegovini 1992-1995*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2010; Predrag Babić, *The Self-Sacrifice of Biljana Plavšić: Gender and Nationalism in the Bosnian Serb Media*, (odbranjen master rad), Budapest: Central European University, 2012; Alette Smeulers, "Female Perpetrators: Ordinary and Extra-Ordinary Women", u: *International Criminal Law Review*, Leiden: Bril, Nijhoff, 2015, vol. 15, br. 2, 207-253; Olivera Simić i Barbora Holá, "A War Criminal's Remorse: The Case of Landžo and Plavšić", u: *Human Rights Review*, Dordrecht: Springer, 2020, vol. 21, no. 3, 267–291.

svjetskog rata u Srbiji[120] među sljedbenicima Justina Popovića[121] i Nikolaja Velimirovića,[122] koji su razvili nauk o nadčovječnoj superiornosti Srba, o "Srbinu kao Bogočoveku." Istaknula je kako je karakter Svetoga Save "duboko ugrađen u biće srpskog naroda" te da su slijedivši primjer Svetog Save srpski vođe "čak i u današnjem vremenu" pokazivali plemenitost i dostojanstvo.[123]

Zaključak

Na primjeru biografskih crtica Biljane Plavšić u ovom je radu pokazano na koji se način ona kao ugledni pojedinac visokog društvenog položaja, koji je izgradila u vrijeme socijalizma, početkom 1990-ih svrstala među zagovornike uske nacionalističke politike. Biljana Plavšić bila je vjernica, religiozna osoba, a svoju je vjeru u skladu sa zakonom mogla slobodno ispovijedati i vršiti vjerske obrede. Nije bila učlanjena u Savez komunista. Po struci je bila profesorica biologije, zaposlena kao profesorica na Univerzitetu, instituciji koju je osnovala država. U karijeri je napredovala bez ikakvih poteškoća. Čitav svoj životni i radni vijek provela je u Sarajevu, iz kojega odlazi u skladu s idejom koju je promovirala srpska nacionalistička elita – o nemogućnosti života s *Drugim*. Po napuštanju naučne karijere i ulaskom u političke vode Biljana Plavšić nominalno je zagovarala kocept jugoslavenstva, ali je njeno jugoslavenstvo sadržavalo ideju prema kojoj su sve teritorije naseljene Srbima imale biti nacionalno-identitetski homogenizirane i politički zaokružene. Kako bi ostvarila ovaj cilj, sarađivala

[120] Maria Falina, "Svetosavlje. A Case Study in the Nationalization of Religion", u: *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte*, Fribourg: University of Fribourg, 2007, br. 101, 505-527.

[121] Justin Popović (1894 – 1979), urednik časopisa *Hrišćanski život*, profesor na Bogoslovskom fakultetu u Beogradu, saradnik četničkog pokreta, protivnik ekumenizma, tvorac nauka o Srbinu kao Bogočoveku.

[122] Nikolaj Velimirović (1880-1956) studirao u Bernu i Cambridgeu, za vrijeme Prvog svjetskog rata bavio se propagandnim radom, organizirao tzv. *bogomoljački pokret* koji je politizirao pravoslavlje.

[123] "Priznanje krivnje Biljane Plavšić pred MKSJ dana 17. XII 2002.", https://www.icty.org/sid/221 (pristupljeno: 10. 8. 2024.).

je s najvišim vojnim, crkvenim i političkim dužnosnicima koji su svojim djelovanjem jedni druge ohrabrivali i podržavali u činjenju zločina protiv čovječnosti i vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo,

– fond: Predsjedništvo SR Bosne i Hercegovine (PSRBiH)

Arhiv UNSA,

–Lični dosije Biljana Plavšić, Prirodno-matematički fakultet

Baza podataka Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, MKSJ, https://ucr.irmct.org/

– IT-00-39&40/1-S, Plavšić

– IT-95-5/18, Karadžić i Mladić

– IT-04-81, Perišić

– IT-08-91, Stanisic i Zupljanin

– IT-09-92, Ratko Mladić

– IT-99-36, Brđanin,

– MICT-15-96, Stanisic and Simatovic

UN, Security Council, Final report of the United Nations Commission of Experts 28 December 1994.

Objavljeni izvori

"Magnetofonske bilješke sa petog sastanka predsjednika Predsjedništava i predsjednika republika, održanog na Cetinju 29. aprila 1991. godine", u: *National Security and the Future*, vol. 15, 2–3, Zagreb: Udruga Sv. Jurja, 2014.

"Magnetogram sestanka predsednikov republik in predsednikov predsedstev republik na Brdu pri Kranju" u: *National Security and the Future*, vol. 15, 1, Zagreb: Udruga Sv. Jurja, 2014.

"Zapisnik sa razgovora gospodina dr. Franje Tuđmana, predsjednika Republike Hrvatske s predsjednicima republika i predsjednicima predsjedništava republika, održanog 28. ožujka 1991." u: *National Security and the Future*, vol. 14, 3–4, Zagreb: Udruga Sv. Jurja, 2013.

Štampa

Borba, Beograd, 1991, 1992, 2001.

Epoha, Beograd, 1991.

Javnost, Sarajevo, 1990.

Oslobođenje, Sarajevo, 1992.

Politika, Beograd, 1992.

Vjesnik, Zagreb, 1992.

Vreme, Beograd, 1992.

Knjige

Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, II, Washington: Central Intelligence Agency, 2003.

Bassiouni, M. Cherif, *Investigating War Crimes in the Former Yugoslavia War 1992–1994, The United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)*, Antwerpen – Cambridge: Insertia, 2017.

Begić, I. Kasim, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*, Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997.

Boissevain, Jeremy, *Friends of Friends, Networks, Manipulators and Coalitions*, New York: St. Martin's Press, 1974.

Bougarel, Xavier, *Bosna, Anatomija rata*, Sarajevo: University press, 2018.

Combs, Nancy Amoury, *Guilty Pleas in International Criminal Law*, Stanford: Stanford University Press, 2007.

Čekić, Smail, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, planiranje, priprema, izvođenje*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava – Kult B, 2004.

Čolović, Ivan, *Bordel ratnika. Folklor, politika i rat*, Beograd: XX vek, 2007.

Čolović, Ivan, *Dubina, članci i intervjui 1991–2001*, Beograd: Samizdat B92, 2001.

Čolović, Ivan, *Politika simbola: ogledi o političkoj antropologiji*, Beograd: XX vek, 2000.

Dan Diner, *Razumjeti stoljeće, Općepovijesno tumačenje*, Zagreb: Fraktura, 2013.

Dokumenta predsedništva SFRJ 1991. Tom 2, (jun–jul 1991): rat u Sloveniji, ur. Kosta Nikolić – Vladimir Petrović, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012.

Donia, J. Robert, *Radovan Karadžić, Architect of the Bosnian Genocide*, New York: Cambridge University Press, 2015.

Dragović Soso, Jasna, *'Spasioci nacije': intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd: Fabrika knjiga, 2004.

Drakulić, Slavenka, *They Would Never Hurt a Fly, War Criminals on Trial in the Hague*, Zagreb: V.B.Z., 2015.

Kamberović, Husnija, *Historiografija u službi politike*, Zagreb: Srednja Europa, 2012.

Krestić, Vasilije, *Srpsko pitanje danas, Drugi kongres srpskih intelektualaca, Beograd 22–23. april 1994*, Beograd: Srpski sabor – Matica Srba i iseljenika Srbije – Udruženje univerzitetskih profesora i naučnih radnika Srbije – Odbor SANU za nacionalno pitanje – Udruženje Srba iz RS Krajine i Hrvatske – Crnogorski sabor srpske sloge – Udruženje Srba iz BiH u Srbiji, 1995.

Krupić, Almira, *Žene ratni zločinci s posebnim osvrtom na žene izvršioce ratnih zločina u Bosni i Hercegovni 1992–1995*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2010.

Milišić, Senija, *Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini: (1945–1958)*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2007.

Milošević vs. Jugoslavija, knjiga I, ur. Sonja Biserko, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2004.

Od mira do rata: dokumenta Predsedništva SFRJ. Tom 1, (januar–mart 1991), ur. Kosta Nikolić – Vladimir Petrović, Beograd: Institut za savremenu istoriju – Fond za humanitarno pravo, 2011.

Omerčić, Edin, *Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova 1991–1996*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2022.

Plavšić, Biljana, *Svedočim, I*, Banja Luka: Trioprint, 2005.

Popov, Nebojša, *Srpska strana rata, trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd: Samizdat FreeB92, 2002.

Šadinlija, Mesud, *Između pravde i realpolitike, Odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini 1992–1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2018.

Šiber, Ivan, *Komunisti Jugoslavije o društvenoj reformi 1989. godine*, Beograd: Centar za društvena istraživanja CK SKJ, 1989.

Thatcher, Margaret, *In Defence of Freedom, Speeches on Britain's Relations with the World 1976–1986*, Buffalo – New York: Prometheus Books, 1987.

The 1479 Days: The Siege of University of Sarajevo, A Documentary Timeline of Events 1992–1995, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2010.

Tromp, Nevenka, *Smrt u Hagu, nezavršeno suđenje Slobodanu Miloševiću*, Sarajevo: University press, 2019.

Wachtel, Andrew Baruch, *Stvaranje nacije – razaranje nacije*, Sarajevo: Bošnjačka asocijacija 33, 2010.

Članci

Blagojević, Mirko, "Religijska situacija u SR Jugoslaviji od kraja 80-ih godina do početka novog veka", u: *Teme,* Niš: Univerzitet u Nišu, 2003, sv. XXVII br. 3, 411–436.

Bogomilova, Nonka, "Reflections on the Contemporary Religious *Revival*", u: *Teme*, Niš: Univerzitet u Nišu, 2003, sv. XXVII, br. 3, 513–523.

Falina, Maria, "Svetosavlje. A Case Study in the Nationalization of Religion", u: *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte*, Fribourg: University of Fribourg, 2007, br. 101, 505–527.

Katz, Vera, "Platforma o budućoj jugoslavenskoj zajednici (Plan Izetbegović-Gligorov), Pogled iz bosanskohercegovačke perspektive", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2013, br. 42, 207–226.

Malešević, Siniša, "Od organskih zakonodavaca do organicističkih tumača: intelektualci u Jugoslaviji i postjugoslovenskim državama", u: *Reč*, Beograd: Fabrika knjiga, 2003, br. 70.16/2003, 33–51.

Mojzes, Paul, "Religion in Eastern Europe After the Fall of Communism: From Euphoria to Anxiety", u: *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe 40/1. Thirtieth Anniversary Issue of the Fall of Communism*, Newberg, Oregon: Georg Fox University, 2020, 1-12.

Omerčić, Edin, "Alternativna politička scena u Bosni Hercegovini (Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu, Pretparlament Jugoslavije, Forum za etničke odnose)". u: *Historijska traganja,* Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2012, br. 7, 231–239.

Omerčić, Edin, "Bosna i Hercegovina u demografskoj projekciji Srpske demokratske stranke: Od regionalizacije do dehumanizacije", u: *Prilozi*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023, br. 52, 163–197.

Orlić, Mila, "Od postkomunizma do postjugoslavenstva. Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu", u: *Politička misao*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2011, br. 48/4, 98–112.

Sasso, Alfredo, "Observation, not Resolution. The Final Congresses of the Bosnian Communistst (1989–1990)", u: *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2017, 297–325.

Simić, Olivera, Barbora Holá, "A War Criminal's Remorse: The Case of Landžo and Plavšić." u: *Human Rights Review*, Dordrecht: Springer, 2020, vol. 21, br. 3, 267–291.

Smeulers, Alette, "Female Perpetrators: Ordinary and Extra-Ordinary Women", u: *International Criminal Law Review*, Leiden: Bril – Nijhoff, 2015, vol. 15, br. 2, 207–253.

Jelena Subotić, "The Cruelty of False Remorse: Biljana Plavšić at The Hague", u: *Southeastern Europe*, Leiden: Brill, 2012, br. 36/1, 39–59.

Doktorske i magistarske disertacije

Babić, Predrag, *The Self-Sacrifice of Biljana Plavšić: Gender and Nationalism in the Bosnian Serb Media*, (odbranjena master teza), Budapest: Central European University, 2012.

Budding, H. Audrey, *Serb Intellectuals and the National Question 1961–1991*, (odbranjena doktorska disertacija), Cambridge: Harvard University, 1998.

Sasso, Alfredo, *Just a Few Years Left for Us*, (odbranjena doktorska disertacija), Barcelona: Universitat Autonoma de Barcelona, 2015.

Kompakt disk

Radio Slobodna Evropa, *Svjedoci raspada*, Biljana Plavšić, 2004.

Internetski izvori

https://www.britannica.com/biography/Margaret-Thatcher (pristupljeno: 20. 9. 2024)

https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1917/oct/25-26/26b.htm, (pristupljeno: 1. 10. 2024)

https://pescanik.net/10-misljenja-badinterove-komisije/

BILJANA PLAVŠIĆ: PROFESSOR, POLITICIAN, WAR CRIMINAL AND "REPENANT" – FROM YUGOSLAVISM TO SAINT-SAVAISM

Summary

In this paper, the author analyzed the academic and political career of Biljana Plavšić based on the daily press, archival material of the University of Sarajevo, and material available on the databases of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Special attention is paid to shorthand notes from the meetings and sessions of the Bosnian-and-Herzegovinian and Serb national political bodies in which Biljana Plavšić participated. Based on this material, the thesis on the metamorphosis of her ideological perceptions was re-examined in the paper – from the ideology of Yugoslavism that she advocated to the beginning of the war in Bosnia and Herzegovina, when she openly became a proponent of the idea of all-Serbian unification and sanctity.

Using the example of the biographical sketches of Biljana Plavšić, this paper demonstrates how she, as a respectable individual of high social standing, in the early nineties became one of the advocates of narrow nationalist politics. Biljana Plavšić was a believer, a religious person, and in accordance with the law she could freely profess her faith and freely perform religious rites. She was a biology professor, employed at the University, an institution founded by the state, but not a member of the League of Communists. She advanced in her career through work and merit without any difficulties of her own. She spent her entire life in Sarajevo, from which she left in accordance with the idea promoted by the Serbian nationalist elite, about the impossibility of living with the *Other*. After leaving her scientific career and entering politics, Biljana Plavšić nominally advocated

the idea of Yugoslavism in a political sense. In her political perceptions, this idea contained the concept of a Greater Serbian state project according to which all territories inhabited by Serbs were to be nationally and politically unified. To achieve this goal, she collaborated with the highest military, church and political officials who, through their actions, encouraged and supported each other in committing crimes against humanity, violations of international law and genocide.

REDOVNI TOKOVI / CURRENT ISSUES

Review article
UDK: 930 (497.6) " 04/14 "
DOI: 10.51237/issn.2774-1180.2025.24.335

PAVLE MAŠTROVIĆ – STOLJETNA FIKCIJA U HISTORIOGRAFIJI O SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI

Esad Kurtović
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
kurtovic.esad@gmail.com

Apstrakt: Pristup preglednog karaktera koji se nalazi pred Vama ukazuje na dugotrajniju pojavu pogrešnog navođenja u historiografiji jednog od sudionika prethistorije čuvenog bosansko-dubrovačkog rata iz 1403–1405. godine. Pogrešno pročitano navođenje iz arhivske građe rezultiralo je ponavljanjima s pogreškom koja ne prestaju. Navedena ličnost koja se neprestano pojavljuje, iako u takvoj identifikaciji ne postoji, je Pavle Maštrović. Njegovu identifikaciju, kao Pavla Masnovića, ispravno je postavio Bariša Krekić, ali to nije bilo uočeno u historiografiji. Pavle Maštrović, sporedni lik u tretiranim događajima i u takvoj ulozi, uprkos novom skretanju pažnje (Neven Isailović) da je pogrešno identificiran, i dalje se kao fikcija provlači kroz literaturu i prkosi vremenu. Problemski osnov predstavlja konstatacija da se iza njega nalazi stvarna osoba, Pavle Masnović, značajna ličnost svoga vremena koju treba izvući iz sjene, kontekstualizirati i osigurati joj adekvatniju poziciju u historiografskoj produkciji. U tom smislu na ovom mjestu nije nedostajalo pretpostavki.

Ključne riječi: Pavle Maštrović, vojvoda Pavle Masnović, Masnovići, historiografija o srednjovjekovnoj Bosni

Abstract: This overview approach indicates to a long-term presence of misrepresentation in the historiography of one of the participants in the period before the famous war between Bosnia and Dubrovnik from 1403-1405. Misread citations from archival material resulted in endless flawed repetitions. The person who constantly appears in literature, even though he does not exist with such an identification, is Pavle Maštrović. His identification, as Pavle Masnović, was correctly established by Bariša Krekić, but this was not noticed by the historiographers. Pavle Maštrović,

a secondary character in the treated events and in such a role, despite bringing attention to the fact that he was wrongly identified (Neven Isailović), continues to be a fiction that survives within the literature and defies time. The basis of the problem is the statement that behind him is a real person, Pavle Masnović, a significant personality of his time who needs to be brought out of the shadow, contextualized and provided with a more adequate position in the historiographical production. In that sense, there was no shortage of assumptions at this point.

Keywords: Pavle Maštrović, Duke Pavle Masnović, the Masnovićs, historiography on medieval Bosnia

* * *

Stariji i vještiji zanatu među medievalistima govorili su da je neobjavljena arhivska građa kompleksna i obimna, da treba gotovo čitav radni vijek da se sagleda, ali i da za svaki novi tematski okvir ne možemo uvijek sve iznova samostalno prolaziti. Naprotiv, ima mnogo objavljenog u formi građe i literature bazirane na primarnim izvorima, na što se, kao na ranije pristupe, trebamo oslanjati i time olakšavati protok kroz obradu zadatih tematskih okvira koje delegiramo i pred kojima se nalazimo. Nerijetko se kaže i da bi izuzetke, eventualno značajne ili sporne momente u nanovo rađenim tematskim okvirima, kada god možemo i u skladu sa mogućnostima, iznova trebalo provjeravati vlastitim uvidom u primarni izvor.

Uprkos brojnim zanatskim preporukama, u savremeno doba naraslu produkciju ponekad je teško kontrolirati. Uvriježene postavke, kao provjereni standardi stoljećima izrasle produkcije ponekad se automatski preuzimaju bez dodatnih potvrda. Figurativni i krupni naslovi koji ukazuju na velike teme, ali i naslovi radova koji upućuju na isuviše uske predmete obrade jednako privlače, ali i odvraćaju pozornost. Iako šire obrade i zahvati omogućavaju praćenje osnovnog tematskog zadatka, nisu rijetke situacije da određena upozorenja dolaze na usputnim mjestima, u repu glavnih obrada ili nekako skriveno u napomenama. U mnoštvu napisanog prethodna upozorenja ponekad ne ostvare puni efekat i afirmaciju kod korisnika. Ukoliko nemate sreću, a možda i luksuz da dobijete upućenije recenzente,

onda su pogreške i izostajanja uobičajena slika u objavljenom tekstu.[1] Ono što danas pratimo u historiografskoj produkciji primjer je neobične vrste koji se mora spomenuti i izdvojiti kao svojevrsni historiografski kuriozitet. Kontekst tretirane pojave osvjetljavamo objavljenom zbirkom izvora, događajima koji se opisuju i širom lepezom literature koja izvorom informacije opisuje te događaje.

Pored brojnih zbirki izvora poziciju standardnog oslonca u objavljenoj arhivskoj građi u medievalnim historiografijama predstavlja i zbirka *Diplomatarium Ragusanum* Josipa Đelčića (1849–1925) i Lajoša Talocija (1854–1916)[2], koji su svojim djelima obezbijedili trajnu pažnju historiografije. *Diplomatarium Ragusanum* (dalje: *Diplomatarij*) prepoznatljiv je brend objavljene građe i u skoro 140 godina nezaobilazna izvorna podloga za proučavanje različitih tematskih okvira iz srednjovjekovne historije jugoistočne Evrope pa i Bosanskog kraljevstva.[3]

U historiografiji često opisivani bosansko-dubrovački rat 1403–1405. godine značajno je popraćen arhivskom serijom *Pisama i uputstava poslanicima* (*Leterre di Levante*) Državnog arhiva u Dubrovniku. Dio njih je fragmentarno i cjelinom objavljen u spomenutom *Diplomatariju*. To su pisma dubrovačkim poslanicima koji su upućivani kod bosanskog vladara i bosanskih velmoža, ugarskog vladara i ugarskih velikodostojnika, Venecije, Rima, Kotora i drugih kod kojih je Dubrovnik pokušavao predstaviti i svojom verzijom i percepcijom utjecati na novonastalu situaciju u kojoj se Grad našao pod napadom bosanskog kralja Ostoje. Šira kontekstualizacija bosanskih ambicija nalazi se u borbi za ugarsko prijestolje između dvojice pretendenata, kralja Ladislava Napuljskog i kralja Sigismunda Luksemburškog. Pod okriljem pretendenta kralja Ladislava, kojem su se priklonili,

[1] Zahvaljujem recenzentima, čije su primjedbe opravdale svoju ulogu i obogatile ovaj pristup.

[2] Сима Ћирковић, "Талоци (Thalóczy) Лајош", u: *Енциклопедија српске историографије*, Београд: Knowledge, 1997, 668-669; Ђорђе Бубало, "Гелчић (Ђелчић) Јосип", u: *Енциклопедија српске историографије*, Београд: Knowledge, 1997, 328–329.

[3] Jozsef Gelcich – Lajos Thalloczy, *Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum Regno Hungarie,* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1887.

Bosanci su odlučili da napadnu Dubrovnik, vazala drugog pretendenta kralja Sigismunda, a u tom ih je aranžmanu predvodio ambiciozni kralj Ostoja. Tražeći povoda za otvoreni napad kralj Ostoja je ponudio različite izgovore, među kojima i da mu Dubrovčani izruče prebjegle Bošnjane koji su utočište našli u Dubrovniku. Takvi izgovori razarali su temeljna načela slobode na kojima je bazirana višestoljetna opstojnost i Dubrovčani nisu pristali na upućene prijetnje. To je bio znak da su otvoreni napadi u ovom ratu počeli.[4]

Rat je počeo, ali mi u ovom tekstu to ne razmatramo. Kako se navodi u *Diplomatariju*, dvojica bosanskih bjegunaca su Pavle Radišić i Pavle Maštrović.[5] Jedan od njih, Pavle Radišić, poznatiji je kao član dinastije Kotromanića dok je drugome, Pavlu Maštroviću, pripala nezahvalna čast da se kao manje poznati i sporedni lik u ovom svojevrsnom paketu s poznatijim Kotromanićem skoro redovno i usput spominje, ponekad čak i po inerciji. Dok je Radišić, koji je bio u kombinacijama za novog bosanskog vladara, imao određenog značaja u planovima za završavanje rata i time ostao opravdano apostrofiran u literaturi, famozni je Maštrović već tokom 1403. godine preko Srbije prešao u Vlašku i svoju misiju prisustva, u izvorima i literaturi iskazanom srdačnom sporednošću, brzo završio. Svakako, obojica prebjega gube se iz vidokruga poznatih izvora prije sklapanja mirovnog sporazuma 1405. godine. Mi u ovom razmatranju pratimo manje važnog Maštrovića u dosadašnjim historijskim obradama.

Ime Pavla Maštrovića u historiografiji je dugo vremena spominjano pod pratećom identifikacijom preko spomenutog *Diplomatarija*. Uz kraće ili šire kontekstualiziranje rata, Pavle Maštrović se spominje u čuvenom djelu Ferde Šišića posvećenom Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću i značajnom radu Jovana

[4] Sagledavanje bosansko-dubrovačkog rata 1403–1405. može se uspješno učiniti s radovima koji se spominju u ovom tekstu. Polazište, u: Gavro A. Škrivanić, "Rat bosanskog kralja Ostoje sa Dubrovnikom (18. VI. 1403. do maja 1404. godine)", u: *Vesnik Vojnog muzeja JNA*, Beograd: Vojni muzej JNA, 1958, br. 5, 35–60; Josip Lučić, "Stjecanje, dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog primorja 1399–1405", u: *Arhivski vjesnik*, Zagreb: Arhiv Hrvatske, 1969, br. 11–12, 99–201.

[5] J. Gelcich – L. Thalloczy, *Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum Regno Hungarie*, 116.

Radonića posvećenom knezu Pavlu Radinoviću,[6] a u hronološkom nizu dalje, u svim glavnim sintezama koje su obilježile XX stoljeće: Napretkovoj *Povijesti Bosne* pisane perom Marka Perojevića, *Historiji Bosne* Vladimira Ćorovića i najtrajnijoj *Istoriji Bosne* Sime Ćirkovića.[7] *Diplomatarij* kao izvor informacija za imenovanje bosanskog bjegunca Pavla Maštrovića jasan je do te mjere da se u radovima ponekad konkretno i ne navodi. Detaljniji opisi bosansko-dubrovačkog rata u dva rada Gavra Škrivanića i Josipa Lučića značajno su proširila izvornu podlogu i znanja o događaju. Međutim, korištenje *Diplomatarija* značilo je i da su spominjali Pavla Maštrovića.[8]

U sjeni *Diplomatarija* i ovdje spomenutih pristupa ostala je drugačija identifikacija Pavla Maštrovića. U svome djelu *Dubrovnik i Levant* Bariša Krekić pročitao je njegovo prezime drugačije nego je to pisalo u *Diplomatariju*. Uz korištenje arhivskog izvora Krekić je utvrdio da se radi o Pavlu Masnoviću.[9] Usputnost njegove bilješke uslovila je da je u ovom smislu i kontekstu takva elaboracija ostala usamljena i zaboravljena do savremenog doba.[10]

Pored usputnosti i težeg uočavanja drugačije identifikacije koju je ponudio Bariša Krekić, iz današnje perspektive može se pomisliti da je razlogom zanemarivanja njegovog čitanja možda upravo izostanak dodatnog naglašavanja da je u *Diplomatariju* navedeno prezime drugačije pročitano. Teško

[6] Ferdo Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350–1416)*, Zagreb: Izdanje Matice hrvatske, 1902, 168, 170; Јован Радонић, "О кнезу Павлу Раденовићу (I)", u: *Летопис Матице српске*, Нови Сад: Матица српска, 1902, br. 211, 57.

[7] Владимир Ћоровић, *Хисторија Босне, I*, Београд: Српска краљевска академија, 1940, 372; Marko Perojević, "Stjepan Ostoja", u: *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine. Od najstarijih vremena do godine 1463*, Sarajevo: HKD Napredak, 1942, 390, 392; Сима Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд: Српска књижевна задруга, 1964, 198.

[8] G. A. Škrivanić, "Rat bosanskog kralja Ostoje sa Dubrovnikom", 37; J. Lučić, "Stjecanje, dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog primorja", 134–135.

[9] "Већ 1403 г. неки Павао Масновић хтео је да иде као најамник из Дубровника на Кипар, али пошто нису стигле у град млетачке галије које су возиле посланика кипарског краља, који је сакупљао војску, Масновић је отишао у Влашку. Lett. Lev. 4, 23; Diplom. 116", Бариша Крекић, *Дубровник и Левант (1280-1460)*, Београд: Српска академија наука, 1956, напомена 5 на страни 29.

[10] Zahvaljujem recenzentu na skretanje pažnje na navedenu informaciju kojom je ovaj pristup dodatno profilisan.

je prosuđivati, ali historiografija je i u vrijeme pojave djela Bariše Krekića i kasnije i dalje radije pratila *Diplomatarij* i autoritativne postavke nego neobjavljeni izvor. Čitanje Bariše Krekića ostalo je neafirmirano.

Upotreba *Diplomatarija* i navođenje Pavla Maštrovića uobičajeno je i u drugoj polovini XX stoljeća. U monografiji posvećenoj Tvrtku II Tvrtkoviću Pava Živkovića i pristupu Crkvi bosanskoj u *Prilozima za historiju Bosne i Hercegovine* od strane Sime Ćirkovića to je navedeno kao uobičajeno. Niz spominjanja Maštrovića u XX stoljeću završavamo knjigom Marka Šunjića koja je posvećena praćenju odnosa Bosne i Venecije u XIV i XV stoljeću.[11]

Ovakva praksa nastavljena je i u ovom stoljeću u monografijama koje su obrađivale: Crkvu bosansku od strane Peje Ćoškovića, odnos Bosne i Ugarske od strane Dubravka Lovrenovića, vojvodu Sandalja Hranića od strane Esada Kurtovića i Zapadne strane autorice Tanje Ribar.[12] U *Spomenici* akademika Marka Šunjića, obrađujući spominjani *Diplomatarij*, opće znanje o Pavlu Maštroviću upotrijebio je i Neven Isailović u radu posvećenom familijarima Hrvatinića u Dalmaciji i Hrvatskoj.[13]

Pri obradi ugovora hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića i Dubrovčana o savezu protiv bosanskog kralja Stefana Ostoje iz januara 1404. godine, neovisno o ranijem ispravnom čitanju Bariše Krekića, Neven Isailović donio je novi momenat u odnosu na ranije iznesene postavke koje su se, sa izuzetkom Bariše Krekića, bazirale samo na ponudi *Diplomatarija*. Pojašnjavajući prosopografske pokazatelje o poznatijem bosanskom prebjegu u

[11] Pavo Živković, *Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1981, 17; Sima Ćirković, "Bosanska crkva u bosanskoj državi", u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo: ANU BiH, 1987, 225; Marko Šunjić, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, Sarajevo: HKD Napredak, 1996, 102.

[12] Pejo Ćošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2005, 131; Dubravko Lovrenović, *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387–1463,* Zagreb-Sarajevo: Synopsis, 2006, 108–109; Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 118; Тања Рибар, *Западне стране у средњовјековној босанској држави*, Београд: Свет књиге, 2009, 108.

[13] Neven Isailović, "Fragmenti o familijarima Hrvatinića u Dalmaciji i Hrvatskoj krajem XIV i početkom XV veka", u: *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927–1998)*, Sarajevo: Filozofski fakultet, 2010, 319.

Dubrovniku Pavlu Radišiću, Isailović je skrenuo pažnju na redovan usputni pokazatelj da se uz Radišića u događajima iz 1403. nalazio "izvjesni Pavle Masnović često pogrešno navođen kao Pavle Maštrović".[14] Iako neovisna o pristupu Bariše Krekića čiji rad nije koristio, postavka Nevena Isailovića bila je jasnije postavljena. Stoljetna informacija o Pavlu Maštroviću time je konačno bila dovedena u pitanje. To je bila sasvim druga osoba, Pavle Masnović, kao što je to ranije utvrdio Bariša Krekić.

Zanatski i stručno, jedna dilema koja je duže vrijeme bila u opticaju, koju struka nije upratila u ponudi Bariše Krekića, još je jednom postavljena od strane Nevena Isailovića. Kroz vizuru posmatranja dugovječnosti posmatrane fiktivne ličnosti, kao i Bariša Krekić i Neven Isailović je ovo pitanje uspješno razriješio, ali i, figurativno kazano, "mrtvo hladno" postavio, ostavljajući nas bez teksta i naglo prekidajući mogućnost melodramatičnije završnice koju je naša linija izlaganja priželjkivala. Naizgled, jer prostora za dramatičnije, ali i dosadnije praćenje stanja stvari ipak ima i dalje. Ispostavlja se da je to bio još jedan usputni zastoj koji upozorava struku.

Prema stanju stvari u daljnjim proučavanjima i spominjanjima dokazane fikcije Pavla Maštrovića, kao i pristup Bariše Krekića i pristup Nevena Isailovića ostao je u sjeni. Očito se uvriježene, u ovom slučaju stoljetne navike teško mijenjaju. Možda je tome kumovalo i zbirno navođenje izvora informacija koje u Isailovićevom radu podrazumijeva kompletnu obradu Pavla Radišića. Ako bismo htjeli biti hiperkritični onda bismo kazali da prema konceptu radova u navedenom časopisu Isailovićevo navođenje ove ispravke nije istaknuto zasebnom napomenom ili dodatnom konkretnom uputom na *Diplomatarij*. Iako sagledavano iz kasnije perspektive, nema opravdanja za neuočavanje ovog rješenja u kasnijim pristupima.

Već u postavci Ivane Ravić pri obradi dvije isprave upućene u Dubrovnik povodom izmirenja kralja Ostoje i Pavla Klešića iz 1404. godine, Pavle

[14] Невен Исаиловић, "Уговор херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића и Дубровчана о савезу против босанског краља Стефана Остоје", u: *Стари српски архив*, Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Филозофски факултет у Бањој Луци – Међуопштински историјски архив у Чачку, 2009, бр. 8, 177–178.

Masnović dobio je identifikaciju "Pavle Masnović (Maštrović)", uz poziv na rad Nevena Isailovića.[15] Vjerovatno da formulacija to nije imala za zadatak, ali djelimično zbunjuje i udaljava od činjenice da prezime Maštrović ne bi više trebalo vezivati uz spomenutog bosanskog prebjega u Dubrovnik.

Uvid u spisak izvora informacija o Pavlu Radišiću koji je postavio Neven Isailović doveo bi do *Diplomatarija*, u kojem se ova identifikacija pogrešno navela. Ispravka je tako, nekako, opet ostala u sjeni. Čini se ipak da je sporedna uloga fikcije (Pavla Maštrovića) u ranijim literaturnim postavkama, pa i u postavkama uglednih predstavnika struke, omogućila da je kao takva (fikcija) neopravdano preživjela te da se i poslije drugačijeg čitanja Bariše Krekića i ispravke Nevena Isailovića kroz literaturu nastavilo po starom.

Fiktivni Pavle Maštrović zastupljen je u više monografija Aranđela Smiljanića posvećenih obradi diplomata velmoža u srednjovjekovnoj Bosni, diplomatiji Hrvoja Vukčića i diplomatiji vlastele Pavlovića (kao Pavle Meštrović), monografiji Emira O. Filipovića posvećenoj bosansko-osmanskim odnosima i Bosanskom kraljevstvu, Srđana Rudića pri obradi bosanske vlastele, Enesa Dedića koja govori o odnosima Bosne i Despotovine, te Adisa Zilića koji obrađuje Radivojeviće-Vlatkoviće.[16] Pavla Maštrovića nije zaboravio da registrira ni najnoviji pristup historiji

[15] Ивана Равић, "Две исправе упућене у Дубровник поводом измирења краља Остоје и Павла Клешића", u: *Грађа о прошлости Босне*, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, Одјељење друштвених наука, 2012, бр. 5, 39, tako i u registru, 107.

[16] Аранђел Смиљанић, *Људи из сјенке – дипломате обласних господара у Босни*, Бања Лука: Филозофски факултет, 2015, 248; Исти, *Дипломатија Хрвоја Вукчића Хрватинића*, Бања Лука: Архив Републике Српске – Удружење архивских радника Републике Српске, 2023, 69; Исти, *Дипломатија великашке породице Павловић*, Бања Лука: Архив Републике Српске-Удружење архивских радника Републике Српске, 2024, 31; Emir O. Filipović, *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463)*, Sarajevo: Orijentalni institut, 2019, 197; Isti, *Bosansko kraljevstvo*, Sarajevo: Mladinska knjiga, 2017, 158; Срђан Рудић, *Босанска властела у XV веку*, Београд – Бања Лука: Историјски институт Београд – Универзитет у Бањој Луци – Центар за напредне средњовековне студије, 2021, 80, 305; Enes Dedić, *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina (1402–1459)*, Sarajevo: Institut za historiju, 2021, 44; Adis Zilić, *Radivojevići - Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, Sarajevo: Institut za historiju, 2021, 66–67.

srednjovjekovne Bosne u izdanju Instituta za historiju, u tekstu Enesa Dedića i Esada Kurtovića.[17] Možda još i negdje drugdje.

To treba prekinuti.

***

Diplomatarij je objavio dokument u kojem se spominje Pavle Maštrović iz serije *Lettere di Levante*, svezak IV, folija 23. Slika dokumenta pokazuje da se njegovo ime jasno prepoznaje, a navedeno je dva puta. Umjesto vidljiva dva slova SN u prezimenu Masnović (Masnouich) u *Diplomatariju* su pročitana tri slova STR i dobijena je netačna postavka prezimena Maštrović (Mastrouich).

To je svojevremeno ispravno pročitao Bariša Krekić.[18]

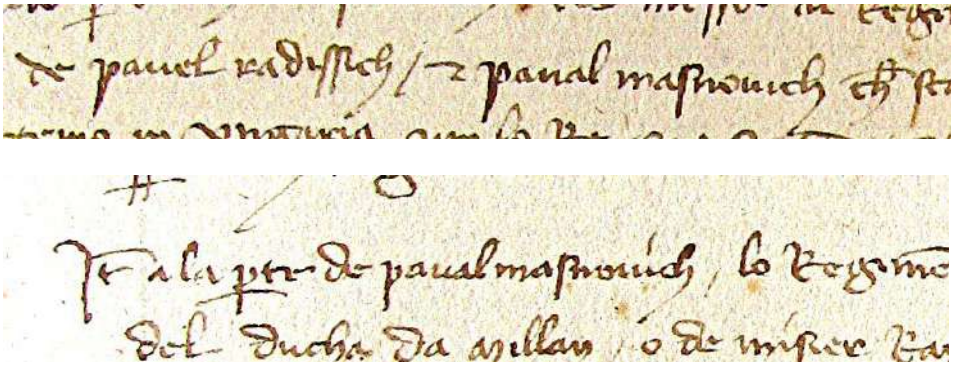

[17] E. Kurtović – E. Dedić, "Društvo u srednjovjekovnoj Bosni", u: *Historija Bosne i Hercegovine, II*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023, 159. Također i: E. Dedić, "Partial or absolute authority : the head (djed) of the Bosnian Church as an arbiter in determining culpability between Bosnian rulers and nobles in the 14th and 15th centuries", u: *Studia historica Brunensia*, Brno: Masaryk University Press, 2024, br. 71/2, 101.

[18] Б. Крекић, *Дубровник и Левант (1280–1460),* напомена 5 на страни 29.

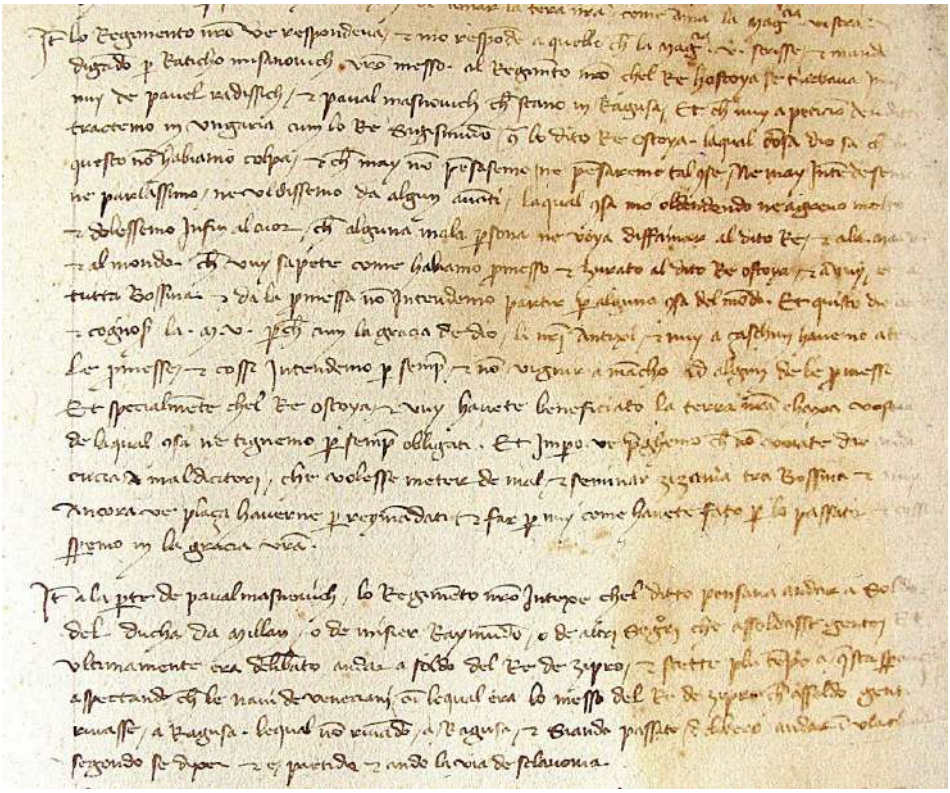

***

Pavle Maštrović je fikcija, kao takav ne postoji. Koliko je poznato, Pavle Maštrović nikada nije dobio zasebnu obradu ili detaljniji tretman do usputnog navođenja u navedenim radovima. Možda bi se ta okolnost mogla razumjeti jer se njegovo prezime nije moglo ukalkulirati u poznato medievalno okruženje. U historiji srednjovjekovne Bosne nije postojao Pavle Maštrović.

A tko je Pavle Masnović. Već u startu njegovo prezime daje bolje medievalne asocijacije nego što je to davalo prezime Maštrović. Spomenuto pismo od 13. juna 1403. godine u kojem se spominje Pavle Masnović je uputstvo dubrovačkom poslaniku Stjepanu Lukareviću kod vojvode Hrvoja Vukčića. U njemu je sadržana informacija o ranijoj međusobnoj komunikaciji između Hrvoja i Dubrovčana. U uputstvu se prepričava da je Hrvoje poslao svoga glasnika Ratka Mišanovića Dubrovčanima s

informacijom da se kralj Ostoja ljuti na Dubrovčane zbog toga što su Pavle Radišić i Pavle Masnović u Dubrovniku i da uz njih Dubrovčani djeluju s ugarskim kraljem Sigismundom protiv kralja Ostoje. Poslije toga u naputku poslaniku koji treba prenijeti odgovor Hrvoju, Dubrovčani široko negiraju ove navode ističući da tako nešto nije u njihovim planovima, da su s Hrvojem i Ostojom u dobrim odnosima, da ih žele zadržati i da negiraju glasove koji ih žele zavaditi. Što se tiče Pavla Masnovića, u naputku se ističe da je isti bio u nedoumici da se unajmi u službu vojvode Milana ili gospodina Rajmunda (vojvode Tarenta), a koji su tražili ljude, zatim je imao namjeru da uđe u službu kod kralja Kipra te da je stoga iščekivao mletački brod da se preveze, ali da se na kraju uputio u Vlašku idući preko Srbije.[19]

Prateći dubrovačku dokumentaciju 1403–1404. godine, Neven Isailović smatra da su Pavle Radišić i Pavle Masnović zajedno prebjegli u Dubrovnik krajem 1401. ili početkom 1402. godine, dok odlazak Pavla Masnovića iz

[19] " ... Item lo regimento nostro ve respondeua et mo responde a quello che la magnificencia vostra scrisse et mandi digando per Raticho Misanouich vostro messo al regimento nostro chel Re Hostoya se turbaua inuerso nuy de Pauel Radissich et Paual Masnouich che stano in Ragusa. Et che nuy a peticion deli ditti tractemo in Ungaria cum lo Re Sigismundo contra lo dito Re Ostoya la qual consa Dio sa che de questo non habiamo colpa et che may non pensasemo ne pensaremo tal conse ne may intendesemo ne parlassimo ne vldissemo da algun auanti la qual consa mo oldendendo ne agreno molto et dolessemo infin al cuor che alguna mala persona ne voya diffamar al dito Re et ala maiesta vostra et al mondo che vuy sapete come habiamo promesso et zurato al dito Re Ostoya et a vuy et a tutta Bossina et da la promessa non intendemo partir per alguna consa del mondo. Et quisto die creder et cognoser la mayesta vostra perche cum la gracia de Dio lo nostri antixi et nuy a çaschun haueno a te ve le promesse et cossi intendemo per sempre et non vignir a mancho ad algun de le promesse. Et specialmente chel Re Ostoya et vuy hauete beneficiato la terra nostra chaxa vostra de la qual consa ne tignemo per sempre obligati. Et impero ve preghemo che non voiate dar audiencia a maldictori che volesse meter de mal et seminar zizania tra Bossina et nuy ancora ve plaça hauerne per recommandati et far per nu come hauete fato per lo passato et cessi speremo in la gracia vostra. Item ala parte de Paual Masnouich lo regimento nostro intexe chel ditto pensaua andar a soldo del Ducha da Millan o de misier Raymundo o de altri segnori che assoldasse gente. Et ultimamente era deliberato andar a soldo del Re de Zipro et stette plu tempo a questa sperança aspectando che le naui de Veneciani cum le qual era lo messo del Re de Zipro che assoldo gente riuasse a Ragusa le qual no riuando a Ragusa et siando passate delibero andare in Vlachia segondo se dixer et e partido et ando la via de Sclauonia ..." (13.6. 1403), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Lettere di Levante, IV, 23; Sa Mastrouich umjesto Masnouich, J. Gelcich – L. Thalloczy, *Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum Regno Hungarie*, 116; M. Perojević, "Stjepan Ostoja", 394; Б. Крекић, *Дубровник и Левант (1280–1460)*, 29.

Dubrovnika u Vlašku smješta u blizinu datiranja ranije spomenutog uputstva – u maj ili početak juna 1403. godine.[20] U ovim okvirima još su dva pokazatelja koji govore o Pavlu Masnoviću.

Augusta 1402. godine Amik, opat samostana u Lokrumu, podiže tužbu zbog krađe srebrnog križa vrijednosti 100 perpera, te srebrnine i pokućstva vrijednosti 150 perpera iz njegove kuće u Dubrovniku. Kao saučesnici pojavljuju se Radoslav Gojković i Hval, sluge gospodina Pavla Masnovića iz Bosne, a u pokušaju da sakriju ukradene stvari, izvan kuće u kojoj je stanovao gospodin Pavle, bili su otkriveni. Presuda je donesena posljednjeg dana mjeseca maja 1403. godine, a predviđala je da odgovorni za krađu Radoslav Gojković bude zatvoren do augusta tekuće godine do kada treba da plati 109 perpera i 6 groša ili će biti javno oslijepljen. Početkom juna iste godine za Radoslava su se kao jemci pojavili općinski službenici Sjepoje i Bogdan, koji su ga izvukli iz zatvora garancijom da će Radoslav isplatiti presuđenu kaznu u predviđenom roku.[21]

Gospodin (*dominus*) Pavle Masnović iz Bosne svakako je vlastelin koji je prebjegao iz Bosne sa svojim slugama, ali ove prilike nije naveden s titulom. Njegove sluge kao prebjezi nisu imali adekvatan i očekivan tretman pa su na ovakav način pokušali da se snađu za život u Dubrovniku. Na osnovu navedenog ne vidi se ni da je Pavle Masnović izvan Grada niti da je jasno

[20] Н. Исаиловић, "Уговор херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића и Дубровчана", 177–178.

[21] "Reuerendus pater dominus Amichus abas Monasterii Lacromiensis coram domino Francho de Basilio conqueritur quod hodie de die derobata fuit domus mea posita in Ragusii et acepta fuit michi una crux argenti valoris perperos C, item in argenteriis et alliis massariciis usque ad quantitatem perperorum CL" (11.8. 1402), DAD, Liber maleficiorum, I, 100. Ispod: "Die XVIII augusti 1402. Radoslauus Goichouich, famulus domini Pauli Missnouich [?] de Bosna ... famulus dicti domini Pauli nomine Qualo [100v], Isto. Ispod: "Extima. 1402, die ultimo nouembris. Argenteria et res supradicte dicti domini abatis ... vallere yperperos treginta sex et grossos sex", Isto; "Qualo famulus predicti domini Pauli Masnouich [101]", Isto. Ispod: "Sententia. Die ultimo mensis maii 1403. Sententiatum fuit ... quod dictus Radoslauus Goichouich soluere debeat nostro comuni per totum mensem augusti procxime venturum yperperos centum nouem et grossos sex ... Et si infra dictum terminum non soluerit conducatur ad locum justice consuetum euelentur sibi ambo oculi ita et taliter quod amittat visionem et remaneat ofustanis", Isto. Ispod: "Die VI mensis junii 1403. Stiepoe et Boxidar} famuli regiminis Ragusii ... fuerunt contenti accipere de carzeribus super se et in eorum custodia suprascriptum Radoslauum carçeratum ... promittentes et se obligantes ... dictum Radoslauum presentare carzeratum in carzeribus ad suprascriptum terminum", Isto.

stao u zaštiti svojih slugu. Izvjesno je da je augusta 1402. Pavle Masnović bio u Dubrovniku.

Pavle Masnović u Dubrovniku je i maja 1403. godine. Naime, u navedeno vrijeme donesena je odluka Velikog vijeća da se na poklon Pavlu Masnoviću daruje jedan komad tkanine "de Cummo". Pavle je tada spomenut sa vojvodskom titulom.[22] Navedeni poklon može biti u vezi s aktuelnim boravkom, ali i s odlaskom iz Grada. Po svemu, tri pokazatelja izvjesnim drže boravak vojvode Pavla Masnovića u Dubrovniku u periodu od 10. augusta 1402. do 13. juna 1403. godine.

Historiografija poznaje bosansku vlastelinsku lozu uz koju se veže ime Masnovići. Kroz više pristupa, a zaokruženo djelom Srđana Rudića, utvrđeno je da se Masnovići mogu pratiti u periodu 1354–1405. godine. To je loza kneza Mastana Bubanjića, koji je izvjesno imao dva sina – Priboja i Sladića Masnovića. Priboje Masnović se kao svjedok pojavljuje na poveljama u periodu 1378–1399, primljen je za dubrovačkog građanina 1398. godine, a tada je bio i kastelan grada Visoki.[23] Sladić Masnović je svjedok na povelji iz 1390. godine. Treću generaciju čini sin Priboja Masnovića knez Radosav Pribojević, svjedok na povelji kralja Tvrtka II iz 1405. godine. Masnovićima se pripisuju Đurađ Pribojević, koji se bavio trgovinom u Podvisokom (1418), Ivan Bubanjić, spomenut kao svjedok na povelji kralja Tvrtka II (1426), te Radoje Bubanjić (1448–1462). U osmanskom popisu iz 1468. kao spahija spominje se Radoje Masnović sa timarom u nahiji Visoko. Navedeni podaci ukazuju da se plemenita baština vlastele Masnovići nalazila na visočkom području.[24]

[22] Sa strane: "Pro voyuoda Paule Masnouich". "Prima pars est de faciendo donum voiuode Paulo Masnouich de bonis nostri comunis"; "Pro predicto". "Prima pars est de donando predicto unam peciam panni de Cummo" (11.5. 1403), DAD, Reformationes, XXXII, 210v; Н. Исаиловић, "Уговор херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића и Дубровчана", 179.

[23] "Comes Priboe Masnouich de Bossna nunc castellanus de Visochi in Bossna electus et receptus fuit in nostrum ciuem ciuitatis Ragusii" (3.1. 1398), DAD, Reformationes, XXXI, 28; Marijan Sivrić, "Dodjela dubrovačkog građanstva osobama iz Huma i Bosne do 1410. godine", u: *Hercegovina*, Mostar: Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet, 2004, br. 10 (18), 22.

[24] O Masnovićima iscrpno u: Павао Анђелић, "Месновићи, Масновићи, Бубањићи – хумска и босанска властела", u: *Херцеговина*, Мостар: Музеј Херцеговине – Архив Херцеговине

Podatak o vojvodi Pavlu Masnoviću poznat je u literaturi čitavo stoljeće, ali njegova vojvodska titula, koja se ne spominje u krilu poznate loze porodice Masnovića, određenim je razlogom razmimoilaženja.[25] Čini se da je navedeno pomalo neopravdan oprez. Pavle Masnović se pojavljuje poslije zadnjih spomena Sladića i Priboja Masnovića (1399). Obračuni kralja Ostoje i njegovih protivnika rezultirali su bjekstvom onih koji su to uspjeli. Vjerujemo da je bilo i onih kojima to nije pošlo za rukom. Čini se da je Pavle Masnović nosio teška iskustva na svojim plećima i da nije više računao na domovinu. Može se pretpostaviti da je, prebjegavši u Dubrovnik, izbjegao sudbinu svojih srodnika koji se kao ni on više ne spominju u Bosni, nego se tek poslije okončanja rata i dolaska Tvrtka II na prijestolje pojavljuju njihovi nasljednici. Smatramo da se Pavle Masnović (1402–1403) po svemu uklapa u ambijent srodnika loze Mastana Bubanjića, a ta veza, kao i njegova titula, može biti predmetom daljnjih istraživanja.

Zaključak

Pavle Maštrović nepostojeća je ličnost. Dugo je vremena s takvom identifikacijom dobijenom preko zbirke objavljene arhivske građe (Jozsef Gelcich – Lajos Thalloczy, *Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum Regno Hungarie,* Budapest 1887) prepoznavan u historiografiji kao politički protivnik bosanskog kralja Ostoje koji je prebjegao u Dubrovnik. Na navedenom mjestu u izvoru (*DAD, Lettere di Levante, IV, 23*) piše da se radi o Pavlu Masnoviću, a ne Pavlu Maštroviću, pa time daljnje egzistiranje Pavla Maštrovića nema adekvatnu potvrdu. Bariša Krekić je prvi ispravno pročitao da se radi o Pavlu Masnoviću, ali njegova usputna bilješka nije uočavana u literaturi. Neovisno od usputne i teže uočljive bilješke Bariše Krekića, Neven Isailović skrenuo je pažnju na pogrešno identificiranje u historiografiji, ali je i njegovo upozorenje ostajalo u sjeni stoljetnih pri-

– Завод за заштиту културно-хисторијског и природног наслијеђа, 1982, br. 2, 79–89; С. Рудић, *Босанска властела у XV веку*, 86–87.

[25] Н. Исаиловић, "Уговор херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића и Дубровчана", 177–179; С. Рудић, *Босанска властела у XV веку*, 86.

stupa koji su ponavljali ono što je 1887. objavljeno i u brojnim radovima i sintezama podrazumijevano. Za očekivati je da će ovim apostrofiranjem ranija upozorenja dobiti na snazi. Izvršena pregledna analiza pokazuje da je utjecaj velikih zbirki izvora s kraja XIX stoljeća, kao i sinteza i specijaliziranih pristupa određenim temama uglednih predstavnika struke, djelimično standardizirao postavke kojima smo kao nadolazeće generacije u svojim kasnijim istraživanjima dobili stabilne oslonce, ali i kojima smo neoprezno stekli prateću tromost i inertnost u pogledu provjeravanja i ličnog istraživanja korištenih oslonaca. Primjer pokazuje da ukazivanja na pogrešne i neprecizne navode moraju da dobiju pravo građanstva kao normalni okviri prateće kritike, a ne procjenu nepotrebne hiperkritičnosti koju treba izbjegavati.

Pavle Masnović, donedavno pogrešno navođen, a tragom toga u mnogim ranijim postavkama i prepoznavan, kao sporedni i usputno navođeni lik pri isticanju prebjega iz Bosne, ustvari je velmoža, predstavnik bosanske gospode, vojvoda bosanski koji je i mimo famoznog pisma zasvjedočen u izvorima 1402–1403. godine u Dubrovniku. U novom miljeu Pavle Masnović više ne može biti sporedni lik niti bezlična sjena važnijih političkih prebjega iz Bosne u doba kralja Ostoje. Pavle Masnović postaje predmetom budućih poticajnih promatranja. Najvjerovatnije je pripadao poznatoj vlastelinskoj porodici Masnovići, koja je imala posjede na području Visokog i koja je ušla u sukob s bosanskim kraljem Ostojom. Prebjegao je iz Bosne i zajedno s članom dinastije Kotromanića Pavlom Radišićem bio pod dubrovačkom zaštitom. Juna 1403. preko Srbije se uputio u Vlašku. Masnovići, nasljednici njegovih srodnika, imali su političku milost poslije završenog bosansko-dubrovačkog rata u doba kralja Tvrtka II Kotromanića.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Dubrovnik,

– Reformationes,

– Lettere di Levante,

– Liber maleficiorum.

Objavljeni izvori

Gelcich, Jozsef – Lajos Thalloczy, *Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum Regno Hungarie*, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1887.

Isailović, Neven, "Ugovor hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića i Dubrovčana o savezu protiv bosanskog kralja Stefana Ostoje", u: *Stari srpski arhiv*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet – FIlozofski fakultet u Banjoj Luci – Međuopštinski istorijski arhiv u Čačku, 2009, br. 8, 177–178.

Ravić, Ivana, "Dve isprave upućene u Dubrovnik povodom izmirenja kralja Ostoje i Pavla Klešića", u: *Građa o prošlosti Bosne*, Banja Luka: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Odjeljenje društvenih nauka, 2012, br. 539-548.

Knjige

Ćirković, Sima, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1964.

Ćorović, Vladimir, *Historija Bosne I*, Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1940.

Ćošković, Pejo, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2005.

Dedić, Enes, *Bosansko kraljevstvo i Srpska despotovina (1402–1459)*, Sarajevo: Institut za historiju, 2021.

Filipović, Emir O., *Bosansko kraljevstvo*, Sarajevo: Mladinska knjiga, 2017.

Filipović, Emir O., *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463)*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, 2019.

Bariša Krekić, *Dubrovnik i Levant (1280–1460)*, Beograd: Srpska akademija nauka, 1956.

Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.

Dubravko Lovrenović, *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387–1463*, Zagreb-Sarajevo: Synopsis, 2006.

Tanja Ribar, *Zapadne strane u srednjovjekovnoj bosanskoj državi*, Beograd: Svet knjige, 2009.

Srđan Rudić, *Bosanska vlastela u XV veku*, Beograd – Banja Luka: Istorijski institut Beograd – Univerzitet u Banjoj Luci – Centar za napredne srednjovekovne studije, 2021.

Smiljanić, Aranđel, *Ljudi iz sjenke – diplomate oblasnih gospodara u Bosni*, Banja Luka: Filozofski fakultet, 2015.

Smiljanić, Aranđel, *Diplomatija Hrvoja Vukčića Hrvatinića*, Banja Luka: Arhiv Republike Srpske – Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, 2023.

Smiljanić, Aranđel, *Diplomatija velikaške porodice Pavlović*, Arhiv Republike Srpske – Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, 2024.

Šišić, Ferdo, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350–1416)*, Zagreb: Izdanje Matice hrvatske, 1902.

Šunjić, Marko, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, Sarajevo: HKD Napredak, 1996.

Zilić, Adis, *Radivojevići – Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*, Sarajevo: Institut za historiju, 2021.

Živković, Pavo, *Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1981.

Članci

Anđelić, Pavao, "Mesnovići, Masnovići, Bubanjići – humska i bosanska vlastela", u: *Hercegovina*, Mostar: Muzej Hercegovine – Arhiv Hercegovine – Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, 1982, br. 2, 79–89.

Bubalo, Đorđe, "Gelčič (Đelčić) Josip", u: "*Enciklopedija srpske istoriografije*", Beograd: Knowledge, 1997, 328–329.

Ćirković, Sima, "Bosanska crkva u bosanskoj državi", u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987.

Ćirković, Sima, "Taloci (Thalóczy) Lajoš", u: "*Enciklopedija srpske istoriografije*", Beograd: Konwledge, 1997, 668–669.

E. Dedić, "Partial or absolute authority: the head (djed) of the Bosnian Church as an arbiter in determining culpability between Bosnian rulers and nobles in the 14th and 15th centuries", u: *Studia historica Brunensia*, Brno: Masaryk University Press, 2024, br. 71/2, 93–110.

Isailović, Neven, "Fragmenti o familijarima Hrvatinića u Dalmaciji i Hrvatskoj krajem XIV i početkom XV veka", u: "*Spomenica akademika Marka Šunjića (1927–1998)*", Sarajevo: Filozofski fakultet, 2010, 307–325.

Kurtović, Esad, Enes Dedić, "Društvo u srednjovjekovnoj Bosni", u: *Historija Bosne i Hercegovine*, II, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023, 147–160.

Lučić, Josip, "Stjecanje, dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog primorja 1399-1405", u: *Arhivski vjesnik*, Zagreb: Arhiv Hrvatske, 1969, br. 11-12, 99–201.

Perojević, Marko, "Stjepan Ostoja", u: *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine. Od najstarijih vremena do godine 1463*, Sarajevo: HKD Napredak, 1942.

Radonić, Jovan, "O knezu Pavlu Radenoviću (I)", u: *Letopis Matice srpske*, Novi Sad: Matica Srpska, 1902, br. 211, 39–62.

Sivrić, Marjan, "Dodjela dubrovačkog građanstva osobama iz Huma i Bosne do 1410. godine", u: *Hercegovina*, Mostar: Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet, 2004, br. 10 (18), 7–34.

Škrivanić, Gavro A., "Rat bosanskog kralja Ostoje sa Dubrovnikom (18. VI. 1403 do maja 1404 godine)", u: *Vesnik Vojnog muzeja JNA*, Beograd: Vojni muzej JNA, 1958, br. 5, 35–60.

PAVLE MAŠTROVIĆ – A CENTURY-OLD FICTION IN THE HISTORIOGRAPHY OF MEDIEVAL BOSNIA

Summary

The delegated informative contribution with a separate title draws attention to the long-standing presence of a misread identification of the non-existent personality of Pavle Maštrović in the historiography of medieval Bosnia. Despite drawing attention by Bariša Krekić and Neven Isailović, who, according to an unpublished source, determined that it was another person, Pavlo Masnović, the historiographical production remained with what was previously read in the classics among the collections of sources (*Diplomatarium Ragusanum*, by Josip Đelčić and Lajoš Taloci) and in numerous long-term elaborations in the literature. The casualness of the presented corrections, which caused the accompanying inertness of historiography at this point in the study of Bosnian history, justified an additional and separate reaction. The neglected Pavle Masnović is also defined by other historical sources, and in this paper he is connected with the Bosnian aristocratic family the Masnovićs.

Original scientific paper
UDK: 82-6 (497.6 Sarajevo) " 1941/1945 "
DOI: 10.51237/issn.2774-1180.2025.24.355

PISMA KAO IZVOR ZA PROUČAVANJE SVAKODNEVNOG ŽIVOTA U SARAJEVU TOKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA*

Ajdin Muhedinović
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
muhedinovicajdin@gmail.com

Apstrakt: Ovaj rad istražuje transformaciju svakodnevnog života stanovnika Sarajeva tokom Drugog svjetskog rata, s posebnim naglaskom na prilagođavanje ratnim okolnostima i redefiniranje društvenih i kulturnih obrazaca ponašanja. U središtu analize nalazi se fenomen "ratne svakodnevice", sagledan kroz prizmu privatne korespondencije stanovnika Sarajeva. Pisma, kao dragocjeni izvori ličnih svjedočanstava, omogućavaju uvid u individualne i kolektivne strategije preživljavanja, izražavanje emocija, odnose među ljudima, kao i načine na koje su pojedinci doživljavali i tumačili stvarnost obilježenu ratom. Analizom sadržaja ovih pisama rad nastoji rasvijetliti kako su stanovnici, u uslovima nesigurnosti, nestašice i straha, nastojali očuvati osjećaj normalnosti i kontinuiteta svakodnevnog života. Privatna prepiska ne samo da odražava širi društveni kontekst, ideološke pritiske i moralne dileme karakteristične za ratno doba već i svjedoči o složenosti ljudskog iskustva u izvanrednim historijskim okolnostima. Time rad doprinosi dubljem razumijevanju dinamike "male historije" i značaja ličnih narativa u rekonstrukciji društvenih iskustava tokom Drugog svjetskog rata.

Ključne riječi: Sarajevo, Drugi svjetski rat, svakodnevni život, privatna korespondencija, Nezavisna Država Hrvatska.

* Ovaj rad nastao je u sklopu naučnoistraživačkog projekta pod nazivom "Svakodnevni život u Sarajevu za vrijeme Drugog svjetskog rata", koji je realiziran na Univerzitetu u Sarajevu – Institutu za historiju, uz finansijsku podršku Ministarstva za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo.

Abstract: This paper explores the transformation of everyday life in Sarajevo during the Second World War, with particular emphasis on adaptation to wartime circumstances and the redefinition of social and cultural patterns of behavior. At the centre of the analysis lies the phenomenon of "wartime everyday life," examined through the lens of private correspondence among the city's residents. Letters, as valuable sources of personal testimony, provide insight into individual and collective strategies of survival, expressions of emotion, interpersonal relationships, and the ways in which people perceived and interpreted a reality marked by war. Through an analysis of these letters, the paper seeks to illuminate how residents, amid uncertainty, scarcity, and fear, strove to preserve a sense of normalcy and continuity in their daily life. Private correspondence not only reflects the broader social context, ideological pressures, and moral dilemmas characteristic of the wartime period, but also bears witness to the complexity of human experience in extraordinary historical circumstances. In doing so, the study contributes to a deeper understanding of the dynamics of "microhistory" and the significance of personal narratives in reconstructing social experiences during the Second World War.

Keywords: Sarajevo, Second World War, everyday life, private correspondence, Independent State of Croatia

Uvod

Jedno od ključnih obilježja dvadesetog stoljeća, kako na svjetskom nivou tako i na prostoru Bosne i Hercegovine, bile su tragedije dvaju svjetskih ratova, kojima je u domaćem kontekstu potrebno pridružiti i ratne događaje iz perioda 1992–1995. godine. Tokom ovih sukoba bosanskohercegovačko društvo suočavalo se s različitim oblicima stradanja, patnje, prisilnih migracija, gladi i siromaštva, što je svakodnevni život stanovništva činilo bitno drugačijim u odnosu na mirnodopski period. Svakodnevnica, kao društveni fenomen kojem historiografija već duže vrijeme pridaje značajnu pažnju, u ratnom okruženju poprima specifične oblike, pa njeno istraživanje predstavlja poseban izazov. U okolnostima kakve su vladale na prostoru Bosne i Hercegovine tokom Drugog svjetskog rata, strah za opstanak i potreba za preživljavanjem postaju presudni faktori koji oblikuju ljudsko

ponašanje i mijenjaju dotadašnje životne navike i obrasce djelovanja. Dragocjeni podaci za proučavanje ratne svakodnevice mogu se, ukoliko su sačuvani, pronaći u arhivskim fondovima civilnih vlasti te u dokumentaciji različitih zavoda i institucija koje su brinule o snabdijevanju stanovništva hranom, zdravstvenom njegom i lijekovima. Ipak, ono što često nedostaje jeste personalizirana slika stvarnosti u njenim svakodnevnim manifestacijama, koju službeni izvori administrativne prirode teško mogu dočarati. Upravo u tom kontekstu posebnu vrijednost imaju pisma kao oblik privatne korespondencije i pisane komunikacije. Kroz takve zapise pojedinac sa sebi bliskim osobama dijeli najintimnije aspekte svog života u ratnim uslovima: emocije, brige, strahove, nade i male radosti koje uprkos svemu potvrđuju otpornost ljudskog duha.

Cilj ovoga rada jeste na osnovu analize odabranih pisama, odnosno dijela sačuvane privatne korespondencije iz perioda Drugog svjetskog rata, a koju su pisali ljudi koji su boravili u Sarajevu, doprinijeti razumijevanju ratne svakodnevnice na sarajevskom području. U radu se fokusiram na socijalni i privatni aspekt života i nastojim ponuditi uvid u to kako su pojedinci izražavali svoj odnos spram niza problema koji su se pred njima pojavili u ratnom periodu. Autori dostupnih i ovdje analiziranih pisama predstavljaju heterogenu grupu, od intelektualaca i javnih djelatnika, do "nepoznatih" ljudi. Michel de Certeau u svom djelu *The Practice of Everyday life*, upućuje na to da se način djelovanja "običnih" ljudi ne treba posmatrati samo kao nejasna ili neuhvatljiva forma društvene aktivnosti, već da su svakodnevne ljudske aktivnosti "taktike" prevazilaženja "strategija" koje oblikuju sistemi vlasti.[1] U tom smislu, istraživanje fenomena ratne svakodnevnice može poslužiti da stvorimo metonimijsku sliku o tome kakav je bio život ljudi u vanrednim okolnostima, ali i više od toga. Ono omogućava propitivanje načina i intenziteta na koji je historijski kontekst, sa svim svojim specifičnostima, utjecao na život "malog čovjeka" i na njegove odnose s dominantnim društvenim, političkim i ideološkim strukturama vremena. Poseban značaj u okviru ovog pristupa ima uvođenje perspektive historije emocija, koja, kako

[1] Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, Berkeley: University of California, 2011, xii-xxxiv.

ističe Jan Plamper, omogućava razumijevanje osjećanja kao društveno i kulturno konstruiranih fenomena, a ne isključivo kao individualnih psiholoških reakcija.[2] Ova dimenzija istraživanja otvara mogućnost sagledavanja emocija poput straha, nade, tuge, nostalgije i ljubavi kao sastavnog dijela iskustva rata i važnih pokazatelja načina na koji su pojedinci doživljavali i tumačili svakodnevicu u izvanrednim okolnostima. U tom smislu, privatna pisma ne predstavljaju samo dokumente o materijalnim uvjetima života, nego i svjedočanstva o emocionalnim strategijama preživljavanja i održavanja smisla u situacijama ekstremne nesigurnosti. Maren Lorenz u svojim istraživanjima naglašava da analiza emocionalnih izraza u ličnim svjedočanstvima otkriva duboke rane koje rat ostavlja na tijelu i duši pojedinca, ali i načine na koje se te rane prevode u kulturološki razumljive oblike osjećanja i pripovijedanja.[3] Takva svjedočanstva, među kojima pisma zauzimaju posebno mjesto, predstavljaju dragocjen izvor za historijska istraživanja jer omogućavaju uvid u emocionalne, socijalne i kulturne dimenzije ljudskog iskustva u ratnim okolnostima. U tom kontekstu, u središtu ovog rada nalaze se pisma koja su pisali muškarci, budući da je sačuvano tek nekoliko primjeraka ženskih pisama. Takav raspored izvora, zajedno s drugim relevantnim faktorima, u značajnoj mjeri oblikuje predstavu o ratnoj svakodnevnici koja se ovdje analizira. S tim u vezi važno je naglasiti da cilj rada nije stvaranje potpune slike o svakodnevnom životu u Sarajevu tokom Drugog svjetskog rata, već pružanje priloga njegovom razumijevanju kroz analizu uzoraka privatne korespondencije, sagledanih iz perspektive historije emocija i subjektivnih percepcija autora/-ice pisama.

***

Drugi svjetski rat na prostoru Bosne i Hercegovine započeo je 6. aprila 1941. godine, napadom sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju, što je rezultiralo njenom brzom vojnom kapitulacijom, okupacijom i teritorijalnom

[2] Jan Plamper, *Geschichte und Gefühl. Grundlagen der Emotionsgeschichte*, München: Siedler, 2012, 11–51.

[3] Maren Lorenz, "Tiefe Wunden. Gewalterfahrung in den Kriegen der Frühen Neuzeit", u: *Gesellschaft – Gewalt – Vertrauen. Jan Philipp Reemtsam zum 60. Geburtstag*, ur. Ulrich Bielfeld, Heinz Bude, Bernd Greiner, Hamburg: Hamburger Edition, 2012, 332–354.

dezintegracijom. Na porušenim ostacima jugoslavenske države uspostavljen je niz kolaboracionističkih tvorevina, od kojih je jedna bila Nezavisna Država Hrvatska (NDH), proglašena 10. aprila 1941. godine.[4] U njen sastav bio je uključen čitav teritorij Bosne i Hercegovine, koji je potom organiziran u administrativne jedinice koje su bile nazivane "Velike župe", a Sarajevo je bilo sjedište Velike župe Vrhbosna.[5] Prema procjenama, 1941. godine Sarajevo je imalo više od 80.000 stanovnika.[6] Nova politička struktura uspostavljena pod okriljem NDH vrlo brzo je oblikovala društvenu stvarnost obilježenu institucionaliziranim nasiljem, represijom i sistemskim zločinima. Ustaški je režim provodio politiku državnog terora, koja je uključivala genocid nad Srbima, Jevrejima i Romima, kao i progon svih pojedinaca i grupa koje su bile označene kao neprijatelji poretka. Ovakva politika neposredno je utjecala na svakodnevni život stanovništva, koji je bio obilježen atmosferom straha, nesigurnosti i potpunom destabilizacijom društvenih

[4] Pogledati: Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo: OKO, 1998; Rasim Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb – Sarajevo: Plejada – BNZG – University Press, 2016; *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, ur. Enver Redžić, Sarajevo: Veselin Masleša, 1973; Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Tuzla: Univerzal, 1983; *Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1918–1945)*, ur. Adnan Jahić i Sanja Gladanac Petrović, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023; Marko Attila Hoare, *Genocid i otpor u Hitlerovoj Bosni. Partizani i četnici 1941–1943.*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2023, 31–135; Alexander Korb, *Im Schatten des Weltkriegs: Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941 –1945*, Hamburg: Hamburger Edition, 2013, 67–104.

[5] Velike župe bile su administrativno-upravne jedinice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Više u: Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb: P.I.P. Pavičić, 2002, 88.

[6] Iako popis stanovništva, koji bi bio jedini mjerodavan pokazatelj tačnog broja stanovnika, nije izvršen od 1931, do određenog podatka o broju stanovnika Sarajeva došao je Gradski aprovizacioni ured koji je izdavao potrošačke iskaznice stanovnicima Grada kako bi bolje regulirali raspodjelu prehrambenih proizvoda. Informacije navode da "prema ispunjenim potrošačkim iskaznicama na osnovu podnešenih prijava ustanovljeno je da Sarajevo ima 87 tisuća potrošača". "Sarajevo ima 87.000 potrošača", *Sarajevski novi list*, 28. 6. 1941, 4. Određene procjene o broju stanovništva Sarajeva 1941. mogu se pronaći i u: *Brojitbeni izještaj Organizatornog ureda Glavnog ustaškog stana*, br. 5–8, april-maj 1942, 47; Pogledati i: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine knjiga II*, Beograd: Opšta državna statistika, 1938; a o općim demografskim kretanjima više u: Seka Brkljača, "Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine", u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 14–16.

odnosa već u prvim mjesecima okupacije. Grad je bio pod ustaškom upravom, ali je važnu ulogu imalo i prisustvo njemačke vojske i policije, čiji je interes često igrao i presudnu ulogu u donošenju odluka.[7] Administrativni i upravljački instrumenti vlasti uspostavljeni u okviru NDH pokazali su se nedovoljno efikasnim u procesu upravljanja svakodnevnim životom u Sarajevu. Priliv sve većeg broja izbjeglica dodatno je opteretio već slabe kapacitete lokalne uprave. Posljedično tome, socijalni sistem, a posebno snabdijevanje stanovništva osnovnim životnim namirnicama i zdravstvena zaštita, počeo je ozbiljno slabiti. Već tokom prve ratne zime 1941/42. godine osnovne potrepštine postale su teško dostupne velikom dijelu sarajevskog stanovništva.[8] Problem ishrane pratio je Nezavisnu Državu Hrvatsku tokom cijelog perioda rata. Kao slabo razvijena agrarna zemlja, NDH je teško prevazilazila poteškoće nastale prekidom snabdijevanja. Nije bila u stanju preraspodjelom poljoprivredne proizvodnje ublažiti ratne poremećaje, što je dovelo do trajne krize u prehrani stanovništva.[9] Prema nekim podacima, krajem 1943. godine vlasti NDH uspijevale su osigurati tek 6–7% potrebnih prehrambenih namirnica, što jasno pokazuje ozbiljnost stanja u poljoprivrednoj proizvodnji i težinu izazova u snabdijevanju stanovništva[10]

Upravo u ovakvom političkom i društvenom kontekstu, obilježenom represijom, nesigurnošću i dezorganizacijom struktura vlasti, mijenja se svakodnevni život građana Sarajeva i poprima specifičan oblik. Kao što je

[7] Emily Greble, *Sarajevo 1941–1945*, Sarajevo: University press – izdanja Magistrat, 2020, 62; Pogledati i: Ajdin Muhedinović, "The Attitude of the Authorities of The Independent State of Croatia Towards the Refugees in Sarajevo During 1941 and 1942", u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021, br. 20, 173–198.

[8] Pogledati: A. Muhedinović, "The Attitude of the Authorities", 173–198; Ajdin Muhedinović, "Djelovanje i uloga Muslimanskog dobrotvornog društva 'Merhamet' u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)", u: *Radovi (Historija, Historija Umjetnosti, Arheologija)*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet – Centar za historijska istraživanja (CeHIS), 2023, br. 10, 60–61.

[9] Više o stanju poljoprivredne proizvodnje i uticaja rata na proizvodnju hrane u NDH pogledati: Holm Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941–1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie*, Suttgart: Deutsches Verlags – Anstalt, 1983, 263–276.

[10] Isto.

ranije navedeno, historijski izvori "administrativne provenijencije" pružaju uvid u strukture moći, ideologiju i represivne mehanizme u NDH. Međutim, oni rijetko osvjetljavaju kako su te okolnosti doživljavali i proživljavali obični ljudi. Privatna pisma pisana tokom Drugog svjetskog rata, a sačuvana u različitim arhivskim fondovima, predstavljaju vrijedan izvor za razumijevanje upravo te dimenzije rata i svakodnevnog života. Kroz riječi pojedinaca, muškaraca i žena, poznatih i anonimnih, moguće je jednim dijelom rekonstruirati svakodnevicu u ratnim uslovima: emotivna stanja, brige, strategije preživljavanja, odnose među ljudima i načine na koje su Sarajlije pokušavale očuvati minimum normalnosti u ratnim okolnostima. U historiografiji u Bosni i Hercegovini pisma i privatna korespondencija nisu dovoljno korišteni kao historijski izvor unatoč tome što je epistolarna građa, kao povijesno vrelo, prepoznata u nizu recentnijih znanstvenih radova.[11] Jedan od rijetkih izuzetaka u kontekstu proučavanja ratne svakodnevnice na temelju pisama kao izvora jeste rad Hane Younis, "Selami i poljupci sa fronta", u kojem autorica analizira privatnu korespondenciju

[11] *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, ur. Amer Maslo, Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo i Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, 2024, 15–27; Pogledati i: Amer Maslo, Ajdin Muhedinović i Péter Selmeczi, "Pisma Šaćira Sikirića Ignazu Goldziheru", u: *Radovi (Historija, Historija Umjetnosti, Arheologija)*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet – Centar za historijska istraživanja (CeHIS), 2024, br. 11, 167–197; Amir Duranović, *Snažan eho brionski*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2017, 147–149; Amir Duranović, *Islamska zajednica u Jugoslavenskom socijalizmu*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2021, 172–176; Hana Younis, "Selami i poljupci sa fronta", u: *Prilozi*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2017, br. 47, 139–158; Sabina Veladžić, "Jedno žensko sjećanje na bosanskohercegovački socijalizam 1980-ih i njegov kraj: Melika Salihbegović", u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2024, br. 23, 291–381; Zlatko Hasanbegović, "Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939.", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008, god. 40, br. 3, 996. Izuzetan značaj za proučavanje epistolarne građe imaju knjige: Sabaheta Gačanin, *Pisma: Uvodna studija o tumačenju pisama kao izvora za opću, kulturnu i književnu historiju*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, 2018, te: Lejla Nakaš, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Sarajevo: Slavistički komitet, 2010; Pogledati i: Nehrudin Rebihić, "Pisma kao izvor za proučavanje književne prošlosti (na primjeru korespondencije Alije Nametka između dva svjetska rata)", u: *Društvene i humanističke studije*, Tuzla: Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, 2022, br. 2 (19), 17–44.

između supružnika Mahmut ef. i Ćamila-hanume Žiga i pokazuje, između ostalog, transformaciju svakodnevnice spomenute žene, koja je u periodu Prvog svjetskog rata živjela u Sarajevu.[12]

Šta nam pisma otkrivaju o svakodnevnom životu u ratnom Sarajevu (1941–1945)?

Značajan udio u korpusu ovdje analiziranih pisama predstavljaju ona koja je historičar Hamdija Kreševljaković poslao različitim osobama.[13] Kreševljaković je ratno vrijeme, obilježeno složenim političkim i vojnim okolnostima pod ustaškom vlašću, proveo u Sarajevu, a njegova prepiska s različitim osobama oslikava fragmente tog turbulentnog doba. Na osnovu dostupnog korpusa korespondencije jasno je da je bio u kontaktu s razgranatom mrežom saradnika, prijatelja i kolega, među kojima se, po obimu razmijenjenih pisama, ističu Josip Matasović,[14] Muhamed Hadžijahić[15] i Seid Mustafa Traljić[16]. Kreševljakovićeva pisma otkrivaju fragmente

[12] H. Younis, "Selami i poljupci", 139–158.

[13] O Hamdiji Kreševljakoviću vidjeti: Amer Maslo, "'Bistar, naobražen i čedan': Znanstveni put i razvoj Hamdije Kreševljakovića (1888–1959)", u: *Hamdija Kreševljaković. Nekrolozi*, ur. Amer Maslo, Sarajevo: O.Z. Rekultura/ U.G. Videoarhiv, 2022, 7–41; Dio korespondencije Hamdije Kreševljakovića je već objavljen i analiziran u historiografskim radovima. Vidjeti: Amer Maslo, "Suradnja Hamdije Kreševljakovića i Ferde Šišića", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2024, god. 56, br. 1, 99–114; *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938-1959)*, 15–27.

[14] Josip Matasović (1892–1962) je bio hrvatski historičar i prijatelj Hamdije Kreševljakovića. Pogledati: *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti*, ur. Suzana Leček, Slavonski Brod, Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Hrvatski državni arhiv, Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2013; Matasović, Josip. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. https://www.enciklopedija.hr/clanak/matasovic-josip (pristupljeno: 28. 7. 2025).

[15] Muhamed Hadzijahić (1918–1986) bio je bosanskohercegovački pravnik, historičar. Više u: *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938-1959)*, 19; Enes Pelidija, "Dr. Muhamed Hadžijahić – dostojan nastavljač porodične tradicije", u: *Znakovi vremena*, Sarajevo: Naučnoistraživački institut "IBN SINA", 2007, god. 10, br. 38, 10–35.

[16] Seid Mustafa Traljić (1915–1983) je bio bosanskohercegovački i hrvatski historičar. Vidjeti: Mustafa Berhamović, "Arhivska zbirka Seida M. Traljića", u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2021, god. 28, br. 42, 235–245; Traljić, Seid Mustafa.

iz života jednog muslimanskog intelektualca i njegovog snalaženja u ratnoj svakodnevnici. Ona predstavljaju izuzetno vrijedan historijski izvor jer odražavaju misli, dileme i društvene odnose jednog od najznačajnijih intelektualaca bosanskohercegovačke muslimanske zajednice u prvoj polovini 20. stoljeća, čije je djelovanje ostavilo dubok trag u kulturnom, naučnom i javnom životu tog doba.

Iz Kreševljakovićevih pisama saznajemo da je u periodu Drugog svjetskog rata njegova svakodnevnica bila značajno narušena, te da je bio opterećen nastavničkim poslom.[17] Naime, Kreševljaković je bio aktiviran iz mirovine i uposlen kao nastavnik u Učiteljskoj školi u Sarajevu.[18] Kako zbog starosti tako i zbog loših uslova života, očito je imao sve više teškoća da podnosi rad u školi. Svoju iscrpljenost nastavničkim poslom opisao je riječima: "nastava je u nas započela 15. [februar 1942., nap. aut.] ovog mjeseca i svaki dan čim se vratim iz škole odmah legnem i kad malo odležim ručam i opet legnem".[19] O istom problemu govorio je i nakon što su škole u Sarajevu bile zatvorene,[20] te je zabilježio: "dok sam u školi radio uvjerio sam se da sam ostario i da je veliki grijeh što su me pomeli od moga posla, jer, vjeruj mi, nisam više za školu".[21]

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. https://www.enciklopedija.hr/clanak/traljic-seid-mustafa (pristupljeno: 28. 7. 2025). Na ovom mjestu neću opširnije opisivati vezu Kreševljakovića sa Matasovićem, Hadžijahićem i Traljićem. O tome više vidjeti: *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 15-27.

[17] Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Fond: Lični fond Hamdije Kreševljakovića (dalje: O-HK-219) – 39; *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938-1959)*, 51–52.

[18] "Hamdija Kreševljaković – reaktiviran", *Sarajevski novi list*, br. 99, 4. 9. 1941, 5.

[19] Gazi Husrev-begova biblioteka (dalje: GHB), fond: Seid Mustafa Traljić (dalje: SMT) – 28-1635-1943.

[20] U državnim školama u Sarajevu nastava je obustavljena 12. marta 1942. zbog problema sa zaraznim bolestima, prije svega epidemije tifusa. Školska 1941/42. godina je zaključena s ocjenama dobivenim na taj datum i te školske godine nastavni proces u državnim školama nije bio obnovljen. Pogledati više u: Sanja Gladanac, *Državno školstvo u Velikoj župi Vrhbosna u Drugom svjetskom ratu sa akcentom na njegov ideološki sadržaj*, (magistarski rad – neobjavljeno) Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, 2012.

[21] GHB-SMT-28-1623-1942.

Kreševljaković je u toku Drugog svjetskog rata bio suočen i s gubitkom doma koji je stradao uslijed ratnih dešavanja.[22] O tome je pisao svojim najbližim prijateljima koji su se interesirali za njegovu sudbinu i stanje njegove porodice.[23] Hadžijahiću je pisao da stanuje "u školi (Mehmed paše Sokolovića ul. br. 8 prizemno, lievo). Imam sobu i kuhinju. Dosad sam se tri puta selio. Dao Bog, pa odavde selio u svoju Mjedenicu".[24] U istom pismu zahvalio se Hadžijahiću za dvije knjige koje mu je poslao i koje su bile "prvi temelj moje nove biblioteke jer su sve moje knjige složene u jednoj garaži".[25] Gubitak biblioteke i radnog prostora za historičara i intelektualca kakav je bio Kreševljaković sigurno je predstavljao težak udarac, te nešto što je privremeno usporilo ili onemogućilo njegov naučni rad. U jednom pismu upućenom Hadžijahiću, a govoreći u kontekstu doradivanja svoga teksta, napisao je da "u ovim prilikama nije baš lako raditi, osobito meni bez biblioteke".[26] Da je Kreševljakovićev naučni rad izuzetno trpio zbog ratnih dešavanja jasno je vidljivo iz nekoliko drugih pisama. Josipu Matasoviću pisao je u aprilu 1942. godine "već više mjeseci ništa ne radim, ništa ne pišem pa ni najobičnijih stvari. Od 1900., kad sam naučio ovo pismo, pa sve do zadnjih mjeseci nikada kroz to vrijeme nisam rjeđe uzimao pero u ruku. Tome su razlogom bili razni događaji što su se oko mene zbivali".[27] Seidu Mustafi Traljiću pisao je da su ga muhadžiri "zbunili" pa zbog toga "dugo vremena na nauci nisam radio".[28] Slično se žalio i Muhamedu

[22] Podaci o tome kada i kako je stradao dom Kreševljakovića nisu mi poznati. S obzirom na to da Josip Matasović u pismu od 18. augusta 1941. godine piše da je primio od Seida Mustafe Traljića informacije o navedenom može se pretpostaviti da je do stradanja doma Kreševljakovića došlo na samom početku rata, odnosno u periodu njemačkog bombardiranja Sarajeva. HR-HDA-1059/11, br. 373, 18. 8. 1941. Pismo Josipa Matasovića Hamdiji Kreševljakoviću.

[23] HR-HDA-1059/11, br. 373, 18. 8. 1941. Pismo Josipa Matasovića Hamdiji Kreševljakoviću.

[24] *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938-1959)*, 55; HAS-O-HK-219-42.

[25] Isto.

[26] HAS-O-HK-219-43; *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938-1959)*, 57.

[27] HR-HDA-1059/11, br. 373, 17. 4. 1942. Pismo Hamdije Kreševljakovića Josipu Matasoviću.

[28] GHB, SMT-28-1623-1942. O izbjeglicama u Sarajevu pogledati i: A. Muhedinović, "The Attitude of the Authorities", 182-190; A. Muhedinović, "Djelovanje i uloga Muslimanskog dobrotvornog društva 'Merhamet'", 60-61; Miloš Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941–1945*, Beograd: Filip Višnjić, 1994, 237.

Hadžijahiću kojem piše sljedeće: "na 3. o mj. [august 1944., nap. aut.] započela je škola. Ja teško radim. Nekako mi se ne da skoncentrirati, pa ne znam, šta će biti. Ne pišem ništa, jer ne mogu. A besposličariti nisam naučio. Jedino je što me veseli, da su moji zdravi".[29] Na zanimanje Matice hrvatske da se nekoliko njegovih radova objavi kao knjiga pokazao je interes i pisao je Hadžijahiću ističući da navedene tekstove treba preraditi, ali da mora raditi "negdje gdje ne svira i gdje nema bojazni".[30] Ovim riječima metaforički je izrazio potrebu za mirom pri radu, kojeg zbog ratnih dešavanja u tom trenutku, u Sarajevu, nije imao. Međutim, ne može se isključiti ni postojanje određene doze ravnodušnosti u navedenom iskazu prema vojnom aspektu dešavanja. Naime, takva pretpostavka dobija na zasnovanosti kada uzmemo u obzir da su navedene riječi jedna od njegovih rijetkih aluzija na ratna zbivanja. Naime, Tara Zahra u svom je radu ukazala na činjenicu da u privatnim korespondencijama često vlada svojevrsna ravnodušnost spram onoga što čitalac sa određene vremenske distance smatra da bi trebalo biti bitno.[31]

Iz pisama se može pročitati da je i nemogućnost putovanja bila značajan faktor koji je usporavao Kreševljakovićev rad, pa tako piše: "Ne radim skoro ništa to me grize. Putovati se ne može, a moj rad je sa putom skopčan, pa i to je jedan pored drugih razloga neradu. Mislio sam nastaviti s obradom Kreševa, Fojnice i Busovače u ovom obliku kakav je Vareš. Evo ljeto je na izmaku, a ja ne obiđoh ovih mjesta".[32] Navedene informacije otkrivaju složenost ratne svakodnevice jednog muslimanskog intelektualca čije riječi, umjesto prikaza ratnih zbivanja, prenose ličnu perspektivu čovjeka koji, kao svojevrsni izbjeglica u vlastitom gradu, nastoji očuvati kontinuitet rada u okolnostima gubitka doma. Njegovo isticanje nemogućnosti putovanja, koje je smatrao neophodnim za svoj rad, svjedoči o težini životnih

[29] HAS-O-HK-219-42; *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 55.

[30] HAS-O-HK-219-43; *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 57.

[31] Tara Zahra, "Zamišljene nezajednice: nacionalna ravnodušnost kao analitička kategorija", u: *Nadilaženje nacionalne paradigme. Od historiografskog nacionalizma do transnacionalnih pristupa*, ur. Branimir Jankvoić i Nikola Tomašegović, Zagreb: Srednja Europa, 2025, 59–61.

[32] HR-HDA-1059/11, br. 373, 29. 8. 1943. Pismo Hamdije Kreševljakovića Josipu Matasoviću.

okolnosti u kojima su putovanja bila onemogućena čak i do obližnjih mjesta poput Kreševa, Fojnice i Busovače. U pismima se jasno prepoznaje briga za porodicu i želja da se što prije vrati u svoju kuću te normalizira život. Takva pisma ne predstavljaju samo izvor za proučavanje života jednog intelektualca, već pružaju dubok i ličan uvid u to kako je rat oblikovao svakodnevicu u Sarajevu. Sve navedeno on sam sažima u simboličnu i emotivnu rečenicu: "Na mene djeluju mnogo i ove prilike", kroz koju izražava svoja osjećanja, pri čemu se riječ "prilike" gotovo može shvatiti kao sinonim za sve ono što je rat donio sa sobom.[33]

U jednom od pisama Josipu Matasoviću, Kreševljaković daje zanimljive informacije po pitanju prehrane u toku rata. Navodi kako će doći u Zagreb samo radi smještaja, napominjući da njegov prijatelj ne treba brinuti o hrani. Iz takvog odnosa jasno se prepoznaje svijest o općoj nestašici i visokoj cijeni namirnica, kao i želja da ne bude teret domaćinu koji je, sudeći prema njihovoj prepisci, i sam prolazio kroz težak životni period.[34] Pored toga piše Matasoviću da ne treba ni "pića, jer vino ne pijem, a kahve nema ni ovdje, pa sam se i od nje odučio",[35] što nam dodatno približava oskudicu koja je prožimala ratnu svakodnevnicu u Sarajevu. Do hrane nije bilo lako doći iz više razloga. Najvažniji je svakako bila nestašica, ali su značajnu ulogu u tome imali i način distribuiranja, kao i mnogobrojne malverzacije koje su bile dio svakodnevnice.[36]

[33] GHB, SMT-28-1623-1942.

[34] U periodu Drugog svjetskog rata Matasović je po svemu sudeći i sam prolazio kroz težak period života i bio u značajnim finansijskim problemima, o čemu je pisao Kreševljakoviću, a dodatno mu je otežavala činjenica da je kod njega u Zagrebu boravila porodica njegove sestre čija je imovina ratom stradala. Pogledati: HR-HDA-1059/11, br. 373, 16. 12. 1942. Pismo Josipa Matasovića Hamdiji Kreševljakoviću; HR-HDA-1059/11, br. 373, 23. 12. 1942. Pismo Hamdije Kreševljakovića Josipu Matasoviću.

[35] HR-HDA-1059/11, br. 373, 17. 4. 1942. Pismo Hamdije Kreševljakovića Josipu Matasoviću.

[36] O procesu snabdijevanja građana Sarajeva namirnicama u Drugom svjetskom ratu vidjeti u: Nikica Barić, "Prehrana grada Sarajeva tijekom Drugoga svjetskog rata", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2024, god. 56, br. 1, 116–117; U jednom dopisu od 2. 9. 1941. upućenom Gradskom poglavarstvu, župan Velike župe Vrhbosna izričito naglašava kako ima saznanja da pojedinci koriste teški trenutak kako bi sebi pribavili određenu korist, te obilaze ustanove, ali i privatne kuće. U tom smislu od Gradskog poglavarstva zatraženo je da se

Na primjeru Kreševljakovića mogu se vidjeti posljedice nedostatka hrane, a sveukupnoj slici njegovog stanja doprinijeli su vjerovatno i drugi faktori. U pismu iz februara 1942. godine navodi da je "izgubio (sam) 19 kg", te dodaje da "za putovanje nisam nikako sposoban".[37] Ove riječi svjedoče o ozbiljnom pogoršanju zdravstvenog stanja izazvanog ratnim uslovima, u kojima nedostatak adekvatne prehrane igra ključnu ulogu. Još konkretnije podatke nalazimo u pismu iz 1943. godine, upućenom Matasoviću, gdje autor navodi da su mu "slaba i skupa hrana i mnogo posla u školi ... skoro iscrpili svu snagu", te zaključuje da je postao "nesposoban za rad, koji ja volim".[38] Da se njegovo stanje nije značajno popravljalo, pokazuje nam i pismo poslano u augustu iste godine Seidu Mustafi Traljiću, gdje izjavljuje: "Iskreno ti kažem da sam već odavno slab i da mi sve više ponestaje snage. Vjeruj mi, za me više nije nikakva služba, ni škola ni muzej."[39] U nastavku istog pisma istaknuo je i to da su mu ratne prilike u tolikoj mjeri onemogućavale intelektualni i naučni rad da je čak i mogućnost angažmana na "Balkanskom institutu" smatrao "nemogućim", a to je opisao ovim riječima: "Kad je ovdje bio u srpnju gosp. Peršić iz ministarstva prosvjete, govorio mi je da me dodijeli Balkanskom institutu. Rekao sam mu iskreno da nema smisla otvarati taj zavod dok rat traje, jer je svaki rad nemoguć."[40]

U toku Drugog svjetskog rata, kao što je ranije spomenuto, Sarajevo je bilo jedno od najčešćih i najznačajnijih utočišta za muslimanske izbjeglice

"brine za te izbjeglice, a i da se po mogućnosti što uspješnije stane na put toj nepoštenoj raboti, pa da se i pojedine ustanove upute o radu odbora koji će se brinuti oko obskrbe kao i o potrebama tih izbjeglica". Historijski muzej Bosne i Hercegovine (dalje: HMBiH), Fond: Nezavisna Država Hrvatska (dalje: NDH), kut. 6, sig. 2063. Oni koji su bili uposlenici javnih institucija bili su u nešto boljoj situaciji, jer su imali više načina da dođu do prehrambenih namirnica. Iz jednog pisma Šaćira Sikirića upućenog Seidu Mustafi Traljiću vidimo da se on, kao upravnik Više islamske šerijatsko-teološke škole, zalagao za to da i uposlenici internata dobiju određenu količinu namirnica, kako sam navodi: "s obzirom na novo nastale prilike u cienama živežnih namirnica". GHB, SMT-5-234-1943. O Šaćiru Sikiriću pogledati: A. Maslo i dr., "Pisma Šaćira Sikirića", 167–197.

[37] GHB, SMT-28-1635-1943.

[38] HR-HDA-1059/11, br. 373, 29. 8. 1943. Pismo Hamdije Kreševljakovića Josipu Matasoviću.

[39] GHB-SMT-28-1634-1943.

[40] Isto.

iz Podrinja i Hercegovine. Informacije koje je moguće pronaći o izbjeglicama na prostoru Sarajeva uglavnom dolaze iz administrativnih spisa i različitih vrsta izvještaja. Na taj način "glas izbjeglica" često biva zanemaren i njihova perspektiva nedostaje. Ipak, utjecaj izbjeglica na svakodnevni život Grada ostao je zabilježen u privatnoj korespondenciji. U okolnostima slabe opskrbe i brige za izbjegličku populaciju, u Sarajevu se stanovništvo tokom cijelog perioda rata borilo sa zaraznim bolestima, koje su u određenim periodima dostizale i razine epidemije.[41] U jednom pismu Josipu Matasoviću Kreševljaković je ukazao na to da je i njegova porodica bila pogođena zaraznim bolestima, tačnije Kreševljaković piše da je "tri sedmice (sam) bio u velikoj brizi, jer mi je sin imao trbušni tifus".[42] Slične informacije prenio je i Alija Nametak[43] u jednom svom pismu Muniru Šahinoviću[44] na samom kraju 1942. godine. Nametak spominje kako je "u Sarajevu dosta bolesti, koju ni doktori nisu mogli ustanoviti. Ima dosta simptoma trbušnog tifusa, a ponešto nalik i na tešku gripu. Ima u narodu i kavsluka,[45] ali o tome si valjda čuo."[46]

Kao osoba koja je u muslimanskoj zajednici bila izuzetno cijenjena i značajna, Hamdija Kreševljaković susreo se tokom rata i s tim da su pojedinci nastojali iskoristiti njegovo ime i autoritet. Naime, pojedine su osobe

[41] A. Muhedinović, "The Attitude of the Authorities", 182-190; A. Muhedinović, "Djelovanje i uloga Muslimanskog dobrotvornog društva 'Merhamet'", 60-68; M. Hamović, *Izbjeglištvo*, 238–250.

[42] HR-HDA-1059/11, br. 373, 24. 10. 1941.

[43] Alija Nametak (1906-1987) bio je muslimanski književnik i intelektualac, do kraja Drugog svjetskog rata vrlo angažiran u književnom i kulturnom životu. Više u: Omer Merzić, *Alija Nametak: Biografija i bibliografija*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2024; Nametak, Alija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. https://www.enciklopedija.hr/clanak/nametak-alija (pristupljeno: 21. 7. 2025).

[44] Munir Šahinović Ekremov (1900-april 1945) bio je muslimanski novinar i književnik, te urednik "Muslimanske sviesti". U toku Drugog svjetskog rata stavio se u službu ustaškog režima u NDH. Više u: *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.–1945.*, ur. Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić i Darko Stuparić, Zagreb: Minerva, 1997, 375.

[45] Od pridjeva *kavzli*, onaj koji ima probavne smetnje, neurednu stolicu, zatvoren, začepljen. U ovom slučaju pojava koja je nastala kao posljedica dugotrajne nepravilne i nedovoljne ishrane kod stanovništva. Vidjeti: Dževad Jahić, *Rječnik bosanskog jezika. Tom četvrti*, Sarajevo: autor, 2012, 107.

[46] HAS, Šahinović Munir (dalje: ŠM) – 130, 59.

pokušale objaviti dva teksta pod njegovim imenom iako on, kako navodi u pismu Hadžijahiću, niti ih je napisao niti je "mogao pomisliti da bi se ma ikome tako što moglo dogoditi".[47] Sam Kreševljaković koristio je svoj ugled i poziciju koju je "uživao" u društvu pa je tako apelirao kod Munira Šahinovića da se oslobodi njihov zajednički prijatelj Mustafa Skaka, koji je bio optužen za komunizam, što je u to vrijeme značilo realnu prijetnju zatvorom, pa i smrtnom kaznom. U toj molbi Kreševljaković se pozvao na to da je Šahinović nekada ranije insistirao da mu učini uslugu te je pisao: "sad te lijepo molim da ono što bi učinio meni učiniš bratu i moga ahbaba".[48] Informacije iz ovog pisma ukazuju na atmosferu straha i represije pri čemu je i sama sumnja na komunističku djelatnost mogla biti dovoljna da pojedinci budu uhapšeni, proganjani pa i ubijeni, ali govore i o humanosti koja je opstala u pojedincima bez obzira na strah i represiju, kao i o tome da su postojale određene društvene mreže kao neformalni kanali putem kojih se mogao riješiti problem, što predstavlja odličan primjer taktika i strategija "običnog" čovjeka kojima se prevazilaze okolnosti kreirane od sistema vlasti, kako je to definirao Michel de Certau.[49]

Personalna korespondencija nudi određene podatke i o različitim društvenim zbivanjima. Iako na margini ratnih dešavanja, pokušaj osnivanja medicinskog fakulteta, kada ga posmatramo iz perspektive običnih ljudi donosi zanimljive priče i ukazuje kakve je sve mogućnosti, ali i poteškoće ova inicijativa kreirala u ratnom Sarajevu. Naime, 16. aprila 1944. godine u Sarajevu je boravila delegacija koju su sačinjavali dr. Lujo Thaller,[50] dr. Ante Šercer[51]

[47] HAS-O-HK-219-43. Pogledati: *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 56.

[48] HAS, ŠM – 130, 61.

[49] M. de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, xii-xxxiv

[50] Thaller, Lujo. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. https://enciklopedija.hr/clanak/thaller-lujo (pristupljeno: 16.7.2025); *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 47.

[51] Šercer, Ante. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. https://enciklopedija.hr/clanak/sercer-ante (pristupljeno: 16. 7. 2025); *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 57.

i dr. Ibrahim Ruždić,[52] a koja je za cilj imala ispitati okolnosti i mogućnosti osnivanja medicinskog fakulteta u Sarajevu.[53] Iz pisma Kreševljakovića upućenog Hadžijahiću mogu se iščitati određeni detalji poput toga da su im ljudi u Sarajevu izašli u susret – "koliko smo više mogli i umjeli otišli su najzadovoljniji iz Sarajeva. Sva trojica su održali po jedno predavanje".[54] Prema podacima pronađenim u štampi, predavanje dr. Thallera pod naslovom "Islam u povijesti medicine" privuklo je pažnju Sarajlija naročito zbog toga što je Thaller izuzetno pozitivno govorio o značaju muslimana, posebno Arapa u razvoju medicinske nauke, te je naglasio da osnivanje medicinskog fakulteta u Sarajevu ne znači da dolazi "zapadna nauka da obogati iztok", već da lokalno muslimansko stanovništvo izučava medicinsku nauku "koju su toliko zadužili muslimanski narodi".[55] Ono što je Kreševljaković u svom pismu istaknuo jeste kako je dr. Thaller "morao obnoviti svoje predavanje, jer je svijet htio da ga još jednom čuje. Na drugom predavanju bilo je toliko svijeta, da se to ne pamti u nas".[56] Uz to je, za dr. Thallera, napisao da je "bio (je) tako objektivan i iskren, kako to može biti samo čovjek velike obrazovanosti i još veće tolerancije", te istaknuo to da je "citirao (je) i ajete iz Kurana".[57]

Priča o osnivanju medicinskog fakulteta u Sarajevu, te svojevrsna euforija i interes koji su Sarajlije pokazale prilikom predavanja dr. Thallera imala je i svoj nastavak. Fakultet je trebao početi s radom već u jesen 1944. godine,[58] što je podstaklo određeni broj sarajevske omladine zainteresirane za studij medicine da se na isti i prijavi. Međutim, iz nekolicine sačuvanih pisama koju je grupa sarajevskih mladića pisala Seidu Mustafi Traljiću, kao

[52] Z. Hasanbegović, "Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske", 996; *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.–1945.*, 352; *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 57.

[53] "Za otvaranje medicinskog fakulteta u Sarajevu", *Novi list*, br. 898, god. 4, 16. 4. 1944., 5. O samoj inicijativi za osnivanje medicinskog fakulteta pogledati i: "U Sarajevu i Splitu osnivaju se medicinski fakulteti", *Novi list*, br. 867, 10. 3. 1944, 5.

[54] HAS-O-HK-219-43; *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 57.

[55] "Predavanje dra Luje Thallera. Islam u povijesti medicine", *Novi list*, br. 901, 20. 4. 1944, 5.

[56] HAS-O-HK-219-43; *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 57.

[57] Isto.

[58] "U Sarajevu i Splitu osnivaju se medicinski fakulteti", *Novi list*, br. 867, 10. 3. 1944, 5.

uposleniku Ministarstva narodne prosvjete NDH, vidimo da je postojao niz otežavajućih okolnosti za one koji su željeli upisati studij. U prvom pismu, koje potpisuju učenici Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu: Edhem Traljić, Safet Ćatović, Alija Misirlija i Sabrija Smajić, ističe se da među omladinom "pokazalo se je veliko zanimanje kako kod sadanjih svršenika tako i kod ostalih djaka ove škole".[59] Problem za upis ovih učenika na medicinski fakultet predstavljalo je nepostojanje odobrenja da učenici Gazi Husrev-begove medrese mogu studirati na ovom fakultetu, kao što su imali za teološki, pravni i filozofski fakultet. Učenici su istakli da je uprava Gazi Husrev-begove medrese preko Ulema medžlisa poslala Ministarstvu prosvjete NDH "pozitivno mišljenje i to tako, da se svršenici iste, koji nisu uživali stipendiju ili bilo kakvu podporu vakufa, mogu upisati na Medicinski fakultet izravno, dok oni koji su uživali privilegije vakufa, trebaju dozvolu Ulema Medžlisa".[60] Ipak, iz sačuvane korespondencije, koliko je moguće pratiti slučaj, učenici Gazi Husrev-begove medrese nisu dobili pozitivan odgovor, te su ponovno apelirali kod Traljića da im pomogne. U posljednjem pismu, koje je datirano 16. februara 1945. godine, učenici su detaljnije opisali situaciju. Ukazali su na širi problem obrazovanja u muslimanskoj zajednici. Prema navodima u pismu, Viša islamska šerijatska teološka škola u Sarajevu primila je "samo 5 svršenika medrese dok je ostalo 7 odbijeno, i to bez ikakvih opravdanih razloga. Pitamo Vas, kuda su prispjeli i kakva je budućnost ovih odbijenih absolvenata, ako im se ne omogući upis na medicinu, budući da im je sada nemoguć pristup na Pravni i Filozofski, jer su većinom izbjeglice".[61] Učenici su iznijeli i optužbe prema Ulema medžlisu smatrajući da prema njihovim saznanjima "glavnu smetnju glede te stvari čini Ulema Medžlis, koji je čudnog mišljenja da naši svršenici moraju nastaviti naukovanje na polju teologije, iako imamo dovoljan broj vjerske inteligencije, te vas ponovo molimo da učinite na toj stvari koliko možete,

[59] GHB- SMT-42-2221-1945.

[60] Isto.

[61] Isto.

kako ne bismo bili prepušteni hirovima ljudi, koji nas ne razumiju".[62] Ova pisma ukazuju nam na postojanje dugotrajnog problema u razumijevanju obrazovanja u muslimanskoj zajednici sve od kraja osmanske uprave pa do vremena socijalističke Jugoslavije. U tom periodu postojalo je nekoliko struja unutar bošnjačke uleme, pa samim tim i različitih poimanja o tome gdje i šta treba da bude predmet izučavanja muslimanske omladine. Također, u sklopu navedenog problema posebno mjesto zauzimaju rasprave i dileme o školovanju ženske muslimanske djece.[63]

U pismu koje je Mehmed Handžić uputio Hamdiji Kreševljakoviću neposredno prije smrti 1944. godine izražava se duboka zabrinutost zbog moralnog posrnuća i duhovne dezorijentacije društva usred ratnih previranja. On piše: "s koje god strane pogledaš sami mrak ti pred oči izlazi. I jedino dragi Alah je kader dati malo nade, s druge strane su nade potpuno bez osnove".[64] Ovim riječima Handžić svjedoči o duhovnom očaju i gubitku povjerenja u mogućnost moralnog i društvenog oporavka, ali i o vjeri da se jedina nada može pronaći u duhovnosti i Božijoj volji. Njegove misli odražavaju svijest o vremenu u kojem su rat i ideološki sukobi razorili ne samo materijalni već i etički poredak zajednice. O vanrednim okolnostima rata i života u Sarajevu značajne informacije donosi i pismo koje je sačuvano u ostavštini Munira Šahinovića Ekremova u Historijskom arhivu Sarajevo (HAS). Iako pošiljalac pisma nije poznat, radi se o prijatelju Munira Šahinovića, nekom ko se u pismu poziva na svoj "begovski ponos",[65] te opisujući oskudicu i siromaštvo u ratnom Sarajevu piše: "kada vidim kako drugi svijet živi, meni je vrlo dobro, pošto u Sarajevu vlada velika bijeda i kud god se makneš, čapala za oči, daj pomozi i t.d., pak nije čudo kad bi čoek prodo i zadnju košulju, kad vidi

[62] GHB-SMT-5-241-1945.

[63] Pogledati: Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908–1950)*, Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2017, 42–43; Ajdin Muhedinović, "Pokušaj organiziranja analfabetskog tečaja za muslimanke u Puračiću (1940-1941): slučaj učiteljice Borke Dobanovački", u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2024, br. 23, 273–289.

[64] GHB-SMT-28-1600-1942.

[65] HAS, ŠM-130, 60.

druge gladne, a meni nije žao da sam prodo i sve što imam te da sam kome pomogo".[66] Međutim, osim što govori o socijalnom stanju u Sarajevu, ovo pismo nudi i neka druga zapažanja o životu i ponašanju ljudi. Ono je i izvor za proučavanje antisemitizma na području Grada. U periodu Drugog svjetskog rata Jevreji Sarajeva bili su izloženi holokaustu s ciljem potpunog uništenja od strane ustaškog režima i njemačke okupacione vlasti.[67] Formalno i pravno progon Jevreja je bio legaliziran, a pljačka, oduzimanje i dodjeljivanje njihovih trgovačkih i privrednih objekata svakodnevna praksa.[68] U ovdje razmatranom pismu koje je primio Munir Šahinović stoji: "što se tiče židovskog dućana niti ću ga ja više tražiti i zahvalan sam što ga uopće nisam dobio. Eto i Fiko je dobio dućan, pa kakvu je sreću razgrno. U tim param nema sreće".[69] Navedeni citat pokazuje nam da je potražnja za oduzetom jevrejskom imovinom postojala, te da su ti isti pojedinci bili svjesni neispravnosti takvog postupka, pa čak i imali snažne moralne dileme o daljem potraživanju takve imovine u ratnim okolnostima.

Ono što je posebno zanimljivo jeste autorov osvrt na život uopće i promjenu u njegovom poimanju vrijednosti, nastalu pod utjecajem rata, stradanja i siromaštva. On piše: "nekada sam imo i po dvadeset odijela, ali tada možda nisam bio duševno zadovoljan. Danas i ako imam svega jedno, zadovoljan sam".[70] Ova rečenica odražava duboku promjenu u percepciji smisla i materijalnog posjeda, ali i suočavanje s pitanjem šta znači ostati čovjek u vremenu kada je osnovna briga preživjeti. Autor pritom izražava razočaranje ponašanjem pojedinaca koji su, uprkos ratnom kontekstu,

[66] HAS, ŠM-130, 60.

[67] Više o položaju Jevreja u toku Drugog svjetskog rata u Sarajevu, ali i na prostoru cijele Bosne i Hercegovine pogledati u: Sanja Gladanac Petrović, "Bosna i Hercegovina u sastavu Nezavisne Države Hrvatske", u: *Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1918–1945), tom V*, ur. Adnan Jahić i Sanja Gladanac Petrović, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023, 150–158; A. Korb, *Im Schatten des Weltkriegs*, 149–152.

[68] O postupku konfiskacije i dodjele sarajevske fabrike tekstila "Šik" muslimanskom dobrotvornom društvu "Merhamet" vidjeti u: A: Muhedinović, "Djelovanje i uloga Muslimanskog dobrotvornog društva 'Merhamet'", 60–61.

[69] HAS, ŠM-130, 60.

[70] Isto.

nastojali iskoristiti tuđe nevolje i steći ličnu korist, što ukazuje na moralno raslojavanje društva. Na kraju pisma osvrće se i na Šahinovićeve kritike, koji mu je prigovorio da "neće imati mjesta među ljudima", odgovarajući rezignirano: "Vala danas ih dragi Munire ja i ne vidim po Sarajvu. Bašeskija je onda nabrojio osamnest, a danas nebi ni jednog".[71] Ovim riječima autor ne izražava samo lično razočaranje nego i duboku egzistencijalnu sumnju u samo postojanje "ljudskosti" u društvu razorenom ratom. U takvim okolnostima, u kojima se kroz nasilje pokušava uspostaviti novi poredak lišen *drugosti*, ljudi često odbacuju vlastiti humanitet, tj. do izražaja dolazi njegova mračna strana. Refleksije o očuvanju moralnog integriteta i vjeri u ljudske vrijednosti prisutne su i u korespondenciji Hamdije Kreševljakovića, koji u pismu upućenom Muhamedu Hadžijahiću, neposredno nakon rata, navodi da mu nije žao što je iz kuće prodao "dosta nepotrebnih a i nešto potrebnih stvari", jer je, kako kaže, "ostao svijetla obraza". Takve riječi svjedoče o unutrašnjoj potrebi da se uprkos gubitku materijalnih dobara sačuva dostojanstvo i moralna čestitost kao posljednja potvrda ljudskosti".[72] Ovakvi primjeri i odluke da se pojedinci rastanu od dragih i često neophodnih predmeta, kao što su u slučaju Hamdije Kreševljakovića bile knjige iz njegove biblioteke,[73] predstavljaju jedan od najizražajnijih pokazatelja izmijenjene ratne svakodnevice. Takvi postupci naročito dolaze do izražaja u porodicama koje su prije sukoba pripadale obrazovanijem i društveno uglednijem sloju, a koje su, suočene s oskudicom, bile prisiljene na prodaju lične imovine kako bi osigurale osnovnu egzistenciju. To vidimo i u slučaju Borivoja Jevtića i njegove porodice.[74] U pismu koje mu je

[71] HAS, ŠM-130, 60.

[72] HAS-O-HK-219-44; *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959)*, 59.

[73] Isto.

[74] Borivoje Jevtić (1894–1954) je bio srpski književnik, književni i pozorišni radnik, pripadnik pokreta "Mlada Bosna". Jevtić, Borivoje. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. https://www.enciklopedija.hr/clanak/jevtic-borivoje (pristupljeno: 22. 7. 2025). U toku Drugog svjetskog rata Borivoje Jevtić boravio je u Beogradu, u izbjeglištvu, sa suprugom Mirom, dok je njegova majka Jovanka ostala u Sarajevu. U njegovoj zaostavštini koja se čuva u Historijskom arhivu u Sarajevu sačuvan je značajan korpus pisama koja je njegova majka Jovanka pisala njemu i njegovoj supruzi Miri. HAS, Jevtić Borivoje (JB)-50.

majka Jovanka uputila u augustu 1941. godine navodi se da je upravniku pozorišta ponudila na prodaju stalažu za 600 dinara, nakon čega je on "pito hoćeteli prodati i pisaći stol".[75] Prema svemu sudeći, riječ je o Ahmedu Muradbegoviću,[76] koji je od juna 1941. godine obavljao dužnost upravnika Narodnog pozorišta u Sarajevu, tada preimenovanog u Hrvatsko državno kazalište. Upravo u ovom pozorištu, do početka rata, Borivoje Jevtić radio je kao dramaturg.[77] Ovakve epizode jasno svjedoče o tome kako rat utiče na poredak prioriteta, te dovodi ljude u situaciju da se odriču za njih važnih predmeta kako bi opstali.

Pisma Jovanke Jevtić upućena sinu Borivoju predstavljaju izuzetno vrijedan korpus lične korespondencije koji zahtijeva pažljivije razmatranje. Njihov sadržaj obiluje intimnim detaljima i duboko emotivnim tonom majke koja se obraća sinu u izbjeglištvu. Osim što odražavaju njezinu ličnu borbu i emocionalna stanja, ova pisma pružaju dragocjen uvid u širu sliku ratne svakodnevice u Sarajevu, posebno u pogledu međuljudskih odnosa i načina na koji su stariji i osamljeni pojedinci proživljavali okupaciju, gubitke i osjećaj nesigurnosti. Kroz Jovankine zapise moguće je sagledati kako su se potresi u društvenom tkivu zajednice i nasilje nad njom manifestirali u privatnim prostorima doma i intime, pa tako možemo saznati kako je jedna starija gospođa proživljavala dane okupacije i terora, odlaske svojih najbližih rođaka i komšija u izbjeglištvo i neizvjesnost.[78] U svojim pismima ona povremeno govori i o svakodnevnim praksama, uključujući prehranu, navodeći da ona i njene komšinice često konzumiraju bijeli luk: "istučemo pa ulja metnemo i to je zdravo".[79] Istovremeno opisuje pogoršanje vlastitog

[75] HAS, JB-50- kutija 4, 462.

[76] Ahmed Muradbegović (1898-1972), bošnjački i hrvatski književnik i pozorišni radnik, u toku Drugog svjetskog rata, dakle za vrijeme postojanja NDH, bio je upravnik Narodnog pozorišta u Sarajevu. Muradbegović, Ahmed. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. https://www.enciklopedija.hr/clanak/muradbegovic-ahmed (pristupljeno: 2. 8. 2025)

[77] "Historijat", https://nps.ba/stranica/historijat/2 (pristupljeno: 2. 8. 2025).

[78] HAS, JB-50-kutija 4, 466a; HAS, JB-50-kutija 4, 462; HAS, JB-50-kutija 4, 464.

[79] HAS, JB-50-kutija 4, 466.

zdravstvenog stanja i zabrinjavajući gubitak težine: "ja sam se osušila da se plašim sama sebe. Što god pomislim ja skuham a opet smršavim".[80] U jednom od pisama iz augusta 1941. godine spominje izuzetno visoke temperature, pišući: "ovako mi nije nikada vruće bilo".[81] Ovi fragmenti svjedoče o tjelesnom i emocionalnom iscrpljivanju koje je pratilo život u ratnim uslovima, ali i o pokušajima da se zadrži osjećaj normalnosti kroz rutinske radnje poput kuhanja i pisanja pisama. Posebno je značajno to što Jovanka u svojim zapisima kontinuirano izražava strah, osjećaj usamljenosti i nesigurnosti, što je vodi do odluke da, uprkos poznim godinama, proda kuću i pokuša doći do sina u Beogradu.[82] Njezina prepiska tako postaje svjedočanstvo o rasapu svijeta u kojem je nasilje razorilo društvene veze i u kojem se lična egzistencija svela na borbu između nade i beznađa. Iako se u ponekim dijelovima dotiče i elemenata javnog života, poput napomene da se stan u koji se preselila nalazio u "bivša Aleksandra ulica, a sada dr. Ante Pavelića",[83] ne pokazuje otvoreno interesiranje za simboliku te promjene. Međutim, takva šutnja ne odražava samo povlačenje u privatnost, već i svijest o političkoj i egzistencijalnoj opasnosti u kojoj se nalazila. Kao Srpkinja u Sarajevu pod ustaškom okupacijom, Jovanka Jevtić bila je izložena stalnom strahu, nesigurnosti i mogućnosti progona, pa su njezina pisma, osim ličnog svjedočanstva, ujedno i dokument samokontrole u društvu pod nadzorom. U tom smislu, odsustvo komentara o javnim događajima i simboličkim manifestacijama nove vlasti može se razumjeti kao čin opreza i prilagođavanja okolnostima u kojima su pisma prolazila kroz strogu cenzuru. Njeno povlačenje u prostor intime i porodičnih odnosa ne proizlazi samo iz lične potrebe za mirom, već i iz racionalne svijesti o ograničenjima javnog izražavanja u kontekstu straha, nadzora i represije, gdje je šutnja predstavljala oblik prilagođavanja okolnostima i zaštite vlastite sigurnosti.

[80] HAS, JB-50-kutija 4, 462.

[81] Isto.

[82] HAS, JB-50-kutija 4, 466a; HAS, JB-50-kutija 4, 462.

[83] HAS, JB-50-kutija 4, 461.

Zaključak

Većina prezentiranih pisama u ovom radu oslikava složene i često teške okolnosti kroz koje su prolazili pojedinci u Sarajevu tokom Drugog svjetskog rata, od studenata i intelektualaca do "običnih" ljudi o kojima ne posjedujemo značajnije biografske podatke. Kroz njihove riječi oblikuje se jedna slika stvarnosti ispunjena ličnim izazovima, nesigurnošću i stalnim nastojanjem da se očuva osjećaj normalnosti. U vremenu obilježenom represijom, strahom, oskudicom i društvenom nestabilnošću, pisma su bila sredstvo za izražavanje emocija i pisanja o svakodnevnoj borbi ljudi koja je daleko nadilazila dominantni narativ o ratu i ratnim događajima.

Kroz Kreševljakovićeva pisma otkrivamo unutrašnji svijet jednog intelektualca suočenog s drastičnim promjenama koje rat donosi. Njegova svjedočanstva o gubitku doma, nemogućnosti obavljanja naučnog rada, pogoršanju zdravstvenog stanja i psihološkoj iscrpljenosti, svjedoče o tome kako se ratna svakodnevica reflektirala i na one koji su dotad imali društveni ugled, intelektualni autoritet i relativno stabilan život. U tom smislu, Kreševljakovićev slučaj je paradigmatski primjer ratne svakodnevice jednog obrazovanog, uglednog građanina, ali i univerzalni prikaz nemoći pojedinca suočenog s ratnim okolnostima.

Kroz pisma drugih aktera, Jovanke Jevtić, Alije Nametka, Šaćira Sikirića, maturanata Gazi Husrev-begove medrese i dr., upotpunjuje se slika svakodnevice stanovnika Sarajeva. Naime, u tim tekstovima pronalazimo strah, osamljenost, gubitak nade, ali i pokušaje da se sačuva dostojanstvo, ljudskost i kontakt s bližnjima. Prikaz problema ishrane, bolesti, nestašica i moralnih dilema dodatno oslikava svakodnevicu stanovništva u okupiranom gradu. Analiza ovdje prezentiranih pisama dodatno potvrđuje, kroz niz ličnih, odnosno subjektivnih percepcija ratnog perioda i ratnih iskustava, da je svakodnevni život u ratnom Sarajevu bio ispunjen brojnim teškoćama, ali i stalnim pokušajima prilagođavanja i očuvanja elementarne normalnosti.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), Sarajevo,

– Zbirka: Seid Mustafa Traljić (SMT)

Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo,

– Fond: Jevtić Borivoje (JB) – 50

– Fond: Lični fond Hamdije Kreševljakovića (O-HK) – 219

– Fond: Šahinović Munir (ŠM) – 130

Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBiH), Sarajevo,

– Fond: Nezavisna Država Hrvatska (NDH)

Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb,

– Fond: Josip Matasović (HR-HDA-1059/11)

Objavljeni izvori

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine knjiga II, Beograd: Opšta državna statistika, 1938.

Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938–1959), ur. Amer Maslo, Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo i Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, 2024.

Štampa

Brojitbeni izještaj Organizatornog ureda Glavnog ustaškog stana, Zagreb, 1942.

Sarajevski novi list, Sarajevo, 1941.

Novi list, Sarajevo, 1944.

Knjige

1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, ur. Enver Redžić, Sarajevo: Veselin Masleša, 1973.

Antonić, Zdravko, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941.*, Tuzla: Univerzal, 1983.

Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1918–1945), ur. Adnan Jahić, Sanja Gladanac Petrović, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023.

Certeau, de Michel, *The Practice of Everyday Life*, Berkeley: University of California, 2011.

Duranović, Amir, *Snažan eho brionski*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2017.

Duranović, Amir, *Islamska zajednica u Jugoslavenskom socijalizmu*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2021.

Gačanin, Sabaheta, *Pisma: Uvodna studija o tumačenju pisama kao izvora za opću, kulturnu i književnu historiju*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, 2018.

Greble, Emily, *Sarajevo 1941–1945*, Sarajevo: University press – izdanja Magistrat, 2020.

Hamović, Miloš, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941–1945*, Beograd: Filip Višnjić, 1994.

Hoare, Marko Attila, *Genocid i otpor u Hitlerovoj Bosni, Partizani i četnici 1941–1943.*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2023.

Hurem, Rasim, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb – Sarajevo: Plejada – BNZG – University Press, 2016.

Jahić, Adnan, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908–1950)*, Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2017.

Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti, ur. Suzana Leček, Slavonski Brod, Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Hrvatski državni arhiv – Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2013.

Korb, Alexander, *Im Schatten des Weltkriegs: Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 194 –1945*, Hamburg: Hamburger Edition, 2013.

Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*. Zagreb: P.I.P. Pavičić, 2002.

Merzić, Omer, *Alija Nametak: Biografija i bibliografija*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2024.

Nakaš, Lejla, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Sarajevo: Slavistički komitet, 2010.

Plamper, Jan, *Geschichte und Gefühl. Grundlagen der Emotionsgeschichte*, München: Siedler, 2012.

Redžić, Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo: OKO, 1998.

Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941. –1945, ur. Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić i Darko Stuparić, Zagreb: Minerva, 1997.

Članci

Barić, Nikica, "Prehrana grada Sarajeva tijekom Drugoga svjetskog rata", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2024, god. 56, br. 1, 115–138.

Berhamović, Mustafa, "Arhivska zbirka Seida M. Traljića", u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2021, god. 28, br. 42, 235–245.

Brkljača, Seka, "Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine". u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 9–29.

Gladanac Petrović, Sanja, "Bosna i Hercegovina u sastavu Nezavisne Države Hrvatske", u: *Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1918–1945) tom V*, ur: Adnan Jahić i Sanja Petrović Gladanac, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023, 150–158.

Hasanbegović, Zlatko, "Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939.", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008, god. 40, br. 3, 969–998.

Lorenz, Maren, "Tiefe Wunden. Gewalterfahrung in den Kriegen der Frühen Neuzeit", u: *Gesellschaft – Gewalt – Vertrauen. Jan Philipp Reemtsam zum 60. Geburtstag*, ur. Ulrich Bielfeld, Heinz Bude, Bernd Greiner, Hamburg: Hamburger Edition, 2012, 332–354.

Maslo, Amer, Ajdin Muhedinović, Péter Selmeczi, "Pisma Šaćira Sikirića Ignazu Goldziheru", u: *Radovi (Historija, Historija Umjetnosti, Arheologija)*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet – Centar za historijska istraživanje (CeHIS), br. 11, 167–97.

Maslo, Amer, "'Bistar, naobražen i čedan': Znanstveni put i razvoj Hamdije Kreševljakovića (1888–1959)", u: *Hamdija Kreševljaković. Nekrolozi*, ur. Amer Maslo, Sarajevo: O.Z. Rekultura/ U.G. Videoarhiv, 2022, 7–41.

Maslo, Amer, "Suradnja Hamdije Kreševljakovića i Ferde Šišića", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2024, god. 56, br. 1, 99–114.

Muhedinović, Ajdin, "The Attitude of the Authorities of The Independent State of Croatia Towards the Refugees in Sarajevo During 1941 and 1942", u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021, br. 20, 173–198.

Muhedinović, Ajdin, "Djelovanje i Uloga Muslimanskog Dobrotvornog Društva 'Merhamet' u Drugom Svjetskom Ratu (1941-1945)", u: *Radovi (Historija Historija Umjetnosti Arheologija)*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet – Centar za historijska istraživanje (CeHIS), 2023, br. 10, 51–83.

Muhedinović, Ajdin, "Pokušaj organiziranja analfabetskog tečaja za muslimanke u Puračiću (1940-1941): slučaj učiteljice Borke Dobanovački", u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2024, br. 23, 273–289.

Pelidija, Enes, "Dr. Muhamed Hadžijahić – dostojan nastavljač porodične tradicije", u: *Znakovi vremena*, Sarajevo: Naučnoistraživački institut "IBN SINA", 2007, god. 10, br. 38, 10–35.

Rebihić, Nehrudin, "Pisma kao izvor za proučavanje književne prošlosti (na primjeru korespondencije Alije Nametka između dva svjetska rata)", u: *Društvene i humanističke studije*, Tuzla: Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, 2022, br. 2 (19), 17–44.

Veladžić, Sabina, "Jedno žensko sjećanje na bosanskohercegovački socijalizam 1980-ih i njegov kraj: Melika Salihbegović", u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2024, br. 23, 291–381.

Younis, Hana, "Selami i poljupci sa fronta", u: *Prilozi*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2017, br. 47, 139–158.

Zahra, Tara, "Zamišljene nezajednice: nacionalna ravnodušnost kao analitička kategorija", u: *Nadilaženje nacionalne paradigme. Od historiografskog nacionalizma do transnacionalnih pristupa*, ur. Branimir Jankvoić i Nikola Tomašegović, Zagreb: Srednja Europa, 2025, 59–93.

Internetski izvori

https://www.enciklopedija.hr/

https://nps.ba/

Neobjavljeni rukopisi

Gladanac, Sanja, *Državno školstvo u Velikoj župi Vrhbosna u Drugom svjetskom ratu sa akcentom na njegov ideološki sadržaj*, (magistarski rad – neobjavljeno), Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, 2012.

LETTERS AS A SOURCE FOR THE STUDY OF EVERYDAY LIFE IN SARAJEVO DURING WORLD WAR II

Summary

This paper explores everyday life in Sarajevo during the Second World War through an analysis of private correspondence. Using a microhistorical approach, it seeks to shed light on personal experiences, emotions, hardships, and strategies of adaptation in conditions of social and material instability. Letters written by intellectuals, students, and citizens from various social backgrounds enable a reconstruction of daily life marked by scarcity, emotional strain, disrupted education, declining health, and efforts to preserve dignity. The analysis demonstrates that private correspondence, although often personal and fragmentary, represents a valuable source for understanding deeper social processes, especially in times of crisis and uncertainty.

Original scientific paper
UDK: 32:351.778.5 (497.6+497.1) " 19 "
DOI: 10.51237/issn.2774-1180.2025.24.385

STANOVI SA "RANG-LISTE" – RASPODJELA DRUŠTVENIH STANOVA U SR BIH U KASNOM SOCIJALIZMU[1]

Aida Ličina Ramić
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
licinaida@gmail.com

Apstrakt: Rad se bavi analizom stambene politike u socijalističkoj Jugoslaviji, s posebnim osvrtom na Socijalističku Republiku Bosnu i Hercegovinu i praksu raspodjele društvenih stanova putem rang-listi u radnim organizacijama, kao ideološki promovirane i institucionalno favorizirane forme stanovanja. Polazeći od činjenice da je stanovanje u socijalizmu bilo tretirano kao ustavom zagarantirano pravo, rad pokazuje kako je praksa raspodjele društvenih stanova razotkrivala niz strukturnih slabosti sistema. Kroz analizu sudske prakse, partijskih izvještaja i tadašnje štampe, istražuju se neujednačenost kriterija, netransparentnost rang-listi i učestale zloupotrebe u dodjeli stanova. Cilj je ukazati na ograničen domet reformskih pokušaja i kontinuiranu reprodukciju društvenih nejednakosti u realizaciji stambene politike, čime se stambeno pitanje potvrđuje kao društveno polje u kojem su se prelamali ideološki ciljevi, očekivanja građana, ali i institucionalna ograničenost jugoslavenskog socijalističkog sistema.

Ključne riječi: stambena politika, društvena stambena izgradnja, raspodjela stanova, rang-liste, SR BiH, Sarajevo, migracije, urbanizacija.

Abstract: This paper analyses housing policy in the socialist Yugoslavia, with a particular focus on the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina and the practice of allocating socially owned apartments through ranking lists within workplaces. While housing was constitutionally guaranteed and ideologically framed as a basic right, the actual distribution process revealed

[1] Ovaj je članak rezultat rada na projektu "Urbanizacija Bosne i Hercegovine u XX stoljeću – izvori, historiografija, nova istraživanja" koji je podržalo Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke.

numerous structural deficiencies. Drawing on court records, party reports, and contemporary press sources, the study highlights the inconsistencies in allocation criteria, lack of transparency in ranking procedures, and frequent abuses in the system. The aim is to demonstrate how limited and ineffective reform efforts within the housing policy failed to eliminate persistent inequalities in access to housing. Ultimately, the paper argues that the housing policy served as a critical field where the ideological aspirations of the socialist state, the expectations of the citizens and the limitations of self-managed institutions collided, revealing deep tensions between egalitarian rhetoric and everyday mechanisms of social selection.

Keywords: housing policy, social housing construction, housing allocation, ranking lists, urbanization, migration, Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo.

Uvod

Stanovanje je u socijalističkoj Jugoslaviji, pa i Bosni i Hercegovini, zauzimalo centralno mjesto u svakodnevnom životu građana, ali i u društvenim politikama sistema koji je proklamirao jednakost i socijalnu pravdu. Ovo pitanje u socijalističkim društvima imalo je specifičnu dimenziju jer se u teorijskom okviru socijalizma stan tretirao ne kao roba već kao pravo, dostupno svakom pojedincu na osnovu društveno priznatih potreba. Upravo je takvo razumijevanje stanovanja oblikovalo stambene politike u socijalističkoj Jugoslaviji, gdje je država, uz dominantnu ulogu radnih organizacija, preuzela ključnu odgovornost u izgradnji i raspodjeli stambenog fonda, prvenstveno kroz društvenu stambenu izgradnju, koja je bila ideološki poželjan i institucionalno favoriziran oblik stanogradnje, posebno u urbanim sredinama.

Ipak, u praksi su se procesi raspodjele društvenih stanova nerijetko odvijali kroz složene birokratske mehanizme koji nisu uvijek osiguravali ravnopravnost. Rang-liste i bodovni sistemi, zamišljeni kao pravedan model koji kvantificira socijalne potrebe i doprinos radnika, postali su prostor selekcije u kojem su određene društvene grupe imale privilegiran pristup. Na taj način, stambena politika u SR Bosni i Hercegovini nije samo odražavala

ideološke ciljeve sistema već je postala polje kroz koje su se reproducirale društvene nejednakosti.

Ovim su se pitanjem u najvećoj mjeri bavili sociolozi, urbanisti i stručnjaci iz oblasti arhitekture.[2] U svojim istraživanjima fokusirali su se ne samo na organizaciju stanovanja i urbanistički razvoj, već i na društvenu dimenziju stambene politike, posebno na mehanizme kroz koje su se u socijalističkim društvima stvarale i održavale društvene nejednakosti.[3] Upravo su sociolozi, kroz analize raspodjele stanova i pristupa stambenim resursima, ukazivali na postojanje selekcije, privilegija i strukturnih nepravdi unutar sistema koji je formalno proklamirao jednakost.[4] Historiografska istraživanja

[2] Mina Petrović, *Sociologija stanovanja. Stambena politika, izazovi i mogućnosti*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2004; Nikolina Vezilić Strmo, Alenka Delić, Branko Kincl, "Uzroci problema postojećeg stambenog fonda u Hrvatskoj", u: *Prostor, znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, 2013, vol. 21, br. 2, 341–349; Nenad Mušić, "Stanarsko pravo – povijesnopravni pregled i transformacija u Republici Hrvatskoj", u: *Pravnik*, Zagreb: Udruga pravnik, 2011, vol. 45, br. 91, 129–149; Tanja Tumbir, *Stanarsko pravo u zakonodavstvu, praksi i teoriji*, Zagreb: Narodne novine, 1991; Gojko Bežovan, *Stanovanje i stambena kriza*, Zagreb: Radna zajednica Republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1987.

[3] Urbanistički i sociološki aspekti stambenog razvoja Sarajeva i Bosne i Hercegovine u socijalističkom periodu razmatrani su u nekoliko stručnih studija koje su se fokusirale na urbano-prostorne komponente, strukturu naselja i stambeno-komunalne probleme: Midhat Aganović, "Urbano-prostorne komponente", u: *Sarajevo – ekonomsko urbani razvoj,* ur. Hasan Hadžiomerović, Sarajevo: Skupština grada Sarajeva, Ekonomski i Arhitektonsko-urbanistički fakultet, 1975, 89–137; Isti, *Stanovanje u SR Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu, 1980; Isti, *Urbana struktura stambenih naselja*, Sarajevo: Zavod za ekonomsko planiranje, 1977; Isti, "Komunalni i stambeni problemi i mjere za njihovo rješavanje", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, ur. Miodrag Čanković, Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo, 1988, tom I, 647–668; Isti, "Stambeno komunalni razvoj grada", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, ur. Miodrag Čanković, Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo 1990, tom II, 347–388; Erdin Salihović, *Enterijer i prostorna organizacija stanova poslije II svjetskog rata u Sarajevu (1945–1970)*, (magistarski rad – neobjavljeno), Univerzitet u Sarajevu, Arhitektonski fakultet, Sarajevo, 2004; Alma Krzović Subašić, *Socijalna stanogradnja na području Sarajeva u periodu od 1945. godine do danas*, (magistarski rad – neobjavljeno), Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Arhitektonski fakultet, 2005.

[4] Eva Berković, *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*, Beograd: Ekonomika, 1986; Stipe Šuvar, "Urbanizacija, socijalna diferencijacija i socijalna segregacija u našem društvu", u: *Lica*, Sarajevo: RK SSO Bosne i Hercegovine, 1971, br. 1/2 (37/38), 3–11; Miroslav Živković, "Jedan primer segregacije u

o stambenoj politici u socijalističkoj Bosni i Hercegovini gotovo su u potpunosti izostala. Iako postoje pojedinačni radovi koji se bave urbanizacijom i širim društvenim transformacijama u ovom periodu,[5] detaljna analiza stambene raspodjele i društvenih nejednakosti koje su proizlazile iz tog procesa još uvijek čeka ozbiljniju obradu. Ovim radom pokušat ćemo djelomično popuniti tu prazninu, oslanjajući se na sociološku literaturu, ali s fokusom na historiografsku obradu konkretnih izvora i prakse koja je zabilježena u SR BiH.

U tom kontekstu, posebno je relevantno teorijsko razmatranje Sretena Vujovića, koji ukazuje da se društvena segregacija u socijalističkim gradovima odvijala na dva međusobno povezana načina – organizirano, putem planskih institucionalnih praksi izgradnje stanova, i spontano, kao posljedica ubrzane urbanizacije i masovnih migracija koje su dovele do formiranja bespravnih naselja na gradskim periferijama. Iako je ideološki okvir socijalizma negirao klasne razlike, ubrzana industrijalizacija i demografski pritisak na urbani prostor stvorili su uvjete u kojima je stan postao rijedak resurs, a pristup stanovanju sve više bivao određivan društvenim položajem, kvalifikacijama i političkom privilegiranošću. Stoga Vujovićeva analiza omogućava da se praksa raspodjele društvenih stanova sagleda kao mehanizam koji je, umjesto prevazilaženja, često reproducirao prostorne i

razvoju naših gradova", u: *Sociologija*, Beograd: Jugoslovensko udruženje za sociologiju, 1968, br. 3, 37–58; Miroslav Živković, Miroljub Kojović, *Prostorne i sociološke vrednosti novih stambenih naselja u Beogradu*, Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, 1970; Ivan Magdalenić, "Urbanizacija i socijalna diferencijacija s posebnim osvrtom na prostornu segregaciju unutar gradova", u: *Sociologija i prostor*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 1971, br. 31–32, 62–71; Sreten Vujović, "Socijalna diferencijacija i socijalna segregacija u našim gradovima", u: *Lica*, Sarajevo: RK SSO Bosne i Hercegovine, 1972, br. 5, 52–64; Sreten Vujović, Vladimir Macura, *Prostorne i sociološke karakteristike i vrednosti novih stambenih naselja u Novom Sadu*, Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, 1971.

[5] Ovo pitanje je dijelom bilo predmet istraživanja u mojoj doktorskoj disertaciji pod naslovom: *Urbanizacija Sarajeva i njen utjecaj na društvene promjene (1971–1984)*, (odbranjena doktorska disretacija), Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, 2020, koja je kao dopunjena i prerađena verzija objavljena pod naslovom: Aida Ličina Ramić, *Sarajevo u ritmu modernizacije. Urbana transformacija i njene posljedice 1970-ih i 1980-ih godina*, Sarajevo: Institut za historiju – Univerzitet u Sarajevu, 2025.

društvene nejednakosti.[6]

Cilj ovog rada je da ukaže na osnovne procese realizacije postavljenih normi stambene politike kroz sistem raspodjele društvenih stanova. Analizom dostupnih arhivskih materijala, objavljenih izvora i štampe pokušat ćemo skicirati ključne probleme u oblasti stambene raspodjele koji su neminovno ukazivali na krizu socijalističke stambene politike. Ova analiza pokazuje kako je stambena politika, iako utemeljena na ideološkom načelu jednakosti, u praksi često doprinosila reprodukciji društvenih nejednakosti, potvrđujući ocjene o krizi socijalističkog modela stanovanja u kasnom periodu jugoslavenskog samoupravnog sistema. Poseban akcenat stavljen je na Sarajevo kao reprezentativan primjer urbanog centra u kojem su se najjasnije prelamale proturječnosti jugoslavenske stambene politike tog vremena.

Socijalistička stambena politika – između ideologije i prakse

Stambena politika u socijalističkim zemljama bila je utemeljena na ideološkom shvatanju da stan predstavlja osnovno društveno pravo koje država ima obavezu da osigura svim građanima. Država je preuzela ključnu ulogu u planiranju, finansiranju i raspodjeli stanova na način da je razvoju društvenog sektora stanovanja dat prioritetni značaj. Iako je privatna izgradnja bila formalno dozvoljena, ona je politički i ekonomski bila ograničena i u drugom planu. U nedostatku tržišnih mehanizma, stambene su se potrebe često rješavale neformalnim putem i samogradnjom.[7]

Specifičnost jugoslavenske stambene politike u odnosu na druge socijalističke zemlje bila je u uvođenju samoupravnog modela koji je uključivao radne organizacije kao aktivne aktere u finansiranju i raspodjeli stanova. Jugoslavija je decentralizirala sistem i dopustila elemente kvazitržišnih odnosa, kroz uvođenje stambenih doprinosa, ekonomskih stanarina i kreditnih

[6] S. Vujović, "Socijalna diferencijacija i socijalna segregacija u našim gradovima", 54; Isti, *Ljudi i gradovi,* Budva: Mediteran, 1990, 49, 50.

[7] M. Petrović, *Sociologija stanovanja*, 67–70.

mehanizama. Iako je društvena stambena izgradnja ostala dominantna, sistem je tolerirao samogradnju i djelomično uključivao privatni sektor, što je Jugoslaviju činilo relativno fleksibilnijom u poređenju sa strožije centraliziranim modelima drugih socijalističkih zemalja.[8]

Jugoslavenska stambena politika bila je ustavno i zakonski definirana, u skladu s ideološkim postavkama i centralnom ulogom države u planiranju stanovanja. Pravo na stan u društvenoj svojini bilo je zagarantirano Ustavom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1974. godine, gdje je u glavi III – "Slobode, prava i dužnosti čovjeka i građanina", član 164. navedeno:

> "Zajamčeno je građaninu da na stan u društvenoj svojini stiče stanarsko pravo kojim mu se osigurava da, pod uvjetima određenim zakonom, trajno koristi stan u društvenoj svojini radi zadovoljavanja ličnih i porodičnih stambenih potreba. Pravo građana na korišćenje stana na koji postoji pravo svojine uređuje se zakonom."[9]

Ustavom su postavljeni temeljni principi, dok su konkretni mehanizmi stanarskih prava, upravljanja i izgradnje bili detaljno regulirani kroz niz saveznih i republičkih zakona donesenih tokom različitih razvojnih faza stambene politike.[10] Iako je ovakav pravni okvir bio usmjeren ka ostvarivanju prava stanovanja za sve građane, praksa je pokazala brojne slabosti koje su, uslijed ekonomske nestabilnosti i institucionalnih ograničenja, dovele do potrebe za čestim reformama. Sistem stambene politike bio je podložan stalnim prilagodbama kojima se pokušalo odgovoriti na rastuće potrebe stanovništva. Svaka od tih faza bila je pokušaj da se unaprijedi efikasnost i pravednost sistema, ali su se u praksi uporno ponavljale slabosti koje su pratile čitav socijalistički period.

Neposredno nakon Drugog svjetskog rata jugoslavenska stambena politika ušla je u tzv. *budžetsko-administrativnu fazu*, koju je obilježila stroga

[8] M. Petrović, *Sociologija stanovanja*, 81-86.

[9] "Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1974.", *Službeni list SFRJ*, br. 9, 21. 2. 1974.

[10] N. Mušić, "Stanarsko pravo – povijesnopravni pregled i transformacija u Republici Hrvatskoj", 130; T. Tumbir, *Stanarsko pravo u zakonodavstvu, praksi i teoriji*, 33, 34.

centralizacija i finansiranje iz državnog budžeta. Država je imala potpunu kontrolu nad izgradnjom i raspodjelom stanova, ali ograničeni resursi, simbolične stanarine, administrativni model upravljanja, nagla urbanizacija i veliki priliv stanovništva u gradove ubrzo su ukazali na sve slabosti sistema. Ovakav pristup nije mogao zadovoljiti rastuće stambene potrebe, što je već u ovom periodu dovelo do hronične nestašice stambenog prostora.[11]

Sredinom 1950-ih godina započinje prvi pokušaj decentralizacije u provedbi stambene politike, koji traje do sredine 1960-ih i obuhvata dvije jasno prepoznatljive faze. U prvoj fazi, od 1955. do 1960. godine, budžetski sistem finansiranja i dalje je bio dominantan, ali su istovremeno formirani republički i općinski fondovi za kreditiranje stambene izgradnje, čime se stvarao okvir za postepeno smanjenje centralne kontrole nad finansiranjem stanogradnje. Druga faza, u periodu od 1960. do 1965. godine, poznata je još kao *prva stambena reforma* i u ovom razdoblju zabilježeni su prvi pokušaji uvođenja ekonomskih elemenata u stambenu politiku. U tom periodu stanarine su povećane za dva i po puta, ali su i dalje ostale ispod realnog nivoa potrebnog za održavanje i obnovu postojećeg stambenog fonda. Iako se očekivalo da će ove promjene ubrzati rješavanje stambene krize i podstaći veću izgradnju, rezultati su pokazali da reforma nije dala očekivane efekte. Stambena izgradnja nije značajno povećana, a slabosti sistema, uključujući ograničene izvore finansiranja i nedovoljnu efikasnost organizacije stanogradnje, ostale su prisutne.[12]

Naredna, treća faza u razvoju jugoslavenske stambene politike, poznata kao *druga stambena reforma,* započinje 1965. godine i odvija se u kontekstu šire privredne i društvene reforme. Promjene su bile potaknute donošenjem Rezolucije Skupštine SFRJ o daljem razvoju sistema stambene privrede. U okviru ovih mjera ukidaju se republički i općinski fondovi za

[11] N. Vezilić Strmo, A. Delić, B. Kincl, "Uzroci problema postojećeg stambenog fonda u Hrvatskoj", 342; T. Tumbir, *Stanarsko pravo u zakonodavstvu, praksi i teoriji*, 34, 35; G. Bežovan, *Stanovanje i stambena kriza*, 17.

[12] G. Bežovan, *Stanovanje i stambena kriza*, 18; Vladimir Mrčela, "Neki aspekti odnosa ponuda i potražnje u stanogradnji Jugoslavije od 1945. do danas", u: *Čovjek i prostor*, Zagreb: Udruženje hrvatskih arhitekata, 1981, br. 344, 13.

stambeno kreditiranje, a njihova se sredstva prenose bankama i postaju dio ukupnog kreditnog potencijala. Sredstvima od stambenih doprinosa upravljale su radne organizacije, dok su izgradnju stanova preuzela građevinska preduzeća, čime se u stambene odnose uvela ograničena primjena tržišnih mehanizama. Cilj ove reforme bio je povećati obim izgradnje, rasteretiti državni budžet i ubrzati rješavanje stambene krize. Međutim, i pored ovih pokušaja, sistem je nastavio da pokazuje značajne slabosti: kapaciteti radnih organizacija bili su ograničeni, troškovi izgradnje nastavili su da rastu, a dostupnost stanova nije se značajno poboljšala.[13]

Tokom 1970-ih godina desio se novi zaokret u stambenoj politici u Jugoslaviji. U okviru samoupravnih reformi, a posebno nakon donošenja Ustava iz 1974. godine, stambena se politika ponovo snažno vraća pod društvenu kontrolu kroz model *Društveno usmjerene stambene izgradnje* (DUSI). Ovaj model imao je za cilj da smanji tržišni utjecaj i ojača socijalnu funkciju stanovanja, uz veće uključivanje radnih organizacija i lokalnih zajednica u procese odlučivanja. Ključnu ulogu u ovom sistemu preuzele su Samoupravne interesne zajednice (SIZ-ovi), koje su u teoriji trebale omogućiti radnicima da kroz svoje delegirane predstavnike aktivno učestvuju u planiranju, finansiranju i organizaciji stambene izgradnje. Međutim, u praksi se ovaj model pokazao "hiperkompleksan", netransparentan i administrativno neefikasan.[14] Umjesto da ubrza i pojednostavi izgradnju, uspostavljen je glomazan sistem odlučivanja u kojem su se nadležnosti preklapale, procesi produžavali, a odgovornost fragmentirala, što je dodatno usporilo realizaciju stambenih projekata.[15]

U kasnom socijalizmu, tokom 1980-ih godina, problemi jugoslavenske stambene politike postaju sve očitiji. Stambena izgradnja se usporava,

[13] G. Bežovan, *Stanovanje i stambena kriza*, 18, 19; V. Mrčela, "Neki aspekti odnosa ponuda i potražnje u stanogradnji Jugoslavije od 1945. do danas", 13, 14.

[14] M. Petrović, *Sociologija stanovanja*, 2004, 72.

[15] T. Tumbir, *Stanarsko pravo u zakonodavstvu, praksi i teoriji*, 49; Petrović, *Sociologija stanovanja*, 2004, 72; Mušić, "Stanarsko pravo – povijesnopravni pregled i transformacija u Republici Hrvatskoj", 131; N. Vezilić Strmo, A. Delić, B. Kincl, "Uzroci problema postojećeg stambenog fonda u Hrvatskoj", 343; V. Mrčela, "Neki aspekti odnosa ponuda i potražnje u stanogradnji Jugoslavije od 1945. do danas", 13, 14.

doprinosi za stanogradnju smanjuju, a privredna kriza dodatno ograničava kapacitete radnih organizacija da ulažu u nove stambene projekte. Uz institucionalnu neefikasnost, ovaj period obilježen je i naglim porastom bespravne izgradnje i samogradnje, koje postaju jedna od glavnih alternativa zvaničnom sistemu zbog nemogućnosti države da zadovolji stambene potrebe građana.[16] Iako se formalno pokušavao očuvati model društvene stanogradnje, u praksi se kriza produbljivala i postajala jedno od prepoznatljivih obilježja kasnosocijalističkog perioda.

Sve ove reforme – od centraliziranog planiranja, preko pokušaja uvođenja tržišnih elementa, do samoupravne decentralizacije – bile su usko povezane s ekonomskim promjenama u društvu. Bez obzira na institucionalne promjene, hronični problemi jugoslavenske stambene politike ostali su trajno prisutni: nedostatak stanova, neefikasna izgradnja, porast troškova i izražene društvene nejednakosti u pristupu stambenim resursima.

Društvena stambena izgradnja predstavljala je centralni segment socijalističke stambene politike u Jugoslaviji. Kolektivno stanovanje bilo je poželjan i propagirani model, naročito u većim urbanim centrima, gdje su planski izgrađeni stambeni blokovi u društvenom vlasništvu dominirali gradskim prostorom. U socijalističkom kontekstu, kolektivna stambena izgradnja podrazumijevala je društvene stambene objekte u kojima je živjelo više porodica, koje su, prema zamisli kreatora politike stanovanja, imale biti nukleusima "imaginarnog kolektiviteta".[17] Ovaj model nije bio samo ekonomski racionalan već je trebao omogućiti bržu i efikasniju izgradnju većeg broja stanova na manjoj površini, te je bio i ideološki poželjan jer je podsticao kolektivne vrijednosti, suzbijao privatnu inicijativu i ograničavao stambenu individualizaciju.[18]

[16] Više o problemu bespravne stambene izgradnje može se naći u radu: Aida Ličina Ramić, "*Spasava se ko – stigne do krova!* Bespravna stambena izgradnja u SR Bosni i Hercegovini s posebnim osvrtom na Sarajevo", u: *Historijski pogledi*, Tuzla: Centar za istraživanje moderne i suvremene historije, 2025, br. 13, 257–287.

[17] Ognjen Čaldarović, *Društvena dioba prostora*, Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1989, 95.

[18] M. Petrović, *Sociologija stanovanja*, 70.

Iako je društvena stambena izgradnja stanova bila institucionalno podržavana u svim republikama i pokrajinama Jugoslavije, jugoslavenski stambeni sistem suočavao se s istim strukturnim problemima širom zemlje. Uslijed ubrzane industrijalizacije, deagrarizacije i migracijskih tokova iz ruralnih u gradske sredine, jugoslavenski gradovi rasli su brže od kapaciteta stambene izgradnje. Čak i u najpovoljnijim periodima ona nije dostizala potrebne godišnje nivoe da bi zadovoljila stambene potrebe urbanog stanovništva, što je stvorilo trajni jaz između planiranog i realiziranog obima stanogradnje.[19] Ovaj problem bio je prisutan na prostoru cijele Jugoslavije, ali se u pojedinim republikama, uključujući Bosnu i Hercegovinu, ispoljavao s posebnim intenzitetom.

Ubrzan proces urbanizacije i intenzivne migracije iz ruralnih u urbane sredine bili su ključni faktori koji su u socijalističkoj Bosni i Hercegovini oblikovali stambene potrebe i pritiske na postojeći stambeni fond. Modernizacija i industrijalizacija, koje su bile temeljne odrednice društvenog razvoja, uzrokovale su masovno napuštanje sela i preseljenje stanovništva u gradove, posebno u veće industrijske i administrativne centre poput Sarajeva, Banje Luke, Zenice, Tuzle i Mostara. U periodu od 1945. do 1971. godine čak 1.004.231 osoba promijenila je prebivalište, od čega je 65,3% doselilo iz seoskih u gradska naselja, a više od tri petine migranata bilo je usmjereno ka većim gradovima.[20] Popis iz 1981. godine dodatno potvrđuje intenzitet ovih migracijskih tokova – doseljeničko stanovništvo činilo je 51,2% populacije Sarajeva, 38% Banje Luke, 39,8% Zenice, 41% Tuzle i 44,4% Mostara.[21]

Ovakva demografska kretanja utjecala su na povećanje potražnje za stanovima u gradovima, a stambena politika nije uspijevala pratiti takav

[19] Isto, 87, napomena 22.

[20] Ejub Sijerčić, *Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Republički zavod za statistiku SRBiH, 1976, 9; Isti, *Materijalni i društveni razvoj SR Bosne i Hercegovine 1947–1972,* Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1973, 73.

[21] Jasmina Čehajić, "Imigrantsko stanovništvo deset udruženih opština s područja grada Sarajeva – neka obilježja prema popisu stanovništva 1981", u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Institut za istoriju i Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, 572.

tempo rasta. Čak i u najintenzivnijim periodima stambene izgradnje u socijalističkoj Jugoslaviji ostvareni broj novoizgrađenih stanova bio je daleko ispod stvarnih potreba gradskog stanovništva. Tokom 1970-ih godina neke su procjene ukazivale da bi do 2001. godine isključivo u gradovima bilo potrebno graditi 140.000 stanova godišnje kako bi se sanirala stambena nestašica, dok taj nivo izgradnje nije dostignut ni u ukupnom obimu na nivou cijele zemlje tokom 1970. godine, a ne samo u gradovima. Ovaj jaz između intenzivnih migracijskih tokova i nedostajućih stambenih kapaciteta dodatno je produbljivao stambenu krizu, odnosno stalni nedostatak prostora za stanovanje, naročito u gradovima, tokom cijelog socijalističkog razdoblja.[22]

Ubrzani procesi urbanizacije i kolektivne stambene izgradnje koji su transformirali prostor jugoslavenskih gradova nisu prošli nezapaženo u tadašnjoj javnosti. Satirične karikature iz periodične štampe ponekad su na vrlo jednostavan, ali efektan način ukazivale na posljedice intenzivne izgradnje. U jednoj od takvih karikatura objavljenoj u *Oslobođenju*, bosanskohercegovački karikaturista Adi Mulabegović prikazuje scenu koja, duhovito i precizno, vizualizira nestajanje zelenih površina pod pritiskom stambene izgradnje. Time se dodatno potvrđuje koliko su procesi urbanizacije u socijalističkoj Bosni i Hercegovini, naročito u Sarajevu, oblikovali novu urbanu stvarnost.

[22] M. Petrović, *Sociologija stanovanja,* 87.

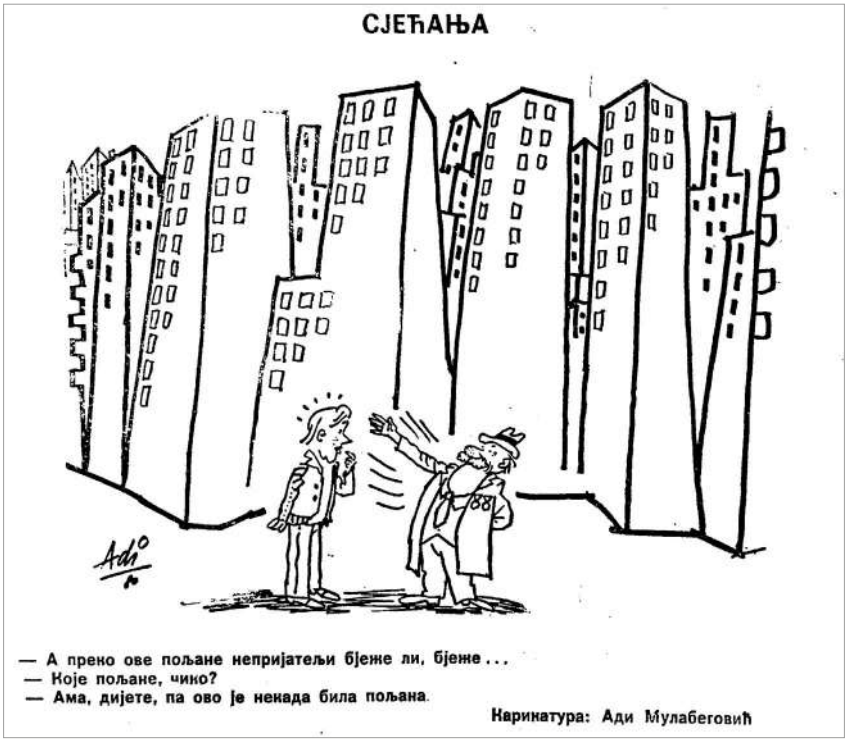

Karikatura. Adi Mulabegović, "Sjećanja".[23]

Dakle, iako je kolektivno stanovanje bilo ideološki promovirano i institucionalno snažno podržavano, njegovi stvarni dometi ostali su ograničeni. Kako ističe Mina Petrović, obim gradnje u privatnom sektoru bio je značajan i, osim u najvećim gradovima, često je premašivao obim gradnje stanova u društvenom sektoru. U manjim gradovima i ruralnim područjima individualna stambena izgradnja bila je dominantan oblik rješavanja stambenog pitanja, bez obzira na zvanične ideološke postulate koji su favorizirali kolektivno stanovanje.[24] U prilog tezi o ograničenom dosegu kolektivne stambene izgradnje govore i statistički podaci. Na nivou čitave Jugoslavije, društvena izgradnja je 1981. godine činila svega 21,45% ukupno izgrađenih stanova, dok je u Bosni i Hercegovini taj udio bio još

[23] Adi Mulabegović, "Sjećanja – karikatura", *Oslobođenje*, 6. 4. 1980.

[24] M. Petrović, *Sociologija stanovanja*, 82.

manji – samo 18,67%.[25] Sredinom 1980-ih godina u deset većih gradova u Bosni i Hercegovini bilo je smješteno 35% ukupnog stambenog kapaciteta u Republici, odnosno do 1985. godine te su gradske sredine bile nosioci 57% ukupne stambene izgradnje u društvenoj svojini.[26] Uprkos tome što su efekti kolektivne izgradnje bili najvidljiviji u najvećim gradovima, generalno gledano, individualna gradnja zadržala je primat u većini sredina.

Ipak, u pojedinim urbanim centrima udio društvenih stanova bio je značajno viši. Prema podacima iz 1981. godine, u Sarajevu je bio ukupno 93.541 stan, od čega je 52.354 (55,97%) bilo u društvenom vlasništvu. U poređenju s ostalim republičkim i pokrajinskim centrima u Jugoslaviji, jedino je Beograd imao veći udio društvenih stanova u ukupnoj stambenoj strukturi, sa 63,39%. Sarajevo je, dakle, bilo jedan od rijetkih gradova u kojem je društvena izgradnja uspjela ostvariti natpolovičan domet.[27]

Ovakav obrazac, u kojem je društvena stambena izgradnja bila koncentrirana u urbanim sredinama, nije bio karakterističan isključivo za Sarajevo kao najveći grad i društvenopolitičko sjedište SR Bosne i Hercegovine. Slična situacija zabilježena je i u drugim regionalnim i industrijskim centrima, poput Banje Luke, Mostara, Tuzle i Zenice. Iako u ovim gradovima udio društvene izgradnje često nije prelazio polovinu ukupnog stambenog fonda, on je i dalje bio značajan i u skladu s tadašnjim urbanističkim planiranjem i društvenim usmjerenjima razvoja stanogradnje. Analizirani dostupni statistički podaci odnose se prvenstveno na period između 1970. i 1985. godine. Iako parcijalni, ovi se podaci mogu smatrati vjerodostojnim indikatorima stambenih trendova u Bosni i Hercegovini. Tako je u Banjoj Luci u navedenom periodu izgrađeno ukupno 28.616 stanova, od čega je

[25] *Studija: Stambena politika i stanovanje u SFRJ*, Beograd: Jugoslavenski institut za urbanizam i stanovanje, 1987, 3.

[26] Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Socijalistički savez radnog naroda Bosne i Hercegovine (dalje: SSRNBiH), Sekcija RK SSRNBiH za ostvarivanje socijalističkih i samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj djelatnosti, "Informacija o aktuelnoj problematici u stambenoj izgradnji republičkog komiteta za urbanizam Skupštine SR BiH, august 1986."

[27] *Studija: Stambena politika i stanovanje u SFRJ*, (rukovodilac projekta Vojislav Vasić), Beograd: Jugoslavenski institut za urbanizam i stanovanje, 1987, 16.

59,11% bilo u individualnom, a 40,89% u društvenom vlasništvu. U Mostaru je izgrađeno 14.930 stanova, s udjelom od 56,48% u individualnom i 43,52% u društvenom vlasništvu. Tuzla i Zenica bilježe slične omjere – u Tuzli je izgrađeno 14.365 stanova, od čega 54,42% u individualnom, a 45,58% u društvenom vlasništvu, dok je u Zenici izgrađen ukupno 18.151 stan, pri čemu je 54,9% bilo u individualnom, a 45,1% u društvenom vlasništvu.[28] Ovi podaci jasno pokazuju da se u urbanim cjelinama Bosne i Hercegovine društvena stambena izgradnja razvijala u skladu s tadašnjim urbanističkim planovima, ali da ni u ovim sredinama nije uspjela postati dominantan model stanovanja. Individualna izgradnja je, uprkos institucionalnim nastojanjima da se favorizira kolektivni model stanovanja, zadržala primat u većini gradova.

Stanovi s rang-liste: raspodjela društvenih stanova

Uslijed insistiranja na kolektivnoj, društvenoj izgradnji prostora za stanovanje, a unutar sistema ograničenih mogućnosti koje su ukazivale na to da su projekcije stambene politike bile iracionalne, naposljetku su se u njenoj primjeni javile brojne anomalije. Ideja o univerzalnom pravu svakog građanina na stan i zaposlenje, iako snažno propagirana, u praksi se često pokazivala kao teško ostvariva. Dodjela društvenih stanova na korištenje predstavljala je važan oblik rješavanja stambenog pitanja, za koji su građani pokazivali najveći interes. Stanovi su se dodjeljivali bez ličnog finansijskog učešća korisnika, a korištenje se reguliralo putem stanarine, koja je tokom cijelog perioda ostajala izuzetno niska i nikad nije bila usklađena s realnim ekonomskim parametrima. Takva praksa stavljala je korisnike društvenih stanova u povoljniji položaj u odnosu na druge kategorije stanovništva, čime je društveni stan postao najpoželjniji i najpovoljniji oblik stambenog zbrinjavanja. Međutim, neujednačeni i često proizvoljni kriteriji raspodjele izazivali su brojne nesuglasice i osjećaj nepravde među radnicima. Podjela

[28] *Statistički godišnjak SR Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Republički zavod za statistiku SR BiH, godišta 1970–1985.

stanova vršila se u okviru pojedinačnih organizacija, koje su bile odgovorne za njihovu raspodjelu. Uslovi za dodjelu stanova određivali su se pravilnicima, odnosno samoupravnim aktima, na osnovu kojih su se formirale rang-liste, ali su se ti pravilnici znatno razlikovali od organizacije do organizacije. U nekim kolektivima presudnu je ulogu imao radni staž unutar ili izvan organizacije, dok su se drugdje kao ključni kriteriji uzimali trenutni stambeni uvjeti, broj članova domaćinstva, primanja po članu porodice, zdravstveno stanje i slični faktori. Analiza pravilnika koji su regulirali ovu oblast, sprovedena na uzorku organizacija u Srbiji i Hrvatskoj, pokazala je da je sistem bodovanja najčešće favorizirao radnike s višim stepenom obrazovanja. Dodatne analize strukture korisnika stambenih prava nad društvenim stanovima potvrdile su ove teze, budući da su visokoobrazovani i visokokvalificirani radnici bili znatno zastupljeniji nego polukvalificirani i nekvalificirani.[29]

Proces raspodjele stanova u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini bio je obilježen brojnim nepravilnostima, što je, suprotno ideološkim očekivanjima, rezultiralo produbljivanjem postojećih društvenih razlika. Sistem raspodjele nije uspijevao osigurati pravednu zastupljenost svih društvenih slojeva, što je dovelo do izražene neujednačenosti između strukture zaposlenih i strukture korisnika stanova. Tako je zabilježeno da je 1976. godine udio radnika u ukupnoj zaposlenosti iznosio 68,2%, dok je njihovo učešće u raspodjeli stanova bilo tek 43,5%. Time su upravo radnici, iako predstavljeni kao temelj i avangarda socijalističkog društva, ostajali potisnuti u pristupu stanovima. Osim kvantitativne diskriminacije, i kvalitativni aspekt stanovanja bio je nepovoljan, budući da su radnici često dobijali stanove manje kvadrature i lošije gradnje, što je pojačavalo osjećaj marginalizacije i slabilo u oficijelnoj retorici promoviranu društvenu solidarnost te dodatno utvrdilo klasno raslojavanje.[30]

[29] *Studija: Stambena politika i stanovanje u SFRJ*, 18–23.

[30] Raif Dizdarević, "Mnoštvo prepreka do obiteljske kuće", *Oslobođenje*, 6. 6. 1977, 2.

Karikatura "Preduzeće nam je nabavilo – svakome po jedan stan"[31]

Pitanje raspodjele stanova, pravilnika kojima je ona bila regulirana te rang-listi za njihovu dodjelu, duboko je opterećivalo odnose unutar socijalističkog društva i tadašnjih okvira stambene politike. S obzirom na to da je praksa rješavanja ovih pitanja bila prepuštena svakoj radnoj organizaciji pojedinačno, s vremenom su se javljali brojni problemi koji su postajali sve izraženiji. Očekivanja radnika u vezi s dodjelom stanova početkom 1970-ih godina mogu se najbolje ilustrirati kroz njihove vlastite izjave, zabilježene u

[31] *Stan – list stambenog preduzeća Sarajevo*, god. VIII, br. 79–80, 5 /6. 1974, 11.

različitim anketama. Jedna od takvih objavljena je u listu *Oslobođenje* pod naslovom "Stanovi sa rang-liste". Odgovori radnika kretali su se od krajnje pesimističnih do onih ispunjenih nadom. Ivanka Narančić, trgovačka pomoćnica u UPI-ju, tom prilikom izjavila je:

> "Ne nadam se da ću bilo kada dobiti stan. Bar ne u radnom kolektivu gdje sam zaposlena, a to je UPI-jev sektor maloprodaje. Za dvije godine koliko sam zaposlena u UPI-ju ne znam da je bilo ko od mojih kolega ili kolegica dobio stan. Nisam, a vjerovatno ni moje kolege s kojima radim, ni upoznata kako se vrši sastavljanje liste prioritetnih slučajeva prilikom dodjele stanova."

S druge strane, Mustafa Duraković, kondukter Gradskog saobraćajnog preduzeća, izrazio je određenu dozu optimizma u svome odgovoru:

> "Stambeni problem – za mene jedan od najvažnijih – još uvijek nisam riješio. S obzirom na to da sam relativno *mlad* i po radnom stažu provedenom u preduzeću, ostaje mi nada da mi stan neće ostati uvijek samo lijepi san. Što se tiče dodjele stanova u našem radnom kolektivu, mogu reći da se oni dodjeljuju samo najprioritetnijim slučajevima, bilo da se radi o rukovodiocima, vozaču tramvaja, kondukteru ili nekom trećem. To mi upravo i uliva nadu da ću jednog dana i ja doći na red. Naravno, treba sačekati, jer svi mi znamo, stanovi se ne grade *preko noći*."[32]

Enver Hozić, visokokvalificirani monter "Unioninvesta", u spomenutoj anketi svjedoči sljedeće: "Kod nas se dodjela stanova vrši prema listi prioriteta. Na ovu listu dolazi se na osnovu broja prikupljenih bodova, što zavisi od težine radnog mjesta, broja članova porodice i ostalih faktora. Na taj način neposredni proizvođači i rukovodioci potpuno su izjednačeni."

Međutim, i on potvrđuje da su se pravila nerijetko zaobilazila: "Prije godinu i po dana, za vrijeme odsustva našeg direktora, dogodila se i jedna nepravilnost. Naime, tada su kupljena dva stana od privatnika, koja su kasnije adaptirana – uvedeno grijanje i sagrađene garaže – i dodijeljena bez saglasnosti samoupravnih organa u preduzeću. Tako nešto nije se smjelo

[32] Ibro Kavazović, Maida Vodeničarević, "Stanovi sa *rang-liste*", *Oslobođenje*, 2. 12. 1972.

dogoditi." Uprkos svemu, Hozić zaključuje u duhu tadašnjih shvatanja i očekivanja radnika: "Na našoj rang-listi bio sam nedavno 32, a trenutno sam na 27. mjestu, što mi daje nadu da ću strpljivo čekajući kao i do sada, uskoro dobiti svoj 'krov nad glavom'." [33] Ovaj iskaz, utemeljen na radničkom iskustvu, ukazuje na ambivalentnost problema u pitanju raspodjele društvenih stanova u socijalizmu. S jedne strane postojala je svijest o prisustvu nepravilnosti i mogućnosti da se sistem izigra, dok s druge strane spomenuti radnik izražava svoje povjerenje prema sistemu i nadu da će se njegova očekivanja ipak ispuniti. Također, vrijedno je spomenuti i to da postojanje ovakve otvorene javne kritike od strane običnih stanovnika ukazuje na određene specifičnosti uvjeta u kojima se ovi procesi odvijaju, a koji su posebna karakteristika jugoslavenskog socijalističkog sistema tog vremena.

Radne organizacije, u zavisnosti od svog ekonomskog položaja, imale su različite mogućnosti za rješavanje stambenih pitanja svojih zaposlenih. One koje su poslovale uspješno bile su u stanju da ovu problematiku rješavaju efikasnije i pravednije, dok su organizacije s lošijim rezultatima imale znatno ograničenije mogućnosti. Pored toga, važan faktor bio je i položaj pojedinaca unutar same organizacije, gdje su visokokvalificirani radnici imali veće šanse za dobijanje stana u odnosu na niže rangirane kolege.[34] Analizom i pregledom samoupravnih sporazuma o dodjeli stanova u preko 90 radnih organizacija u Sarajevu u drugoj polovici 1970-ih, ustanovljene su značajne razlike u utvrđivanju općih kriterija za dodjelu stanova. Te razlike često nisu bile rezultat nekih posebnih okolnosti unutar pojedinih kolektiva, već su proizilazile iz nedostatka standardizacije i jasnih smjernica. U nekim slučajevima radni staž je bio dominantan faktor pri bodovanju, u drugima su to bili uvjeti stanovanja, broj članova porodice, primanja po članu domaćinstva i slično. Problemi su se javljali ne samo prilikom sastavljanja rang-listi već i tokom donošenja konkretnih odluka o dodjeli

[33] Ibro Kavazović, Maida Vodeničarević, "Stanovi sa *rang-liste*", *Oslobođenje*, 2. 12. 1972.

[34] Dragana Ž. Stojanović, *Sociološki aspekti bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji*, (odbranjena doktorska disertacija – neobjavljeno), Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odsjek za filozofiju i sociologiju, 1990, 128.

stanova. Uzroci su, kako se u izvorima navodi, ležali u "nepravilnostima kod regulisanja prava", kao i zbog često prisutne "samovolja(e) pojedinaca u postupku utvrđivanja prvenstva prava na stan".[35]

Uprkos postojanju detaljno razrađenih pravilnika o kriterijima za bodovanje, njihova primjena u praksi često je bila selektivna i neujednačena. To potvrđuju brojne žalbe koje su radnici i građani podnosili komisijama za žalbe i predstavke, kako unutar društveno-političkih organizacija tako i prema nadležnim institucijama vlasti. Analiza ovih žalbi otkriva mnogo više od proceduralnih neslaganja, jer one pružaju dragocjeni uvid u svakodnevni odnos između pojedinca i vlasti u socijalističkom sistemu. Kako pokazuje Josip Mihaljević u svojoj studiji koja se odnosi na SR Hrvatsku, upravo je stambeno, kao osnovno egzistencijalno pitanje, ali i faktor na kojem se značajnim dijelom i gradila ideološka premisa tadašnjih vlasti, predstavljalo najizraženiju problematiku u tom odnosu. Odmah iza stambene problematike dolazila su i druga važna egzistencijalna pitanja poput zaposlenja, socijalne pomoći, penzije itd.[36] Slična dinamika zabilježena je i u SRBiH, a posebno u Sarajevu. Na osnovu dostupne građe, napose iz izvještaja Komisije za predstavke i žalbe Saveza komunista Gradskog komiteta (SKGK) Sarajeva, proizlazi da je najveći broj žalbi bio upravo iz domena stambenih pitanja: potražnje stanova, raspodjele stanova, proširenja, zamjene, kreditiranja i sl. Od ukupno 570 predstavki koje su podnijete u 1977. i 1978. godini čak 276 (ili 43,75%) odnosilo se na stambenu politiku. Najčešće su se radnici žalili na nepoštivanje rang-listi u osnovnim organizacijama udruženog rada (OOUR-ima), što ih je dovodilo u stanje "neizvjesnosti". Zbog toga su, kako su navodili, gubili nadu i povjerenje u "rješavanje njihovog stambenog problema".[37]

[35] Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Fond: Skupština grada Sarajeva (dalje: SGS), "Sjednica Skupštine grada Sarajeva XXXIII (14. 7. 1977). Aktuelna pitanja u stambenoj oblasti, stambenoj politici i stambenoj izgradnji u gradu Sarajevu sa prijedlogom mjera i zadataka."

[36] Josip Mihaljević, *Komunizam i čovjek. Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj 1958–1972*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016, 217–225, 256–274.

[37] "Izvještaj Komisije Gradskog komiteta SK za prijedloge, predstavke i žalbe", *u: Izvještaj o radu Gradske konferencije Saveza komunista, njenih organa i tijela za period mart 1978. – juni 1980.*

Najveći broj predstavki upućenih Komisiji Općinskog komiteta Saveza komunista Centar za prijedloge, predstavke i žalbe tokom 1981, 1982. i 1983. godine odnosio se upravo na stambeno-komunalne probleme. Radnici su se najčešće žalili na nepravilnu i neobjektivnu raspodjelu stanova, kao i na kršenje pravila samoupravnih zajednica u procesu njihove dodjele. Posebnu pažnju izazvale su žalbe koje su ukazivale na zloupotrebe: korištenje više društvenih stanova od strane pojedinaca, dodjelu stanova osobama koje su već posjedovale kuće, te izražen nepotizam u procesu dodjele stanova. Osim toga, značajan dio pritužbi bio je usmjeren i na rad nadležnih tijela, prije svega zaduženih za komunalno-stambene poslove, kao i Komisije za stambeno-komunalne djelatnosti te Komisije za urbanizam, građenje, imovinsko-pravne poslove i katastar. Tim institucijama najčešće su se spočitavali sporost u radu, neobjektivnost te nedostatak efikasnosti, posebno kada se radilo o izdavanju građevinskih dozvola, davanju urbanističke saglasnosti ili rješavanju imovinsko-pravnih odnosa.[38]

Na prostoru sarajevske općine Vogošća, više od 60% predstavki upućenih Komisiji Predsjedništva CKSK Vogošća za prijedloge, predstavke i žalbe tokom 1982. godine odnosilo se upravo na pitanja stambene politike, i to najvećim dijelom na raspodjelu stanova. Istovremeno, društvenom pravobraniocu samoupravljanja u Vogošći tokom iste godine dostavljeno je 369 obraćanja radnika, od čega se 129 ili 34% odnosilo na stambena pitanja. Ovi podaci ukazuju ne samo na učestalost problema vezanih za realizaciju stambene politike, već i na činjenicu da su građani, u velikom broju slučajeva, imali povjerenja u Savez komunista kao instituciju koja bi mogla riješiti njihove egzistencijalne probleme. Moguće je da su smatrali kako će upravo organi Partije imati veću moć da utječu na konkretne odluke i nepravilnosti koje su se pojavljivale u sistemu dodjele stanova.[39]

godine. Jedanaesta i dvanaesta sjednica Gradske konferencije Saveza komunista BiH, knjiga 9, Sarajevo: Gradska konferencija SKBiH, 6. 1980, 169–173.

[38] ABiH, Fond: Centralni komitet Saveza komunista BiH (dalje: CKSKBiH), 09/1983, K 4/1228–1290. "Informacija o idejno-političkim pojavama i problemima na koje ukazuju radni ljudi i građani u predstavkama upućenim organima i funkcionerima Saveza komunista."

[39] ABiH, CKSKBiH, 09/83 K 4-891–926, "Aktuelna idejno-politička pitanja ostvarenja zadataka u

Zbog značajnog porasta predstavki i žalbi u SRBiH koje su se ticale pitanja dodjele stanova, Predsjedništvo SR BiH je na sjednici održanoj sredinom juna 1982. godine posebno razmatralo dokument *Informacija o radu sudova udruženog rada na rješavanju sporova iz stambene oblasti,* koji je sastavljen tokom 1981. godine od strane Suda udruženog rada BiH. Sporovi su se najčešće odnosili na prioritete pri dodjeli stanova i kredita za izgradnju. Prema tadašnjoj proceduri, radnik je najprije morao pokušati ostvariti zaštitu svojih prava unutar organizacije, a tek potom mogao je pokrenuti sudski postupak. U izvještaju se navodi da se zahtjevi radnika često razmatraju samo formalno, a nerijetko i uopće ne budu razmotreni, iako je to bila zakonska obaveza. U navedenim sporovima, kako se navodi, sudovi udruženog rada isključivo su procjenjivali zakonitost odluka koje su donijele osnovne organizacije. Oni nisu odlučivali o samoj raspodjeli stanova, već su samo mogli poništiti odluku ako bi se utvrdilo da nije donesena u skladu sa zakonom ili samoupravnim aktom. U tom slučaju cijeli se proces na nivou radne organizacije ponavljao. Samo u izuzetnim slučajevima sudovi su donosili odluke koje su neposrednije utjecale na konkretne raspodjele, primjerice, kada su radne organizacije uporno ignorirale prethodne sudske odluke i donosile nezakonite odluke. Takvi slučajevi su, međutim, bili vrlo rijetki: u prvoj polovini 1981. godine, od 1.528 riješenih predmeta, samo je osam rezultiralo takvom intervencijom suda (sedam u Zenici i jedan u Doboju).[40]

Prema izvještaju Suda udruženog rada, broj sporova iz stambene oblasti kontinuirano je rastao, a dinamika tih sporova često se poklapala s razvojem stambene izgradnje. Tako je, naprimjer, 1981. godine, nakon završetka velike stambene zgrade poznate kao "super-blok", u Banovićima, te nakon što je izvršena raspodjela stanova, zabilježen nagli porast tužbi u toj općini.

oblasti stambene izgradnje s posebnim osvrtom na sagledavanje i rješavanje stambenih problema putem stambenog zadrugarstva, Opštinski komitet SKBiH Vogošća, 1983."

[40] ABiH, SSRNBiH, Sekcija RK SSRNBiH za ostvarivanje socijalističkih i samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj djelatnosti, "Informacija o radu sudova udruženog rada na rješavanju sporova iz stambene oblasti, Sarajevo, septembar 1981. godine."

U prvom polugodištu te godine pokrenuto je 56 sporova samo u Banovićima, dok su na prostoru preostalih 18 općina pod jurisdikcijom tuzlanskog suda ukupno evidentirana 273 slučaja.[41]

Evidentno je prema izvještaju da se bilježi kontinuirani porast broja sporova iz stambene oblasti u ukupnoj strukturi vođenih predmeta: 1.404 predmeta 1979. (15%), 2.471 1980. (22,9%) i 1.524 u prvom polugodištu 1981. (22,4%), s tendencijom daljeg rasta. Važno je naglasiti da broj pokrenutih sporova nije nužno odgovarao broju stanova koji su bili predmet rasprave. Naprimjer, u prvom polugodištu 1981. godine zabilježena su 1.524 spora, dok je ukupan broj spornih stanova iznosio 2.203. Sve je zavisilo od konkretnog slučaja, jer broj predmeta nije odražavao broj radnika koji je bio uključen u postupke, a često se dešavalo da više radnika učestvuje u jednom sporu. Izvještaj ističe društvenu osjetljivost ovih pitanja, jer su radnici pažljivo pratili tok i ishod svakog spora. Posebna složenost ovih sporova proizlazi iz činjenice da je raspodjela društvenih stanova bila uređena pravilnicima o raspodjeli stanova, prema kojima su radnici u osnovnim organizacijama navodno samostalno definirali kriterije, mjerila i postupke odlučivanja. Kako nijedan zakon precizno nije određivao šta ti kriteriji i mjerila treba da sadrže, svaki sudski postupak, kako se navodi, bivao je specifičan slučaj za sebe, što je zahtijevalo dodatnu pažnju i značajno vrijeme u njegovom razmatranju. S obzirom na to da prije osnivanja sudova udruženog rada nije postojala sudska zaštita prava iz oblasti raspodjele sredstava za stambenu izgradnju, ovi sudovi nisu mogli osloniti svoj rad na prethodna slična iskustva iz rada sudova, te se njihova praksa razvijala paralelno s procesima u radnim organizacijama. Sudovi su tako ne samo pružali zaštitu radnicima u ostvarivanju njihovih prava već su i aktivno doprinosili oblikovanju samoupravnih pravnih normi kroz konkretne sudske odluke. Bilježi se vrlo učestala praksa da se pravilnici o raspodjeli stanova ne donose u skladu sa zakonom, odnosno donose se mimo propisane procedure (npr. bez odlučivanja na zborovima radnika).

[41] ABiH, SSRNBiH, Sekcija RK SSRNBiH za ostvarivanje socijalističkih i samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj djelatnosti, "Informacija o radu sudova udruženog rada na rješavanju sporova iz stambene oblasti, Sarajevo, septembar 1981. godine."

Zbog toga su se u mnogim organizacijama odluke o raspodjeli stanova temeljile na aktima koji nisu bili zakoniti. Uz to, ti akti su često bili međusobno neujednačeni u pogledu kriterija i mjerila, što je dodatno otežavalo primjenu i pravnu zaštitu. Ukupna situacija na polju stambene izgradnje, obilježena usporavanjem tempa gradnje i smanjenjem dostupnog stambenog fonda, direktno je pogodovala rastu broja sporova pred sudovima udruženog rada. Kako se broj raspoloživih stanova smanjivao, sve veći broj radnika aspirirao je na ograničen fond, što je pojačavalo konkurenciju i ujedno povećavalo i broj prigovora i žalbi na odluke o raspodjeli stanova.[42]

Vrlo učestala pojava u praksi, kako se navodi u izvještaju, bila je raspodjela stanova u radnim organizacijama mimo odredbi utvrđenih pravilnicima o raspodjeli stanova. U takvim slučajevima, sud je redovno poništavao odluke i proces raspodjele vraćao na početak, što je značilo novi izbor i odlučivanje. Međutim, zabilježeni su i slučajevi u kojima su radne organizacije, uprkos presudama suda, uporno ponavljale istu, nezakonitu, odluku. Tako je u jednoj osnovnoj organizaciji (ne navodi se u kojoj), zabilježen primjer u kojem je ista odluka o dodjeli stana jednom od dvojice radnika donesena čak tri puta, iako je sud svaki put presudio da je takva odluka nezakonita. Tek nakon treće presude, sud je bio primoran da preduzme efikasniju mjeru radi zaštite prava radnika, za koje je tri puta utvrđeno da mu je "nesumnjivo i nezakonito povrijeđeno". Bilo je i značajnih problema prilikom izvršenja sudskih odluka, jer je njihovo sprovođenje bilo u nadležnosti općinskih skupština. Međutim, u slučajevima kada bi sud poništio odluku osnovne organizacije o dodjeli stana, a radnik je u međuvremenu već uselio i zaključio ugovor o korištenju stana, ni općinska skupština više nije mogla efektivno izvršiti sudsku odluku. U takvim situacijama, jedina mogućnost bila je pokretanje postupka za iseljenje tog radnika, što je dodatno usložnjavalo čitav proces i produžavalo pravnu nesigurnost.[43]

[42] ABiH, SSRNBiH, Sekcija RK SSRNBiH za ostvarivanje socijalističkih i samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj djelatnosti, "Informacija o radu sudova udruženog rada na rješavanju sporova iz stambene oblasti, Sarajevo, septembar 1981. godine."

[43] Isto.

Iskustva iz sudske prakse pokazuju kompleksnost i osjetljivost sporova iz stambene oblasti, ali i sve češće slučajeve ignoriranja važećih procedura, što je nerijetko dovodilo do osjećaja pravne nesigurnosti među radnicima. Iako su podaci iz izvještaja Suda udruženog rada više sumarnog karaktera i ne dopuštaju uvid u detalje pojedinačnih slučajeva, upravo bi analiza konkretnih predmeta omogućila dublje razumijevanje dinamike problema u praksi. Ipak, određeni primjeri takvih nepravilnosti dokumentirani su na stranicama tadašnje štampe, konkretno u izvještajima dnevnog lista *Oslobođenje*.

Tako je, primjerice, zabilježen slučaj iz Tvornice obuće u Sarajevu, gdje je jednoj radnici, penzionerki i invalidu I kategorije, uskraćeno pravo na stan zbog izmjene bodovnog sistema kojim su prioritetni bodovi bili dodijeljeni samo invalidima II i III kategorije, ali ne i onima iz I kategorije. Ovakve izmjene pravila "u hodu", koje su bile u suprotnosti s osnovnim principima pravičnosti, ukazivale su na duboko ukorijenjene nepravilnosti u sistemu. Sličan primjer zabilježen je i u preduzeću TP "Unime", gdje je jedan penzionirani radnik, koji je pri odlasku u penziju 1970. godine bio osmi na rang-listi za dodjelu stana, tri godine kasnije, 1973. godine, pao na 18. mjesto, bez jasnog obrazloženja. Istovremeno, tokom 1974. godine stanovi su dodijeljeni sedmorici radnika koji uopće nisu bili na zvaničnoj rang-listi, dok su čak četiri stana otišla osobama koje su se nalazile znatno niže od 18. mjesta – jedan od njih čak na 96. poziciji.[44] Takvi primjeri očigledno nisu bili rijetkost, i oni ukazuju na izostanak transparentnosti u donošenju odluka koje su direktno utjecale na životne uvjete građana.

Zbog neujednačenih kriterija i brojnih problema koji su iz toga proizilazili, krajem 1980. godine Vijeće Saveza sindikata Bosne i Hercegovine, u saradnji sa Ustavnim sudom BiH, Sudom udruženog rada BiH, Republičkim društvenim pravobraniocem samoupravljanja BiH i Republičkim komitetom za urbanizam, građevinarstvo, stambene i komunalne poslove BiH, organiziralo je posebno savjetovanje na temu "Ujednačavanje krite-

[44] Raif Dizdarević, "Mnoštvo prepreka do obiteljske kuće", *Oslobođenje*, 6. 6. 1977, 2; J. Karaga, "Iz stana na šesnaesto mjesto", *Oslobođenje*, 9. 12. 1981, 9.

rija za raspodjelu stanova i kredita za individualnu stambenu izgradnju u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama u BiH". Cilj ovog savjetovanja bio je postavljanje jasnijih i ujednačenijih smjernica za raspodjelu stanova, kako bi se spriječile zloupotrebe i povećala transparentnost u postupcima njihove dodjele. Tokom rasprave posebno je naglašena klasna suština i društveni značaj raspodjele stanova, uz isticanje potrebe da radnici iz neposredne proizvodnje treba da dobiju veći udio u raspodjeli stanova, srazmjerno svom broju i doprinosu u ukupnoj zaposlenosti. Ukazano je na činjenicu da se u mnogim radnim organizacijama još uvijek pridaje prevelika važnost formalnim kriterijima poput školske spreme ili radnog mjesta, dok se zanemaruju stvarni radni doprinos, uvjeti rada i stvaralaštvo. Kao rezultat savjetovanja, utvrđeni su osnovni stavovi odnosno zaključci u kojima je prije svega naglašena važnost klasne suštine stambene politike – stanovi su shvaćeni kao izraz društvenih odnosa i radnog doprinosa. Kako bi se omogućilo objektivnije utvrđivanje prioriteta pri dodjeli stanova i procjeni stambenih potreba radnika, definirani su osnovni kriteriji koji su trebali da nose 70% ukupnog broja bodova: uvjeti stanovanja, radni doprinos i radni staž.[45]

Svaki od osnovnih kriterija dodatno je precizno definiran u zaključcima savjetovanja. Kada je riječ o uvjetima stanovanja, pod tim su se podrazumijevale okolnosti u kojima radnik i članovi njegovog domaćinstva žive, uzimajući u obzir da li je radnik bez stana ili bez odgovarajućeg stambenog prostora. Neodgovarajući stan podrazumijevao je stambenu jedinicu koja nije adekvatno opremljena sanitarnim i drugim instalacijama ili koja po svojoj veličini ne odgovara broju članova domaćinstva. Bez stana se smatrao radnik koji ne koristi društveni stan niti posjeduje stan u privatnom vlasništvu na teritoriji koja je definirana odgovarajućim samoupravnim aktom, tj. pravilnikom o raspodjeli stanova. Za radnika bez porodice koji

[45] ABiH, SSRNBiH, Sekcija RK SSRNBiH za ostvarivanje socijalističkih i samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj djelatnosti, "Stavovi o ujednačavanju kriterija za raspodjelu stanova i kredita za individualnu stambenu izgradnju u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama u Bosni i Hercegovini, Vijeće saveza sindikata, Sarajevo, februar 1981."

je stanovao kod roditelja, vrednovala se konkretna stambena situacija, uz poštivanje lokalnih društvenih dogovora o racionalnom korištenju stambenog prostora. Radnik s porodicom koji je stanovao kod roditelja posmatrao se kao radnik bez stana. U samoupravnim sporazumima radnih organizacija trebalo je jasno definirati stepen stambene ugroženosti, pri čemu su se najčešće razlikovale sljedeće kategorije: radnik bez stana, radnik u nehigijenskom ili ruševnom stanu, kao i onaj koji živi u neodgovarajućem stanu s obzirom na broj članova domaćinstva. Uz to, trebalo je uvažavati i vrijeme provedeno u toj konkretnoj stambenoj situaciji, kako bi se dodatno osiguralo pravedno bodovanje i utvrđivanje prioriteta. Drugi osnovni kriterij koji je istaknut kao važan prilikom vrednovanja pri dodjeli stanova bio je *radni doprinos*, koji je obuhvatao tekući i minuli rad, kao i radno stvaralaštvo radnika u okviru organizacije. Pri ocjeni doprinosa trebali su se u obzir uzeti kvantitet i kvalitet rada, složenost zadataka, uštede koje su se ostvarivale prilikom rada, efikasno korištenje radnog vremena, odgovornost i radni uvjeti. Posebno se ocjenjivao doprinos kroz inovacije i racionalizaciju. Period koji se uzimao za ocjenu određivao se dodatno pravilnikom o raspodjeli stanova, s ciljem da se osigura realna slika radnikovog angažmana i doprinosa kolektivu. Treći osnovni kriterij bio je *radni staž*, koji je obuhvatao vrijeme provedeno u udruženom radu, uključujući i beneficirani staž. Staž se bodovao bez obzira na to da li je ostvaren u OOUR-u koji dodjeljuje stan ili u drugim organizacijama. Samoupravnim aktima moglo se predvidjeti da prednost imaju radnici s dužim stažem u konkretnoj organizaciji, posebno u slučajevima kada kandidati imaju jednak broj bodova.[46] Ova tri osnovna kriterija – stambena situacija, radni doprinos i radni staž, predstavljala su temelj za procjenu stvarnih potreba i zasluga radnika, s ciljem da se proces dodjele stanova i kredita učini pravednijim, transparentnijim i usklađenim s načelima socijalističkog samoupravljanja.

[46] ABiH, SSRNBiH, Sekcija RK SSRNBiH za ostvarivanje socijalističkih i samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj djelatnosti, "Stavovi o ujednačavanju kriterija za raspodjelu stanova i kredita za individualnu stambenu izgradnju u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama u Bosni i Hercegovini, Vijeće saveza sindikata, Sarajevo, februar 1981."

Pored osnovnih definirani su i dopunski kriteriji koji su podrazumijevali: radne uvjete (posebno otežani i po zdravlje štetni uvjeti rada), učešće u Narodnooslobodilačkoj borbi (NOB), invalidnost, zdravstveno stanje porodice, materijalno stanje domaćinstva, broj članova porodice, te druge faktore koje je svaka radna organizacija mogla utvrditi u skladu sa specifičnostima okolnosti i potreba. Redoslijed, značaj i način bodovanja ovih dopunskih kriterija također je trebao zavisiti od konkretnih okolnosti u svakoj organizaciji. Istovremeno, zaključeno je da određeni elementi ne mogu biti razmatrani za dodavanje ili oduzimanje bodova, poput: ustupanja društvenog stana, školske spreme, društveno-političke aktivnosti, uvjetovanja prava na stan višegodišnjim radom u datoj organizaciji, izrečenih disciplinskih mjera ili odbijanja dodijeljenog neodgovarajućeg stana i slično.[47]

Jedna od značajnijih posljedica nemarnog odnosa prema pravilima raspodjele stanova bila je i sveprisutna pojava posjedovanja više od jednog društvenog stana, odnosno istovremenog korištenja društvenog stana i postojanja vlasništva nad privatnom kućom. Takva praksa bila je u suprotnosti sa zakonskim odredbama prema kojima se stanarsko pravo moglo ostvariti isključivo nad jednim društvenim stanom. Na ove zloupotrebe ukazivali su i članovi Saveza komunista, posebno u okviru rasprave o sprovođenju stambene politike. Tako je, naprimjer, delegat Ratko Jovičić, tokom rasprave o dokumentu *O nekim idejno-političkim pitanjima ostvarivanja stambene politike u Sarajevu* 1981. godine, posebno naglasio ovaj problem:

> "Bilo bi dobro razmisliti da se na nivou Grada stvore nekakvi kodeksi ponašanja oko te diobe stanova. Nije dobro da čovjeku koji ima kuću u Gradu i naš je radnik dajemo stan. On ostaje u vlastitoj kući, a daje stan svom oženjenom sinu, a i u starom stanu drži podstanare. (...) Nije to jedan slučaj, njih ima više (...)"[48]

[47] ABiH, SSRNBiH, Sekcija RK SSRNBiH za ostvarivanje socijalističkih i samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj djelatnosti, "Stavovi o ujednačavanju kriterija za raspodjelu stanova i kredita za individualnu stambenu izgradnju u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama u Bosni i Hercegovini, Vijeće saveza sindikata, Sarajevo, februar 1981."

[48] *Dokumenti. Akcioni program djelovanja komunista Sarajeva u ostvarivanju društvene uloge mlade generacije. Zadaci organizacije Saveza komunista u Sarajevu u ostvarivanju nekih aktuelnih*

Ova izjava ukazuje na dubinu problema i na neefikasnost kontrole prilikom raspodjele stanova, čime je doveden u pitanje i društveni karakter stanarskog prava i ugroženo povjerenje radnika u pravednost sistema.

Na tragu prethodno navedenih nepravilnosti, sredinom 1980-ih godina uslijedila je i institucionalna reakcija. Tokom 1983. godine u Jugoslaviji je pokrenuta kampanja "Imaš kuću, vrati stan", koja je imala za cilj suzbijanje sve učestalije pojave nelegalno stečene imovine. Naime, iako je u zemlji zakonom bilo zabranjeno istovremeno posjedovati privatnu i državnu/društvenu imovinu, u praksi se taj propis često narušavao. Suština ove akcije bila je identifikacija slučajeva posjedovanja društvenog stana uz privatnu kuću, ili više društvenih stanova, kako bi se takva imovina oduzela i raspodijelila onima kojima je stvarno potrebna. Prema analizi Roryja Archera u članku pod naslovom "Imaš kuću, vrati stan", kampanja je prvobitno pokrenuta na Kosovu, kao pokušaj obnove ugleda Partije nakon demonstracija 1981. godine. Međutim, na nivou čitave Jugoslavije ova inicijativa imala je širi cilj – promoviranje društvene jednakosti i sprečavanje privatizacije društvene imovine, naročito u kontekstu tadašnje ekonomske krize u zemlji. Građani su, međutim, nalazili brojne načine da zaobiđu ovu mjeru. Neki su prodavali kuće, dok su ih drugi prepisivali na djecu, a pojedini su se čak formalno razvodili kako bi izbjegli povrat stana. Kao direktna posljedica, u 1983. godini je u mnogim gradovima zabilježen nagli porast prometa nekretninama.[49]

U Sarajevu je akcija utvrđivanja "viška" stambenog prostora započela 1982. godine, i to najprije na području općine Novi Grad. Cilj je bio izvršiti kontrolu korištenja stanova i provjeru nosilaca stambenog prava. Već u prvim fazama njenog provođenja utvrđene su brojne nepravilnosti, među kojima su najočitije bile pojave dvostrukih stanarskih prava – posjedova-

idejno-političkih pitanja u stambenoj oblasti, Šesnaesta sjednica Gradske konferencije Saveza komunista BiH, *knjiga 20*, Sarajevo: Gradska konferencija SKBiH, 1981, 44.

[49] Rory Archer, "Imaš kuću, vrati stan. Housing Inequalities, socialist morality and dicontent in 1980s Yugoslavia", u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2013, vol. XX, br. 3, 128, 134.

nja kuće i stana koji se najčešće davao u zakup. Nakon samo mjesec dana provođenja ove akcije utvrđeno je da se skoro svaki deseti stan izdaje, što je ukazivalo na ozbiljan problem u sistemu raspodjele i nadzora nad stambenim fondom.[50] Iako su tokom 1982. godine zabilježeni slučajevi deložacija, intenzitet akcije ostao je ispod očekivanog. Primjera radi, na prostoru općine Novo Sarajevo nakon kontrole preko 3.000 stanova izvršeno je svega 38 deložacija. Najveći otpor dolazio je upravo iz radnih organizacija, koje su bile formalni vlasnici stanova, ali nisu preduzimale mjere ni nakon što su od strane Komisije za stambeno-komunalna pitanja bile upozorene da se stanovi koriste protivno zakonskim odredbama.[51] Da bi se skrenula pažnja javnosti na apsurdne situacije na terenu, pokret *New Primitives* satirično je obradio ovu tematiku u popularnoj TV-emisiji "Top lista nadrealista", kroz humoristički skeč u kojem se zamišlja još rigidnija verzija kampanje: "Imaš kuću, imaš stan, imaš vikendicu, imaš šator — vrati šator…" Ova je parodija na duhovit način oslikavala mimoilaženje zakonskih normi i realnosti na terenu, što je dodatno produbilo javnu raspravu o pravednosti i sprovođenju stambene politike.[52]

[50] R. Ćerimagić, "Imaju kuću, bogate se stanom", *Oslobođenje*, 3. 11. 1982, 9; R. Ćerimagić, "Razveli se radi podstanara", *Oslobođenje*, 10. 11. 1982, 8; R. Ć. "Oštriji korak prema gazdi", *Oslobođenje*, 30. 11. 1982, 6.

[51] D. Stanišić, "Deložacija čeka proljeće", *Oslobođenje*, 20. 1. 1983, 9.

[52] "Skeč Nadrealista", dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=Cycxk43YOPI (pristupljeno: 12. 5. 2018).

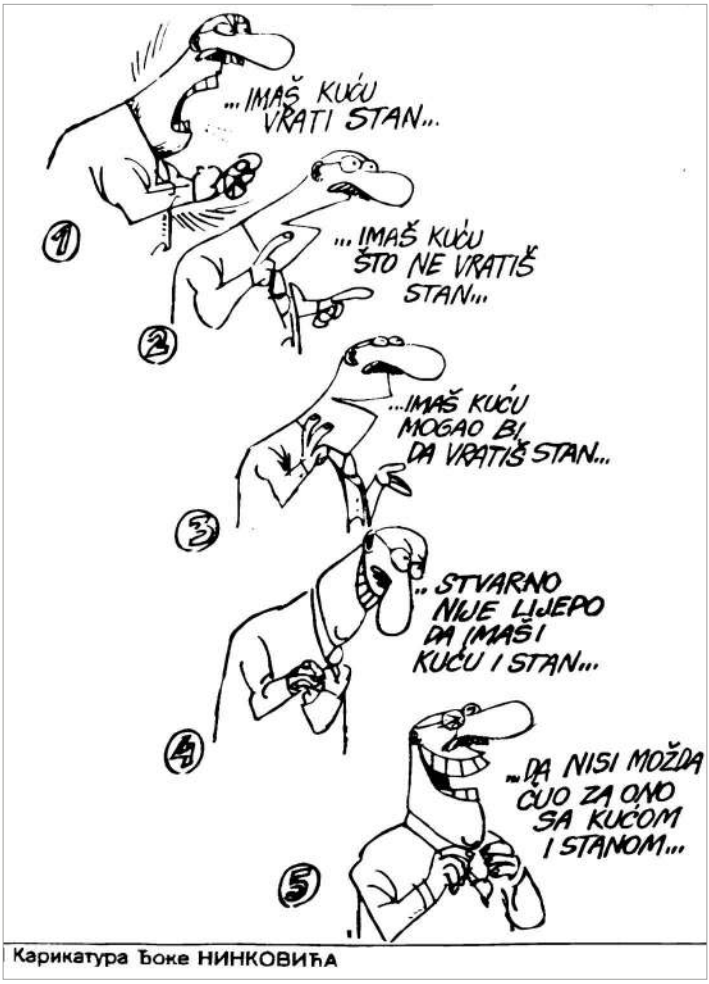

Karikatura. Đoko Ninković, Kampanja "Imaš kuću, vrati stan".[53]

Uprkos početnom intenzitetu, kampanja "Imaš kuću, vrati stan" ubrzo je počela gubiti na značaju, da bi do 1987. godine bila opisana kao "sada zaboravljena kampanja".[54] Brzina kojom je ova inicijativa potonula u zaborav najbolje se ogleda u karikaturi Đoke Ninkovića, objavljenoj u *Oslobođenju*

[53] Đoko Ninković, "Karikatura", *Oslobođenje*, 21. 2. 1983, 3.

[54] R. Archer, "Imaš kuću, vrati stan. Housing Inequalities, socialist morality and dicontent in 1980s Yugoslavia", 137.

1983. godine, koja je na duhovit ali kritički način prikazala gubitak ozbiljnosti i fokusa u njenom provođenju. Ove reakcije svjedoče o razilaženju između uspostavljenih ideoloških ciljeva i društvene stvarnosti, te o ograničenjima partijskih akcija u vremenu kada su se ekonomska kriza i socijalne tenzije već duboko ukorijenile u svakodnevni život građana Jugoslavije.

Već 1977. godine, prilikom utvrđivanja prednacrta društvenog dogovora i samoupravnog sporazuma za realizaciju stambene politike u Sarajevu, ukazivano je na potrebu racionalizacije korištenja stambenog prostora, kao i na važnost sprečavanja pojave istovremenog posjedovanja dva ili više stanova ili kuća. Kao jedna od mjera u tom pravcu razmatrano je povećanje stanarina za posjedovanje dodatnog stambenog prostora, kao i mogućnost oduzimanja tzv. viška prostora i njegovog davanja na korištenje onima kojima je bio neophodan.[55] Ipak, u praksi, ovakva rješenja bila su teško primjenjiva. Oduzimanje viška stambenog prostora podrazumijevalo bi prethodno obezbjeđivanje većeg stana za sve one čije stambene jedinice nisu odgovarale stvarnim potrebama, što bi dodatno opteretilo već prenapregnuti sistem raspodjele i produžilo ionako duge liste čekanja za stanove.[56]

Veliki izazov za mnoge radnike predstavljala je praksa dodjele takozvanih "kadrovskih stanova", koji su bili namijenjeni posebnim, deficitarno zastupljenim kadrovima neophodnim za uspješan rad pojedinih radnih organizacija.[57] Premda su ovi stanovi imali zakonsko, ekonomsko i društveno uporište, njihova primjena u praksi nije uvijek nailazila na odobravanje. Posebno je to bio slučaj kada su, kako je zabilježeno u SK BiH Vogošća, "(…) u cilju 'kadrovskih rješenja' dodjeljivani stanovi i onima koji to svojim sposobnostima i radom ni približno ne zaslužuju". To je izazivalo "neraspoloženje i revolt radnika, što je kasnije onemogućavalo donošenje valjane odluke u slučajevima kada je to sasvim bilo opravdano i neophodno". Uz sve to dodatni je problem predstavljalo i to što je kod dodjele "kadrovskih" stanova postojalo shvatanje da se takvi stanovi dodjeljuju uglavnom rukovodećim kadrovima,

[55] R. Kolar, "Ne oduzimanje, nego davanje", *Oslobođenje*, 25. 1. 1977, 10.

[56] T. Tumbir, *Stanarsko pravo u zakonodavstvu, praksi i teoriji*, 65.

[57] Isto, 67.

a ne uvijek i visokokvalificiranim radnicima.[58] Od svih republika i pokrajina samo je u bosanskohercegovačkom *Zakonu o stambenim odnosima* definiran "kadrovski stan", iako je ovakva praksa u osnovi proizašla iz konkretnih potreba radnih organizacija da privuku i zadrže određene stručne profile radnika, čija su zanimanja bila deficitarna.[59] U sudskoj praksi raspodjela ovih stanova pokazala se kao posebno složena. Kako je zabilježeno, nerijetko su ovi stanovi dodjeljivani mimo važećih samoupravnih općih akata odnosno pravilnika o raspodjeli stanova, što je, osim sudskih postupaka, izazivalo i duboko nezadovoljstvo među radnicima.[60]

Uslijed brojnih teškoća koje su pratile sprovođenje stambene reforme društveno usmjerene stambene izgradnje (DUSI), kao i niza naslijeđenih problema u stambenoj politici, početkom 1970-ih uvedena je nova mjera kolektivne solidarnosti – formiranje Fonda solidarnosti. Ova kategorija stambene politike imala je za cilj da omogući stanove zaposlenima u manje produktivnim preduzećima u kojima su radnici često ostajali bez mogućnosti da riješe svoje stambeno pitanje iako su redovno učestvovali u sistemu obaveznog doprinosa za stanogradnju. U Sarajevu je 1. septembra 1973. godine, donošenjem *Samoupravnog sporazuma o izdvajanju i usmjeravanju sredstava za stambenu izgradnju,* odlučeno da se čak 28% sredstava prikupljenih iz bruto ličnog dohotka izdvaja za izgradnju stanova solidarnosti, prvenstveno namijenjenih radnicima iz neposredne proizvodnje. Tako je u glavnom bosanskohercegovačkom gradu formiran Fond solidarnosti.[61]

Uspostava ovog sistema bilo je svojevrsno priznanje vlasti da postojeći

[58] ABiH, CKSKBiH, 09/83, K: 4-891–926, "Aktuelna idejno-politička pitanja ostvarenja zadataka u oblasti stambene izgradnje s posebnim osvrtom na sagledavanje i rješavanje stambenih problema putem stambenog zadrugarstva, Opštinski komitet SKBiH Vogošća, 1983."

[59] Zakon o stambenim odnosima SRBiH. *Službeni list SRBiH*, 13/74, 16/74, 17/75, 23/76, 14/84, 12/87; T. Tumbir, *Stanarsko pravo u zakonodavstvu, praksi i teoriji*, 66, 67.

[60] ABiH, SSRNBiH, Sekcija RK SSRNBiH za ostvarivanje socijalističkih i samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj djelatnosti, "Stavovi o ujednačavanju kriterija za raspodjelu stanova i kredita za individualnu stambenu izgradnju u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama u Bosni i Hercegovini, Vijeće saveza sindikata, Sarajevo, februar 1981."

[61] Branislav Boškov, Ljiljana Smajlović, "5.000 stanova radničke solidarnosti", *Oslobođenje*, 16. 12. 1979, 1.

model raspodjele stanova ne odgovara potrebama najugroženijih kategorija.[62] Stanovi solidarnosti, kako se isticalo, bili su "izgrađeni sredstvima što ih radnici u organizacijama i zajednicama izdvajaju iz osobnih dohodaka i udružuju za solidarno rješavanje stambenih pitanja određenih kategorija radnih ljudi i za radnike u organizacijama i zajednicama koje za tu svrhu nemaju sredstava". Korisnici ovih stanova imali su ista prava kao i korisnici bilo kojeg drugog društvenog stana.[63] U sklopu ove priče nastala su neka od najvećih naselja izgrađenih upravo od ovih sredstava, primjerice Ali-pašino Polje, jedno od najvećih naselja solidarnosti u Jugoslaviji. Premda je ovaj sistem formiran kako bi se osigurali stanovi radnicima koji su iz brojnih razloga "zapeli" na redovnim rang-listama za dodjelu stanova, zabilježeni su i slučajevi pokušaja njegove zloupotrebe. Tako je prema pisanju lista *Oslobođenje*, u OOUR-u *Automehanika* zabilježen slučaj u kojem je prijavljena "drugarica koja radi na odjeljenju za fakturisanje kao čistačicu-(a) da bi mogla dobiti stan iz Fonda solidarnosti".[64]

Iskustva iz sudske prakse, izvještaji institucija i primjeri iz tadašnje štampe jasno ukazuju na složenost i osjetljivost procesa raspodjele društvenih stanova. Iako je samoupravni sistem težio pravednijoj i solidarnijoj raspodjeli, u praksi su često prevladavale neregularnosti, formalizam i manipulacije kriterijima. Rang-liste su, umjesto da budu objektivni pokazatelji stambenih potreba, nerijetko bile podložne proizvoljnim izmjenama i netransparentnim odlukama, čime su se urušavali povjerenje radnika u sistem i principi jednakosti koje je socijalistički poredak nastojao promovirati. Neujednačeni kriteriji i česte nepravilnosti u dodjeli društvenih stanova ogolili su nedostatke stambene politike socijalističkog sistema, dok su pokušaji rješavanja kroz razne inicijative i reforme najčešće ostajali na simboličkoj razini, bez stvarnih promjena. Upravo ti problemi otkrivali su duboke napetosti između promovirane politike stanovanja, s jedne strane i svakodnevnih mehanizama njene provedbe, s druge strane.

[62] M. Petrović, *Sociologija stanovanja*, 71.

[63] T. Tumbir, *Stanarsko pravo u zakonodavstvu, praksi i teoriji*, 66.

[64] Raif Dizdarević, "Mnoštvo prepreka do obiteljske kuće", *Oslobođenje*, 6. 6. 1977, 2.

Zaključak

Stambena politika u društvima socijalističkog tipa uređenja bila je zasnovana na ideološkoj pretpostavci da stanovanje predstavlja osnovno ljudsko pravo, a ne tržišnu robu. U skladu s tim, stanovi su se gradili i dodjeljivali kroz sistem društvenog vlasništva i planske izgradnje, čime su se nastojale izbjeći klasne razlike i tržišne nejednakosti.

U tom okviru, Jugoslavija je razvila specifičan model stambene politike koji se razlikovao od centraliziranih sistema ostalih socijalističkih zemalja. Ključna razlika bila je uvođenje samoupravnog modela u kojem su radne organizacije postale aktivni akteri u finansiranju, izgradnji i raspodjeli stanova. Društvena stambena izgradnja u tim je prilikama predstavljala poželjnu i politički afirmiranu formu stanovanja. Iako je ideološki promovirana kao univerzalno rješenje, ona je u praksi ostala uglavnom rezervirana za veće urbane centre. Pored toga što su provođene brojne reforme, osnovni problemi nisu bili otklonjeni.

Analiza slučaja SR Bosne i Hercegovine, a posebno Sarajeva, pokazuje kako su u urbanim sredinama iskrsavali svi ključni izazovi jugoslavenskog modela stanovanja: ubrzana urbanizacija i migracije stvarale su pritisak na ograničeni stambeni fond, raspodjela stanova putem rang-lista sve češće je bila obilježena netransparentnim praksama, neujednačenim pravilnicima, pravnom nesigurnošću i izraženim nejednakostima u pristupu društvenom stanu. Sudska praksa, brojni prigovori radnika i institucionalne inicijative za ujednačavanje kriterija ukazuju na sistemski problem koji se nije mogao riješiti samo reformskim mjerama.

Specifičnost jugoslavenskog modela, oličena u samoupravnom sistemu, u kojem su radne organizacije bile ključni akteri u raspodjeli stanova, dodatno je otvorila niz pitanja o jednakosti pristupa i pravičnosti u procesu stambenog zbrinjavanja. Sistem koji je formalno garantirao univerzalno pravo na stan, u praksi je često proizvodio osjećaj nepravde, neizvjesnosti i frustracije među radnicima – onima koji su trebali biti njegovi glavni nosioci i korisnici. Umjesto da bude izraz kolektivne brige za radničku klasu,

stan je postao privilegija, sredstvo društvene diferencijacije i simbol statusa. Dobiti društveni stan od preduzeća odnosno radne organizacije predstavljalo je ultimativni cilj i želju gotovo svakog radnika, posebno zbog toga što za ovakav vid rješavanja stambenog pitanja nije bilo potrebno lično finansijsko učešće. Za jednom dodijeljeni stan plaćala se samo simbolična stanarina, daleko ispod ekonomski opravdane vrijednosti, što je dodatno povećavalo njegovu poželjnost i statusni značaj. Kako je još 1980. godine primijetio jedan od delegata na zajedničkoj sjednici *Sekcije Republičke konferencije SSRN BiH za ostvarivanje socijalističkih samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj oblasti*: "(…) imamo sada takav odnos izgrađen, da tako kažem, u društvu i gledanje kao da neko ne vrijedi ako nije dobio, ako nije riješio stambeni problem na osnovu društvenih sredstava." [65] Analiza ovih procesa ne samo da rasvjetljava svakodnevicu kasnog socijalizma, već otvara i širi prostor za razumijevanje načina na koji su društvene nejednakosti bile strukturirane i održavane unutar formalno egalitarnog sistema, a sve pod pritiskom modernizacije i ubrzane urbanizacije u gradovima koji su bili ključni stimulatori promjena koje su se odvijale.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo,

– fond: Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine (CK SKBiH), 1983, nesređena građa

[65] ABiH, SSRNBiH, Sekcija RK SSRNBiH za ostvarivanje socijalističkih i samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj djelatnosti, "Magnetofonski snimak sa sjednice Sekcije za razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa u mjesnim zajednicama, Sekcije za socijalnu politiku, Sekcije za ostvarivanje samoupravnih socijalističkih odnosa u stambenoj i komunalnoj oblasti i Koordinacionog odbora Predsjedništva Republičke konferencije za pitanja samoupravnog interesnog organizovanja održane 9. jula 1980. godine."

– fond: Socijalistički savez radnog naroda Bosne i Hercegovine (SSRNBiH):
  • Sekcija RK SSRNBiH za ostvarivanje socijalističkih i samoupravnih odnosa u stambenoj i komunalnoj djelatnosti, nesređena građa.

Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo,

– fond: Skupština grada Sarajeva (SGS), nesređena građa, 1969–1984.

Objavljeni izvori

Dokumenti. Akcioni program djelovanja komunista Sarajeva u ostvarivanju društvene uloge mlade generacije. Zadaci organizacije Saveza komunista u Sarajevu u ostvarivanju nekih aktuelnih idejno-političkih pitanja u stambenoj oblasti. Šesnaesta sjednica Gradske konferencije Saveza komunista BiH, knjiga 20, Sarajevo: Gradska konferencija SKBiH, 1981.

Izvještaj o radu Gradske konferencije Saveza komunista, njenih organa i tijela za period mart 1978. – juni 1980. godine. Jedanaesta i dvanaesta sjednica Gradske konferencije Saveza komunista BiH, knjiga 9, Sarajevo: Gradska konferencija SKBiH, juni 1980.

Materijalni i društveni razvoj SR Bosne i Hercegovine 1947-1972, Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1973.

Sijerčić, Ejub, *Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1976.

Statistički godišnjak SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Republički zavod za statistiku: 1970–1986.

Studija: Stambena politika i stanovanje u SFRJ, rukovodilac projekta: Vojislav Vasić, Beograd: Jugoslavenski institut za urbanizam i stanovanje, 1987.

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1974, *Službeni list SFRJ,* br. 9, 21. 2. 1974.

Zakon o stambenim odnosima SRBiH, *Službeni list SRBiH*, 13/74, 16/74, 17/75, 23/76, 14/84, 12/87.

Štampa

Oslobođenje, Sarajevo, 1972, 1977, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983.

Stan – list Stambenog preduzeća Sarajevo / list Samoupravne interesne zajednice stanovanja, Sarajevo, 1974.

Knjige

Aganović, Midhat, *Stanovanje u SR Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu, 1980.

Aganović, Midhat, *Urbana struktura stambenih naselja,* Sarajevo: Zavod za ekonomsko planiranje, 1977.

Berković, Eva, *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*, Beograd: Ekonomika, 1986.

Bežovan, Gojko, *Stanovanje i stambena kriza*, Zagreb: Radna zajednica Republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1987.

Čaldarović, Ognjen, *Društvena dioba prostora*, Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1989.

Ličina Ramić, Aida, *Sarajevo u ritmu modernizacije. Urbana transformacija i njene posljedice 1970-ih i 1980-ih godina*, Sarajevo: Institut za historiju – Univerzitet u Sarajevu, 2025.

Mihaljević, Josip, *Komunizam i čovjek. Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj 1958-1972*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016.

Petrović, Mina, *Sociologija stanovanja. Stambena politika, izazovi i mogućnosti*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2004.

Tumbir, Tanja, *Stanarsko pravo u zakonodavstvu, praksi i teoriji,* Zagreb: Narodne novine, 1991.

Vujović, Sreten, *Ljudi i gradovi,* Budva: Mediteran, 1990.

Vujović, Sreten – Vladimir Macura, *Prostorne i sociološke karakteristike i vrednosti novih stambenih naselja u Novom Sadu*, Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, 1971.

Živković, Miroslav – Miroljub Kojović, *Prostorne i sociološke vrednosti novih stambenih naselja u Beogradu*, Beograd: Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, 1970.

Članci

Aganović, Midhat, "Stambeno-komunalni razvoj grada", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, knj. II, ur. Miodrag Čanković, Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1990, 347–386.

Aganović, Midhat, "Komunalni i stambeni problemi i mjere za njihovo rješavanje", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, knj. I, ur. Miodrag Čanković, Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1988, 647–668.

Aganović, Midhat, "Urbano-prostorne komponente", u: *Sarajevo – ekonomsko-urbani razvoj*, ur. Hasan Hadžiomerović, Sarajevo: Skupština grada Sarajeva, Ekonomski i Arhitektonsko-urbanistički fakultet, 1975, 89–137.

Archer, Rory. "Imaš kuću, vrati stan. Housing Inequalities, socialist morality and dicontent in 1980s Yugoslavia", u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2013, vol. XX, br. 3, 119–139.

Čehajić, Jasmina, "Imigrantsko stanovništvo deset udruženih opština s područja grada Sarajeva – neka obilježja prema popisu stanovništva 1981", u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, ur. Nusret Šehić, Sarajevo: Institut za istoriju i Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, 571–584.

Ličina Ramić, Aida, "*Spasava se ko – stigne do krova!* Bespravna stambena izgradnja u SRBiH s posebnim osvrtom na prilike u Sarajevu", u: *Historijski pogledi*, Tuzla: Centar za istraživanje moderne i suvremene historije, 2025, god. VIII, br. 13, 257–287.

Magdalenić, Ivan, "Urbanizacija i socijalna diferencijacija s posebnim osvrtom na prostornu segregaciju unutar gradova", u: *Sociologija i prostor*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 1971, br. 31–32, 62–71.

Mrčela, Vladimir, "Neki aspekti odnosa ponuda i potražnje u stanogradnji Jugoslavije od 1945. do danas", u: *Čovjek i prostor*, Zagreb: Udruženje hrvatskih arhitekata, 1981, god. XXIX, br. 344, 13–15.

Mušić, Nenad, "Stanarsko pravo – povijesnopravni pregled i transformacija u Republici Hrvatskoj", u: *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, Zagreb: Udruga pravnik, 2011, vol. 45, br. 91, 129–149.

Šuvar, Stipe, "Urbanizacija, socijalna diferencijacija i socijalna segregacija u našem društvu", u: *Lica*, Sarajevo: RK SSO Bosne i Hercegovine, 1971, br. 1/2 (37/38), 3–11.

Vezilić Strmo, Nikolina – Alenka Delić – Branko Kincl, "Uzroci problema postojećeg stambenog fonda u Hrvatskoj", u: *Prostor, znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, 2013, vol. 21, br. 2, 341–349.

Vujović, Sreten, "Socijalna diferencijacija i socijalna segregacija u našim gradovima", u: *Lica*, Sarajevo: RK SSO Bosne i Hercegovine, 1972, br. 5, 52–64.

Živković, Miroslav, "Jedan primer segregacije u razvoju naših gradova", u: *Sociologija*, Beograd: Jugoslovensko udruženje za sociologiju, 1968, br. 3, 37–58.

Internetski izvori

"Skeč Nadrealista", dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=Cycxk43YOPI (pristupljeno: 12. 5. 2018).

Doktorske disertacije i magistarske radnje

Krzović Subašić, Alma, *Socijalna stanogradnja na području Sarajeva u periodu od 1945. godine do danas*, (magistarski rad – neobjavljeno), Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Arhitektonski fakultet, 2005.

Ličina Ramić, Aida, *Urbanizacija Sarajeva (1971–1984) i njen utjecaj na društvene promjene*, (odbranjena doktorska disertacija), Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, 2020.

Salihović, Erdin, *Enterijer i prostorna organizacija stanova poslije II svjetskog rata u Sarajevu (1945–1970)*, (magistarski rad – neobjavljeno), Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Arhitektonski fakultet, 2004.

Stojanović, Dragana Ž., *Sociološki aspekti bespravne stambene izgradnje u Jugoslaviji*, (doktorska disertacija – neobjavljeno), Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odsjek za filozofiju i sociologiju, 1990.

"RANK-LIST" HOUSING – THE DISTRIBUTION OF SOCIAL APARTMENTS IN THE SOCIALIST REPUBLIC OF BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE LATE SOCIALIST PERIOD

Summary

This paper examines the functioning of housing policy in the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina during the late socialist period, focusing on the distribution of socially owned apartments through ranking lists within workers' organisations. Although socialist ideology promoted housing as a guaranteed social right, the study reveals that the actual allocation practices often deviated from official principles. By analysing archival sources, court reports, and the contemporary press the paper highlights inconsistencies in the criteria, lack of transparency, and frequent abuses in the allocation process. Special attention is given to the city of Sarajevo, where demographic pressures, institutional inefficiencies, and ideological contradictions intersected, making it a paradigmatic case for studying systemic housing inequality. The findings suggest that housing allocation was not only a social issue but also a mechanism of stratification, reflecting the broader limitations of socialist governance in addressing urban and social needs.

GRAĐA / SOURCES

UDK: 82-6 (497.6) " 1926/1931 "
DOI: 10.51237/issn.2774-1180.2025.24.429

PISMA VEJSILA ĆURČIĆA FERDI ŠIŠIĆU (1926-1931)

Amer Maslo
Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut
amermaslo9@gmail.com

Apstrakt: U ovom radu objavljeno je osam pisama koja je bosanskohercegovački arheolog Vejsil Ćurčić u periodu od 1926. do 1931. godine uputio hrvatskom historičaru Ferdi Šišiću. Pisma su sačuvana u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, kao dio Šišićeve ostavštine. Tekstu pisama prethodi uvodni dio koji donosi osnovne informacije o samoj korespondenciji. U tom dijelu predstavljeni su manje poznati detalji iz Ćurčićeve biografije i ponuđen je pregled najvažnijih radova posvećenih dvojici intelektualaca koji su u fokusu ovog istraživanja.

Ključne riječi: Vejsil Ćurčić, Ferdo Šišić, pisma, Jugoslavenska akademija nauka i umjetnosti (JAZU), Bosna i Hercegovina

Abstract: In this paper, eight letters written by the Bosnian-Herzegovinian archaeologist Vejsil Ćurčić to the Croatian historian Ferdo Šišić between 1926 and 1931 are presented. The letters are preserved in the Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Zagreb, as part of Šišić's personal collection. Preceding the texts of the letters is an introductory section that provides essential information about the correspondence itself, presents lesser-known details from Ćurčić's biography, and offers an overview of the most significant works devoted to the two intellectuals who form the center of this study.

Keywords: Vejsil Ćurčić, Ferdo Šišić, letters, Yugoslav Academy of Sciences and Arts (YASA), Bosnia and Herzegovina

Uvod

Ostavština hrvatskog historičara i akademika Ferde Šišića čuva se u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Među sačuvanom korespondencijom, kao dio ostavštine nalazi se i veliki broj pisama koja su Ferdi Šišiću pisali prijatelji, kolege i studenti sa područja Bosne i Hercegovine.[1] Među korespondentima su, između ostalih, bili Pavao Dragičević, Hamdija Kreševljaković, Safvet-beg Bašagić, Petar Kočić, Krsto Kulišić, Štefanija Hadrović, Mato Filipović, Julijan Jelenić, Krunoslav Draganović, Milan Prelog, Ivo Andrić, Miroslav Vanino, Šaćir Sikirić i drugi.[2] U ovom radu cilj je predstaviti osam pisama koja je u periodu od 1926. do 1931. godine Ferdi Šišiću poslao bosanskohercegovački arheolog Vejsil Ćurčić.[3]

***

Zahvaljujući naučnom opusu i njegovom značaju Ferdo Šišić spada u red istaknutih hrvatskih i jugoslavenskih historičara prve polovine 20. stoljeća, a osim toga u različitim periodima svoga života bio je i politički angažiran. S obzirom na značajan broj napisanih radova o Ferdi Šišiću i njegovoj djelatnosti na ovom mjestu neće biti ponuđen poseban osvrt na njegovu

[1] Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (dalje: HR-HAZU), Osobni fond Ferde Šišića, 61 – XIII – A, Analitički inventar osobnog fonda Ferde Šišića (Pisma raznih korespondenata Šišića); Marinko Vuković, "Ostavština akademika Ferde Šišića u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti", u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2017, vol. LXX, br. 2, 489–497.

[2] Na pisma koja su Šišiću stizala iz Bosne i Hercegovine skrenuta je pažnja u radovima: M. Vuković, "Ostavština akademika Ferde Šišića u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti", 489–497; Amer Maslo, "Suradnja Hamdije Kreševljakovića i Ferde Šišića (1913. – 1940.)", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2024, vol. 56, br. 1, 99–114; Meri Kunčić i Zoran Ladić, "Prilog proučavanju znanstvene i društvene aktivnosti Ferde Šišića na temelju korespondencije iz Arhiva HAZU-a u Zagrebu", u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2024, vol. LXXVII, br. 2, 57–75.

[3] Na postojanje ovih pisama ukazano je i kod: M. Kunčić i Z. Ladić, "Prilog proučavanju znanstvene i društvene aktivnosti Ferde Šišića", 61.

biografiju.[4] O Vejsilu Ćurčiću nije mnogo pisano. Osim leksikonskih i enciklopedijskih natuknica,[5] postoje i dva recentna, sadržajno opširnija teksta o Vejsilu Ćurčiću, autora Adnana Kaljanca i Jasmina Mulaomerovića.[6] Novinarka Edina Kamenica objavila je novinski tekst o Vejsilu Ćurčiću koji uključuje intervju sa njegovim unukom u kojem je akcent bio na Ćurčićevoj ulozi u spašavanju *Hagade* i drugih vrijednih predmeta iz Zemaljskog muzeja tokom Drugog svjetskog rata.[7] Ukratko, Vejsil Ćurčić rođen

[4] Između ostaloga, o Ferdi Šišiću vidjeti: Viktor Novak, "Ferdo Šišić: 9. III. 1869. – 21. I. 1940.", u: *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb: JAZU, 1949, br. 54, 362-443; Stjepan Antoljak, "Ferdo Šišić", u: *Arhivski vjesnik*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 1989, br. 32, 125–142; Zlata Živaković – Kerže, "Šišić nad vrelima hrvatske povijesti (između manje poznate svakodnevnice i složene povijesti vremena)", u: *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, Mostar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, 2015, vol. 10, br. 13, 7–43; Damir Agičić, "Ferdo Šišić, sveučilišni profesor, znanstvenik i javni djelatnik", u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2017, vol. LXX, br. 2, 469–474; Tomislav Galović, "Medievistički profil Ferde Šišića", u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2017, vol. LXX, br. 2, 475–480; Željko Holjevac, "Ferdo Šišić i (rano)novovjekovna hrvatska povijest", u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2017, vol. LXX, br. 2, 481–488; M. Vuković, "Ostavština akademika Ferde Šišića", 489–497; Ivan Bačmaga, "Povijesna veličina Ferde Šišića", u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu , 2017, vol. LXX, br. 2, 499–502; Matko Globačnik, "Posljednje godine i smrt Ferde Šišića (1938. – 1940.)", u: *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2022, vol. 22. br. 1, 211–246.

[5] Đuro Basler, "Ćurčić Vejsil", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 1, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988, 68; "Ćurčić, Vejsil", *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. https://www.enciklopedija.hr/clanak/curcic-vejsil (pristupljeno: 3. 5. 2025).

[6] Kaljanac je predstavio dio arheoloških zasluga Vejsila Ćurčića i ukazao je na zanemarivanje Ćurčićevog doprinosa u istraživanjima razvoja arheologije i drugih srodnih disciplina. Adnan Kaljanac, *Stranputice rane arheologije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2023, 182–199; Mulaomerović je u časopisu Speleološkog društva "Bosansko-hercegovački krš" objavio rad o doprinosu Vejsila Ćurčića na polju speleologije sa bibliografijom njegovih radova. Slično Kaljancu i Mulaomerović je ukazao na nedovoljnu istraženost biografije Vejsila Ćurčića. Jasminko Mulaomerović, "Prilog za bibliografiju Vejsila Ćurčića", u: *Naš Krš*, Sarajevo: Speleološko društvo Bosansko-hercegovački krš, 2023, vol. XLIII, br. 56, 102–113.

[7] "Život je čudo: Saga o ljubavi Vejsila Ćurčića koji je spašavao Hagadu", 16. 12. 2022., https://interview.ba/zivot-je-cudo-saga-o-ljubavi-vejsila-curcica-koji-je-spasavao-hagadu/ (pristupljeno: 7. 6. 2025. godine).

je potkraj osmanske vlasti u Sarajevu, 1868. godine. Prema podacima koje je predstavio Đuro Basler, Ćurčić je u Beču studirao historiju umjetnosti i prethistorijsku arheologiju.[8] Poseban doprinos bosanskohercegovačkoj nauci dao je na polju arheologije i etnografije. Tokom svoje dugogodišnje karijere najveći dio vremena proveo je u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, gdje je za vrijeme Drugog svjetskog rata u Nezavisnoj državi Hrvatskoj kraći period obnašao i funkciju direktora.[9] Nakon završetka rata radio je nekoliko godina u Zavodu za zaštitu spomenika u Sarajevu.[10] Umro je u Sarajevu 1959. godine, u 91. godini života.[11]

Pisma Vejsila Ćurčića Ferdi Šišiću predstavljaju koristan prilog njegovoj biografiji, jer pružaju uvid u njegove istraživačke aktivnosti tokom petogodišnjeg razdoblja koji je za njega, zbog problema sa kojima se susretao, bio izuzetno turbulentan. Pisma otkrivaju načine na koje je Ćurčić pokušavao iskoristiti svoja poznanstva kako bi knjige i radove koje je napisao objavio kod zagrebačkih izdavača. Ova korespondencija dodatno svjedoči o tome koliko su pojedini muslimanski intelektualci iz međuratnog perioda težili povezivanju s krugovima koji su imali utjecaj na dešavanja u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Pisma su jedan od primjera koji pokazuju koliko je ta institucija zauzimala značajno mjesto u životu muslimanskih intelektualaca koji su sebe smatrali Hrvatima. Odnos muslimanskih intelektualnih krugova prema institucijama poput JAZU-a i Matice hrvatske svakako tek treba dodatno i detaljno istražiti, a sačuvana korespondencija predstavlja važnu izvornu građu za nastajanje studija na tu temu.

Prvo sačuvano pismo Vejsila Ćurčića napisano je 23. septembra 1926. godine. Iz sadržaja ove razglednice koju je Ćurčić uz pozdrave iz Soluna poslao Šišiću jasno je da su se njih dvojica poznavali od ranije. Od ukupno osam pisama jedno je poslano 1926. godine, dva 1927. godine, jedno 1928. godine,

[8] Đ. Basler, "Ćurčić Vejsil", 68.

[9] A. Kaljanac, *Stranputice rane arheologije*, 182.

[10] "Ćurčić, Vejsil", *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. https://www.enciklopedija.hr/clanak/curcic-vejsil (pristupljeno: 3. 5. 2025).

[11] Đ. Basler, "Ćurčić Vejsil", 68.

dva 1930. godine, jedno 1931. godine, dok je jedno pismo nedatirano. Šišićeva pisma koja je slao Ćurčiću trenutačno nisu dostupna i nije poznato da li su sačuvana, s obzirom na to da Ćurčićeva ostavština nije pohranjena na čuvanje niti jednoj ustanovi u kojoj bi bila na raspolaganju zainteresiranim istraživačima.

Prevladavajuća tema ovih pisama su istraživačke aktivnosti Vejsila Ćurčića i njegova nastojanja da iskoristi Šišićev ugled i utjecaj kako bi objavio svoje knjige i radove u okviru izdavačke djelatnosti JAZU-a. U dva pisma iz prve polovine 1927. godine, Ćurčić se obraćao Šišiću s pitanjima o sudbini njegovog teksta o oružju i mogućem štampanju u časopisu *Starine JAZU* ili na neki drugi način u JAZU-u.[12] U periodu od 1928. do 1931. godine centralno mjesto u pismima zauzimaju Ćurčićeva istraživanja stećaka i drugih srednjovjekovnih spomenika, koje je provodio pod pokroviteljstvom JAZU-a.[13] Kroz pisma je Ćurčić upoznavao Šišića sa svojim radom, napretkom i problemima s kojima se susretao. Koristio je priliku da zamoli Šišića da svojim utjecajem u Akademiji olakša njegova istraživanja. Ćurčić je u pismima poprilično direktan. Između ostaloga, izrazio je nadu da ga u Akademiji *neće vući za nos* kao što su to radili u slučaju njegovog teksta o oružju koji je na kraju povukao i predložio za objavljivanje u izdanjima Matice hrvatske.[14] U jednom od pisama upozorio je Šišića na Franza Babingera navodeći da bi se JAZU u kontekstu istraživanja prošlosti Bosne i Hercegovine trebala posvetiti ozbiljnijim temama i proći se "onog čivuta Babingera, koji je po mišljenju svih nas odavle, s kojima je došao u dodir, jedan hohštapler i sigurno samo vara Akademiju".[15] Interesantni su i

[12] HR-HAZU, Osobni fond Ferde Šišića, 61 – XIII – A (Pisma raznih korespondenata Šišića), Pisma Vejsila Ćurčića Ferdi Šišiću (4Ć – 2, 3), 27. 1. 1927, 17. 5. 1927.

[13] Ibid, Pisma Vejsila Ćurčića Ferdi Šišiću (4Ć – 4, 5, 6, 7, 8), 14. 6. 1928, 9. 3. 1930, 9. 4. 1930, 3. 7. 1931, nedatirano.

[14] Ibid, Pismo Vejsila Ćurčića Ferdi Šišiću (4Ć – 4), 14. 6. 1928.

[15] Ibid; Primjeri antisemitizma, kao i islamofobije, su primjetni u hrvatskoj štampi u 19. i 20. stoljeću. Na ovo Ćurčićevo pismo je ukazano i u radu Meri Kunčić i Zorana Ladića. M. Kunčić i Z. Ladić, "Prilog proučavanju znanstvene i društvene aktivnosti Ferde Šišića na temelju korespondencije", 61; Na islamofobične stavove u hrvatskoj štampi ukazano je, između ostalih, i kod: Amer Maslo, "'Iz Bosne dolaze grozne viesti o bjesnilu divljih Turakah proti nevoljnim Krstjanom': Percepcija

Ćurčićevi prijedlozi o postavljanju izložbe *Kulturno djelovanje Muslimana u B. i H. od osvajanja do danas* u Zagrebu, kojom bi se "po prvi put prikazao muslimanski elemenat sa čitavom svojom kulturom, koja se ne smije nimalo podcjenjivati". Na ovu ideju Ćurčić je došao nakon prijedloga društva Gajret da se slična, ali manja izložba organizira u Sarajevu i da on učestvuje u njenom postavljanju. Bio je mišljenja "da bi jedna ovakva izložba imala mnogo više efekta u Zagrebu nego li u Sarajevu, koje već samo po sebi predstavlja donekle jednu takvu izložbu" i tražio je Šišićevo očitovanje o toj temi i prijedlogu.[16] Također, Ćurčić je pokušavao pomoći Šišiću s pribavljanjem literature koja mu je bila potrebna iz Bosne i Hercegovine. To je vidljivo u pismu iz juna 1928. godine u kojem je obavijestio Šišića da i dalje traga za stvarima koje su mu potrebne i da je oko toga pričao s Hamdijom Kreševljakovićem.[17] Ćurčić je pomagao Šišiću i da dođe do informacija vezanih za "veleizdajnički" proces u Banjoj Luci koji je vođen tokom Prvog svjetskog rata uputivši ga na gospodina Horvatića u Zagrebu te na Kolomana Mileca u Sarajevu.[18]

Ostaje otvoreno pitanje zbog čega nakon 1930. godine prestaje dopisivanje Ćurčića i Šišića. U ovom trenutku moguće je ponuditi dvije realne opcije. Jedna od opcija je da su pisma postojala, ali da nisu sačuvana, dok je druga opcija eventualno udaljavanje ili zahlađivanje odnosa između Ćurčića i Šišića iz nepoznatih razloga. Međutim, Ćurčić nije prestao da šalje pisma u JAZU, što je vidljivo iz protokolarnih knjiga.[19]

Osmanskog Carstva i muslimana u listu *Naša sloga* za vrijeme ustanka u Hercegovini i Bosni (1875.–1878.)", u: *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Naša sloga 1870.–2020.*, ur. Mihovil Dabo et al., Pula: Filozofski fakultet, 2022, 141–165; Dženita Karić, *Bosnian Hajj Literature: Multiple Paths to the Holy*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2022, 105–109; O negativnom iskustvu bosanskih muslimana sa Franzom Babingerom opširnije vidjeti kod: Tatjana Paić-Vukić, "Collecting Manuscripts for the Oriental Collection of the Yugoslav Academy of Sciences and Arts: The Role of Franz Babinger", u: *Archivum Ottomanicum*, Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2017, br. 34, 111–122.

[16] HR-HAZU, Osobni fond Ferde Šišića, 61 – XIII – A (Pisma raznih korespondenata Šišića), Pismo Vejsila Ćurčića Ferdi Šišiću (4Ć – 8), nedatirano.

[17] Ibid, Pismo Vejsila Ćurčića Ferdi Šišiću (4Ć – 4), 14. VI. 1928.

[18] Ibid, Pismo Vejsila Ćurčića Ferdi Šišiću (4Ć – 8), nedatirano.

[19] U periodu od 1930. do 1935. godine Ćurčićeva komunikacija sa Akademijom uglavnom se veže za istraživanje stećaka. On je u Zagreb slao izvještaje o svome radu u Bosni i Hercegovini, dok su

***

Prilikom priređivanja pisama poštovan je jezik autora, te su pisma prenesena bez ispravljanja gramatičkih grešaka ili grešaka druge vrste (prema pravopisima koji su u današnje vrijeme u upotrebi). Novi redovi u tekstu pisama nisu naznačeni. Unutar teksta korištene su sljedeće oznake:

[ ] – unutar zagrada, u kurzivu, nalaze se napomene priređivača

⌊ ⌋ – unutar znakova nalaze se slova, riječi i znakovi koji su naknadno umetnuti ili su umetnuti ispod ili iznad riječi u originalu pisma

(…) – korišteno za označavanje nečitko napisanih riječi koje nisu pročitane

(?) – korišteno kod riječi koje su nečitko napisane i za koje nije sigurno da li su tačno pročitane

>(…)< – korišteno na mjestima gdje su riječi ili slova prekrižena i pri tome nečitko napisana

mu iz Akademije u nekoliko navrata odobravali novčanu podršku. Ćurčić je tražio i drugu potrebnu opremu za posao koji je obavljao, poput fotoaparata. Nakon 1936. godine, u kojoj se opet poteglo pitanje finansijske podrške, naredne informacije o Ćurčiću dolaze tek 1943. godine kada se u dva navrata raspitivao u kojem stadiju je njegova radnja o stećcima i da li će je Akademija štampati. Potrebno je napomenuti da su podaci koji su prezentirani u ovoj fusnoti izdvojeni iz protokolarnih knjiga koje se nalaze u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Zbog ograničenosti vezanih za dostupnost građe u Arhivu, nakon njegovog stradanja u zemljotresu 2020. godine, tokom svog istraživanja nisam ostvario uvid u Ćurčićeva pisma koja je slao u Akademiju.

PISMA

I

[**Razglednica**]

[Prednja strana]
[Podaci o primatelju]
Gosp.
Dr. Ferdo Šišić
sveučilišni profesor
Zagreb
Mažuranićev trg br. 24

[Prateći tekst]
Nakon dovršenog rada po Makedoniji navratih se malo i u Solun, odakle Vam šaljem najsrdačnije pozdrave
V. Ćurčić
Moguće da ću se za nekoliko dana navratiti opet u Zagreb
23 IX 1926

[Na poleđini razglednice nalazi se fotografija na kojoj je prikazan stup Galerijovog luka u Solunu. Natpis ispod na francuskom jeziku *1030. Salonique (Gréce*). – *Sculptures d'un pilier de l'Are de Triomphe de Galére*]

II

[Prva stranica]

Mnogo poštovani gospodine profesore!
Priloženo šaljem Vam jedan podnesak Akademiji znanosti i umjetnosti s molbom, da ga pročitate i ako Vam se taj moj predlog svidi, da ga predložite Akademiji i potpomognete.
Ja sam s Vama o ovom radu razgovarao i po mome mišljenju trebala bi ⌊ga⌋ Akademija zaista izvesti, što bi bila za nju velika atrakcija.

Posao nije baš tako lak, ali Vam ja garantiram za uspjeh.

[Druga stranica]

Čudim se da mi gosp. dr. Boranić[20] ništa ne piše, da li je na sjednici Akademije primljen predlog o promjeni formata za moju radnju o oružju. Čim dobijem od njega odgovor, odmah ću poslati klišeje i ono par slika, koje treba još da se kliširaju.

Budite tako dobri i upitaj te gosp. Dekana da li će on uopće štampati ovaj rad, jer mi po njegovoj šutnji izgleda kao da im nije mnogo stalo do tog štampanja. Do sada je mogla knjiga već davno biti gotova da nije bilo tih zapreka o promjeni formata.

[Treća stranica]

Ne zamjerite mi gosp. profesore što se svaki put u ovoj stvari na Vas obraćam, ali ću Vam biti vrlo zahvalan na Vašem trudu i plemenitom zauzimanju.

S odličnim poštovanjem

Vaš zahvalni

V. Ćurčić

Hadži Idriz 3

Sarajevo 27. I. 1927

N. Klišeje ne mogu prije poslati dok ne znam da li će se radnja uopće štampati, jer je poštarina skupa a 200 klišeja teži sigurno kakvih 40kg.

III

[Prva stranica]

Veleučeni gosp. Profesore!

Otišao sam iz Zagreba a da se nijesam zapravo ni oprostio od Vas. Sada se nalazim u okolici Zlatara, u vinogradu moje punice. Ne mogu Vam opisati, kako sam zadovoljan s mojim boravkom u našem prekrasnom

[20] Misli se na Dragutina Boranića, hrvatskog lingvistu i člana JAZU-a. O Dragutinu Boraniću vidjeti: "BORANIĆ, Dragutin", *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. https://hbl.lzmk.hr/clanak/boranic-dragutin (pristupljeno: 9. 5. 2025).

Zagorju. Zaista su ovo tako lijepi i pitomi krajevi, da im nema premca. Naš vinograd i vila leži na najljepšem mjestu i tu sprovodim čitave dane. Doduše ponio sam sa sobom i jedan rad, pa kada mi se prohtjedne, radim dva tri sata a onda opet ljenčarim ili pravim veće ili manje šetnje u okolici. Nije mi dakle

[Druga stranica]

nimalo dosadno, pa nekanim ni tako brzo otići odavle.
Sada opet dolazim s jednom molbom za Vašu intervenciju kod gosp. dekana dr. Boranića u stvari onog mog nesretnog rada. Kako Vam je poznato, ja ⌊sam⌋ tu radnju bio povukao, jer sam bio uvjeren da se iz čisto tehničkih razloga ne može na formatu Zbornika štampati. Plikom(?) mog zadnjeg posjeta kod gosp. Boranića zamolio me je on, da pričekam još do konca maja, dok se održi glavna godišnja sjednica Akademije, gdje će biti pretresan i proračun. Stoga Vas lijepo molim, gosp. profesore, da malo uplivišete(?) na gosp. Boranića, da ipak štampa Akademija

[Treća stranica]

to djelo, koje leži kod njih već skoro godinu dana. Promjena formata ne će ni prouzrokovati nikakvih većih troškova, a djelo bi izgledalo bar kako treba.
Osim oružja, imam gotova još tri djela i sve bih dao Akademiji. I ovi su radovi vrlo interesantni i s lijepim ilustracijama, od kojih je velik dio i klišeiran. O ovom odštampanom odlomku o oružju, kritika se je vrlo povoljno izrazila (>Ob< Podlistak u Obzoru s potpisom Dr. M. Š.).
Ne zamjerite mi gosp. profesore, što Vama ponovo dosađujem s ovakvim molbama, ali budite uvjereni, da ću Vam na Vašoj dobroti biti vrlo zahvalan.
S odličnim poštovanjem
Vejsil Ćurčić
Zlatar 17. V. 1927.

IV

Veleučeni gospodine Profesore!

Ja nijesam zaboravio na Vas i tražim neprestato svuda, ne bi li makar štogod našao, ali dosada sve uzalud. Govorio sam i sa Hamdijom[21] i on mi reče, da ima obje stvari i da će Vam ih poslati, pa je moguće da je to već i učinio. Ja ću ga opet potsjetit⌊i⌋.

Ovih sam dana poslao Akademiji tri mala abklača sa stećaka i nadam se da će gosp. predsjednik biti onim radom vrlo zadovoljan. Ujedno sam ga zamolio da mi pošalje novac i papir, jer bih već 1. jula započeo raditi u Hercegovini. Valjda me neće sada više onoliko vući za nos kao što su to činili sa štampanjem knjige o oružju i etnografskoj građi iz B.H., i koje sam koncu, kako Vam je poznato, povukao i ponudio Matici.

Kad se sastanete sa gosp. Ivekovićem[22], upitajte ga, moli⌊m⌋ Vas, ne bi li moguće on reflektirao na jedan oveći rad o kulturnom djelovanju muslimanskog elementa u B.H.? U tome su radi sadržane sve monumentalne i javne građevine tog vremena i njihov kratak opis, historijat i slike.

Nadalji bi trebala da Akademija izda jedno monumentalno djelo o našim sredovječnim gradovima s tačnim opisima, historijatom i predajom, jer je i ovaj rad Truhelka[23] vrlo površno obradio.

[21] Misli se na Hamdiju Kreševljakovića, bosanskohercegovačkog historičara. O Hamdiji Kreševljakoviću vidjeti: *Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938-1959)*, prir. Amer Maslo, Sarajevo: JU Historijski arhiv Sarajevo i Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, 2024, 15-27. U Kreševljakovićevim pismima Hadžijahiću se spominju određene aktivnosti Ćurčića nakon Drugog svjetskog rata. Vidjeti stranice 82, 84, 85.

[22] Moguće da se misli na Ćirila M. Ivekovića, hrvatskog arhitektu i fotografa. O Ćirilu M. Iveković vidjeti: "IVEKOVIĆ, Ćiril Metod", *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. https://hbl.lzmk.hr/clanak/ivekovic-ciril-metod (pristupljeno: 9.5.2025).

[23] Misli se na Ćiru Truhelku, arheologa i historičara u čijem se istraživačkom fokusu nalazilo područje Bosne i Hercegovine i koji je značajan dio svoje karijere proveo u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. O Ćiri Truhelki vidjeti: Dejan Zadro, "Iz korespondencije Ćire Truhelke i Isidora Kršnjavog", u: *Građa Arhiva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2012, vol. IV, br. 4, 97-153; Ćiro Truhelka, *Uspomene jednog pionira*, Zenica: Vrijeme, 2012; Adnan Kaljanac, *U stranoj zemlji: Ćiro Truhelka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2024.

Sigurno bi puno preče bilo da Akademija izda ove radove a da se prođe onog čivuta Babingera[24], koji je po mišljenju svih nas odavle, s kojima je došao u dodir, jedan hohštapler i sigurno samo vara Akademiju.
Zasada sam jako zaokupljen nekim poslovima u fabrici, pa zapravo ne dospijevam ni do kakva drugog rada.
S odličnim poštovanjem
i srdačnim pozdravom
Vaš odani
Vejsil
Sarajevo, 14-VI-1928.

V

[Prva stranica]

Veleučeni gospodine profesore i mnogo poštovani prijatelju!
Kako Vam je Milan rekao, ⌊s⌋tigao sam u Zagreb upravo onaj dan, kada ste Vi otputovali za Biograd. Žalim vrlo ovaj slučaj, jer sam baš naročito s Vama želio govoriti o mome radu oko ispitivanja sredovječnih stećaka. Sa sobom sam bio donio i dva albuma sa mnogobrojni⌊m⌋ i vrlo uspjelim fotografijama i crtežima natpisa i ornamenata, što bi Vas, uvjeren sam, mnogo zanimalo,
Ja sam oba albuma pokazivao i gosp. B⌊o⌋raniću, pa izgleda da se je njemu ovakav rad sviđao, pa je čak i zadržao iste da pokaže i gosp. predsjedniku Manojloviću[25]. Oni su to doduše trkimice pregledali, jer su bili

[24] Franz Babinger, njemački historičar i orijentalista, jedan od najpoznatijih biografa sultana Mehmeda II. O Franzu Babingeru vidjeti: Semavi Eyice, "BABINGER, Franz", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. https://islamansiklopedisi.org.tr/babinger-franz (pristupljeno: 9. 5. 2025); "Babinger, Franz", *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. https:// www.enciklopedija.hr/clanak/babinger-franz (pristupljeno: 9. 5. 2025).

[25] Misli se na Gavru Manojlovića, hrvatskog historičara i člana JAZU-a. O Gavri Manojloviću vidjeti: Jaroslav Šidak, "Dr. Gavro Manojlović (U povodu 100-godišnjice njegova rođenja)", *Historijski zbornik*, Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske, 1956, vol. 9, br. 1-4, 253-255; "MANOJLOVIĆ, Gavro", *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. https://hbl.lzmk.hr/clanak/manojlovic-gavro (pristupljeno: 9.5.2025).

u velikom poslu oko Masarikove proslave. [26]

Povrh ovoga rada i opisa i drugih mnogih bilježaka o stećcima i nekropolama, poslao sam Akademiji i jedan veliki sanduk pun ⌊a⌋bklača od natpisa i raznih ornamenata.

Putovao sam i radio neumorno i vjerujte mi, da sam na tome nadoplatio mnogo iz ⌊s⌋vog džepa. Ali šta ću da radim, kad me taj posao, pored svih ⌊s⌋tradanja i velikih štrapaca toliko zanima. Bojim se samo, ⌊d⌋a neću moći dugo sve te napore uzdržati, pa bi zato u interesu Akademije bilo, da pospiješimo taj rad povišenjem subvencije. U programu, što sam ja prije tri godine podastro Akademiji, predvidio sam rad u terenu za tri godine, ali s onim malim dotacijama oduljiće se jako i Bog zna, da li ću ga ja uopće tako moći i dovršiti. Zato Vas ja najljepše molim da se Vi zauzmete za me i da Akademija povisi subvenciju. U ovome slučaju ja bih ostavio sav drugi posao i otišao na tri četiri mjeseca na sistematski rad u Hercegovinu i zapa⌊d⌋nu Bosnu. Čim bih ovaj posao dovršio, bacio bih se na ⌊st⌋ručnu obradu istog i Akademija bi mogla odmah otpočeti sa štampanjem pojedinih odsjeka. Ja ću svakako sav materijal podijeliti po starim županama ⌊,⌋ što ćete ⌊,⌋kako ja mislim ⌊,⌋i Vi odobriti.

[Druga stranica]

Za⌊n⌋imaće Vas i to da sam našao ⌊u⌋ nekim našim stećcima prilično bliških analogija u Kavkaz⌊u⌋, te sam se obratio u toj stvari na arheološki muzej u Tiflisu[27]. Odanle sam zimus dobio odgovor od jednog tamošnjeg sveučilišnog profesora, koji mi javlja, da zaista tamo postoje neki sredovječni spomenici s isklesanim natpisima u tamošnjem jeziku i figuralnom i drugom o⌊r⌋namentikom⌊,⌋ što bi⌊,⌋ kako >…< ⌊on⌋ veli, prema mome opisu imali donekle neke sličnosti sa našim stećcima. U Zagrebu sam se pak po Strigo⌊v⌋skome (Armenien) uvjerio, da moje

[26] Misli se na Tomáša Masaryka, češkog političara i filozofa, te prvog čehoslovačkog predsjednika. O Tomášu Masaryku vidjeti: Alain Soubigou, *Thomas Garrigue Masaryk*, Paris: Fayard, 2002; Na ovom mjestu se misli na proslavu osamdesetoga rođendana Masaryka u Zagrebu. O tome vidjeti: Marijan Lipovac, "Proslava 80. rođendana Tomáša Masaryka u Hrvatskoj 1930. godine", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003, vol. 35, br. 2, 601-621.

[27] Raniji naziv za Tbilisi, glavni grad Gruzije.

nasluč⌊i⌋vanje ima zaista nekog temelja. Ja ću sada poslati nekoliko fotografija raznih formi stećaka i biljega u Tiflis, te mi je dotični gospodin obe⌊ć⌋ao da će ispitati tačno u koliko bi bilo eventualno nekih tradicionalnih veza između ermenskih spomenika s našim stećcima.

Ja sam od početka rada molio gosp. ⌊p⌋rof. Boranića da mi isposluje preko ljeta besplatnu ⌊željezničku⌋ kartu na području Bosne i Hercegovine, što bi mi mnogo olakšalo moj rad.

Kao činovnik u mirovini imam samo tri puta godišnje popust na željeznici, pa kad ovo iskoristim, moram uvijek da p⌊l⌋aćam cij⌊e⌋lu kartu, što me jako skupo stoji. Stoga Vas lijepo molim, da ovo pitanje potaknete kojom prilikom, te da se Akademija obrati Ministarstvu Saobraćaja i da zamoli besplatnu kartu. Ja sam uvjeren da će spomenuto Ministarstvo vrlo rado iza⌊ć⌋i Akademiji u susret jer se radi o naučnim putovanjima.

Zahvaljujem mnogo na Vašem zauzimanju i susretljivosti

9. III. 1930. god.

Sarajevo.

S odličnim poštovanje i mnogo pozdrava od odanog Vam

Vejsila Čurčić[28]

VI

Mnogopoštovani gospodine profesore!

Nedavno je raspisala Hrvatska Matica natječaj za neke radove, koji će ako budu izabrani, biti nagrađeni. Poznavajući Vas kao iskrenog prijatelja, slobodan sam da Vas upitam, ne bi li imalo smisla da se i ja natječem na tome raspisu s onom mojom radnjom o oružju, koju je Akademija bila uzela. Ako mislite da ⌊bih⌋ imao kakve nade u neki uspjeh, onda budite tako dobri i javite mi na koga da se obratim u toj stvari, i na koju bi adresu poslao rukopis i slike. Želio bi svakako da se već jedanput štampa da nemam više brige o tome.

[28] Prezime dodano grafitnom olovkom, vjerovatno prilikom obrađivanja fonda. U prezimenu je kod početnog slova prezimena napisano pogrešno Č umjesto Ć.

Zahvaljujući Vam mnogo na Vašoj dobroti
najsrdačnije Vas pozdravlja
Vaš zahvalni Vejsil
Sarajevo, 9. IV. 1930.

VII

[Prva stranica]

Veleučeni gospodine profesore!
Priloženo šaljem Vam fotografiju nadgrobne ploče, nađene u Ivanjskoj, kot. Bos. Krupa. Mislim da će Vas zanimati ovaj nalaz, jer se po svoj prilici radi o grobnicama knezova Blagajskih. Na tom mjestu nađeno je naime 12 grobnica, od kojih jedanaest sa skulpturama i natpisima. U svakoj grobnici ležao je po jedan mrtvac samo u 12. nađena su dva skeleta. Navodno je nađeno uz neke mrtvace i zlatnog prstenja ali ga je nestalo, uništeno je naime požarom pri kojem je zaglavio i posjednik toga prstenja. Osim jedne ploče, koja je dospjela u Zagreb u posjed Hrv. Zmaja i od koje Vam šaljem fotografiju, ostale su razlupane i uzidane u jednu seosku kuću. Moguće da bi se moglo još štoga sastaviti od razbijenih komada, koji bi se morali na neki

[Druga stranica]

način prikupiti. Uopće o tom nalazu mogao bi Vam najbolje i najtačnije podatke dati rkt. župnik u Bos. Novom gosp. Gerhard Purk. Izvjesnih podataka o tom nalazu ima i Hrv. Zmaj u Zagrebu. Moguće da bi se mogla zainteresovati Akademija za ovaj interesantni nalaz i da se stoga preduzme preko spomenutog župnika za spasavanje još onih fragmenata, što su uzidani u spomenutoj seoskoj kući. Samo iz (…), da je na tom nalazištu ⌊navodno⌋ boravio jedan kustos sar. zem. muz. i da je naredba da se to opet zatrpa.
Ja polagano nastavljam s prikupljanjem materijala sredovječnih spomenika. Nedavno sam poslao od prošlogodišnjeg rada jednu kolekciju zanimljivih abklača a sutra šaljem i vrlo uspjeli izljevak poznatog natpisa

Kulina Bana iz Muhašinovića, kot. Visoko. Prošlogodišnja dotacija Akademije u iznosu od 4700 dinara

[Treća stranica]

bila je zaista tako neznatna, da se s tom svotom nije moglo više uraditi. Kao obično, nadoplatio sam i lanjske godine na putovanja iz vlastitog džepa. Sadašnja nestalna vremena bila su povodom, da sam ⌊često⌋ otišao u neki kraj da radim po najljepšem vremenu, i kad sam stigao na mjesto promijenilo se izn⌊e⌋nada vrijeme i ja sam ⌊se⌋ nakon kraćeg ili duljeg čekanja povratio u Sarajevo a da nijesam svršio posao. Upravo pred mjesec dana otputovao sam bio u Hercegovinu da snimim nekoji važniji spomenik, ali mi vjetar nije dao nikako raditi kidajući mi ⌊neprestano⌋ papir, te sam nakon nekoliko dana čekanja napustio rad i vratio se kući. To se ne >…< dogodi jedanput nego i češće puta. Eto s takvim poteškoćama moram se ja boriti, a to neće nitko da uvidi i prizna. Pored abklača naročito lijepo napreduju kolekcije fotogr. snimaka, koje će vremenom imati veliku naučnu vrijednost. Ja ću

[Četvrta stranica]

na svaki način nastaviti ovaj rad makar i na vlastiti trošak. Da se je odmah s početka radilo s punom parom kako sam ja predlagao Akademiji, danas bismo imali na okupu sav materijal i moglo ⌊bi⌋ se odmah preći na publiciranje istog.

Inače sam zdravo i dobro, što i Vama od srca želim. Nadao sam Vam se, da ćete iz Dubrovnika putovati preko Sarajeva, ali Vas nije bilo. Priloženo šaljem Vam ovaj moj album narodnih nošnja. Začudiće Vas kad Vam rečem da me je uprava sar. muzeja tužila na ministarstvo i sud radi prekršaja autorskog prava. Eto takve prilike vladaju u sar. muzeju, kojim smo se ranije ponosili a danas je uistinu spao na vrlo niske grane.

S odličnim štovanjem
i mnogo pozdrava
Vejsil Ćurčić
Sar. 3. jula 1931.

VIII[29]

[Prva stranica]

Vrlopoštovani gospodine Profesore!

Primio sam prekjučer Vaš cijenjeni list i mnogo Vam hvalim na Vašem prijateljstvu i plemenitom zauzimanju za moju stvar. Nekako mi se čini kao da ste Vi jedini, koji je shvatio i ocjenio ovaj moj rad. Zato ću ja zaista i još više nastojati, da udovoljim potpuno onim zadatcima, koje sam preuzeo primajući se toga ogromnog posla, da se nećete nikada zastidjeti, što ste se zauzimali za me. Ja sam Akademiji poslao tri manja izlijevka u gipsu samo da vide o čemu se radi. Do danas nijesam još dobio na to nikakva odgovora ni potvrde, da li su ti objekti dobro stigli, da li im se taj rad >…< sviđa i.t.d. Bio sam upravo već bijesan na ovakvo bagatelisanje od strane uprave Akademije i htio sam na 15 o. mj. prekinuti s njima svaku vezu.

Ovih dana sam sudjelovao na nekim sjednicama društva "Gajreta", na koje me je uprava pozvala radi priređivanja neke manje izložbe zanata i. t. d. prilikom 25. godišnje proslave ovog društva. Kako je vrijeme već podmaklo (proslava je 6, 7 i 8. septembra) ja se nijesam primio toga posla izgovarajući se ujedno, da nema ni svrhe ovakva jedna skroz privredna izložba za Gajret. Ja sam međutim stavio drugi predlog, da Gajret do godine, kao nastavak ove proslave priredi jednu čisto kulturno-historijsku izložbu: "Kulturno djelovanje Muslimana u B. i H. od osvajanja do danas", što će odbor valjda i akceptirati, samo ako se ne istroši pre⌊v⌋iše ove godine oko proslave. U slučaju da ne bi Gajret mogao do godine uložiti veću svotu oko priredbe ovakve izložbe u Sarajevu, mogla bi se ⌊m⌋ože biti naći kakva mogu⌊ć⌋nost, da se jedna ovakva izložba priredi u Zagrebu. Tu izložbu zamišljam si ja tako, da najprije prikažem Bosnu prije islamizacije, dakle "Bogumilsku Bosnu" zatim prelazno doba, također na osnovi vrlo važnih spomenika iz ovog doba, i onda razvoj

[29] Ovo pismo nije datirano, ali s obzirom da se spominje obilježavanje 25. godišnjice društva *Gajret* na ovom mjestu se najvjerovatnije radi o 1928. godini. O muslimanskom društvu *Gajret* vidjeti: Ibrahim Kemura, *Uloga "Gajreta" u društvenom životu muslimana Bosne i Hercegovine: (1903-1941)*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1986.

kulture

[Druga stranica]

pod uplivom Islama odnosno Orijenta. To bi bila vrlo lijepa i ujedno i poučna izložba, gdje bi se po prvi put prikazao muslimanski elemenat sa čitavom svojom kulturom, koja se ne smije nimalo podcjenjivati. Ja bih našao dovoljno i vrlo interesantna materijala, da se ne bismo ni malo zastidjeli pred na⌊j⌋kulturnijim svijetom. Uvjeren sam da bi na takvu izložbu došlo mnogo svijeta i iz inostranstva.[30]

Baš bi me zanimalo Vaše mišljenje o to⌊m⌋e. Svakako sam mišljenja, da bi jedna ovakva izložba imala mnogo više efekta u Zagrebu nego li u Sarajevu, koje već samo po sebi predstavlja donekle jednu takvu izložbu. Kad krenem na put radi stećaka, obratiću pažnju i objektima, koji bi mogli u pogledu ovakve izložbe doći u obzir, kao monumentalne građevine, džamije, medrese, česme i. t. d.

Za veleizdajnički proces u Banjoj Luci našao sam spise kod g. Kolomana Mileca[31], sudskog nadsavjetnika u penziji (Hadži Idriz 4), koji je sobom vodio taj proces. On ima jedan egzemplar kod sebe u Sarajevu, a jedan je posudio gosp. Horvatiću, b. h. sudskom nadsavjetniku u p. koji sada živi negdje u Zagrebu (upitajte na telefon kod polic. direkcije.) Gosp. Milec mi reče, da zatražite najprije onaj egzemplar od g. Horvatića, koji će Vam ga sigurno st⌊av⌋iti na raspolaganje. Ako Vam to ne bi uspjelo, onda se obratite direktno na g. Mileca i on će Vam te spise sigurno posuditi na izvjesno vrijeme. Ovu drugu brošuru nijesam još našao.

Još jedanput najljepša hvala i mnogo Vas pozdravlja

Vaš zahvalni

Vejsil

[30] Izložba kakvu je zamišljao Ćurčić do 1930. godine nije održana u Zagrebu. Ćurčić se aktivirao i u drugoj polovini tridesetih oko jedne slične ideje, a učestvovao je u postavljanju izložbi druge tematike u Sarajevu i Zagrebu. Zanimljivo je da je krajem 2024. godine, gotovo stotinu godina od ove Ćurčićeve inicijative, u Zagrebu održana izložba *Pod nebom vedre vjere – Islam i Europa u iskustvu Bosne,* koja u nekim svojim dijelovima ima sličnosti sa idejama koje je imao Ćurčić.

[31] Koloman Milec, voditelj sudskog postupka u Banja Luci koji se vodio 1915. i 1916. godine, a koji je poznatiji pod imenom Veleizdajnički proces u Banja Luci.

N.Z. Kad ste Vi sada stupili u predsjedništvo Akademije, mogao bih se nadati, da će mi Akademija ipak jedanput štampati i ono moje djelo o oružju.[32] Ja sam doduše na nagovor nećaka Slavka Batušića[33] ponudio Matici Hrvatskoj, ali ne vjerujem da bi ona štampala ovakvo naučnu makar i popularno ⌊pisano⌋ djelo. Zaista se ja sada samo u Vas uzdam.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HR-HAZU), Zagreb,
– fond: Osobni fond Ferde Šišića

Objavljeni izvori

Truhelka, Ćiro, *Uspomene jednog pionira*, Zenica: Vrijeme, 2012.

Zadro, Dejan, "Iz korespondencije Ćire Truhelke i Isidora Kršnjavog", u: *Građa Arhiva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2012, vol. IV, br. 4, 97-153.

Pisma Hamdije Kreševljakovića Muhamedu Hadžijahiću (1938-1959), prir. Amer Maslo, Sarajevo: JU Historijski arhiv Sarajevo i Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, 2024.

[32] Jedno od glavnih mjesta u osam predstavljenih pisama na ovome mjestu zauzima nastojanje Vejsila Ćurčića da mu JAZU ili Matica štampaju njegovu studiju o starom oružju. Do toga u konačnici nije došlo. Ćurčićeva opširna studija o starinskom oružju (preko 200 stranica) objavljena je 1943. godine u *Glasniku Zemaljskog muzeja* koji je u to vrijeme u skladu s političkim prilikama izlazio po drugačijim naslovom. Vidjeti: Vejsil Ćurčić, "Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini", u: *Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu*, Sarajevo: Hrvatski državni muzej, 1944, god. LV (1943-1944), 21-225.

[33] Misli se na Slavka Batušića, hrvatskog književnika i kulturnog radnika. O Slavku Batušiću vidjeti: "BATUŠIĆ, Slavko", *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025.. https://hbl.lzmk.hr/clanak/1483 (pristupljeno: 9. 5. 2025).

Knjige

Kaljanac, Adnan, *Stranputice rane arheologije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2023.

Kaljanac, Adnan, *U stranoj zemlji: Ćiro Truhelka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2024.

Karić, Dženita, *Bosnian Hajj Literature: Multiple Paths to the Holy*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2022.

Kemura, Ibrahim, *Uloga "Gajreta" u društvenom životu muslimana Bosne i Hercegovine: (1903–1941)*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1986.

Soubigou, Alain, *Thomas Garrigue Masaryk*, Paris: Fayard, 2002.

Članci

Agičić, Damir, "Ferdo Šišić, sveučilišni profesor, znanstvenik i javni djelatnik", u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2017, vol. LXX, br. 2, 469–474.

Antoljak, Stjepan, "Ferdo Šišić", u: *Arhivski vjesnik*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 1989, br. 32, 125–142.

Bačmaga, Ivan, "Povijesna veličina Ferde Šišića", u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2017, vol. LXX, br. 2, 499–502.

Basler, Đuro, "Ćurčić Vejsil", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 1, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988, 68.

Ćurčić, Vejsil, "Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini", u: *Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu*, Sarajevo: Hrvatski državni muzej, 1944, vol. LV, god. 1943/1944, 21–225.

Galović, Tomislav, "Medievistički profil Ferde Šišića", u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2017, vol. LXX, br. 2, 475–480.

Globačnik, Matko, "Posljednje godine i smrt Ferde Šišića (1938. – 1940.)", u: *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2022, vol. 22, br. 1, 211–246.

Holjevac, Željko, "Ferdo Šišić i (rano)novovjekovna hrvatska povijest", u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2017, vol. LXX, br. 2, 481–488.

Kunčić, Meri i Zoran Ladić, "Prilog proučavanju znanstvene i društvene aktivnosti Ferde Šišića na temelju korespondencije iz Arhiva HAZU-a u Zagrebu", u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2024, vol. LXXVII, br. 2, 57–75.

Lipovac, Marijan,"Proslava 80. rođendana Tomáša Masaryka u Hrvatskoj 1930. godine", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003, vol. 35, br. 2, 601-621.

Maslo, Amer, "'Iz Bosne dolaze grozne viesti o bjesnilu divljih Turakah proti nevoljnim Krstjanom': Percepcija Osmanskog Carstva i muslimana u listu *Naša sloga* za vrijeme ustanka u Hercegovini i Bosni (1875.–1878.)", u: *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Naša sloga 1870.–2020.*, ur. Mihovil Dabo, Teodora Fonović Cvijanović i Vanessa Vitković Marčeta, Pula: Filozofski fakultet, 2022, 141–165.

Maslo, Amer, "Suradnja Hamdije Kreševljakovića i Ferde Šišića (1913. – 1940.)", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2024, god. 56, br. 1, 99–114.

Mulaomerović, Jasminko, "Prilog za bibliografiju Vejsila Ćurčića", u: *Naš Krš*, Sarajevo: Speleološko društvo Bosansko-hercegovački krš, 2023, vol. XLIII, br. 56, 102–113.

Novak, Viktor, "Ferdo Šišić: 9. III. 1869. – 21. I. 1940.", u: *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb: JAZU, 1949, br. 54, 362–443.

Paić-Vukić, Tatjana, "Collecting Manuscripts for the Oriental Collection of the Yugoslav Academy of Sciences and Arts: The Role of Franz Babinger", u: *Archivum Ottomanicum*, Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2017, br. 34, 111–122.

Šidak, Jaroslav, "Dr. Gavro Manojlović (U povodu 100-godišnjice njegova rođenja)", u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske, 1956, vol. 9, br. 1-4, 253–255.

Vuković, Marinko, "Ostavština akademika Ferde Šišića u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti", u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, vol. LXX, br. 2(2017), 489–497.

Živaković – Kerže, Zlata, "Šišić nad vrelima hrvatske povijesti (između manje poznate svakodnevnice i složene povijesti vremena)", u: *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, Mostar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, 2015, vol. 10, br. 13, 7–43.

Internetski izvori

"Život je čudo: Saga o ljubavi Vejsila Ćurčića koji je spašavao Hagadu", 16. 12. 2022., https://interview.ba/zivot-je-cudo-saga-o-ljubavi-vejsila-curcica-koji-je-spasavao-hagadu/ (pristupljeno: 7. 6. 2025. godine).

"BORANIĆ, Dragutin". *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. https://hbl.lzmk.hr/clanak/boranic-dragutin (pristupljeno: 9. 5. 2025).

"IVEKOVIĆ, Ćiril Metod", *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. https://hbl.lzmk.hr/clanak/ivekovic-ciril-metod (pristupljeno: 9. 5. 2025).

Semavi Eyice, "BABINGER, Franz", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. https://islamansiklopedisi.org.tr/babinger-franz (pristupljeno: 9. 5. 2025).

"Babinger, Franz", *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. https://www.enciklopedija.hr/clanak/babinger-franz (pristupljeno: 9. 5. 2025).

"MANOJLOVIĆ, Gavro", *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. https://hbl.lzmk.hr/clanak/manojlovic-gavro (pristupljeno: 9. 5. 2025).

"BATUŠIĆ, Slavko", *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. https://hbl.lzmk.hr/clanak/1483 (pristupljeno: 9. 5. 2025).

LETTERS FROM VEJSIL ĆURČIĆ TO FERDO ŠIŠIĆ (1926–1931)

Summary

This paper presents eight letters that the Bosnian-Herzegovinian scholar Vejsil Ćurčić sent to the Croatian historian Ferdo Šišić between 1926 and 1931. These letters constitute a valuable contribution to Ćurčić's biography, as they shed light on his research activities during a five-year period that proved to be particularly turbulent due to the difficulties he encountered. The correspondence reveals the strategies through which Ćurčić sought to make use of his personal connections in order to secure the publication of his books and studies with Zagreb-based publishers. The predominant theme of the letters concerns Ćurčić's research into old weaponry, *stećci* (medieval tombstones), and related subjects.

BILE SU MEĐU NAMA /
WOMEN WHO WERE AMONG US

Review article
UDK: 929 Kovačević-Kojić D. (497.6) " 04/14 "
DOI: 10.51237/issn.2774-1180.2025.24.455

STOGODIŠNJICA ROĐENJA DESANKE KOVAČEVIĆ-KOJIĆ: AKADEMSKI ŽIVOT I HISTORIOGRAFSKI DOPRINOS PROUČAVANJU SREDNJOVJEKOVNE BOSNE

Elmedina Duranović
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
elmedina.duranovic@iis.unsa.ba

Apstrakt: Povodom stogodišnjice rođenja Desanke Kovačević-Kojić, ovaj tekst analizira njen život, akademsku karijeru i naučni doprinos historiografiji srednjovjekovne Bosne. Poseban fokus stavljen je na njen metodološki pristup, interdisciplinarnost u radovima i uticaj na savremena istraživanja urbanog i ekonomskog razvoja u Bosni. Tekst se temelji na analizi njenih najznačajnijih djela i reflektuje trajnu vrijednost njenog naučnog naslijeđa.

Ključne riječi: Desanka Kovačević-Kojić, Bosna, srednji vijek, privreda, urbana historija, historiografija

Abstract: Commemorating the centenary of Desanka Kovačević-Kojić's birth, this article offers a critical exploration of her life, academic trajectory, and enduring contributions to the historiography of medieval Bosnia. Particular emphasis is placed on her methodological rigor, interdisciplinary orientation, and the lasting impact of her work on contemporary studies of urban and economic development in Bosnia. Anchored in her most seminal publications, the text underscores the continued relevance and scholarly resonance of her intellectual legacy.

Keywords: Desanka Kovačević-Kojić, Bosnia, Middle Ages, economy, urban history, historiography

Uvod

U 2025. godini navršava se stotinu godina od rođenja Desanke Kovačević-Kojić, istaknute historičarke čiji je naučni opus značajno doprinio proučavanju historije srednjovjekovne Bosne i jugoistočne Evrope. Iako više nije među živima, njen uticaj u historiografiji ostaje snažno prisutan, kako kroz njena djela tako i kroz generacije historičara koje je obrazovala i inspirisala.

Rođena 3. oktobra 1925. godine u Sarajevu, osnovno i srednje obrazovanje stekla je u rodnom gradu. Studij historije završila je na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, gdje je diplomirala 1950. godine. Iste godine započela je akademsku karijeru kao asistentica na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, gdje je tokom narednih decenija kontinuirano napredovala u akademskim zvanjima, sve do izbora u zvanje redovne profesorice.[1] Tokom tog perioda, bila je nositeljica nastave iz predmeta "Istorija naroda Jugoslavije u srednjem vijeku" i "Istorija naroda Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku" sve do penzionisanja 1990. godine.[2]

Doktorsku disertaciju koju je izradila pod mentorstvom Mihaila Dinića, odbranila je 1956. godine na Univerzitetu u Beogradu, čime je postavila temelje za svoj budući naučni rad. Tokom akademske 1957/1958. godine kao

[1] Na poziciju asistenta izabrana je krajem 1950. godine, nakon što su njeni profesori Jorjo Tadić i Mihailo Dinić uputili preporuku tadašnjem dekanu Filozofskog fakulteta Anti Babiću, datiranu 28. septembra iste godine. Sljedeći stepen napredovanja uslijedio je u aprilu 1958, kada je, na osnovu referata koji su priložili Jorjo Tadić i Anto Babić, izabrana u zvanje docenta. U zvanje vanrednog profesora promovirana je 1. septembra 1963. godine, uz podršku referenata Ante Babića, Jorje Tadića i Branislava Đurđeva, a njen izbor je krajem decembra potvrđen odlukom Savjeta Filozofskog fakulteta. Konačno, 5. juna 1969. godine, stekla je zvanje redovnog profesora, na osnovu referata koji su potpisali Anto Babić, Branislav Đurđev i Hamdija Kapidžić. Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet (dalje: UNSA-FF), Dosije Desanka Kovačević-Kojić.

[2] Odluka o penzionisanju profesorice Desanke Kovačević-Kojić formalizirana je 17. jula 1990. godine, čime je zaključena njena dugogodišnja služba na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, gdje je kao redovni profesor predavala predmete "Istorija naroda Jugoslavije – srednji vijek" i "Istorija naroda Bosne i Hercegovine – srednji vijek" na Odsjeku za istoriju. S obzirom na to da je 3. oktobra iste godine navršavala 65 godina života, odluka je donesena i prije ispunjenja uslova od 40 godina radnog staža, u skladu s važećim akademskim propisima. UNSA-FF, Dosije Desanka Kovačević-Kojić.

stipendista francuske vlade boravila je u Parizu na stručnom usavršavanju kod istaknutog historičara Fernanda Braudela, na prestižnoj instituciji *L'École Pratique des Hautes Études*. Ova međunarodna saradnja dodatno je oblikovala njen metodološki pristup, koji je karakterisala interdisciplinarnost, kritička analiza izvora i komparativna perspektiva.[3]

Sredinom XX stoljeća, osnivanjem ključnih obrazovnih i naučnih institucija u Bosni i Hercegovini, poput Odsjeka za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu (1950) i Instituta za istoriju (1959), stvoreni su temeljni uslovi za razvoj savremene historiografske misli. Ove su institucije omogućile generacijama istraživača da se sistematski bave nacionalnom prošlošću, pri čemu je posebna pažnja posvećena srednjovjekovnoj Bosni. [4] U tom procesu važnu ulogu imala je Desanka Kovačević-Kojić, čiji je naučni i pedagoški angažman dao značajan doprinos afirmaciji historijske nauke u Bosni i Hercegovini. Studirajući na Univerzitetu u Beogradu imala je priliku da sarađuje s istaknutim historičarima poput Mihaila Dinića i Jorja Tadića. Kao članica grupe studenata koju je predvodio Tadić, učestvovala je u istraživanjima u Dubrovačkom arhivu, što je u velikoj mjeri odredilo pravac njenog budućeg naučnog djelovanja.[5] Fokusirala se na proučavanje dubrovačkih arhivskih izvora, koji nude dragocjene podatke o ekonomskim, društvenim i urbanim procesima u zaleđu Dubrovnika. Relativno

[3] Osnovni biografski podaci o Desanki Kovačević-Kojić, uključujući informacije o njenom obrazovanju i stručnom usavršavanju, dostupni su u izvještajima sačinjavanim povodom njenih izbora u zvanja na matičnom Filozofskom fakultetu, kao i u dokumentaciji priloženoj uz postupke izbora u članstvo Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. UNSA-FF, Dosije Desanka Kovačević-Kojić; Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (dalje: ANUBiH), Dosije Desanka Kovačević-Kojić.

[4] Desanka Kovačević-Kojić, "Srednji vijek", u: *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)*, ur. Nedim Filipović, Sarajevo: ANUBiH, 1983, 31.

[5] Tokom ljeta 1949. godine, među osam studenata koji su zajedno s profesorom Tadićem boravili na arhivskom istraživanju u Dubrovniku, nalazila se i Desanka Kovačević, tada studentica treće godine fakulteta. Pored rada na zajedničkom projektu, prikupljanju građe za historiju Beograda, Kovačević je paralelno ispisivala podatke o bosanskom rudniku Olovo za potrebe vlastitog istraživačkog rada. Јорјо Тадић, "Извештај о практичном раду са студентима у Дубровнику у лето 1949. г", u: *Историјски часопис*, Београд: Орган Историског института САН, 1951, бр. 2/1949–1950, 299.

dug stvaralački period njenog naučnoistraživačkog rada rezultirao je nizom priloga veoma značajnih prije svega za bosanskohercegovačku historiografiju srednjeg vijeka. Prema njenim riječima, za izučavanje bosanskog srednjeg vijeka odlučila se još kao student, mada je područje njenog interesovanja bilo znatno šire i obuhvatalo je i zemlje u regiji, prije svega Srbiju.[6]

Za dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine izabrana je 1975,[7] a za redovnog 1981. godine,[8] čime je postala jedna od rijetkih žena u to vrijeme koje su stekle članstvo u najvišoj naučnoj instituciji Bosne i Hercegovine. Ovaj izbor predstavlja priznanje njenom višedecenijskom predanom radu u oblasti srednjovjekovne historije, te potvrđuje njen značajan doprinos razvoju historiografske misli u regiji. Pored izuzetnog naučnog i pedagoškog angažmana, jedno je vrijeme obnašala i funkciju predsjedavajuće Društva istoričara Bosne i Hercegovine.[9] Od 1979. bila je

[6] Zora Vujasin, "Dobitnici Dvadesetsedmojulske nagrade, Život zapretenih ognjišta", *Oslobođenje*, 20. 9. 1979, 9.

[7] Na sjednici održanoj 17. januara 1975. godine, Odjeljenje društvenih nauka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine donijelo je odluku da Skupštini Akademije predloži izbor prof. dr. Desanke Kovačević-Kojić, redovne profesorice Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, za vanrednu članicu Akademije. Mišljenja i referate koji su potvrdili njene izuzetne naučne kvalifikacije i doprinos historiografiji potpisali su ugledni akademici Branislav Đurđev i Nedim Filipović. Izbor je zvanično okončan do marta iste godine. ANUBiH, Dosije Desanka Kovačević-Kojić, *MIŠLJENJE za izbor prof. Dr. DESANKE KOVAČEVIĆ-KOJIĆ za vanrednog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, 9. 1. 1975, 1–5.

[8] Na sjednici Odjeljenja društvenih nauka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, održanoj krajem decembra 1980. godine, jednoglasno je prihvaćen prijedlog da se prof. dr. Desanka Kovačević-Kojić kandiduje za izbor u status redovne članice Akademije u narednom izbornom terminu. U skladu s ustaljenom procedurom, Odjeljenje je zadužilo akademike Nedima Filipovića i Alojza Benca da pripreme odgovarajuće referate koji bi stručno obrazložili njenu kandidaturu, oslanjajući se na njen dugogodišnji naučni rad, međunarodnu reputaciju i doprinos razvoju historiografije srednjovjekovne Bosne i šireg jugoslavenskog prostora. Na osnovu dostavljenih referata, na narednoj sjednici Odjeljenja, održanoj 13. januara 1981. godine, kandidatkinja je tajnim glasanjem dobila potrebnu većinu glasova članova Odjeljenja, čime je formalno potvrđena njena nominacija za najviše akademsko zvanje. ANUBiH, Dosije Desanka Kovačević-Kojić, *Referat za izbor dopisnog člana prof.dr. Desanke Kovačević-Kojić u status redovnog člana*, 12. 1. 1981, 1–5; *Referat za izbor dr. Desanke Kovačević-Kojić za redovnog člana ANUBiH*, 1–5.

[9] *Spomenica (1950–1980)*, Sarajevo: Filozofski fakultet, 1980, 37. Društvo istoričara Bosne i Hercegovine bilo je osnovano neposredno nakon Drugog svjetskog rata, a njegov rad je bio usko

stalna, a od 2004. godine počasna članica Međunarodne komisije za historiju gradova, čime je stekla međunarodno priznanje za svoj naučni doprinos u oblasti urbane historije.[10]

Neposredno nakon izbijanja rata u Bosni i Hercegovini, krajem 1992. godine napustila je Sarajevo i nastavila naučni rad u Beogradu, gdje je ostala aktivna sve do kraja života. Za redovnog člana Srpske akademije nauka i umetnosti izabrana je 1994. godine. Sudjelovala je i u osnivanju Akademije nauke i umjetnosti Republike Srpske i bila njen član od 1996. godine.[11]

Desanka Kovačević-Kojić preminula je 13. augusta 2022. godine, ostavivši iza sebe bogat naučni opus koji i danas služi kao temelj za istraživanja srednjovjekovne prošlosti Balkana. Stogodišnjica njenog rođenja prilika je da se sagleda njen naučni opus i doprinos razvoju savremene historiografije. Naslijeđe njenog rada ogleda se u načinu na koji su istraživanja srednjovjekovne Bosne metodološki i tematski oblikovana u narednim desetljećima. O njenom životu i djelu pisalo se mnogo i iz različitih uglova: od biografskih prikaza i stručnih analiza do osvrta na njen metodološki

povezan s Odsjekom za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Tokom četiri decenije, Društvo je organizovalo naučne skupove, poticalo historiografska istraživanja i izdavalo *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, koji je bio jedno od najvažnijih historiografskih glasila u zemlji. Od 1949. do 1990. godine objavljeno je ukupno 30 svezaka časopisa, koji je u početku nosio naziv *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, a od broja XII nadalje *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine.* Desanka Kovačević-Kojić bila je aktivna članica Društva tokom 1970-ih i 1980-ih godina, kada je Društvo imalo značajnu ulogu u oblikovanju historiografske misli u Bosni i Hercegovini. Esad Kurtović, "Bibliografija Godišnjaka Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo (I do XL-XLI)", u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Sarajevo: UNSA – Filozofski fakultet, 2020, br. 7, 137–180.

[10] Момчило Спремић, "Десанка Ковачевић-Којић (1925), Србија и Медитеран", u: *Живот и стваралаштво жена чланова Српског ученог друштва, Српске краљевске академије и Српске академије наука и уметности*, том II, гл.ур. Зоран Кнежевић, ур. Нада Милошевић-Ђорђевић, Београд: САНУ, 2022, 366. Riječ je o jednom od najvažnijih međunarodnih tijela posvećenih proučavanju historije gradova, osnovanom 1955. godine pod okriljem Međunarodnog komiteta za historijske nauke (ICHS/CISH). Komisija okuplja istaknute historičare iz različitih zemalja koji se bave istraživanjem urbanog razvoja, društvenih i ekonomskih struktura gradova, te njihovih transformacija kroz historijske epohe. Članstvo u Komisiji predstavlja priznanje visoke stručnosti i aktivnog doprinosa međunarodnoj historiografskoj zajednici.

[11] М. Спремић, "Десанка Ковачевић-Којић (1925), Србија и Медитеран", 362.

pristup i akademsku etiku.[12] Upravo zbog toga, ovaj tekst ne pretendira da otkrije nepoznato, već da potvrdi trajnu relevantnost njenog rada i intelektualnog naslijeđa.

Naučnoistraživački rad Desanke Kovačević-Kojić

Akademkinja Desanka Kovačević-Kojić posvetila je značajan dio svog naučnog opusa istraživanju građe Dubrovačkog arhiva, obuhvativši pritom niz tematskih oblasti. Ipak, od samih početaka njenog naučnog djelovanja, primjetna je jasna usmjerenost ka izučavanju pitanja ekonomskog i društvenog razvoja srednjovjekovne Bosne, što se nedvosmisleno potvrđuje kroz naslove iz njene bogate i raznovrsne bibliografije.[13] U temelju te istraživačke orijentacije, kako sama ističe, "ležalo je uvjerenje da u ekonomskoj i društvenoj oblasti treba tražiti opšte uslove koji su presudno uticali na

[12] Povodom 90 godina života i 65 godina naučnog rada Desanke Kovačević-Kojić, ANURS organizirala je 2015. godine izdavanje zbornika radova u njenu čast. Zbornik, pored osvrta na njen život i djelo kojeg je priredio Đuro Tošić (19–34) i biografije koju je za ovu priliku pripremila Slavica Merenik (37–64), sadrži trideset priloga koje su potpisali njeni dugogodišnji saradnici i mlađe kolege, potvrđujući širinu njenog naučnog uticaja. Tematski, radovi se pretežno odnose na privrednu i društvenu historiju, oblasti kojima se i sama Kovačević-Kojić posvećivala tokom svoje karijere. *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којић*, ур. Ђуро Тошић, Бања Лука: Одјељење друштвених наука АНУРС, 2015.
Biografija i bibliografija Desanke Kovačević-Kojić uvršteni su i u zbornik posvećen članicama institucija koje su prethodile i činile SANU. U ovom zborniku istaknut je njen izuzetan doprinos razvoju srpske, ali i šire balkanske historiografije, naročito u oblasti srednjovjekovne ekonomske historije. М. Спремић, "Десанка Ковачевић-Којић (1925), Србија и Медитеран", 361–394.
Povodom stote godišnjice rođenja Desanke Kovačević Kojić, Istorijski institut u Beogradu objavio je zbornik radova kao priznanje njenom izuzetnom naučnom doprinosu i trajnom naslijeđu. *Hommage to Academician Desanka Kovačević Kojić: Trade, Mining, Settlements, and Politics in Medieval and Early Modern Southeastern Europe,* Collection of Works, vol. 47, ed. Aleksandar Rastović, vol. ed. Vladeta Petrović, Belgrade: Institute of History, 2025.

[13] S obzirom na obimnu naučnu produkciju Desanke Kovačević-Kojić, u ovom radu fokus analize je na odabranom korpusu njenih djela koja su, prema našem vlastitom istraživačkom kriteriju, ostavila najdublji trag u bosanskohercegovačkoj historiografiji. Time se ni na koji način ne umanjuje značaj njenog doprinosa proučavanju srednjovjekovne prošlosti susjednih zemalja, već se nastoji istaknuti ono što je za domaću historiografiju imalo posebno metodološko i tematsko značenje.

istorijski razvitak srednjovjekovne bosanske države".[14] Ovakav pristup bio je u skladu s tadašnjim dominantnim tendencijama evropske historiografije, koja je sve više naglašavala značaj strukturalnih faktora u tumačenju historijskih procesa.[15]

Njena orijentacija na privrednu historiju rezultirala je nizom kraćih i obimnijih studija koje su obuhvatile različite aspekte srednjovjekovne bosanske ekonomije: rudarstvo, trgovački promet, djelovanje domaćih i dubrovačkih trgovaca, zanatstvo, izvozne i uvozne tokove, monetarni sistem i druge relevantne oblasti. Pored toga, pojavili su se i monografski prilozi posvećeni pojedinim rudarskim lokalitetima, čime je dodatno produbljena analiza privrednih struktura srednjovjekovne Bosne. Rezultate svojih istraživanja objavljivala je u monografijama, ali i kroz brojne naučne članke i rasprave u relevantnim časopisima u Bosni i Hercegovini i inostranstvu, tako da je njen rad obogatio ne samo domaću historiografiju, već je i doprinio međunarodnoj afirmaciji srednjovjekovne Bosne kao značajnog prostora za interdisciplinarna istraživanja.

Već u ranoj fazi svog naučnog rada objavila je kraće djelo pod naslovom *Bosna i Hercegovina u srednjem vijeku*.[16] Iako bez kritičkog aparata i koncipirana kao opći prikaz srednjovjekovne historije, ova knjiga predstavlja važan korak ka sistematskom i naučno utemeljenom pristupu srednjovjekovnoj prošlosti Bosne i Hercegovine u domaćoj historiografiji.

Ipak, njena prva značajnija monografija, koja ujedno predstavlja i prvu sveobuhvatnu sintezu iz oblasti privredne historije srednjovjekovne Bosne, jeste monografija *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*.[17] Temeljena na doktorskoj disertaciji, označila je prekretnicu u domaćoj historiografiji,

[14] D. Kovačević-Kojić, "Srednji vijek", 32.

[15] Narativ o uticaju strukturalističke paradigme na evropsku historiografiju, posebno kroz djelovanje francuskih historičara iz kruga škole *Annales* i razvoj "nove historije", detaljno je razrađen u: Франсоа Дос, *Историја структурализма II: Напоље са знаком, 1967. до данас*, Београд: Карпос, 2019.

[16] Десанка Ковачевић, *Босна и Херцеговина у средњем вијеку*, Сарајево: Народна просвјета, 1954.

[17] Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1961.

koja je do tada, sa izuzetkom radova Mihaila Dinića, vrlo oskudno obrađivala ovu tematiku. Trgovina je uz rudarstvo činila najrazvijeniju granu bosanske privrede, te se stoga s pravom može reći da je ova monografija predstavljala prvi ozbiljan korak ka sistematskoj obradi ekonomskog razvoja Bosne u srednjem vijeku.

Studija obuhvata širok spektar aspekata trgovine, nudeći sveobuhvatan prikaz privrednih tokova, aktera i struktura koje su oblikovale bosansku državu u periodu njenog uspona. S posebnim naglaskom na trgovačke odnose s Dubrovnikom, autorica analizira ulogu dubrovačkih kolonija, njihovu organizaciju i svakodnevni život, čime se osvjetljava snažna povezanost bosanske unutrašnjosti s jadranskim trgovačkim svijetom. Trgovina se pritom ne posmatra kao izolirani fenomen, već u širem kontekstu društvenih promjena i vanjskih uticaja.

Posebnu pažnju autorica posvećuje domaćim trgovcima, čime doprinosi uravnoteženijem razumijevanju unutrašnjih privrednih odnosa. Ističe se njihova ključna uloga u svakodnevnoj ekonomskoj aktivnosti, kao posrednika između lokalne proizvodnje i stranih tržišta, te kao pokretača urbanizacije i monetizacije bosanske privrede. Njihova roba, obim poslova, organizacija i pravni status pružaju dragocjen uvid u unutrašnju strukturu srednjovjekovne bosanske ekonomije. Analiza domaćih trgovaca predstavlja jedno od najvrednijih poglavlja studije, jer pokazuje da oni nisu bili pasivni učesnici, već aktivni nosioci privrednih procesa.

U metodološkom smislu, knjiga se oslanja na temeljitu analizu do tada neobjavljenih arhivskih izvora, prvenstveno dubrovačkih notarskih knjiga, povelja i trgovačkih ugovora, što doprinosi njenoj empirijskoj utemeljenosti. Iako je autorica nastojala osvijetliti kompleksnu problematiku iz više uglova, oslanjanje isključivo na dubrovačke izvore uslovilo je da fokus istraživanja ostane primarno na bosansko-dubrovačkim odnosima. U svakom pogledu, riječ je o pionirskom poduhvatu i temeljnom doprinosu domaćoj historiografiji. Na koncu, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni* nije samo historiografski doprinos već intelektualni okvir za razumijevanje kako se ekonomski život oblikovao u srednjovjekovnoj Bosni, te kako su

lokalni i vanjski faktori uticali na razvoj jedne feudalne države. Njom je domaća historiografija obogaćena, a postavljeni su i standardi za buduća istraživanja u oblasti privredne i društvene historije. Poseban doprinos u metodološkom pristupu predstavljaju tabelarni prikazi, koji su omogućili sistematizaciju i preglednost velikog broja podataka. Ovi prikazi, kao i širi analitički okvir njenog rada, svjedoče o uticaju škole Fernanda Braudela, kojem je bila izložena tokom svog boravka u Francuskoj.

U okviru sveobuhvatnog istraživanja srednjovjekovne trgovine nastali su njeni brojni radovi koji se bave ključnim aspektima ekonomskog života tog perioda. Posebna pažnja posvećena je kovnici novca bosanskih vladara, analizi sistema carina, trgovanju strateški važnim robama poput voska i vune, razvoju zanatstva, kao i razvoju finansijskih praksi, među kojima se izdvaja analiza dubrovačkog dvojnog knjigovodstva.[18] Paralelno s proučavanjem trgovine, autorica je značajan doprinos dala i istraživanju rudarstva kao jednog od pokretača srednjovjekovne urbanizacije i ekonomskog razvoja. Studije o pojedinim rudarskim centrima obuhvatile su analizu obima proizvodnje, tehničkih karakteristika eksploatacije, kao i socio-ekonomskih posljedica rudarske djelatnosti. U tom kontekstu, posebno se ističe njen rad objavljen na francuskom jeziku pod naslovom *Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: Les mines d'or et d'argent*, koji predstavlja sveobuhvatan pregled rudarskog sektora u Srbiji i Bosni tokom srednjeg vijeka.[19] Ovaj članak ne samo da je historiografsku literaturu o bosanskom srednjovjekovlju učinio vidljivom na međunarodnom nivou, već je i afirmisao značaj jugoistočne Evrope unutar evropskih ekonomskih tokova karakterističnih za srednjovjekovni period.[20]

[18] Десанка Ковачевић, "Трговачке књиге Николе и Луке Кабужића", u: *Historijski pregled*, Zagreb: Savez društva historičara SFRJ, 1954, br. 1-1, 46–48; Ista, "Dvojno knjigovodstvo u Dubrovniku i Benko Kotruljević", u: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, 1988, br. 39, 57–64.

[19] Desanka Kovačević, "Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: Les mines d'or et d'argent", u: *Annales: Économies Sociétés Civilisations*, Paris: École des hautes études en sciences sociales, 1960, br.15-2, 248–258.

[20] Desanka Kovačević-Kojić se u više navrata bavila temom rudarstva, a značajan doprinos dala je i kroz zajednički rad sa Simom Ćirkovićem i Ružom Ćuk na kolektivnoj studiji *Staro srpsko rudarstvo.* Cilj ove publikacije bio je da objedini dotadašnje pojedinačne radove, uglavnom rasute po različitim publikacijama, u jedinstvenu i koherentnu cjelinu. U okviru projekta, Kovačević-Kojić je

S posebnom predanošću Desanka Kovačević-Kojić posvetila se istraživanju historije gradova u srednjovjekovnom kontekstu. Njen prvobitni naučni fokus bio je usmjeren na analize pojedinačnih privrednih i ekonomskih grana, poput razvoja rudarstva, trgovine i zanatstva u srednjovjekovnom periodu. Međutim, rezultati koje je postigla tokom naučnoistraživačkog rada usmjerili su njezinu pažnju ka sveobuhvatnom proučavanju urbanog života. Upravo na ovom polju nastale su njene najznačajnije monografije, kojima je postavila temelje za razvoj urbane historije kao zasebne oblasti u domaćoj historiografiji.

Jedan od ključnih metodoloških izazova u istraživanju srednjovjekovne historije Bosne jeste nepostojanje domaćih arhivskih fondova, što predstavlja ozbiljnu prepreku za sistematsko proučavanje društvenih, političkih i ekonomskih procesa, posebno u kontekstu urbanih sredina. Pisanje historije gradova, kao prostora intenzivne društvene interakcije i ekonomske razmjene, zahtijeva istraživački rad na raznovrsnoj i bogatoj dokumentaciji radi temeljite rekonstrukcije njihove unutrašnje strukture, funkcionalne dinamike i regionalne povezanosti. U tom pogledu, primorski gradovi poput Dubrovnika predstavljaju paradigmatske primjere: zahvaljujući izuzetno očuvanim arhivskim fondovima, statutima, notarskim zapisima i drugim pisanim izvorima, omogućena je višeslojna analiza urbanog razvoja, upravne organizacije, trgovačkih mreža i društvenih odnosa. Kada je riječ o izučavanju bosanskih srednjovjekovnih urbanih prostora, uprkos navedenom nedostatku, istraživačima su na raspolaganju dragocjeni izvori iz notarskih kancelarija dalmatinskih gradova, prvenstveno Dubrovnika, koji su tokom srednjeg vijeka održavali intenzivne trgovačke i komunikacijske veze s unutrašnjošću Balkana. Zahvaljujući sistematičnom vođenju notarskih knjiga, sačuvane su informacije koje omogućavaju djelimičnu rekonstrukciju odnosa između primorskih i kontinentalnih urbanih centara. Iako ti izvori

autorica poglavlja o nastanku novih rudnika u prvoj polovini XV stoljeća, dok je zajedno sa Ćirkovićem obradila razvoj rudarstva u drugoj polovini istog stoljeća. Pored toga, dala je značajan osvrt na ulogu domaćih rudnika u proizvodnji srebra i uticaj rudarstva na ukupne privredne tokove. Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић-Којић и Ружа Ћук. *Старо српско рударство*. Београд: Вукова задужбина; Нови Сад: Прометеј, 2002.

predstavljaju važnu osnovu za istraživanje, njihova informativna vrijednost u pojedinim je segmentima ograničena. Naime, obim i sadržaj sačuvanih podataka ne koreliraju nužno sa stepenom razvijenosti pojedinih gradskih naselja, već prvenstveno zavise od intenziteta njihovih veza s primorjem. Zbog toga se u historiografiji javlja neravnomjerna zastupljenost gradskih sredina: o nekima posjedujemo relativno bogatu dokumentaciju i mogućnost dublje analize, dok su druga naselja ostala gotovo nepoznata, bez ikakvih direktnih spomena u dostupnim izvorima. Ova disproporcija ne odražava stvarnu historijsku važnost tih lokaliteta, već ukazuje na strukturne limite izvora koji su nam danas dostupni. Stoga je nužno da se u istraživanjima kombinuju različiti metodološki pristupi, uključujući arheološke nalaze, toponomastičku analizu i komparativnu regionalnu historiografiju, kako bi se nadomjestile praznine u arhivskoj građi i omogućilo sveobuhvatnije razumijevanje urbanog prostora srednjovjekovne Bosne.

Upravo u kontekstu navedenih metodoloških izazova, posebno se ističe studija Desanke Kovačević-Kojić *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*.[21] Kroz inovativan pristup dostupnim izvorima, autorica je uspješno prevazišla istraživačke prepreke, ponudivši djelo koje je s pravom ocijenjeno kao kapitalno u domaćoj historiografiji.[22] Ključnu ulogu u oblikovanju njenih zaključaka imala je analiza bilješki koje su dubrovački trgovci ostavljali tokom svojih poslovnih aktivnosti. Na temelju njih Kovačević-Kojić je došla do izuzetno značajnih zaključaka koji su izazvali reviziju dotadašnjih historiografskih stavova o urbanom razvoju srednjovjekovne Bosne. Naime, sistematski prikupljeni podaci iz trgovačke korespondencije i knjigovodstvenih zapisa nedvojbeno ukazuju na postojanje razvijenih gradskih naselja u Bosni prije dolaska Osmanlija, što je bilo u suprotnosti s prevladavajućim mišljenjem da je proces urbanizacije započeo tek sa osmanskim

[21] Десанка Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево: Веселин Маслеша, 1978.

[22] Monografija *Градска насеља средњовјековне босанске државе* ubraja se među najčešće prikazivana historiografska djela s ovih prostora, o čemu svjedoči niz objavljenih prikaza i osvrta koji su redom ocijenili rad Desanke Kovačević-Kojić izuzetno visoko. Popis prikaza i osvrta: М. Спремић, "Десанка Ковачевић-Којић (1925), Србија и Медитеран", 389–390.

osvajanjem.

Prema do tada dominantnoj historiografskoj paradigmi, srednjovjekovna Bosna se smatrala ruralnim prostorom bez značajnijih urbanih centara, a gradovi su se tumačili kao produkt osmanske administrativne i trgovačke politike. Međutim, istraživanja Kovačević-Kojić pružaju uvjerljive dokaze da je proces urbanizacije u bosanskoj srednjovjekovnoj državi započeo već u prvoj polovini XIV stoljeća te da je imao dinamičan razvojni tok koji je kulminirao u prvoj polovini XV stoljeća. Ovi gradovi, iako kasnije formirani u odnosu na zapadnoevropske srednjovjekovne urbane centre, pokazivali su karakteristike funkcionalne urbane strukture, uključujući razvijeno rudarstvo, trgovinu i zanatstvo.

Pored najzastupljenijeg tipa grada, naselja rudara i trgovaca, autorica ističe i druge oblike urbanih cjelina koji svjedoče o raznolikosti srednjovjekovne urbane strukture. Među njima se posebno izdvajaju gradska naselja formirana na prometnim i strateški važnim terenima, što je karakteristično za gradove nastale u Podrinju i Polimlju, poput Foče, Goražda, Prijepolja i Pljevalja. Ova naselja, koja su često nastajala spontano i tek naknadno dobijala fortifikacijske karakteristike, razvijala su se uz trgovačke i karavanske puteve, čime su postajala važna središta razmjene dobara i susreta različitih kultura.

Autorica, također, ukazuje i na postojanje planski izgrađenih naselja, poput Novog, koja su nastajala s jasno definiranom urbanističkom strukturom i funkcionalnom podjelom prostora, što svjedoči o razvijenom nivou društvene organizacije i političke volje u njihovom oblikovanju. Neizostavan segment urbanog prostora čine i podgrađa feudalnih utvrđenja, kao što je podgrađe Borča, koja su se razvijala u neposrednoj blizini tvrđava, služeći kao ekonomska i stambena podrška vojno-administrativnim centrima. Ovakva raznolikost u tipologiji gradskih naselja ne samo da oslikava složenost srednjovjekovnog društva, već i ukazuje na prilagodljivost urbanog razvoja različitim geografskim, ekonomskim i političkim uslovima.

Analiza privrednih, društvenih i kulturnih aspekata urbanih sredina u srednjovjekovnom kontekstu ukazuje na složenost odnosa između domaćeg i stranog stanovništva, kao i na raznovrsnost funkcija koje gradovi obavljaju unutar feudalnog društva. Iako su rudarstvo i trgovina bile dominantne privredne grane, zanatstvo je predstavljalo prostor u kojem je domaće stanovništvo imalo izraženiju uključenost i veću ravnopravnost. Etnička raznolikost gradova, uz prisustvo stranaca s posebnim pravnim statusom, dodatno je oblikovala društvenu dinamiku i pravne strukture urbanih zajednica. Unatoč tome, brojna pitanja ostaju otvorena, posebno ona koja se odnose na stepen samouprave gradova, društveni položaj lokalnog stanovništva i institucionalnu strukturu urbanih sredina.

Iako su pisani izvori o duhovnom i svakodnevnom životu u gradovima oskudni, njihova kombinacija s materijalnim ostacima omogućila je djelimičnu rekonstrukciju urbane svakodnevice. Metodološki pristup koji integriše arheološke nalaze i pisane izvore pokazao se posebno plodonosnim u analizi crkvenog graditeljstva, koje je često predstavljalo ne samo religijsko, već i društveno središte urbanih zajednica. Time se potvrđuje da srednjovjekovni gradovi, uprkos ograničenosti izvora, mogu biti sagledani kao kompleksne društvene i kulturne cjeline, čije značenje nadilazi isključivo ekonomsku funkciju, obuhvatajući i širi simbolički i identitetski okvir.

S tim u vezi, knjiga *Градска насеља средњовјековне босанске државе* predstavlja temeljno djelo u izučavanju urbanog razvoja srednjovjekovne Bosne, s fokusom na genezu i funkciju pojedinačnih naselja. Ona nudi topografsko-historijski pristup, u kojem se gradovi analiziraju prvenstveno kroz prizmu njihove lokacije, odnosno geografskog položaja, strateške važnosti, privredne i društvene promjene, te administrativne uloge. Autorica se oslanja na dubrovačke trgovačke knjige i povelje, pažljivo mapirajući prostorni razvoj i vanjske uticaje koji su oblikovali gradska naselja. Integracijom pisanih izvora s arheološkim nalazima Kovačević-Kojić je postavila temelje interdisciplinarnog pristupa u domaćoj historiografiji, značajno proširujući metodološke okvire istraživanja srednjovjekovne prošlosti. Ova

studija pruža čvrst temelj za razumijevanje urbane strukture, postavljajući scenu za kasniju, dublju analizu unutrašnjeg života gradova.

Od samog pokretanja "naučnog zadatka" *Historija naroda Bosne i Hercegovine*, koji je 1968. godine inicirala Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Desanka Kovačević-Kojić bila je aktivno uključena u njegovu realizaciju. Kao članica Potkomisije za srednji vijek, dala je izuzetan doprinos istraživanju srednjovjekovne prošlosti Bosne i Hercegovine. Nakon smrti akademika Ante Babića, dotadašnjeg rukovodioca Potkomisije, preuzela je vodstvo nad ovom stručnom grupom te je imenovana članicom glavne Komisije zadužene za izradu spomenute edicije. [23]

Iako projekt nije finaliziran kao jedinstvena višesveščana publikacija, značajan broj rezultata objavljen je u formi pojedinačnih studija i priloga. Jedan je dio objedinjen i objavljen 1987. godine u prvom tomu *Priloga za istoriju Bosne i Hercegovine*, pod naslovom "Društvo i privreda srednjovjekovne Bosne".[24] Ova publikacija predstavlja vrijedan rezultat rada Potkomisije za srednji vijek, pri čemu je Kovačević-Kojić dala ključan doprinos analizom privrednih aspekata srednjovjekovne bosanske države. Na temelju dugogodišnjeg istraživanja dubrovačkih arhiva i urbanih ekonomskih struktura, obradila je trgovinu, zanatstvo i rudarsku djelatnost, razvoj gradskih naselja, ali pažnju je posvetila i privredi sela, osvjetljavajući složene ekonomske odnose u kontekstu srednjovjekovne bosanske države.[25]

[23] ANUBiH, Dosije Desanka Kovačević-Kojić, *MIŠLJENJE za izbor prof. dr. DESANKE KOVAČEVIĆ-KOJIĆ za vanrednog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, 9. 1. 1975, 3–4.

[24] Desanka Kovačević-Kojić, "Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države", u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I: Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države,* ur. Enver Redžić, Sarajevo: ANUBiH, 1987, 89–190.

[25] Sličan analitički okvir primijenila je i na Srbiju u doba despotovine, gdje je u dva zasebna poglavlja u drugom tomu *Историје српског народа* izložila ključne aspekte privredne politike, regionalne specifičnosti i uticaj međunarodnih faktora na unutrašnje ekonomske tokove. *Историја српског народа*, књ. 2, ур. Јованка Калић, Београд: СКЗ, 1982, 100-108, 268–277.

Pored autorskog angažmana, obavljala je i recenzentski rad za brojne pristigle naučne priloge, čime je dodatno osigurala akademsku utemeljenost i kvalitet planirane edicije. Tokom realizacije projekta preuzela je odgovornost za priređivanje, kompletiranje i redakturu rukopisa pokojnog Ante Babića, kao i za pisanje dijela koji obrađuje trgovačko i novčano poslovanje u gradovima Bosanske Kraljevine. Zbog izostanka angažmana profesora Marka Šunjića na pojedinim segmentima, dio obaveza preuzela je upravo Desanka Kovačević-Kojić zajedno sa Simom Ćirkovićem.[26]

Doprinos Desanke Kovačević-Kojić posebno se ističe u kontekstu historiografskih tendencija koje su u izučavanju srednjovjekovne prošlosti sve više naglašavale analizu ekonomskih i društvenih procesa. Iako je njen istraživački fokus primarno usmjeren ka tim aspektima, nije zanemarila ni tradicionalne teme političke historije, koje također zauzimaju značajno mjesto u njenom radu. Premda je broj takvih radova relativno ograničen, smatramo važnim naglasiti da njen naučni opus obuhvata i proučavanje odnosa srednjovjekovne Bosne s Osmanskim Carstvom, analizu pravnih institucija bosanske srednjovjekovne države, kao i razmatranje vjerskih pitanja. Uostalom, kao i sve druge, njene radove i na ovom polju karakteriše precizno korištenje izvora, kritička analiza historiografskih narativa i nastojanje da se lokalne historije uključe u širi kontekst balkanskih i evropskih procesa. U svom dugogodišnjem radu, posvetila se i složenoj problematici balkanskih stočara Vlaha, oslanjajući se prvenstveno na dubrovačku arhivsku građu. Njena istraživanja lokalizacije katuna, mobilnih stočarskih zajednica koje su igrale važnu ulogu u ekonomskom i demografskom prostoru Balkana, doprinijela su boljem razumijevanju migracionih obrazaca, društvene organizacije i odnosa između nomadskih i urbanih populacija, te značajne uloge Vlaha u trgovini.[27]

[26] ANUBiH, Dosije Desanka Kovačević-Kojić, *Referat za izbor dopisnog člana prof.dr. Desanke Kovačević-Kojić u status redovnog člana*, 1-2. Up. Sima Ćirković, Desanka Kovačević-Kojić, "Predgovor", u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, ur. Enver Redžić, Sarajevo: ANUBiH, 1987, 7–9.

[27] Десанка Ковачевић, "Средњовјековни катуни по дубровачким изворима", у: *Симпозијум о средњовјековном катуну*, ур. Миленко С. Филиповић, Сарајево: Научно друштво СР Босне

Pored temeljnih pitanja kojima se bavi u svojim radovima, otvorila je i niz manje istraženih, ali historiografski izuzetno značajnih tema. Među njima se posebno izdvaja pitanje zdravstvenih prilika u srednjovjekovnoj Srebrenici, koje problematizira na osnovu jedne žalbe dubrovačkih trgovaca.[28] Na temelju tog izvora, zaključuje da su zdravstveni uslovi u Srebrenici bili izrazito nepovoljni, što se prvenstveno dovodi u vezu s prisustvom velikog broja topionica i intenzivnom rudarskom aktivnošću. Takva industrijska koncentracija, bez adekvatnih sanitarnih mjera, zasigurno je doprinosila zagađenju zraka i vode, te posljedično pogoršavala javno zdravlje lokalnog stanovništva.

Podaci o zdravstvenim prilikama u srednjovjekovnim bosanskim gradovima općenito su rijetki i fragmentarni, što dodatno otežava sistematsko proučavanje ove oblasti. Razlog zbog kojeg se ova tema zasluženo izdvaja jeste njena pionirska pozicija unutar domaće historiografije. Naime, rad Kovačević-Kojić uz koautorstvo Sime Ćirkovića predstavlja prvi pokušaj da se jedno pitanje iz domena ekohistorije, discipline koja istražuje međuodnose čovjeka, okoliša i društvenih struktura, uopće artikulira u kontekstu srednjovjekovne Bosne. Dok je ekohistorijski pristup već decenijama prisutan i metodološki razvijen u svjetskoj historiografiji, u domaćem kontekstu on tek počinje da dobija na značaju posljednjih godina. Otvaranjem ovakvih tema, stvara se prostor za interdisciplinarna istraživanja koja povezuju historiju s ekologijom, medicinom, urbanizmom i društvenom teorijom, čime se značajno proširuje horizont razumijevanja srednjovjekovnog društva.

Kovačević-Kojić među prvima je sistematski koristila trgovačke knjige iz dubrovačkog arhiva kao primarne izvore, čime je otvorila vrata novim metodama istraživanja srednjovjekovne ekonomije. Analiza trgovačkih knjiga braće Kabužić (Caboga) pokazala je kako se mikrohistorijski

и Херцеговине, 1963, 121–140; Desanka Kovačević, "Učešće Vlaha u trgovinskoj razmjeni tokom XIV i XV vijeka", u: *Simpozijum – Vlasi u XV i XVI vijeku*, Sarajevo: ANUBiH, 1983, 79–85.

[28] Desanka Kovačević-Kojić, Sima Ćirković, "Zdravstvene prilike u srednjovjekovnoj bosanskoj državi", u: *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae,* Beograd: Savez naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, 1970, br. 10-2, 93–98.

podaci mogu koristiti za širu sliku društvenih i ekonomskih odnosa. Već u ranim fazama svoje naučne karijere, Kovačević-Kojić je ukazala na značaj ovih izvora. Zbog svoje metodološke i historiografske vrijednosti, ova tema pretočena je nešto kasnije i u monografiju, koja vjerno prenosi originalne knjigovodstvene zapise, uz stručne komentare i jezičke sažetke, čime je dodatno afirmisana u akademskom diskursu.[29]

Period nastanka ovih knjiga (1426–1433) poklapa se s vremenom intenzivnog ekonomskog procvata Bosne i Srbije, kada su rudnici srebra, trgovina voskom i drugim sirovinama bili u punom zamahu. Braća Kabužić, sa sjedištem u Dubrovniku, aktivno su poslovala na ovim prostorima, a njihova dokumentacija svjedoči o snažnim trgovačkim vezama između dubrovačkog plemstva i balkanskog zaleđa. Poseban značaj ovog izvora leži u potvrdi postojanja dvostrukog knjigovodstva u Dubrovniku već u prvoj polovini XV stoljeća. Ova metoda, zasnovana na paralelnom evidentiranju transakcija, bila je rijetkost u tadašnjoj Evropi, a njena primjena u kontekstu balkanske trgovine otvara nova pitanja o stepenu razvijenosti lokalnih ekonomskih struktura. Za historiju Bosne, knjige braće Kabužić nude dragocjen uvid u tokove robe, trgovačke rute, vrste sirovina i poslovne prakse koje su oblikovale regionalnu ekonomiju. Rad Desanke Kovačević-Kojić ne samo da je valorizirao jedan izuzetno važan izvor već je i postavio temelje za dalja istraživanja o ekonomskoj povezanosti Dubrovnika s Bosnom i širim balkanskim prostorom u kasnom srednjem vijeku.

Vrijeme je pokazalo da je Desanka Kovačević-Kojić ipak bila najdosljednija proučavanju urbane historije. Pored kapitalnog djela o gradskim naseljima, objavila je i niz studija posvećenih pojedinačnim urbanim sredinama, među kojima se ističu radovi o Zvorniku, Sarajevu, Drijevima, Fojnici i Borču. Ovi tekstovi dodatno potvrđuju njenu sposobnost da poveže mikrohistorijske analize s makrohistorijskim procesima, čime je omogućila dublje razumijevanje lokalnih specifičnosti u okviru šireg srednjovjekovnog urbanog pejzaža. Kao izuzetno vrijedna sinteza društvenih,

[29] Десанка Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге браће Кабужић (Cobоga): 1426–1433,* Београд: САНУ, 1999.

ekonomskih i kulturnih aspekata urbanog života na prostoru srednjovjekovne Srbije i Bosne objavljena je i njena knjiga *Градски живот у Србији и Босни XIV–XV вијек*.[30] Za razliku od prethodne studije o gradskim naseljima, ovdje autorica ne pristupa gradovima samo kao geografskim tačkama, već ih analizira kao dinamične društvene organizme, u kojima se prepliću slojevi vlasti, zanatstva, trgovine i religije. Poseban akcenat stavlja na rudarske centre poput Novog Brda i Srebrenice, prikazujući ih kao motore ekonomskog razvoja, ali i kao mjesta gdje se oblikuje svakodnevica običnog čovjeka. Kroz bogatstvo arhivskih izvora, knjiga oživljava ambijent gradskih ulica, kuća i drugih objekata, nudeći čitaocu ne samo historijsku analizu, već i gotovo antropološki uvid u život srednjovjekovnog Balkana.

Važno je naglasiti da posljednja knjiga nije nastala kao jedinstvena studija, već kao zbornik tematski povezanih radova koje je autorica objavljivala tokom višegodišnjeg bavljenja ovom temom. Upravo u tome leži posebna vrijednost ove publikacije: ona na jednom mjestu okuplja tekstove koji su ranije bili razasuti po različitim, često teško dostupnim izdanjima, a neki su prvobitno objavljeni i na stranim jezicima, posebno francuskom. Time Desanka Kovačević-Kojić ne samo da olakšava pristup vlastitom naučnom doprinosu već i omogućava sveobuhvatniji uvid u srednjovjekovni urbani život, čineći oba djela komplementarnim i nezaobilaznim u izučavanju historije gradova na Balkanu.

Jednu od svojih najznačajnijih monografija iz ove oblasti Desanka Kovačević-Kojić posvetila je srednjovjekovnoj Srebrenici,[31] gradu koji je, uprkos geografskoj udaljenosti, bio intenzivno povezan s Dubrovnikom. Ova povezanost potvrđena je kroz bogat korpus arhivskih izvora sačuvanih u Dubrovačkom arhivu, među kojima se ističu notarski zapisi, trgovačka korespondencija i drugi dokumenti koji omogućavaju rekonstrukciju društvenog, ekonomskog i urbanog života Srebrenice u srednjem vijeku.

[30] Десанка Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)*, Београд: Историјски институт, 2007.

[31] Десанка Ковачевић-Којић, *Средњовјековна Сребреница: XIV–XV вијек*, Београд: САНУ, 2010.

Srebrenica je, zahvaljujući izuzetnom rudnom potencijalu, predstavljala ključni privredni centar srednjovjekovne bosanske države. Poseban zamah njenom razvoju dao je dolazak rudarskih majstora Sasa (Saksonci), koji su početkom XIV stoljeća stigli na prostor Bosne vjerovatno preko Srbije, a prethodno iz Ugarske, gdje su već postojale njemačke kolonije i razvijene rudarske zajednice. Njihova tehnička znanja i organizacione sposobnosti značajno su unaprijedili rudarsku proizvodnju, što je direktno uticalo na povećanje interesa dubrovačkih trgovaca za ovaj prostor. Trgovina, potaknuta rudarskom ekspanzijom, bila je glavni kanal povezivanja dvaju gradova, a uz nju se razvijalo i zanatstvo, koje je pratilo potrebe rudarske i trgovačke djelatnosti. Posebna vrijednost monografije Kovačević-Kojić ogleda se u njenoj sposobnosti da iz dostupnih izvora izvede inovativne zaključke, među kojima se izdvaja analiza unutrašnje organizacije rudarske proizvodnje. Autorica je, na osnovu fragmentarnih podataka, rekonstruisala postojanje funkcionalne podjele rada između običnih radnika, topioničara i vlasnika rudnih jama, čime je otvorila prostor za dublje razumijevanje ekonomskih struktura srednjovjekovne Bosne

Monografija o Srebrenici nastala je kao rezultat višegodišnjeg istraživačkog rada u okviru projekta "Društveni cilj XIII/2", pokrenutog 1986. godine pod koordinacijom Instituta za istoriju u Sarajevu.[32] U realizaciju projekta bio je uključen značajan broj historičara iz Bosne i Hercegovine i tadašnje Jugoslavije,[33] a iako je do planiranog roka (1990. godine) realizirano približno 50% zadataka, samo je manji dio rezultata objavljen.[34] Među rijetkim publikacijama koje su proizašle iz tog projekta nalazi se i spomenuta studija o Srebrenici, koja je dugo vremena bila dostupna rijetkim pojedincima u rukopisnoj formi.

[32] Drago Borovčanin, Ibrahim Karabegović, "30 godina postojanja i rada Instituta za istoriju u Sarajevu", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1988, br. XXIII/24, 27–28.

[33] Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Samoupravna interesna zajednica nauke Bosne i Hercegovine, kutija 200, DC XIII/2, Istorija, Izvedbeni projekat istraživanja iz oblasti istorije Bosne i Hercegovine, 1986.

[34] Up. Husnija Kamberović, "Opće napomene o problemima historije Bosne i Hercegovine", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2006, br. 35, 220–221.

Ova monografija ne predstavlja samo vrijedan doprinos historiografiji srednjovjekovne Bosne, već i ilustrativan primjer kako se interdisciplinarnim pristupom, uz oslonac na arhivsku građu, može rekonstruisati kompleksna slika jednog prostora. Istovremeno, ona svjedoči o potencijalu velikih naučnih projekata i potrebi za njihovim sistematskim planiranjem i institucionalnom podrškom. Projekat "Društveni cilj XIII/2" predstavlja primjer kako institucionalno planirani i koordinirani istraživački poduhvati, zasnovani na jasno definisanim ciljevima i metodološkim okvirima, mogu rezultirati vrijednim naučnim doprinosima, te ukazuje na potrebu sistematskog i dugoročnog pristupa u organizaciji historiografskih istraživanja u Bosni i Hercegovini.

Umjesto zaključka

Jedna od najvažnijih osobina naučnog opusa akademkinje Desanke Kovačević-Kojić nesumnjivo je njegova čvrsta utemeljenost na bogatom korpusu arhivske građe, prvenstveno iz fondova Dubrovačkog državnog arhiva. Svaki njen zaključak proizlazi iz pažljive analize velikog broja izvora, što radovima daje visoku razinu pouzdanosti i istovremeno osigurava njihovu originalnost. U vremenu kada se rad s arhivskom građom često suočava s izazovima preopterećenosti podacima, ponavljanjima i fragmentarnošću, Kovačević-Kojić demonstrirala je izuzetnu sposobnost da se uzdigne iznad pojedinačnih, često stereotipno ponavljanih vijesti, te da iz njih izgradi koherentne i čitljive sinteze koje ne gube na analitičkoj dubini.

Njena metodološka preciznost ogleda se i u gotovo besprijekornom poznavanju relevantne literature, domaće i strane, što dodatno učvršćuje interpretativni okvir njenih istraživanja. Upravo zbog toga s punim pravom možemo tvrditi da djela Desanke Kovačević-Kojić zauzimaju istaknuto mjesto u vrhu bosanskohercegovačke i šire medievistike. Akademkinja Desanka Kovačević-Kojić zauzima nezaobilazno mjesto u historiografiji o srednjovjekovnoj Bosni, ne samo zbog obimnog i tematski raznovrsnog naučnog opusa, već i zbog metodološke preciznosti i interdisciplinarnog pristupa koji

je primjenjivala u istraživanjima. Njene studije, posebno ona posvećena trgovini i urbanim sredinama srednjovjekovne bosanske države, predstavljaju temeljne tekstove u domaćoj i regionalnoj historiografiji, te se s pravom mogu smatrati udžbeničkim pristupima za razumijevanje ekonomskih i društvenih struktura tog perioda. Kovačević-Kojić je, koristeći bogatstvo dubrovačkih arhivskih izvora, kao i dokumentaciju iz drugih mediteranskih i balkanskih centara, rekonstruirala kompleksne mreže trgovinskih veza, tokove robe, ulogu gradskih naselja kao ekonomskih i administrativnih središta, te dinamiku odnosa između lokalnih vlasti i stranih trgovaca. Njena sposobnost da poveže mikrohistorijske podatke s makrohistorijskim procesima omogućila je dublje razumijevanje privrednih kretanja u srednjovjekovnoj Bosni, čime je značajno doprinijela redefiniranju postojećih historiografskih narativa. Osim što je sinonim za stručnost u akademskim krugovima, stekla je i široku prepoznatljivost među ljubiteljima kulturne baštine i starina. Njena sposobnost da kompleksne historijske fenomene predstavi jasno i pristupačno učinila ju je autoritetom ne samo među historičarima već i među širom javnošću zainteresiranom za prošlost Bosne i Hercegovine. U tom smislu, njen rad ne samo da oblikuje akademsku misao već i doprinosi popularizaciji historijske svijesti i očuvanju kulturnog pamćenja.

Predani naučnoistraživački rad i ostvareni rezultati Desanke Kovačević-Kojić prepoznati su od strane stručne javnosti, šire društvene zajednice i relevantnih institucija, što je potvrđeno brojnim priznanjima i nagradama koje su joj dodijeljene. Na prijedlog Filozofskog fakulteta u Sarajevu i Odjeljenja društvenih nauka ANUBiH,[35] dodijeljena joj je Dvadesetsedmojulska

[35] Na sjednici održanoj 20. marta 1979. godine, Odjeljenje društvenih nauka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine jednoglasno je donijelo odluku da svog člana, prof. dr. Desanku Kovačević-Kojić, predloži za dodjelu 27-julske nagrade SR Bosne i Hercegovine. U cilju obrazloženja ove odluke, Odjeljenje je zadužilo akademike Alojza Benca i Nedima Filipovića da pripreme odgovarajući referat. U skladu s tim, oni su sastavili stručni prikaz u kojem su istaknuli izuzetne doprinose prof. dr. Kovačević-Kojić naučnom istraživanju i razvoju historijske nauke, a kao neposredan povod za prijedlog naglašeno je objavljivanje obimne i značajne monografije *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, kojom je tada, kao dopisni član Akademije, dodatno afirmisala svoj naučni autoritet. ANUBiH, Dosije Desanka Kovačević-Kojić, *Referat*, 13. 4. 1979, 1–3.

nagrada SR Bosne i Hercegovine za nauku u 1979. godini.[36] Priznanje je dodijeljeno za izuzetan doprinos izučavanju srednjovjekovne historije Bosne, naročito kroz njena pionirska istraživanja o trgovini, urbanom životu i vezama sa Dubrovnikom, a neposredan povod bilo je objavljivanje knjige *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, koja je ocijenjena kao kapitalno djelo koje značajno proširuje znanje o srednjovjekovnoj Bosni. Zahvaljujući navedenoj knjizi našla se među šesnaest "zaslužnih radnika iz raznih oblasti stvaralaštva i rada" koje je Vlada SR BiH nagradila Dvadesetsedmojulskom nagradom.[37]

Već ranije, 1967. godine, bila je odlikovana Ordenom rada sa zlatnim vijencem, jednim od najviših državnih priznanja SFRJ.[38] Ovo odlikovanje dodjeljivano je za rad od posebnog značaja za napredak zemlje u oblastima nauke, obrazovanja, kulture i društvenog razvoja, čime je njen naučni angažman bio prepoznat i na saveznom nivou. Godine 1976. Univerzitet u Sarajevu dodijelio joj je Plaketu Univerziteta, kao priznanje za dugogodišnji akademski i naučni rad, te doprinos razvoju visokoškolskog obrazovanja i historiografske misli u Bosni i Hercegovini.[39]

Pored toga, Desanka Kovačević-Kojić bila je dobitnica prestižne nagrade "Veselin Masleša" 1968. godine, dodjeljivane za izuzetna ostvarenja u oblasti nauke, publicistike i društvenih djelatnosti, kao i nagrade "Vladimir Ćorović" za životno djelo, koja joj je dodijeljena 2002. godine u znak priznanja za cjelokupan naučni opus i trajni doprinos izučavanju srednjovjekovne historije.

[36] Dvadesetsedmojulska nagrada bila je jedno od najviših priznanja u SR Bosni i Hercegovini, dodjeljivana od strane republičkih vlasti povodom obilježavanja 27. jula – Dana ustanka naroda BiH protiv fašizma. Nagrada se dodjeljivala pojedincima i kolektivima za izuzetna dostignuća u oblasti kulture, nauke, umjetnosti i društvenog angažmana, s ciljem afirmacije antifašističkih i socijalističkih vrijednosti. "Zakon o Dvadesetsedmojulskoj nagradi", *Službeni list SR Bosne i Hercegovine*, br. 2/88-59., 24/89-671.

[37] "Priznanja za stvaralački doprinos razvoju Republike", *Oslobođenje*, 37/11186, 25. 6. 1979, 3.

[38] Prema ukazu br. 150 od 8. novembra 1967. godine. ANUBiH, Dosije Desanka Kovačević-Kojić, *Upitnik*.

[39] Plaketa Univerziteta br. 01-1866/76 od 2. 12. 1976. Isto.

Svojim predanim radom, izuzetnom erudicijom i bogatom bibliografijom, Desanka Kovačević-Kojić izgradila je neupitan autoritet među kolegama i studentima, ostavivši dubok trag u domaćoj historiografiji. Onima koji nisu imali sreću da je upoznaju lično, da s njom surađuju ili makar prisustvuju njenim predavanjima, ostaje da s tihim divljenjem zavide onima koji su je poznavali dovoljno blisko da su akademkinju Desanku Kovačević-Kojić mogli oslovljavati s toplinom i poštovanjem — jednostavno, kao Cica. Taj nadimak, izgovaran s osmijehom i poštovanjem, nije bio tek znak bliskosti, već potvrda njene ljudske veličine, skromnosti i topline koja je nadilazila akademske okvire.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANUBiH), Sarajevo,

– Dosije Desanka Kovačević-Kojić

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo,

– Samoupravna interesna zajednica nauke Bosne i Hercegovine,

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet (UNSA-FF), Sarajevo,

– Dosije Desanka Kovačević-Kojić

Objavljeni izvori

"Zakon o Dvadesetsedmojulskoj nagradi", *Službeni list SR Bosne i Hercegovine*, br. 2/88-59, 24/89-671.

Štampa

Oslobođenje, Sarajevo, 1979.

Knjige

Dos, Fransoa, *Istorija strukturalizma II: Napolje sa znakom, 1967. do danas*, Beograd: Karpos, 2019.

Ćirković, Sima, Desanka Kovačević-Kojić, Ruža Ćuk, *Staro srpsko rudarstvo*, Beograd – Novi Sad: Vukova zadužbina – Prometej, 2002.

Hommage to Academician Desanka Kovačević Kojić: Trade, Mining, Settlements, and Politics in Medieval and Early Modern Southeastern Europe, Collection of Works, vol. 47, ed. Aleksandar Rastović, Vladeta Petrović, Belgrade: Institute of History, 2025.

Istorija srpskog naroda, knj. 2, ur. Jovanka Kalić, Beograd: SKZ, 1982.

Kovačević, Desanka, *Bosna i Hercegovina u srednjem vijeku*, Sarajevo: Narodna prosvjeta, 1954.

Kovačević, Desanka, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1961.

Kovačević-Kojić, Desanka, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.

Kovačević-Kojić, Desanka, *Trgovačke knjige braće Kabužić (Coboga): 1426–1433*, Beograd: SANU, 1999.

Kovačević-Kojić, Desanka, *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV–XV vijek)*, Beograd: Istorijski institut, 2007.

Kovačević-Kojić, Desanka, *Srednjovjekovna Srebrenica: XIV–XV vijek*, Beograd: SANU, 2010.

Spomenica (1950-1989), Sarajevo: Filozofski fakultet, 1980.

Članci

Borovčanin, Drago i Ibrahim Karabegović, "30 godina postojanja i rada Instituta za istoriju u Sarajevu", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju 1988, br. XXIII/24, 5–31.

Ćirković, Sima i Desanka Kovačević-Kojić, "Predgovor", u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, ur. Enver Redžić, Sarajevo: ANUBiH, 1987, 7–9.

Kamberović, Husnija, "Opće napomene o problemima historije Bosne i Hercegovine", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2006, br. 35, 217–241.

Kovačević, Desanka, "Trgovačke knjige Nikole i Luke Kabužića", u: *Historijski pregled*, Zagreb: Savez društva historičara SFRJ, 1954, br.1-1, 46–48.

Kovačević, Desanka, "Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: Les mines d'or et d'argent", u: *Annales*, Paris: *Économies Sociétés Civilisations*, École des hautes études en sciences sociales 1960, br.15-2, 248–258.

Kovačević, Desanka, "Srednjovjekovni katuni po dubrovačkim izvorima", u: *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*, ur. Milenko S. Filipović, Sarajevo: Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, 1963, 121–140.

Kovačević-Kojić, Desanka i Sima Ćirković, "Zdravstvene prilike u srednjovjekovnoj bosanskoj državi", u: *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae*, Beograd: Savez naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, 1970, br. 10-2, 93–98.

Kovačević, Desanka, "Učešće Vlaha u trgovinskoj razmjeni tokom XIV i XV vijeka, u: *Simpozijum – Vlasi u XV i XVI vijeku*, Sarajevo: ANUBiH, 1983, 79–85.

Kovačević-Kojić, Desanka, "Srednji vijek", u: *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982),* ur. Nedim Filipović, Sarajevo: ANUBiH, 1983, 31–36.

Kovačević-Kojić, Desanka, "Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države", u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I: Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, ur. Enver Redžić, Sarajevo: ANUBiH, 1987, 89–190.

Kovačević-Kojić, Desanka, "Dvojno knjigovodstvo u Dubrovniku i Benko Kotruljević", u: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: 1988, br. 39, 57–64.

Kurtović, Esad, "Bibliografija Godišnjaka Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo (I do XL–XLI), u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Sarajevo: Filozofski fakultet, 2020, br. 7, 137–180.

Mernik, Slavica, "Bibliografija akademika Desanke Kovačević Kojić", u: *Zbornik radova u čast akademiku Desanki Kovačević Kojić*, ur. Đuro Tošić, Banja Luka: Odjeljenje društvenih nauka ANURS, 2015, 37–63.

Spremić, Momčilo, "Desanka Kovačević-Kojić (1925), Srbija i Mediteran", u: *Život i stvaralaštvo žena članova Srpskog učenog društva, Srpske kraljevske akademije i Srpske akademije nauka i umetnosti, tom II*, gl.ur. Zoran Knežević, ur. Nada Milošević-Đorđević, Beograd: SANU, 2022, 361–394.

Tadić, Jorjo, "Izveštaj o praktičnom radu sa studentima u Dubrovniku u leto 1949. g", u: *Istorijski časopis*, Beograd: Organ Istoriskog instituta SAN, 1951, br. 2/1949–1950, 299.

Tošić, Đuro, "Život i djelo akademika Desanke Kovačević Kojić", u: *Zbornik radova u čast akademiku Desanki Kovačević Kojić*, ur. Đuro Tošić, Banja Luka: Odjeljenje društvenih nauka ANURS, 2015, 19–34.

CENTENARY OF THE BIRTH OF DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ: HISTORIOGRAPHICAL CONTRIBUTION TO THE STUDY OF MEDIEVAL BOSNIA

Summary

Academician Desanka Kovačević-Kojić stands as a towering figure in the historiography of medieval Bosnia and the broader Balkan region. Her scholarly oeuvre is distinguished by its rigorous methodological foundation, rooted in exhaustive archival research – most notably from the Dubrovnik State Archives – and reinforced by a sophisticated engagement with both domestic and international historiographical literature. Through her meticulous synthesis of fragmented historical data, she produced works of exceptional analytical clarity and interpretative depth, setting a benchmark for historical scholarship in the region.

Her pioneering studies on trade, urban life, and economic structures in the medieval Bosnian state have become foundational texts, reshaping prevailing narratives and offering new frameworks for understanding the socio-economic dynamics of the period. By bridging microhistorical detail with macrohistorical processes, Kovačević-Kojić illuminated the complex interplay between local governance, mercantile networks, and regional development, thereby contributing significantly to the evolution of medieval studies in Southeast Europe.

Beyond her scholarly achievements, her work has inspired generations of historians, serving as both a methodological model and a source of intellectual motivation. Her legacy endures not only in the academic canon but also in the cultural memory of generations of historians from Bosnia and Herzegovina, where her contributions continue to inform historical discourse and foster a deeper appreciation of the medieval past.

OSVRTI I PRIKAZI / BOOK REVIEWS

The Library of Aḥmad Pasha al-Jazzār: Book Culture in Late Ottoman Palestine, ed. Said Aljoumani, Guy Burak i Konrad Hirschler, Brill: Leiden/Boston, 2025, 626 str.

U izdanju izdavačke kuće Brill, 2025. godine iz štampe je izašla knjiga *The Library of Aḥmad Pasha al-Jazzār: Book Culture in Late Ottoman Palestine (Biblioteka Ahmed-paše el-Džezara: kultura* čitanja *u kasnoosmanskoj Palestini)*. Radi se o studiji koja prvi put ispituje historiju i inventar biblioteke Ahmed-paše el-Džezara s kraja 18. vijeka. Knjiga se sastoji od uvoda, tri glavne cjeline, faksimila, indeksa naslova knjiga iz inventara, kao i popisa identifikovanih rukopisa na njihovim trenutnim lokacijama. U uvodnom dijelu knjige "The City, The Endowment and the Manuscripts" (str. 1-30) kojeg potpisuju Said Aljoumani, Guy Burak i Konrad Hirschler predstavljena je biblioteka džamije Džezar u Akri (današnji sjeverni Izrael), kao jedna od najvećih islamskih biblioteka u historiji Palestine i, šire gledano, arapskim provincijama Osmanskog Carstva, prije dvadesetog vijeka. Cilj ove knjige je, kako navode autori, objelodaniti do sada nepoznate činjenice o ovoj biblioteci koju je krajem 18. vijeka osnovao osmanski namjesnik bosanskog porijekla Ahmed Paša el-Džezar (1722/1723–1804), staviti najprije njegovu biblioteku u kontekst palestinske historije, te osmansku Palestinu u kontekst historije knjige Zapadne Azije. Među značajnom kolekcijom knjiga koju je posjedovala, mnoge su bile rijetki primjerci kao što je Ibn al-Nadīmov *Kitāb al-Fihrist*, najznačajniji bio-bibliografski katalog ranog islamskog perioda ili al-Ṭabarījev komentar Kur'ana. Vrlo malo biblioteka iz 19. vijeka posjedovalo je kompletan primjerak ovog višetomnog djela, a el-Džezarova biblioteka bila je jedna od njih.

U težištu prvog dijela knjige naslova *The History of al-Jazzār, His Library and the Inventory* su historijske činjenice u vezi s el-Džezarom, njegovom bibliotekom i inventarom. Sastoji se od sedam radova. Berat Açıl, Nimet

İpek i Guy Burak kroz prvi rad naslovljen kao "Al-Jazzār's Library and Its Ottoman Context" (str. 33–51) nastojali su dovesti el-Džezarovu biblioteku sa svojom impozantnom veličinom zbirke u širi, imperijalni kontekst. El-Džezar je, slično sultanima i vezirima koje je pokušavao oponašati, težio prikazati svoje političke ambicije kroz biblioteku koja se ubraja među najveće koje su osnovane u 18. vijeku.

Drugi rad "The Inventory: Documentary and Bibliographical Practices in al-Jazzār's Library" autora Saida Aljoumanija (str. 52–70) fokusiran je na sami inventar biblioteke koji nije samo puki popis knjiga, već predstavlja složen dokument s dugom historijom, opisan kao defter knjiga, odnosno popis različitih vrsta knjiga, uključujući i kataloge. Cilj autora jeste prikazati funkciju i prirodu ovog dokumenta-deftera iz 1221/1806. godine, baviti se njegovom historijom, nastajanjem, svrhom i na koncu njegovim sadržajem. Ti detalji ujedno nam omogućavaju uvid u bibliografske strategije koje su se koristile u osmanskoj Palestini na prelazu iz 18. u 19. vijek.

Treći rad "From Whom and for Whom? The Audience and Provenance of al-Jazzār's Manuscripts" autora Borisa Liebrenza (str. 71-88) nastoji odgovoriti na dva međusobno povezana pitanja. Ko je pisao o el-Džezarovoj biblioteci i njenoj historiji i odakle potječu knjige koje su je sačinjavale? Autor s jedne strane nudi prikaz narativa koje su kreirali putopisci različitog porijekla u periodu između 1783. i 1812. godine a koji stvaraju utisak da je el-Džezarova biblioteka nasilno sakupljena u neposrednoj blizini Akre. S druge strane, rukopisi ispitani u drugom dijelu ukazuju da se radi o zakonitom nabavljanju iz regionalnih osmanskih centara.

Četvrti rad "Historical Representations of al-Jazzār: 'Butcher' or Patron of the Poor?" autora Ferasa Krimstija (str. 89–110) predstavlja nam različite, i često kontradiktorne stavove i percepcije o Ahmed-paši el-Džezaru. Prva slika, ujedno i najčešća, jeste ona koja ga prikazuje kao tiranina koji je prisvajao imovinu drugih i nije poštovao društvene hijerarhije. S druge strane, predstavljen je i kao pravedan vladar, neko ko je štitio Osmansko Carstvo i islam, neko ko je znao steći naklonost masa i biti zaštitnik siromašnih. Ono što je također stvorilo zbunjenost među modernim i savremenim

historičarima, navodi Krimsti, jeste kontradiktornost između el-Džezarovog karaktera i njegove ljubavi prema knjigama koje je sa velikim žarom skupljao. Sve ove stavove, smatra Krimsti, potrebno je posmatrati na presjeku tih različitih oprečnih tumačenja pa se može reći da el-Džezar nije bio ni tiranin kakvim su ga prikazivali njegovi neprijatelji, a ni idealni vladar kakvim su ga tretirale njegove pristalice.

U petom radu "Uncovering al-Jazzār's Wealth: Confiscation and Power Struggle", autor Yasin Arslantaş (str. 111–123) detaljno istražuje proces otkrivanja nasljedstva el-Džezara, koji je stekao ugled zahvaljujući vojnim i političkim poduhvatima. Također, razmatra i to kako je centralna osmanska vlast pokušavala da zaplijeni imovinu Ahmed-paše el-Džezara te šta se desilo s imovinom njegovog vakufa. Kako su se u 18. vijeku učestalo dešavale zapljene imovine, lokalni upravnici, što je bio i el-Džezar, često su bili odgovorni za prijavljivanje potencijalnih slučajeva konfiskacije centralnoj vlasti. U ovom radu autor je također nastojao pojasniti kontekst u koji je stavljen inventar biblioteke iz 1806. godine, odnosno odgovoriti na pitanje da li je i on nastao u procesima konfiskacije. Dokazi jasno ukazuju na to da knjige nisu bile dio konfiskacije. One su kasnije iz njegovog vakufa u Akri rasute u različite dijelove svijeta.

Šesti rad "The Library of Abū Nabbūt in Early Nineteenth-century Jaffa", Benedikta Reiera (str. 124–143) izlazi iz područja Akre i referira se na južniji dio, drevni graf Jaffu. Tu je lokalni upravnik, Abū Nabbūt, početkom 19. vijeka ulagao novac u ekonomsku i vojnu infrastrukturu grada te sagradio medresu i biblioteku. Prema riječima Benedikta Reiera, biblioteka je bila ključna u tom zadužbinskom kompleksu i ovaj rad istražuje upravo njenu historiju. Kako je Jaffa nakon Abū Nabbūtove smrti prolazila kroz turbulentne periode tako se i fond biblioteke 'rasipao' po različim mjestima pa su danas dvije lokacije s najvećim brojem tih knjiga Islamska biblioteka u Jaffi i džamija ʿUmarī u Gazi.

Sedmi rad "A (Mostly) Local Story: The Translocations of al-Jazzār's Books in the Nineteenth and Twentieth Centuries" Konrada Hirschlera str. (144–167) istražuje sudbinu knjiga koje više nisu dio Akre i njihove

moguće lokacije do danas. Proces "rasipanja" knjiga bio je dugotrajan. Autor dolazi do jednog od važnih zaključaka, a to je da su glavni akteri koji su odlučivali o sudbini el-Džezarove biblioteke bili pojedinci smješteni u oblasti Sirije, ali je bilo i onih koji su nastojali obnoviti biblioteku krajem 19. i početkom 20. vijeka. Ponovno oživljavanje el-Džezarove biblioteke u 20. vijeku bilo je dio procesa rekonstrukcije biblioteka na Bliskom istoku i u Sjevernoj Africi, koja je trajala od kasnog 19. vijeka. Nakon što više nisu bile smještene u Akri, većina je knjiga našla svoje mjesto u Nablusu, Jerusalemu, Damasku, Bejrutu i drugim mjestima, kao i među brojnim institucijama i pojedincima iz južnog dijela Sirije.

Drugi dio knjige naslovljen je kao *The Materiality of al-Jazzār's Manuscripts* i sastoji se od četiri rada. U prvom radu autorice Karin Scheper, "Notes on Materials: How Brief Descriptions Indicate Substantial Losses" (str. 171–189) fokus je na materijalnosti rukopisa te njihovim fizičkim karakteristikama, što između ostaloga podrazumijeva: podatke o tome da li su rukopisi bili uvezani, da li je postojao zaštitni omot u vidu futrole, što je bila dominantna praksa u osmanskom periodu, zatim podatke o vrsti i boji kože, formatu rukopisa, detalje o eventualnom prisustvu pozlate u dekoraciji itd. U ovom radu autorica također piše kako je ograničen broj sačuvanih rukopisa čije su se stanje i izgled izmijenili pod uvjetima kojima su bili izloženi kao što su konzervatorske intervencije ili ponovno uvezivanje.

U drugom radu koji nosi naslov "Calligraphic Descriptions", a potpisuju ga autori Nimet İpek i Guy Burak (str. 190–206), posvećena je pažnja opisu karakteristika pisama kojima su djela prepisivana, odnosno kaligrafskim stilovima koje je koristio bibliotekar el-Džezarove biblioteke i koja se tumače kroz širi, imperijalni kontekst. U radu se spominje ukupno 15 termina za označavanje kaligrafskih stilova od čega su tri dobro poznata: *naskh*, *taʿlīq* i *rayḥānī,* mada je najčešće spominjano pismo: *egipatsko*.

Sljedeći rad ove cjeline nosi naslov "The Endowment Seals" (str. 207–218) i u njemu Boris Liebrenz piše o najstarije datiranim pečatima u osmanskoj tradiciji. Kako navodi Liebrenz, izrada pečata posebno namijenjenih za

zadužbine knjiga i za cijele biblioteke postala je uobičajena praksa do 18. vijeka. S druge strane, pokazalo se da je ona posebno važna za identifikaciju ostataka inventara biblioteke Ahmed-paše el-Džezara. Pečati el-Džezarove biblioteke spominju ime davaoca, instituciju kojoj je knjiga poklonjena i grad u kojem se ta institucija nalazila.

Claudia Colini i Kyle Ann Huskin autorice su posljednjeg rada drugog poglavlja "By the Keepers' Hands: Comparing the Inks of Endowment Statements, Mottos and Seals" (str. 219–236). U radu se govori o važnim bibliotečkim zabilješkama: vakufskim izjavama, pečatima i kratkim zadužbinskim natpisima koji značajno pomažu u identifikaciji rukopisa el-Džezarove biblioteke, a koji se danas nalaze na raznim lokacijama. U ovom radu autorice također analiziraju tinte koje se razlikuju zbog svojih optičkih svojstava i elementarnog sastava tako da nije ista tinta koja se koristila za pečate i ona koja se koristila za rukom pisane bilješke.

Treći dio knjige *The Intellectual Profile of al-Jazzār's Library: The Inventory's Sections* (str. 239–480) predstavlja intelektualni profil inventara el-Džezarove biblioteke. U ovom poglavlju nalazi se 14 tematskih radova kroz koje je zapravo predstavljen sadržaj inventara. Radove su napisali sljedeći autori: Walid A. Saleh, Shady H. Nasser, Garrett Davidson, Ahmed El Shamsy, Hadel Jarada, Christopher Bahl, Berat Açıl, Asad Q. Ahmed, Khalil Sawan, Dana Sajdi, Deborah Schlein i Liana Saif. Rezultati istraživanja u radovima pokazuju da se u sklopu inventara biblioteke nalazi veliki broj primjeraka Kur'ana, potom djela iz tefsira, čija je zbirka izuzetno bogata i jedinstvena, te djela o hadisu, koja predstavljaju treći najveći dio inventara biblioteke. Fikh u rukopisnom popisu Džezarove biblioteke predstavlja drugu najveću kategoriju, potom su tu udžbenici gramatike, morfologije i leksikografije, poezija – klasične pjesme i zbirke, poznati pjesnici iz seldžučkog, hamdanidskog, ajubidskog i mamelučkog perioda, djela iz historije, filozofije, tesavvufa, okultizma, knjige na perzijskom i turskom jeziku te naslovi iz medicine koji su brojčano među najmanje zastupljenim unutar inventara.

Iako u literaturi postoji više publikacija o historiji osmanskih biblioteka, sa sveobuhvatnim pregledom njihovog razvoja, principa znanstvenog i književnog kanona vremena u kojem su postojale, od čega su posebno značajna istraživanja İsmaila E. Erünsala, *knjiga koju predstavljamo značajna* je prvenstveno jer nudi nove podatke o do sada neistraženoj historiji jedne palestinske biblioteke. Svaki od etabliranih naučnika u ovom zborniku dao je svoj doprinos boljem razumijevanju bibliotečkih praksi u osmanskodobnoj Palestini, ali će ova knjiga služiti i za multidisciplinarna istraživanja raznih drugih tema iz kodikologije, paleografije, ali i u kontekstu historije knjige uopće. Također, služit će i u komparativnom smislu, za poređenje s bibliotekama u drugim dijelovima Carstva, odnosno s onima u Anadoliji i Balkanu. Ova knjiga važna je također za razumijevanje intelektualnih, kulturnih, vojnih i političkih kretanja unutar samog Carstva, uključujući i Bosnu jer je Ahmed-paša el-Džezar bio porijeklom s naših prostora pa samim time možemo pratiti odnos između arapskih provincija i Balkana u Osmanskom Carstvu. Na kraju, potrebno je istaknuti i drugu dimenziju važnosti objavljivanja knjiga koje u današnjem vremenu svjedoče o kulturnom bogatstvu osmanske Palestine, a ona se ogleda u činjenici da se, dok nastaje ovaj tekst, nad palestinskim narodom čini genocid koji je samo vrhunac višedecenijskog strukturalnog nasilja te da izraelske vlasti sve češće spominju ideju protjerivanja i iseljavanja Palestinaca sa teritorija na kojem su stoljećima živjeli i koje su u svakom smislu, uključujući i kulturni, razvijali. Ovakve knjige, slučajno ili ne, jasan su dokaz palestinskog postojanja.

Lamija Ljuša

Crafting History: Essays on the Ottoman World and Beyond in Honor of Cemal Kafadar, ur. Rachel Goshgarian, Ilham Khuri-Makdisi, Ali Yaycıoğlu, Boston: Academic Studies Press, 2023, 662. str.

U izdanju Academic Studies Press iz Bostona 2023. godine objavljena je knjiga *Crafting History: Essays on the Ottoman World and Beyond in Honor of Cemal Kafadar*. Kao što je vidljivo iz samog naslova riječ je o knjizi radova posvećenoj Cemalu Kafadaru, donedavnom voditelju Centra za bliskoistočne studije na Univerzitetu Harvard, u Sjedinjenim Američkim Državama. Cemal Kafadar rođen je 1954. godine u Istanbulu. Magistarske i doktorske studije iz oblasti osmanske i islamske historije završio je osamdesetih godina prošlog stoljeća na Univerzitetu McGill u Montrealu (Kanada), a najznačajniji trag kao predavač ostavio je na Univerzitetima Princeton i Harvard u Sjedinjenim Američkim Državama. Duže ili kraće vrijeme predavao je i na drugim uglednim univerzitetima u svijetu. Danas, zahvaljujući svom naučnom opusu i njegovom utjecaju Kafadar spada u red najznačajnijih historičara u oblasti osmanskih i islamskih studija. Posebno je značajna njegova knjiga *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (University of California Press) objavljena 1995. godine, u kojoj je Kafadar na drugačiji način pristupio izučavanju ranog osmanskog društva i izvršio presudan utjecaj na sva dalja istraživanja. Potrebno je istaknuti da je Kafadar kroz svoje druge knjige i radove pratio prošlost Osmanskog Carstva u njegovim prvim stoljećima, proučavajući političku i društvenu historiju te analizirajući izvornu građu koja prikazuje viđenje Carstva u životu ljudi koji su dolazili iz različitih društvenih kategorija.

Urednici knjige *Crafting History: Essays on the Ottoman World and Beyond in Honor of Cemal Kafadar* su Rachel Goshgarian, Ilham Khuri-Makdisi i Ali Yaycioğlu. Podijeljena je na uvod, riječ o Cemalu Kafadaru,

te četiri dijela sa ukupno 30 poglavlja. U izradi teksta je učestvovalo čak 47 autora. Kroz ovaj prikaz će biti kratko spomenuti svi objavljeni radovi.

Prva cjelina knjige, nazvana *Text,* sastoji se od devet radova koji u prvi plan stavljaju osmanske rukopise i historiju knjige. U prvom radu "Narrating Ottoman Politics in the Fifteenth Century: Perspectives from Some Byzantine and Ottoman Histories" Aslıhan Akışık-Karakullukçu i Dimitri Kastritsis analizirali su pisanje pojedinih bizantskih i osmanskih autora o fratricidu i načinu vladavine sultana Bayazida I, ukazujući na sličnosti i razlike u njihovim tekstovima s osnovnom pretpostavkom da su izvorni materijali na osnovu kojih su nastajale hronike i historije o Osmanskom Carstvu u 15. stoljeću uglavnom bili slični i za bizantske i osmanske autore. Drugi rad "Nişancı Mehmed Paşa and His History of the Ottoman House" potpisali su Himmet Taşkömür i Hüseyin Yılmaz. Autori su u ovom radu donijeli kritičko izdanje dvije kratke ranoosmanske hronike čije se autorstvo pripisuje velikom veziru Karamani Mehmed-paši. Serpil Bağcı i Zeynep Yürekli u radu "Book-Picking in a Conquered Citadel" bavile su se kratkim popisom knjiga iz Alepa nastalim neposredno nakon osmanskog osvajanja ovog grada. Ovaj članak, izuzetno značajan za proučavanje kulturne historije i historije knjige općenito, ukazuje na koji su način osmanske vlasti postupale s knjigama kao dijelom osvajačkog plijena. Naredni rad je "A Sufi Mirror: Shaykh Alwan al-Hamawi's (d. 1530) Advice for the Ottoman Ruler", u kojem je Timothy J. Fitzgerald ukratko predstavio savjete sufijskog šejha iz Sirije Alwana koji su uključivali i savjete za vladare za rješavanje brojnih problema nastalih nakon osmanskog osvajanja. Ovo je djelo prvenstveno bilo upućeno sultanu Selimu I iako to nije bilo naglašeno, a donekle je predstavljalo kritiku njegove vladavine napisanu u formi različitih prijedloga i savjeta za rješavanje problema. Emine Fetvacı u radu "*La Jetée* and the Illustrated Ottoman History: An Inquiry into Word, Image, and Audience", ukazujući na određene sličnosti i razlike, uspoređuje odnos slike, teksta i publike u ilustriranoj osmanskoj historiji i francuskom filmu *La Jetée* iz 1962. godine. Šesti rad prve cjeline naslovljen je "How Did Evliya Çelebi Write His Travel Account?". Hakan T. Karateke u ovom

radu zastupa hipotezu da putopis Evlije Čelebije ne treba posmatrati kao djelo starijeg čovjeka o njegovim životnim putovanjima, te da su veći dijelovi ovog putopisa zasigurno nastali tokom putovanja ili neposredno nakon završetka putovanja. Autor u konačnici poziva i istraživače djela Evlije Čelebija da u svojim budućim istraživanjima posvete pažnju analiziranju vremena nastanka dijelova putopisa koje proučavaju. Hülya Canbakal, Meredith Quinn i Derin Terzioğlu u radu "Book Ownership Across Centuries: The Case of Military Men in Bursa, 1620–1840" fokus ponovno vraćaju na proučavanje historije knjige. Na primjeru Burse, u naznačenom periodu, autorice opisuju podatke iz ostavinskih popisa vojnih lica koji uključuju knjige. Važnost ovog rada ogleda se u činjenici da se kroz podatke koje su autorice predstavile mogu donekle pratiti žanrovi popularni među vojnim licima na ovom području, te bi svakako podatke dobijene u ovom radu bilo vrijedno uporediti s drugim osmanskim provincijama. "Blending Piety and Philology: A Seventeenth-Century *Mecmu'a* as the Mirror of Istanbul's Persianate Urban Milieu" naslov je teksta koji potpisuju Aslıhan Gürbüzel i Ekin Tuşalp Atiyas. Kroz ovaj se rad istražuje medžmua Mehmeda Bostanzadea i njenih narednih vlasnika kroz prizmu intelektualnog života u Istanbulu krenuvši od 17. stoljeća. Posljednji rad prve cjeline knjige "An Uncanny Discourse on Sex and Marriage from the Early Sixteenth-Century Ottoman Empire" posvećen je analizi prvog poglavlja djela Mehemmeda Gazalija *Dafi'ü'l-ghumum ve rafi'ü'l-humum* vezanog za brak i seksualnost. Autori ovog rada su Leyla Kayhan Elbirlik i Selim S. Kuru.

Druga cjelina knjige nosi naziv *Lives* i prati živote i iskustva pojedinaca ili grupa ljudi. U ovoj nas nas cjelini i u radu "*Uç Beys*, Dervishes, and *Yürüks*: The Cultural Politics of the Turahanoğlu of Thessaly" Theoharis Stavrides upoznaje s kulturnom politikom porodice Turahanoğlu iz Tesalije, dok Cornell H. Fleischer, istaknuti američki historičar koji je preminuo neposredno prije objavljivanja ove knjige, u eseju "A Short Account of Long Entanglements: Şeyh Bedreddin, 'Abdurrahman al-Bistami, and his *Durrat taj al-rasa'il*" iznosi vlastite impresije i način na koji je istraživao djelo Abdurrahmana al-Bistamija i njegovu povezanost sa Šejhom

Bedreddinom. Interesantan je podatak da polazište ovog eseja predstavlja zajednička posjeta Fleischera, Kafadara i Karatekea lokalitetu Simavne, rodnom mjestu Šejha Bedreddina, prilikom njihovog zajedničkom putovanja iz Istanbula prema Sarajevu 2008. godine. H. Erdem Çıpa i Jane Hathaway u radu "Selim I, Melek Ahmed Pasha, and Changing Perceptions of Medical Practice and Masculinity in the Early Modern Ottoman Empire" analiziraju različite pristupe sličnim oboljenjima Selima I početkom 16. stoljeća i Melek Ahmed-paše u 17. stoljeću. Dok je Selima I njegova toksična muškost koštala života 1520. godine kada je odbio medicinsku pomoć smatrajući da je to za žene, Melek Ahmed-paši nešto više od jednog stoljeća kasnije spašen je život tako što je prihvatio medicinsku pomoć. Autori kroz ove primjere ukazuju na koji je način došlo do promjene u percepciji medicinske prakse i muškosti u 17. stoljeću. "In the Balsam Orchard with Salih Çelebi Celalzade (d. 1565): First-Person Narrative and Knowledge in Ottoman Egypt" je rad u kojem Aleksandar Shopov predstavlja i analizira tekst Saliha Čelebija iz 16. stoljeća koji se vezuje uz njegovu posjetu vrtovima u Matariji (u blizini Kaira) gdje se uzgajao balzam i proizvodilo ulje. Jocelyne Dakhlia u radu "The Eunuch, a Complete Statesman: Functional Historiography in the Face of Social and Political Precarity" prati položaj evnuha u osmanskom sistemu posebno se osvrćući na određene stereotipne predstave koje su se u historiografskoj literaturi, ali i u javnom prostoru općenito pojavile vezano uz život i značaj evnuha na osmanskom dvoru. O životu u osmanskoj prijestolnici i različitim utjecajima u intelektualnom i političkom smislu na karijere Spatharya Milescua (1636-1708) i Demetriusa Cantemira (1673-1723) pisala je Isenbike Togan u radu "Reorientation in Worldviews: Milescu and Cantemir", dok je posljednji rad ove cjeline "The Hamidian Visual Archive, 1878–1909: A User's Manual" autorā Ahmeta Ersoya i Deniz Türker posvećen analizi vizualne zaostavštine hamidijanskog režima s posebnim akcentom na fotografije.

Unutar treće cjeline knjige koja nosi naslov *Places* objavljeno je ukupno sedam radova. O osmanskim planinama pisali su Ali Yaycıoğlu u radu "Ottoman Montology: Hazardous Resourcefulness and Uneasy Symbiosis

in a Mountain Empire" i Molly Greene u radu "Ottoman Mountains: Mobility in a Forbidding Environment". Oba rada propituju način na koji su ljudi u Osmanskom Carstvu stupali u interakciju s planinama, kretanja ljudi u planinskim prostorima, te simbiozu između planina i Carstva općenito. Mjesto Kaffa na Krimu (današnja Feodosija) u fokusu je rada "A Code(x) of His Own: Deacon Mikayēl, Armeno-Turkish, and Creative Conventions of 'Collecting' in Seventeenth-Century Kaffa". Rachel Goshgarian, autorica ovog rada, na primjeru rukopisa Armenca Mikayēla iz prve polovine 17. stoljeća prati armensko uključivanje u turski jezik i književnost. Sedamnaesto je stoljeće i u fokusu Muzaffara Alama i Sanjaya Subrahmanyama u radu "On Self and Empire: A Seventeenth-Century First-Person narrative from the Mughal Domains", gdje autori kompariraju putopis i promišljanja Abdul Latifa Abdullah Abbasi Gujaratia s drugim autorima iz Mogulskog Carstva. Putopisna literatura i novinski članci o Istanbulu 19. stoljeća zauzimaju centralno mjesto u naredna dva rada. Richard Wittmann u radu "Cabinetmaking for the Sultan: Nineteenth-Century Istanbul in the Life Narratives of German-Speaking Journeymen" predstavlja putopisne zapise Seraphina Hoegnera, Josepha Mühlbauera i Ernsta Ch. Döbela, obrtnika koji su u osmansku prijestolnicu stigli u potrazi za poslom, dok su, kako se vidi iz samog naslova rada "Conjuring Emotions in Nineteenth-Century Istanbul through the Journalistic Writings of Ahmad Faris Al-Shidyaq (1805–87) and Basiretçi Ali (1845?–1910)", Ilham Khuri-Makdisi i Aslı Niyazioğlu analizirali emociju u vezi s urbanom transformacijom Istanbula kroz novinske zapise Ahmad Faris Al-Shidya i Basiretçi Alija iz 19. stoljeća. Ovu cjelinu knjige zatvara rad Shirine Hamadeh i Çiğdem Kafescioğlu "Reşat Ekrem Koçu and *İstanbul Ansiklopedisi*: Writing on Place", u kojem se iz nove perspektive sagledava pisanje Reşat Ekrem Koçua o lokalitetima u Istanbulu.

Posljednja cjelina knjige nazvana je *Processes*. Iklil Selçuk i Cihan Yüksel u radu "Early Modern Reflections on Bayezid II's Reign" u kontekstu globalne historije istražuju dinastičke, diplomatske i birokratske aspekte vladavine osmanskog sultana Bayazida II krajem 15. i početkom 16. stoljeća. "The Ottoman Fleet at the Battle of Mississippi: What Videogames Can

Teach Us About History" naslov je metodološki interesantno postavljenog rada u kojem Giancarlo Casale i Nicolas Trépanier ukazuju na moguću simbiozu videoigara s istraživanjem i predavanjem historije. Članak može biti inspirirajući za predavače na ovdašnjim Univerzitetima jer nudi sasvim drugačiji pogled i iskustvo vezano za ulogu videoigara u nastavi historije. Rasprava o značenju, promjenama značenja tokom vremena i odnosu termina *adet-i kadime i hâdis* tema je rada "Continuity and Change in the Ottoman Early Modern Era: An Analysis of *'Adet-i Kadime* and *Hâdis*'" Özera Ergença, dok Charles Wilkins i Eunjeong Yi u radu "Between Soldier and Civilian: Janissaries in Seventeenth-Century Istanbul and Aleppo" porede način života janjičara u urbanim sredinama i među civilnim stanovništvom u Istanbulu i Alepu tokom 17. stoljeća. O uspjehu procesa konfesionalizacije, odnosu i položaju nesunitskih vjerskih zajednica u Osmanskom Carstvu poput Kizilbaša (Alevija) i Sabatijaca raspravljaju Ayfer Karakaya-Stump i Cengiz Şişman u radu "Confessionalization and Religious Nonconformity in the Early Modern Ottoman Empire: The Cases of Kizilbash/Alevi and the Sabbatean Communities", dok je H. Şükrü Ilıcak u radu "*De-a'yanization*: A Black Hole in Ottoman History" fokus usmjerio ka sagledavanju procesa ukidanja ajanskog sistema i posljedicama u vidu pobuna protiv takvog čina u prvim decenijama 19. stoljeća. Posljednji rad u ovoj knjizi "Bitter Triumph of 'the Declined' Dynasty? Notions of Universal Monarchy, Caliphate, and World Religions in Comparisons between Sultan Abdulhamid and Emperor Meiji" napisao je Cemil Aydin. Ovaj istaknuti historičar na polju proučavanja panislamizma i intelektualnih ideja islamskog svijeta u ovom radu nastojao je prikazati utjecaj pozitivne percepcije japanskog cara Meijia i posljedica takve percepcije u Osmanskom Carstvu. Kroz ovaj rad autor se dotakao glasina o potencijalnom prelasku cara Meijia na islam kao na jednu od svjetski najzastupljenijih religija.

Ukoliko se u obzir uzme prisutan kvalitet radova, njihova raznovrsnost, prezentirani novi pristupi, povezanost tematskih okvira članaka s onim temama kojima se tokom karijere bavio C. Kafadar, ali i vizuelni identitet knjige, moguće je konstatirati da knjiga *Crafting History: Essays on the*

Ottoman World and Beyond in Honor of Cemal Kafadar predstavlja iznimno vrijedan *festschrift*. Zahvaljujući raznovrsnosti i dobroj obrađenosti tema kroz četiri sastavne cjeline koje prate rukopise, živote, mjesta i procese ovo je svakako jedna od boljih knjiga ovog tipa koja se pojavila unutar osmanskih i islamskih studija. Na kraju, teško je napisati prikaz ove knjige a ne osvrnuti se na sva dešavanja vezana za Cemala Kafadara početkom 2025. godine. Naime, zbog neutemeljenih optužbi za antisemitizam i nedovoljnu zastupljenost izraelske perspektive, Cemal Kafadar i njegova zamjenica Rosie Bsheer smijenjeni su s voditeljskih pozicija u Centru za bliskoistočne studije na Harvardu. Taj čin predstavlja nastavak ograničavanja akademskih sloboda govora prisutan na američkim i velikom broju evropskih univerziteta zbog podrške palestinskom narodu u Gazi od početka izraelskih napada u drugoj polovini 2023. godine do danas. Peticiju podrške Kafadaru i Bsheer potpisalo je preko 500 intelektualaca s univerziteta širom svijeta. Progon i represije akademskog osoblja i studenata na univerzitetima u SAD i evropskim zemljama zbog njihove osude izraelskog postupanja u pojasu Gaze predstavljaju marginaliziranu vijest u bosansko-hercegovačkoj javnosti i u, prema ovome pitanju, žalosno letargičnim domaćim akademskim krugovima. Prava je šteta što akademska zajednica u Bosni i Hercegovini svoju slobodu i prostor da se izjašnjava i ukazuje na genocid koji se vrši nad civilnim stanovništvom u Palestini nije iskoristila i ne koristi u onoj mjeri u kojoj je to potrebno.

Amer Maslo

Ljudi s margine: Prilozi iz socijalne historije Banske Hrvatske u 19. stoljeću, ur. Luka Pejić, Osijek: Filozofski fakultet, 2024, 397 str.

Francuski povjesničar Francois Furet napisao je 1963. godine da do uključivanja nižih klasa u opću povijest može doći samo preko *broja i anonimnosti*. Ovome stajalištu, tako tipičnom za predstavnike serijalne historije (koja je bila dijelom škole Anala), suprotstavili su se povjesničari/ke koji su željeli/e istraživati svakodnevnicu *malih i običnih ljudi*, uočiti značajke pučke kulture (bez nacionalno-romantičarskih primjesa) ili osvijetliti život onih koji su bili osuđeni na društvenu liminalnost. Zahvaljujući naporima ovakvih istraživača/ica, osmišljene su tehnike istraživanja tema koje su sve do posljednjih decenija 20. stoljeća smatrane nevažnim te su se odvojili historiografski rukavci koje danas prepoznajemo kao historiju svakodnevnice, mikrohistoriju i *historiju odozdo*. Posljednja se izdvaja inkluzivnošću i težnjom da predstavi živote i onih koji su do tada smatrani nebitnim, poput seljaka, radnika, manjinskih i marginaliziranih grupa. Teorijsku osnovu *historije odozdo* dao je Edward Palmer Thompson još 1966. godine u svom znamenitom eseju *History from Below*. Od tada je produciran ogroman broj historiografskih, ali i drugih radova, studija i knjiga, kojima su u fokusu upravo bili oni slojevi društva koji su u pravilu bili isključeni iz pristupa društvenim resursima te nisu mogli utjecati na političke, gospodarske ili socijalne procese. Iako je Thompson bio član ogranka Komunističke partije Velike Britanije, interesantno je da njegova *History from below* nije naišla na širi prijem u historiografijama bivše socijalističke Jugoslavije. Tek je početak 21. stoljeća donio ozbiljnije poimanje mikrohistorije i historije marginalnih grupa (bez određenih ideoloških konotacija). Tragom navedenog, regionalna historiografija bogatija je od 2024. godine za još jedno djelo koje, inspirirano teorijskim i analitičkim okvirom *historije odozdo*, nastoji oslikati živote marginalnih grupa na jednom mikroprostoru. Riječ

je o zborniku radova *Ljudi s margine: Prilozi iz socijalne historije Banske Hrvatske u 19. stoljeću*, koji je uredio Luka Pejić s Filozofskog fakulteta Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.

Pored *Predgovora* i priloga o zločincima i zatvorenicima u Banskoj Hrvatskoj, koje potpisuje urednik izdanja, svoj doprinos izučavanju marginalnih zajednica dalo je još deset autora, s rasponom tema koji se kreće od romske populacije, prosjaka, *ludila* i zločina, preko pitanja položaja služinčadi i žena s margine do otvaranja pitanja kao što su alkoholizam i antisemitizam na prijelomu 19. i 20. stoljeća.

Luka Pejić Zbornik otvara pitanjem u predgovoru: *Kako pristupiti margini*? Osim što daje pregled osnovnih gibanja u historiografiji u 20. stoljeću, s posebnim osvrtom na pojavu *historije odozdo*, Pejić otvara i važno pitanje metodoloških izazova s kojima se susreću istraživači pučke historije i historije marginalaca. Naime, jedna od glavnih kritika u izučavanju bezimenih masa stanovništva upućena je mogućnosti stvarne upotrebljivosti arhiva koje su producirale dominantne kulture. Upotreba arhivskih vrela, čiju su produkciju i pohranu nadgledali centri moći, postavlja se kao, u najmanju ruku, upitna. No, imamo li u vidu okolnost da grupe stanovništva koje su živjele na dnu društvene ljestvice nisu imale priliku ostavljati pisane tragove o sebi, onda je jedino što ostaje istraživaču na raspolaganju zapravo arhiv dominantne kulture, u kojem ne postoji nikakav *gotov korpus gradiva* koji čeka povjesničara. Od istraživača se očekuju metodološke akrobacije i inovativnost kako bi se unutar već postojeće arhivske građe pronašao materijal koji bi, bar dijelom, mogao osvijetliti život običnih ljudi. Takav je materijal često *isfragmentiran i raspršen*, no to ne znači da je istraživanje povijesti marginalnih grupa nemoguće.

Da je istraživanje grupa s društvene margine, iako izazovno, ipak moguće, svjedoči i 11 priloga koji se nalaze u zborniku radova *Ljudi s margine: Prilozi iz socijalne historije Banske Hrvatske u 19. stoljeću.*

Danijel Vojak, koji je znatan dio svojih znanstvenih istraživanja posvetio povijesti Roma, u prilogu pod naslovom "Na marginama društva ili iz povijesti romskog stanovništva u Banskoj Hrvatskoj na prijelazu stoljeća, 1880.

– 1918.", razmatra demografske značajke Roma, kao i odnos vlasti i lokalnog stanovništva prema ovoj društvenoj skupini. Vojak skreće pažnju na nepouzdanost statističkih podataka o broju Roma na području Banske Hrvatske budući da su se kod popisa romskog stanovništva javljali brojni problemi: njihov nomadski način života onemogućavao je njihovo popisivanje, kao i etnička mimikrija koja je rezultirala njihovim svrstavanjem u druge etničke grupe. Osim toga, autor ukazuje na represivne metode koje je vlast koristila kako bi domaće Rome prisilila na sedentarni način života, dok su strani Romi sustavno protjerivani. I lokalno stanovništvo prihvatalo je Rome jedino u slučaju njhova povinovanja društvenim normama lokalnih zajednica.

"Antisemitizam u Banskoj Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće" naslov je teksta Ljiljane Dobrovšak u kojem je fokus na pojavi antisemitizma u hrvatskoj javnosti, napose u javnosti Banske Hrvatske. Prateći ondašnji tisak i javne istupe istaknutih političkih figura, autorica zaključuje da antisemitizam jeste bio prisutan u javnosti, ali mahom u manjim sredinama Banske Hrvatske te je povremeno prerastao u prave protužidovske izgrede kao npr. 1883., 1903. i 1918. godine. No, Dobrovšak smatra da motivi koji su stajali iza ovakvih izgreda i negativnih novinskih napisa nisu bili rasnog ili vjerskog karaktera. Zapravo se tu više radilo o uvjerenju lokalnog stanovništva da su Židovi podržavali *mađarone* ili su ih, pak, krivili za lihvarstvo, trgovinske špekulacije ili privilegiran položaj tijekom Prvog svjetskog rata.

U poglavlju "Prilog poznavanju položaja prosjaka na prostoru Hrvatske i Slavonije tijekom 'dugog' 19. stoljeća", Veljko Maksić otvara pitanje odnosa društva prema pojavi prosjačenja u doba modernizacije i industrijalizacije Banske Hrvatske. Odnos je društva prema prosjacima generalno bio vrlo ambivalentan – od uvjerenja da ih treba tolerirati i skrbiti o njima došlo se do stava u 19. stoljeću da takva skrb treba biti ograničena. Naime, kapitalistički način privređivanja nametnuo je rad kao ideal te su prosjaci nerijetko bili percipirani kao neradnici, bespoličari i društveni paraziti. Osim toga, njihova pojava na gradskim ulicama mogla je biti shvaćena kao slabost modernih društava koja su stremila prosperitetu. Stoga su osmišljavane različite socijalne politike kako bi se riješilo pitanje siromaštva:

izdavale su se potvrde za one koji su uistinu bili u stanju potrebe, izrađivali su se popisi prosjaka dok su se strani prosjaci protjerivali.

Štefka Batinić potpisuje dio zbornika pod naslovom "'Za našu djecu!' Skrb za ugroženu djecu u Banskoj Hrvatskoj u 'dugom' 19. stoljeću". U ovom poglavlju razmatra se odgovor društva na status i sudbinu socijalno ugrožene djece. Od prvobitnog pristupa koji se svodio na milosrđe, rad karitativnih udruga ili filantropski aktivizam (bogatih) pojedinaca, vremenom se razvijaju državne socijalne politike koje kreiraju različiti stručnjaci profilirani za rad s djecom u stanju potrebe: pravnici, liječnici, psiholozi, učitelji i pedagozi. Osniva se čitav niz socijalnih ustanova koje skrbe o posebnoj kategoriji djece – pjestovališta, čuvališta i zabavišta za malu djecu, izbavilišta i popravilišta za one odgojno zanemarene te sirotišta za siročad. No, poseban naglasak Batinić stavlja na napore koje su ulagali učitelji i učiteljice kako bi se pomoglo ugroženoj djeci. Svijetao primjer je rad *Udruge učiteljica* i njene sekcije "Za našu djecu", koja je svojim radom utjecala na artikuliranje problema socijalne skrbi za djecu u stručnoj i široj javnosti.

"'Naprednjačke muškare i pale žene': Žene na društvenoj margini" prilog je koji predstavlja rezultat temeljita istraživačkog poduhvata Ane Rajković Pejić. Autorica u radu pokazuje na koji je način bio rodno uvjetovan marginalni položaj žena te koje su to bile ženske aktivnosti koje su vodile labavljenju patrijarhalnih obrazaca ponašanja. Dakako, izazov u istraživanju predstavljala je heterogenost ženskih identitetskih odrednica u kojoj posebno prevladava ona vezana za njihov društveni status, što se različito odražavalo i na stupanj ženske marginalnosti – radnice nisu imale jednaku vrstu problema kao žene iz viših građanskih krugova. Stoga su i njihove aktivnosti u javnom prostoru bile različita karaktera: dok su se radnice priključivale štrajkovima u borbi za bolje uvjete rada i više nadnice, žene iz uglednijih obitelji svoj su izlaz iz sfere privatnosti pronalazile u osnivanju i radu tzv. gospojinskih društava, koja su mahom imala karitativni ili edukacijski karakter. Iako je ženska emancipacija još uvijek bila pod čvrstom stegom patrijarhalnih okova, napredak na tom polju bio je jasan i lako uočljiv krajem 19. stoljeća.

U narednom poglavlju, "Kućna služinčad u Zagrebu 1880.–1914.", Katarina Horvat razmatra društveni status skupine za koju autorica ističe da se nužno ne mora posmatrati kao marginalna, odnosno, njena marginalnost pomaljala bi se u slučaju izbora pogrešnog životnog puta ili gubitka posla. Naime, riječ je o posluzi/služinčadi/ koja se u razmatranom periodu dijelila u tri kategorije: gospodarska, kućna i poslovna posluga. U gradovima koji su se brzo razvijali krajem 19. stoljeća, poput Zagreba, posluga je bila pitanje prestiža i ponekad zrcalo društvenog statusa. Država je uspostavljala nadzor i kontrolu nad ovom grupom stanovništva preko tzv. *Služinačkog reda* i otvaranja služinačkih zavoda koji su posredovali kod zapošljavanja posluge. Iako su mogli biti tretirani kao članovi obitelji, posluga se susretala i s nizom izazova poput mogućnosti iznenadna otkaza, nesnalaženja pri izazovima života u velikom gradu, dok su sluškinje posebno bile ugrožene u slučaju vanbračne trudnoće, no njihovom zaštitom bavile su se obično ženske dobrotvorne udruge.

Valentina Kezić u svom je prilogu nastojala ukazati na osnovne značajke života radništva na prijelomu dva stoljeća. "Položaj radništva Banske Hrvatske krajem 19. i početkom 20. stoljeća" naslov je dijela zbornika u kojem se dovodi u izravnu vezu proces modernizacije i industrijalizacije hrvatskoga društva s porastom broja radnika u velikim centrima: npr. u Zagrebu je radništvo 1900. činilo 49% ukupne populacije grada da bi do 1910. godine premašilo polovinu ukupnog broja stanovnika. Iako mnogobrojan, ovaj se dio stanovništva susretao s brojnim izazovima od kojih je na prvom mjestu prekovremeni rad (i do 18 sati dnevno), niske nadnice, nejednaka plaćenost žena radnica, loši životni i zdravstveni uvjeti, te pojava alkoholizma. No, radništvo se borilo protiv marginalnog položaja u društvu. Često pod utjecajem socijalističkih ideja, organiziralo je štrajkove i borilo se protiv represivnog državnog nadzora. Razvoj radničkog aktivizma na jedno vrijeme je paralizirao Prvi svjetski rat.

"Opasni slojevi 19. stoljeća: zločinci i zatvorenici u Banskoj Hrvatskoj" tekst je Luke Pejića, nastao na temelju istraživanja provedenih u svrhu izrade doktorske disertacije *Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima*

modernizacijskih procesa. Autor daje vrlo temeljit pregled načina kažnjavanja u predmoderno doba, potom ukazuje na pojavu zatvora kao modernog oblika kažnjavanja te oslikava osnovni tijek zatvorskih reformi u Europi i svijetu. U radu su korišteni raznovrsni izvori poput statističkih podataka, publicističkih djela, novinskih napisa i zakonskih propisa. Pejić je, također, svjestan mogućnosti koju otvara korištenje sudskih spisa. S razvojem statistike u drugoj polovini 19. stoljeća omogućeno je kontinuirano praćenje kriminalnih radnji i izrada statističkih podataka koji su ukazivali na stopu kriminaliteta i vrste prekršaja i zločina karakterističnih za određeno društvo. U Banskoj Hrvatskoj prilazi se trendu izrade statistike vezane za kriminalitet još krajem 1860-ih, dok se 1870-ih tražila reforma zatvorskog sustava. Ovdje je u periodu između 1881. i 1910. godine u prosjeku godišnje bilo osuđeno oko 2.300 ljudi zbog različitih zločina (žene su i u Banskoj Hrvatskoj, kao i u drugim dijelovima Europe, činile zanemariv dio zatvorske populacije, tek oko 7%). Država, koja je vjerovala u rehabilitaciju osuđenika, reagirala je otvaranjem kaznionica za muške i ženske prijestupnike dok su se pojedinci, poput Frana Vrbanića ili Josipa Šilovića, bavili analizom kriminalnog ponašanja stanovništva, tražeći uzroke takvom ponašanju i nudeći moguća rješenja. Analizi nije promakao ni ženski kriminalitet koji se dovodio u izravnu vezu s industrijalizacijom društva i izazovima koje je ovaj proces pratio.

U poglavlju "Osobe manje duševne vrijednosti: ludilo i zločin u Hrvatskoj na prijelazu stoljeća" Vinko Korotaj Drača daje iznimno zanimljivu analizu diskurzivnih veza između dva društvena fenomena – duševne bolesti i nasilja. Osim toga, autor ukazuje na trendovski pristup kriminalitetu s kraja 19. stoljeća koji se redovito posmatrao kroz vizuru biološke uzrokovanosti, pri čemu su kriminalci posmatrani kao tjelesno i duševno inferiorna bića, dok su duševni bolesnici sustavno marginalizirani i stigmatizirani. U proizvodnji psihijatrijskog znanja, kojoj su svoje doprinose dali i ljekari uposleni u Kraljevskom i zemaljskom zavodu za umobolne u Stenjevcu (otvorenom 1879), veza kriminaliteta i duševne bolesti posmatrana je pod okvirom koji je nazvan *moralna ludost*. Koristeći različite vrste izvora,

posve specifične za ovakvu vrstu istraživanja, poput udžbenika iz oblasti psihijatrije koji su bili aktualni na prijelomu dva stoljeća, potom radova dr. Ivana Žirovčića, koji je dugo vremena bio na čelu stenjevačkog zavoda, te povijesti bolesti štićenika stenjevačkog zavoda (danas Klinika za psihijatriju Vrapče), Korotaj Drača donosi sjajan tekst u kojem pokazuje kako su psihijatri fabricirali dvostruku stigmu kriminaliteta i različitih oblika duševnih bolesti te je prenijeli na osobe sklone alkoholu, nonkonformističkom seksualnom ponašanju ili subverzivnim političkim djelovanjima.

Iva Salopek Bogavčić u tekstu "Alkoholizam kao socijalna bolest Banske Hrvatske" govori o važnom društvenom problemu s kraja 19. i početka 20. stoljeća – pretjeranoj upotrebi alkohola. Naime, zahvaljujući procesu industrijalizacije, masovna proizvodnja alkoholnih pića rezultirala je niskim cijenama i širokom dostupnošću ove vrste proizvoda. Migracije stanovništva sa sela u grad, pauperizacija radničkog sloja u nastajanju, stvarali su izazove stanovnicima gradova budući da se izlaz iz bijednog načina života često tražio u čaši alkohola. Od uvjerenja da alkohol liječi i krijepi tijelo, krajem 19. stoljeća se došlo do stava da je alkohol iznimno društveno štetan te je dovođen u izravnu vezu s kriminalitetom i duševnim bolestima. Iako je javnost imala vrlo ambivalentan stav prema (zlo)upotrebi alkohola, od ismijavanja do predstavljanja konzumacije alkohola kao nečega što reprezentira *istinsku muškost*, zapravo se sve više razvijao diskurs u kojem je alkohol smatran društvenim zlom o kojem su sve više pisali liječnici, pravnici, ali i drugi stručnjaci, a otvarana su i tzv. antialkoholičarska društva.

"Kraj Prvog svjetskog rata u Hrvatskoj: Fenomen zelenog kadra" posljednji je prilog u zborniku, a potpisuje ga Zrinko Novosel. Autor o pojavi tzv. zelenog kadra piše na temelju dokumenata koje su producirala tijela oficijelne vlasti u Banskoj Hrvatskoj te se nada da će u budućnosti biti napravljena istraživanja ove teme uz korištenje memoarske građe. Time bi bila oslikana i osobna iskustva aktera događaja vezanih za zadnju godinu Prvog svjetskog rata, ali i etabliran pristup temi *odozdo*. Naime, zeleni kadar je sintagma koja obuhvata vrlo širok dijapazon različitih oružanih grupa koje su krajem 1918. godine činili vojni dezerteri, pobunjeni seljaci i

osuđeni kriminalaci. Kako su se takvi pojedinci uglavnom skrivali u šumskim predjelima, to je ovakva vrsta kadra vremenom dobila pridjev *zeleni*. Nemoguće je pouzdano utvrditi veličinu ovakvih grupa. Iako je zeleni kadar predstavljao društvenu pojavu koja je jako destabilizirala državnu vlast, ova tema do sada nije bila temeljito razmatrana u regionalnoj historiografiji te je tekst Zrinka Novosela vrijedan historiografski doprinos.

Modernizacijski procesi, koji su bili evidentni u društvu Banske Hrvatske s kraja 19. i početka 20. stoljeća, ne mogu se u potpunosti shvatiti ukoliko se ne sagledaju i *odozdo*. Povijest marginalnih grupa, hvatanje u koštac s važnim socijalnim problemima, poput alkoholizma ili antisemitizma, značajno doprinose razumijevanju određenih društvenih zajednica u prošlosti i otvaraju čitav set novih pitanja te posljedično novih spoznaja o povijesti jednog mikroprostora. Zbornik radova *Ljudi s margine: Prilozi iz socijalne historije Banske Hrvatske u 19. stoljeću*, urednika Luke Pejića, predstavlja ishodište, inspirira i poziva na dalja istraživanja neopravdano zapostavljenih društvenih fenomena i povijesti ljudi s margine.

Osim što otvara mogućnost istraživačima da sagledaju široku lepezu mogućih pitanja iz prošlosti koje treba istražiti, ovaj zbornik tjera na razmišljanje o teorijskim i metodološkim konceptima i pristupima koje povjesničarke i povjesničari mogu koristiti u istraživanjima određenih društvenih pojava te posebno društvenih skupina koje nisu direktno utjecale na socio-političke tokove. Također, zbornik nas podsjeća da je historija humanistička disciplina kojoj su vrlo važne univerzalne ljudske vrijednosti i gdje je svaka društvena skupina, s bogatstvom vlastitih iskustava, vrijedna istraživanja, a ukazivanje na društvene nepravde i nezavidan položaj pojedinih grupa pokušaj da se ukaže na to kako bi se neke lekcije iz povijesti konačno trebale naučiti!

Amila Kasumović

Historija kvir života u Bosni i Hercegovini, ur. Damir Imamović, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar (SOC), 2025, 271 str.

Na temelju kritike tradicionalne historiografije i preispitivanja njene usmjerenosti na velike (meta)narative o ratovima, pobjednicima, društvenim previranjima, već od sredine 70-ih godina 20. st. u historiografijama zapadnih zemalja otvorio se prostor za povijesna proučavanja različitih marginaliziranih društvenih skupina. U tom okviru su se, pored ostalih, a svakako zahvaljujući feminističkim teorijama i studijama roda, pokrenula i prva akademska proučavanja povijesti LGBTQIA+ i/ili kvir[1] zajednica, odnosno istraživanja posvećena pitanjima reguliranja i konstruiranja rodnih identiteta i seksualnih praksi na temelju vladajućih društvenih normi, u različitim sociokulturnim kontekstima i povijesnim epohama.[2]

Razvojem kvir (queer) teorije, od početka 90-ih godina, dolazi do dekonstruiranja normativnih kategorizacija rodnog i seksualnog identiteta. Naime,

[1] Tek od sredine 1990-ih pojam kvir (eng. *queer*) se postupno usvaja kao odrednica za zajednice osoba različite rodne i seksualne orijentacije kao što su: gej, lezbijske, biseksualne, transrodne, interseksualne, aseksualne, ali i ostale osobe koje žive izvan patrijarhalnih i heteroseksualnih normi.

[2] Među prvim utjecajnim studijama izdvajaju se radovi: Jonathan Ned Katza, *Gay American History: Lesbians and Gay Men in the U.S.A,* New York: Crovell, 1976; Jeffrey Weeksa, *Coming Out: Homosexual Politics in Britain from the Nineteenth Century to the Present*, London – New York: Quartet Books, 1977, i studija Johna Boswella: *Christianity, Social Tolerance, and Homosexuality*. *Gay People in Western Europe from the Beginning of the Christian Era to the Fourteenth Century,* Chicago: The University of Chicago Press, 1980. Pored navedenih, usp. i neke od radova koji nastaju od 1990-ih nadalje: Lillian Faderman, *Odd Girls and Twilight Lovers: A History of Lesbian Life in Twentieth-Century America*, New York: Columbia University Press, 1991; Allan Bérubé, *Coming Out Under Fire: The History of Gay Men and Women in World War Two*, New York: Plume, 1990; Emma Donoghue, *Passions Between Women: British Lesbian Culture 1668–1801*, London: Scarlet Press, 1993; Florence Tamagne, *A History of Homosexuality in Europe, Vol. I* & *II: Berlin, London, Paris 1919–1939*, New York: Algora Publishing, 2004; Dagmar Herzog, *Sex after Fascism: Memory and Morality in Twentieth-Century Germany*, Princenton: Princeton University Press, 2005; *British Queer History: New Approaches and Perspectives*, ur. Brian Lewis, Manchester: Manchester University Press, 2013.

kvir se ne tretira više samo kao kategorija identiteta, već prije svega kao vid kritičke analize kojom se razotkrivaju i propituju samorazumljive pretpostavke i hijerarhijski odnosi moći. Unutar ovog teorijskog pristupa kritički se propituju presijecanja kategorija klase i rase s rodom i seksualnošću koja dovode do marginalizacije i isključivanja, te afirmiraju intersekcionalni pristupi u analizi prošlosti, kao i nove istraživačke metode kviranja (eng. queering) historije koje zahtijevaju i promatranje prošlosti sa skepsom, naglašavajući mjesta preklapanja, nepredvidivosti, zauzimanje kritičkog stava prema vlastitim pretpostavkama i kontinuirano preispitivanje uloga koje istraživači/ice imaju prilikom istraživanja prošlosti i ispisivanja novih tumačenja povijesnih zbivanja i povijesti različitih manjinskih skupina.

U posljednjem desetljeću i u nekim od država na postjugoslavenskom prostoru bilježi se blagi porast interesovanja za dokumentiranje i istraživanje povijesti LGBTQIA+ zajednice. Ipak, izuzev manjeg broja akademskih zbornika radova,[3] nekoliko magistarskih radova i zapažene doktorske disertacije povjesničara Franka Dote,[4] u okviru glavnoga toka nacionalnih historiografija kvir teme se vrlo rijetko obrađuju i do danas nije objavljeno niti jedno sintetsko djelo o povijesti kvir osoba s ovih prostora. U okviru savremene bosanskohercegovačke historiografije, nije objavljena niti jedna znanstvena studija o povijesti LGBTQIA+ zajednice, pa su, pored knjige Saše Gavrića i Jasmine Čaušević, osobne arhive i aktivistička dokumentacija organizacija civilnog društva, te usmena historija do ove godine bile jedini vid arhiviranja i stvaranja historije kvir i LGBTQIA+ zajednice u BiH.

Zahvaljujući entuzijazmu i naporima Sarajevskog otvorenog centra (SOC), u okviru četverogodišnjeg projekta "Više od stoljeća" pokrenuto je prvo sveobuhvatno istraživanje historije istospolne seksualnosti i roda u

[3] Usp. *Usmena povijest homoseksualnosti u Hrvatskoj*, ur. Gordan Bosanac i Zvonimir Dobrović, Zagreb: Domino, 2007; *Među nama: Neispričane priče gej i lezbejskih života*, ur. Jelisaveta Blagojević i Olga Dimitrijević, Beograd: Hartefakt Fon, 2015.

[4] Usp. *Javna i politička povijest muške homoseksualnosti u socijalističkoj Hrvatskoj (1945.–1989.)*, (odbranjena doktorska disertacija), Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2017. Franko Dota je ove godine objavio i knjigu pod naslovom *Politička povijest muške homoseksualnosti u socijalističkoj Jugoslaviji* u izdanju Frakture iz Zagreba.

BiH, a kao rezultat tog istraživačkog procesa sredinom ove godine objavljena je knjiga *Historija kvir života u Bosni i Hercegovini*. Glavni urednik i jedan od koautora knjige je bosanskohercegovački etnomuzikolog i muzičar Damir Imamović. Ostali koautori/ice su: Amila Buturović, redovna profesorica historije religije i kulture na Univerzitetu York u Torontu, kvir književnica Lejla Kalamujić, Matej Vrebac, komparativist, prevoditelj i urednik portala lgbti.ba, te Nikolina Todorović, pjesnikinja i književna kritičarka. Recenzenti i recenzentice knjige bili/e su: dr. Catharine Baker (University of Hall), dr. Mišo Kapetanović (Institute for Hasburg and Balkan Studies) i dr. Edin Hajdarpašić (Loyola University Chicago).

Knjiga je podijeljena u osam tematsko-hronoloških poglavlja[5] i dva pretpoglavlja, a na kraju donosi popis bibliografskih jedinica i biografije autora/ica i zahvale. Nakon uvodnih riječi direktorice Sarajevskog otvorenog centra (SOC) Emine Bošnjak, u pretpoglavlju "O historiji kvir života u Bosni i Hercegovini", pored kratkog osvrta na osnovne teorijske pojmove kao što su kvir, rod i patrijarhat(i), ukazuje se na složenost samog istraživačkog pothvata, te na problem stvaranja jedinstvenog metodološkog okvira koji bi omogućio praćenje istih ili sličnih pojava u različitim periodima. Nadalje se naglašava da, iako su, zbog nedostatka prethodnih istraživanja, bili prinuđeni da se posvete tzv. "kvir spottingu", odnosno bazičnom registriranju najrazličitijih pojava kvir života u izvorima iz raznih historijskih perioda, ipak su nastojali napraviti barem preliminarne analize konteksta unutar kojeg su se kvir životi pojavili u razmatranim izvorima iz različitih povijesnih epoha. Ukazuje se i na problem malog broja dostupnih izvora za pojedina, u povijesnom smislu velika razdoblja, ali i na pregršt materijala i vrlo bogatu i raznovrsnu građu za neka druga razdoblja. Tako se navodi da su im, primjerice, s jedne strane bili dostupni sudski arhivi za period

[5] "Bosansko srednjovjekovlje" (str. 11–17), a potom se istraživanja razvijaju kroz sljedeća poglavlja: "Osmanska uprava (1463 – 1878)" (str. 17–30), "Narodne pjesme, priče i običaji" (str. 35–60), "Austro-Ugarska uprava (1878–1918)" (str. 69–95), "Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavija" (1918–1941) (str. 107–195), "Drugi svjetski rat (1941–1945)" (str. 181–187), "Socijalistička Jugoslavija (1945–1992)" (str.187–253) i "Umjesto kraja: počeci kvir aktivizma u Bosni i Hercegovini" (str. 257–262).

Austro-Ugarske i, dijelom, za period Kraljevine SHS/Jugoslavije, dok s druge strane nisu ostvarili uvid u sudske arhive za period socijalističke Jugoslavije. Od pokušaja da se i ova građa istraži odustali su, kako navode, i iz etičkih razloga. Budući da su neki od aktera iz perioda socijalizma, ili njihove porodice i rodbina, još uvijek živi, nisu željeli da ih retraumatiziraju istražujući sudsku arhivsku građu iz tog recentnijeg perioda. Kada je u pitanju prikupljena i istražena građa, svakako je važno istaknuti i odluku autora/autorica da u okviru ove knjige objave i *scanove* i fotografije izvorne građe.

Budući da, osim Amile Buturović, ostali/e autori/ice ove knjige nisu povjesničari/ke te se njihove znanstvene kompetencije uglavnom baziraju na višegodišnjoj posvećenosti istraživanju tema iz oblasti rodnih i kvir studija, kao i njihovom aktivističkom radu i iskustvu u okviru organizacija koje rade na zaštiti prava LGBTQIA+ osoba i promociji kvir kulture i umjetničkoj produkciji, knjiga nije napisana na temelju standardiziranih historiografskih postupaka niti je težnja samih autora/ica bila da ponude klasičnu historiografsku studiju. Ova knjiga zasnovana je na interdisciplinarnom pristupu koji je, prije svega, podrazumijevao temeljito istraživanje i analizu dostupne arhivske građe – zapisa o homoerotskim strastima iz perioda osmanske vladavine, sudskih i policijskih izvještaja, članaka iz periodike, bilješki infektologa, te narativa iz polja kulture i umjetnosti – i intervjua s pripadnicama i pripadnicima kvir zajednice, tačnije protagonistima/cama i sudionicima/cama pojedinih društvenih i subkulturnih (kvir) događaja i dešavanja. Kroz različite povijesne epohe, počevši od perioda srednjega vijeka pa sve do kraja socijalističke BiH, autori/autorice nastoje analizirati, i barem djelimice interpretirati kaznene politike, narodne običaje, usmeno književno stvaralaštvo i jezik (s posebnim fokusom na termine i razvoj terminologije kojom se u istraženim izvorima označavaju osobe istospolne seksualne orijentacije i istospolna seksualna relacija), teološke, političke i medicinske diskurse, kao i različite oblike medijske i kulturne reprezentacije LGBTQIA+ osoba, kako bi (re)konstruirali/e i prikazali/e povijesne scene na kojima su živjeli/e pripadnici/e izrazito heterogene, transnacionalne, multireligijske, multiklasne kvir zajednice.

Prikupljeni i analizirani izvori unutar poglavlja koja istražuju period od uspostave austrougarske uprave do početka 2. svjetskog rata jasno ukazuju da je pitanje odnosa prema LGBTQIA+ zajednici na prostoru BiH oduvijek bilo, u prvom redu, ideološki i politički uvjetovano i da je uglavnom bilo u službi uspostave i osnaživanja različitih (imaginarnih) nacionalnih interesa i izgradnje poželjnih nacionalnih identitetskih konstrukata. Isto tako, analizirani izvori svjedoče o porastu homofobije i proizvodnje homofobnih ideja i narativa koji su imali svoje jasne političke ciljeve. Od predstavljene arhivske građe, pored radova novinara, političara i etnografa Mustafe Mulalića (1896–1983), posvećenih pitanju seksualnosti pojedinih izvođača sevdalinke, posebnu pažnju pobuđuju izvori razmatrani u potpoglavlju naslovljenom "Optužbe za homoseksualnost kao politička strategija – 'Homoseksualni' skandal u politici Kraljevine SHS" (str. 137–151). U ovom potpoglavlju prikazana je politička kriza u periodu od 1923. do 1925. godine, a koju su proizvele direktne optužbe za homoseksualnost nekih od ključnih političkih prvaka Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO)[6], koja je na koncu rezultirala time da je ova partija na izborima održanim 8. 1. 1925. osvojila manji broj mandata i da su novu vladu ponovo činili Radikali Nikole Pašića. Nakon ovog slučaja, u narednom potpoglavlju nudi se osvrt na pseudoznanstvenu studiju *Naši muslimani* (1926) Čedomila Mitrinovića, u kojoj se cjelokupnu muslimansku zajednicu dovodi u vezu s homoseksualnošću, nastojeći je tako u identitarnom i političkom smislu označiti kao manje vrijednu i zaostalu. U kontekstu tadašnjih političkih sukoba i etničkih tenzija, navedene optužbe i pokušaji opravdavanja stigmatizacije cijelog naroda na temelju nekih navodno znanstvenih argumenta služile su za delegitimizaciju muslimanskog nacionalnog identiteta i podupiranje hegemonijskih narativa u službi osnaživanja srpskog nacionalnog projekta. U aktualnom trenutku, analiza ovih povijesnih izvora ima posebnu težinu u bosanskohercegovačkom kontekstu jer, s jedne strane, može pokrenuti

[6] Pored predsjednika JMO, dr. Mehmeda Spahe (1883–1939), za homoseksualnost u tadašnjoj štampi (*Večernja pošta*, *Srpska riječ*, zvanično glasilo Radikala), optuženi su još neki istaknuti funkcioneri ove političke stranke, prije svih braća Mahmud (1895–1937) i Šefkija (1892–1974) Behmen.

raspravu o pitanju kako zapadne, regionalne i lokalne političke elite i nadalje instrumentaliziraju rodne i seksualne stereotipe kako bi opravdale svoje hegemonijske politike i učvrstile kontrolu nad marginaliziranim i subalternim društvenim skupinama, dok s druge strane, otvara nove linije istraživanja o tome kako se unutar bosanskohercegovačkog društva kvir identiteti prepliću s etničkim, religijskim i političkim identitetima, kako bi se rasvijetlili višeslojni uzroci i manifestacije marginalizacije i stigmatizacije kvir zajednice. Unatoč strahu i teroru koji se vršio nad osobama istospolne seksualne orijentacije, period između dva svjetska rata predstavljen je i kroz prikaz prvog slučaja hirurške prilagodbe spola u Sarajevu, koji je na temelju izviješća objavljenih u lokalnoj štampi, predstavljen u potpoglavlju naslovljenom "Kako je Almasa postala Enver u Sarajevu 1936. godine" (str. 172-178).

S druge strane, kroz analizu narativa usmene književnosti i književnih narativa s prijelaza iz 19. u 20. stoljeće (analizirana su djela Đorđevića, Čerovića, Nastića, Dimitrijevića) analizira se na koji se način uvode kvir teme i kako se reprezentiraju istospolne ljubavi i kvir osobe. Ovi narativi potom se kompariraju s nekim od kanonskih djela bosanskohercegovačke književnosti u socijalizmu, poput pripovijetke "Mustafa Madžar" Ive Andrića i romana "Tvrđava" Meše Selimovića, te se upućuje na to kako se u ovim djelima ukazuje na normativnost i konzervativnost književnih praksi kao i na problem stereotipne reprezentacije kvir osoba i perpetuiranja predrasuda (političkih, identitarnih ili, naprosto, homofobnih), nastalih u ranijim razdobljima. Pored analize književnih tekstova, period socijalizma predstavljen je i kroz istraživanje medijskih prikaza promjene spola ili rasprave o pitanju medikalizacije i dekriminalizacije homoseksualnosti, te prikaza HIV/AIDS epidemije ali i emancipatornih edukativnih aktivnosti dr. Mire Kundurovića u bosanskohercegovačkoj štampi i edukativnim programima TV Sarajeva. U zadnjem dijelu ove cjeline nudi se i prikaz mjesta okupljanja kvir osoba. Posljednje poglavlje u knjizi nudi kratak prikaz povijesti kvir aktivizma na prostoru BIH u posjednja dva desetljeća.

Historija kvir života u BiH predstavlja prvi pokušaj sistematizacije znanja, dokumenata, iskustava, osobnih ispovijesti i arhivske građe kvir zajednica i, kao takva, barem djelomično rasvjetljava i neke aspekte nepoznate povijesti kvir osoba. Ova knjiga stoga predstavlja važnu polaznu osnovu za nova povijesna istraživanja.

Za autore i autorice koji/e su u dugom procesu istraživanja morali/e da savladaju umijeće koautorskog pisanja, ova je knjiga postala prostor osnaživanja, solidarnosti i razvijanja osjećaja zajedništva. Budući da autori/ce ove knjige ne kriju svoju aktivističku dimenziju, propitujući uvjete i okolnosti pod kojima tzv. većina u našem društvu uživa prava i slobode dok su manjinama ta ista prava i slobode osporene, važno je napomenuti da se promocija prve historije kvir osoba u BiH – održana u Historijskom muzeju Bosne i Hercegovine, 4. jula 2025. godine u okviru Festivala Kvirhana – okvalificirala kao skup "visokog rizika" koji se kao takav morao realizirati pod zaštitom policije.

Za sve koji/e je budu čitali/e, ova knjiga, pored ostalih, pokreće bar jedno važno istraživačko pitanje i otvara (etičku) dilemu: kako će se od sada pisati povijest našeg zajedničkog prostora življenja, čiji će životi i nadalje dobivati (prekomjernu) pozornost, a čiji će, pak, ostati pohranjeni u sjeni ili, kako ovdašnja javnost voli da istakne "unutar vlastita (?) četiri zida" te je li nedostatak akademskog znanja o kvir povijesti jedan od faktora koji omogućavaju nastavak ugnjetavanja kvir osoba odnosno *kvir života* na ovom prostoru?

Ajla Demiragić

Nasilje nad ženama: diskursi, perspektive, lekcije iz bh. povijesti, ur. Fahd Kasumović, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet; Heinrich Böll Stiftung, 2024, 474 str.

Historičari se tradicionalno sučeljavaju s gorućim društvenim i političkim pitanjima onda kada ona prestanu biti aktuelna. Novije historiografske tendencije mijenjaju tu staru naviku historiografije pa su profesionalni pisci o prošlosti postali aktuelniji i društveno angažovaniji. Urednička knjiga *Nasilje nad ženama: diskursi, perspektive, lekcije iz bh. povijesti*, dokaz je gore izrečene tvrdnje. Jedna je od nekoliko vrijednih autorskih monografija ili zbornika, pisanih dominantno od strane historičarki i historičara koji istražuju važne segmente društvenog položaja i sudbine žena u novijoj i starijoj bosanskohercegovačkoj prošlosti. Tako se istraživanju – života i djelatnosti pionirke borbe za prava žena – Sonje Dujmović, potpomognutom u posljednje vrijeme radom kolega Enesa Omerovića i Tomasza Jaceka Lisa, te utemeljenim tekstovima o ženama sa društvene margine austrougarskog perioda Amile Kasumović, autorskim i uredničkim istraživačkim i društveno angažiranim naporima Sabine Veladžić, Aide Ličine i njihovih kolegica, istraživanju i beskompromisnom raspravljanju ženskog "muslimanskog" pitanja Adnana Jahića, te na nešto drugačiji način, ali također vrijednom predstavljanju žena u historiji kolegice Hane Younis, kao i drugim nepomenutim historiografskim tekstovima na ovu temu, pridružila i snažno obogatila bosanskohercegovačku, regionalnu i izvjesnoj mjeri svjetsku historiografiju knjiga *Nasilje nad ženama: diskursi, perspektive, lekcije iz bh. povijesti*.

Ideja, uvodni i zaključni tekst, uz hronološku historijsku liniju i čvrsto držanje teme knjigu *Nasilje nad ženama: diskursi, perspektive, lekcije iz bh. povijesti* urednika Fahda Kasumovića čine monografskom uredničkom knjigom, a ne zbornikom radova. Takvom uvjerenju dodatno doprinosi i konstantno korištena historijska metoda s bogatom argumentacijom

zaključcima iz poznatih slučajeva s bosanskohercegovačkih prostora ili izvan njega, ukoliko su se mogli primijeniti na bosanske slučajeve. Znanje nakupljeno iz arhivske građe, objavljenih zbirki izvora i štampe novijeg razdoblja dodatno je, u većem dijelu knjige, obogaćeno kritičkim preuzimanjem rezultata teorijske literature koja pripada historiografiji i drugim disciplinama (npr. rodnim studijama), kao i korištenjem savremenih temeljnih dokumenata agencija Ujedinjenih nacija te savremenih definicija prepoznatih vrsta nasilja nad ženama. Dominirajući patrijarhalni odnosi u bosanskohercegovačkom društvu kroz historiju, kada se razmatraju odnosi među spolovima, još jedan je od objedinjujućih faktora ove knjige.

Različiti državni okviri, bježanje od spekulativne naracije te opredijeljenost da konkretni dostupni podaci budu temelj za prezentaciju teme nužno su ponegdje vodili fokusu na različite vidove nasilja u različitim periodima bosanskohercegovačke historije te prema različitom stepenu apsolviranja pojedinih podtema. Tako su određene podteme obrađene u mjeri u kojoj su to dopuštali raspoloživi izvori – negdje više, negdje manje, izolirano je nasilje nad ženama iz ukupnog nasilja (pogotovo u ratno i vrijeme ratnih osvajanja), negdje je više fokus na porodičnom nasilju a negdje manje.

***

U dijelu knjige o nasilju nad ženama "u rimsko doba" autora Almira Marića (str. 43–72) oskudni izvori o nasilju nad ženama u mirnodopsko vrijeme više su usmjerili autora na predstavljanje nasilja nad ženama u rimskim osvajačkim pohodima, a koji su zabilježeni u narativnim izvorima, kao i na nadgrobnim i drugim spomenicima kulture rimskog perioda. Također, autor se koristio i analogijom, navodeći primjere i iz drugih krajeva Rimskog carstva, kako bi nam predstavio oblike nasilja nad ženama i drugim manje vojno sposobnim društvenim grupama. Iz ovog dijela doznajemo o krajnje nehumanim postupcima osvajača (ubijanje, odvođenje u ropstvo, dehumanizacije druge vrste). Nasilje nad ženama i izostanak humanog odnosa prema zarobljenicima tjerali su muškarce pa i žene same da radije vrše

(kolektivna) samoubistva i ubistva djece nego da padnu žive osvajačima u ruke. Radije su birale smrt nego nasilnički odnos rimskih vojnika, koji su vrlo često zarobljene žene i djevojke silovali, mučili ili zlostavljali na druge načine. Autor zaključuje da je nasilje u mirnodopskom periodu rimske uprave prvenstveno bilo uvjetovano društvenim statusom i naglašava da su robovi, posebno žene, bile izložene raznim vrstama nasilja: fizičkom, psihološkom i seksualnom.

I u dijelu "Nasilje nad ženama u srednjovjekovnoj Bosni" (str. 75–96) autor Dženan Dautović se zbog nedostatka većeg broja izvora za srednjovjekovnu Bosnu često koristi analogijom. Zaključci su i u ovom dijelu knjige odlično argumentirani brojnim navodima iz izvora, poglavito onim koji se čuvaju u dubrovačkom arhivu, a poznati slučajevi nasilja nad ženama stavljeni su u šire metodološke i sadržajne obrasce. Sadržaj je sistematično predstavljen, obrađeni su razni vidovi nasilja (femicid, robovlasništvo, fizičko, seksualno, verbalno, psihičko i socio-ekonomsko nasilje), iako, očekivano, ne u jednakoj mjeri s obzirom na dostupnost izvora.

Dio knjige autora Fahda Kasumovića koji je posvećen nasilju nad ženama u osmanskoj Bosni obimniji je od drugih dijelova knjige. Autor na primjerima koje je selektirao za prezentaciju daje opće karakteristike nasilja nad ženama te pravnu (državnu) i društvenu reakciju na sve vrste nasilja. U tom smislu, autor koristi osmansku pravnu misao, zakonske dokumente i praksu kako bi što obuhvatnije i što vjernije predstavio društveni položaj žena i oblike nasilja nad njima (fizički napadi na supruge i nanošenje tjelesnih ozljeda, silovanje, otmice žena i prisilni brakovi, banditi i tjelesno nasilje nad ženama, verbalno i psihološko nasilje, obiteljsko nasilje, žene ubijene u hajdučkim napadima, ubijena prostitutka). Gdje god je to i koliko god je to bilo moguće ističe se ženska odlučnost i akcija u odbrani od nasilja i dokazivanju nasilja – često i uz opasnost da se, zbog strogih propisa dokazivanja, tužba na sudu ne završi uspješno. Tako su razbijani i razbijaju se stereotipi o potpuno nemoćnoj ženi u osmanskom ili islamskom društvu općenito.

Autor je argumentirano pokazao da "nasilje nad ženama nije pojava koja je bila ograničena na jednu vjersku, socijalnu ili etničku skupinu. Nasilje su mogli počiniti potpuni stranci, ali i osobe iz njihovog najbližeg okruženja, pa i njihovi supružnici i bivši supružnici." (str. 161)

U poglavlju o seksualnom i fizičkom nasilju nad ženama u habsburškoj Bosni (str. 169–214) jasno se vidi ideja autorice Amile Kasumović da se nasilje nad ženama predstavi kao pojava dugog trajanja. Korištenje konkretnih studija slučaja kao reprezenata pojedinih vrsta nasilja nad ženama, koji su zabilježeni u sudskoj i upravnoj praksi austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini, omogućilo je ozbiljne zaključke o postojanju nasilja i vrstama nasilja (otmice djevojaka, ubistva, slučajevi nasilja izvršenog nad djevojčicama) te o pravnoj i društvenoj reakciji na nasilje i općenito društvenoj klimi u vezi s nasiljem nad ženama. I u ovom dijelu knjige navode se slučajevi borbe za pravdu oštećene ženske osobe ili njenih srodnika, iako je bio težak put dokazivanja optužbe za nasilje. S tim u vezi u tekstu se raspravlja i pitanje društvenog konteksta koji ženama nije omogućavao potpunu slobodu iznošenja stava i odlučivanja o svojoj sudbini, ali je aktivnost pravnog dokazivanja nasilja dugoročno imala pozitivan efekat. Ovo poglavlje pokazuje da ni u austrougarskom periodu vjerska pripadnost nije predstavljala ogradu ni zaštitu od (porodičnog) nasilja i ubistva.

Minela Radušić, autorica poglavlja o nasilju nad ženama u Bosni i Hercegovini u periodu 1918–1929. godina (str. 217–249), to nasilje znalački stavlja u konstantu odnosa među spolovima u bosanskohercegovačkoj prošlosti, zasnovanih na ideji rodne neravnopravnosti, a koji su iznjedrili pravo muškaraca da "neposlušne" žene kažnjavaju i discipliniraju. Ovo poglavlje pokazuje da je postratno, traumatizirano bh. društvo donijelo velika iskušenja za žene – žena je u svim segmentima života ostala potčinjena muškarcu. Autorica zaključuje da je nasilje nad ženama u razmatranom periodu imalo obilježje rodno zasnovanog nasilja, da su takvi oblici ponašanja u dobroj mjeri bili društveno normalizirani i općeprihvaćeni i da su ga zbog toga brojne žene podnosile u tišini svog doma, a samo rijetke vlastima prijavljivale seksualno

ili fizičko uznemiravanje. Ni državne institucije niti društvena zajednica nisu bili ozbiljna podrška zlostavljanim ženama.

Stradanje žena i nasilje nad ženama u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu (str. 253–279) Adnan Jahić predstavlja u okvirima skoro apokaliptičnog ratnog stradanja, strašnih zločina i nasilja, s uspješnim izoliranjem stradanja žena i nasilja nad njima. Autor nas općim informacijama, a negdje konkretnim brojkama i rekonstrukcijom konkretnih slučajeva vodi ka zaključku da je bilo slučajeva u kojima su žene stradale iz istih razloga zbog kojih i muškarci iste vjerske, etničke, rasne ili ideološke pripadnosti, ali i da je bilo nasilja specifičnog samo za nasilje nad ženama. Žene su bile "izložene zločinima najgore vrste: silovanju, brutalnom postupanju svake vrste, sakaćenjima i drugim bestijalnostima." (str. 254) Konkretne slučajeve nasilja nad ženama autor je smjestio u krajnje nehumane idejne i pravne norme država i vojnih formacija koje su djelovale u Bosni i Hercegovini u toku Drugog svjetskog rata.

U poglavlju koje pokriva socijalističko razdoblje (str. 283–302) autor Mirza Džananović predstavio je način reprezentacije nasilja nad ženama u sarajevskom *Oslobođenju*. Sam tekst nam daje naznake o tome, među ostalim karakteristikama, koliko je bilo mogućnosti da društveni položaj žena i nasilje nad ženama postane javno pitanje. Sve to je duboko kontekstualizirano u ideološki sistem socijalističke Jugoslavije. Zaključci autora su da se najčešći oblik nasilja nad ženama – nanošenje tjelesnih povreda – koji skoro po pravilu čine muškarci: "najrjeđe i prijavljuje, a ni medijima nije toliko 'zanimljiv' za objavljivanje". (str. 293)

Poglavlje "Zločini seksualnog zlostavljanja u Bosni i Hercegovini 1992–1995." (str. 303–326), autorice Sabine Subašić-Galijatović karakterizira precizan iskaz koji je u osnovi historijat međunarodno-pravnog kvalificiranja seksualnog zlostavljanja žena i sankcioniranja te vrste nasilja kao zasebnog zločina. U glavnom dijelu teksta donose se konkretni pokazatelji koji dokazuju postojanje ideje, planova i realizacije nasilja širokih razmjera nad Bošnjakinjama muslimankama koji su prepoznati kao dio vojnih političkih

ciljeva, a ne kao posljedica ratnih dejstava. Obrađeno je i sankcioniranje počinilaca nasilja nad ženama svih vjera i nacija, s posebnim fokusom na procese protiv visokorangiranih počinilaca. Autorica zaključuje da su zločini počinjeni nad ženama u BiH 1992–1995. postali osnov na temelju kojeg će seksualno zlostavljanje nad ženama biti normativno okvalificirano i sankcionirano kao zaseban zločin.

Poglavlja "Naslijeđe šutnje: Kultura nasilja nad ženama i potraga za promjenom" (str. 337–367) i "Kanonska književnost i prikazi nasilja nad ženama: Čitanja s otporom lektira za gimnazije i srednje škole u Bosni i Hercegovini" (str. 371–395), autorica Sarine Bakić i Ajle Demiragić, visokim nivoom analitike i promišljanja, čine ovu knjigu još sveobuhvatnijom, multiperspektivnijom, savremenijom i aktuelnijom.

Sarina Bakić pokazuje da viševjekovni ukorijenjeni nazori patrijarhalnog društva opstaju usljed neharmoniziranih društvenih i pravnih promjena (posebno u privatnoj sferi) i onda kada su savremene pravne norme dovele do mnogo bolje pozicije žene u društvu. Ajla Demiragić, primjenjujući feministički metod čitanja *s otporom* kanonskih djela svjetske književnosti, zaključuje da su se od starogrčke do postmoderne književnosti, "kroz medij književnosti nekritički prenosile patrijarhalne vrijednosti i ideje koje su opravdavale, a ponekad i osnaživale kulturu nasilja nad ženama." (str. 390)

Dužim zaključkom urednika Fahda Kasumovića o *dugoj povijesti nasilja* (str. 397–414) sadržaj knjige dodatno je homogeniziran. Urednik je znalački učinio još vidljivijim doprinose svakog dijela knjige i knjige u cjelini u odnosu na dosadašnje znanje o temi. Upečatljiv i društveno koristan je argumentirajući poziv urednika na dijalog i suočavanje s prošlošću koliko god ona bila bolna i nasilna.

***

Skoro svi dijelovi knjige su pionirska istraživanja konkretnih slučajeva nasilja nad ženama te ženske i društveno-pravne reakcije na rodno zasnovano nasilje na tlu Bosne i Hercegovine. Knjigu karakterizira ozbiljna

analiza, utemeljeni zaključci, prezentacija na visokoj intelektualnoj razini – cijela knjiga je spoj analize normi iz savremenih dokumenata o pitanjima nasilja nad ženama, (često) društvene i pravne misli u različitim historijskim periodima o nasilju nad ženama i reakcijama na to nasilje, (ponegdje) teorijske literature iz oblasti rodnih studija te konkretnih podataka o nasilju nad ženama pronađenim u neobjavljenim i objavljenim izvorima te relevantnoj historiografskoj i drugoj literaturi što ovu knjigu čini jedinstvenom unutar bh. rodnih studija.

Autori/-ce polaze s humanističke pozicije zaštite vrijednosti života, jednakosti i slobode, ali istovremeno čitaoca upoznaju s vladajućim principima u historiji – koji u većem broju slučajeva nisu bili u suglasju s gore navedenim vrijednostima.

Autori i autorice su nastojali prepoznati neko pravilo ko su to ubice i nasilnici i koji su ih motivi vodili u činjenju zla. To može biti korisno ne samo kao historijsko iskustvo već i za pokušaje preveniranja (posebno porodičnog) nasilja nad ženama u savremenom bosanskohercegovačkom društvu. Iz navođenih slučajeva nasilja nad ženama i njihovog procesuiranja mogu se izvući i zaključci kako društveni kontekst i državno-pravni i društveni odnos prema određenoj vrsti nasilja mogu biti pogodni ili odvraćujući od činjenja zločina i drugih vrsta nasilja. Ovo je posebno vidljivo za historijske periode gdje postoji više poznatih slučajeva (porodičnog) nasilja, a gdje se može pratiti društvena i državno-pravna reakcija na nasilje.

U nasilju nad ženama ili djevojčicama, gdje nije bio očigledan strani agresor, kao da se priče ponavljaju – najveći broj slučajeva nasilja vršen je od muške osobe koja je u pravilu trebala biti zaštitnik ili, u najmanju ruku, od osobe koja je žrtvu dobro poznavala. Autorice i autori cjelinom teksta doprinose "podizanju svijesti o važnosti preveniranja i institucionalnog sankcioniranja ovog ozbiljnog socijalnog problema".

Zaključno, svaka sastavnica knjige donijela je veliko pomjeranje granica našeg znanja o nasilju nad ženama i djevojčicama u bh. historiji općenito, kao i o vrstama nasilja, društvenim grupama i pojedincima koji čine nasilje,

društvenoj klimi i društvenom kontekstu u vezi s nasiljem, društvenoj misli u vezi s nasiljem (nad ženama), državno-pravnoj i društvenoj reakciji na nasilje nad ženama, ženskoj odlučnosti i djelovanju u odbrani od nasilja i dokazivanju nasilja. Ova knjiga može i mora biti korištena i iskorištena u procesu podizanja svijesti o nužnosti pravovremene državne i društvene reakcije na ovu vrstu izazova u savremenom društvu.

Edin Radušić

Ikbal Cogo, *Crtice o ženama – istraživačima bosanskohercegovačke arheologije: 1939 – 2008*, Zenica: JU Muzej grada Zenice, 2024, 384 str.

U izdanju Muzeja grada Zenice 2024. godine iz štampe je izašla nova publikacija Ikbala Coge pod nazivom *Crtice o ženama – istraživačima bosanskohercegovačke arheologije: 1939–2008*. Riječ je o interesantnom djelu koje u svom pionirskom pokušaju oslikavanja uloge i značaja ženske populacije u razvoju bosanskohercegovačke arheologije tokom druge polovine 20. i početka 21. stoljeća, izlazi iz okvira uobičajenog akademskog diskursa obilježenog obično monografskom prezentacijom arheološkog materijala, lokaliteta itd. Umjesto toga, autor je odlučio da slijedi početni kurs zacrtan prije više od 10 godina u svom dodiplomskom radu odbranjenom na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2013. godine, nastavljajući rad na prikupljanju biografskih podataka o bosanskohercegovačkim ženama-arheologinjama. Trud se, po svemu sudeći, isplatio jer je prvobitna građa, na radost svih čitalaca, kroz svestran i temeljit pristup u međuvremenu mnogostruko uvećana te se pred čitalački auditorij sada podastiru podaci o profesionalnom radu čitave plejade žena istraživačica, kako starije tako i novije generacije. Krajnji rezultat čini ukupno 38 stručnih biografija izloženih hronološkim redom preko kojih je moguće pratiti dobar dio razvoja bosanskohercegovačke arheološke scene tokom druge polovine 20. stoljeća.

Knjiga se sastoji od 3 osnovna poglavlja s potpoglavljima ("Kratki proslov" str. 13–28; "Uvodna razmatranja" str. 29–76; "Žene-istraživači bosanskohercegovačke arheologije" ili "Dame u blatu, kršu i bespućima arheološke ozbiljnosti" str. 77–332;) popraćena pogovorom (str. 333–340), sažetkom na engleskom jeziku (str. 341–344), bibliografskim popisom (str. 345–382) i podacima o autoru na kraju (str. 383–384).

Novom knjigom Ikbala Coge pod naslovom *Crtice o ženama – istraživačima bosanskohercegovačke arheologije: 1939 – 2008.* popunjava se velika praznina u historiji razvoja arheološke nauke na prostoru Bosne i Hercegovine. Prvi put, na sveobuhvatan i sintetski način prikazan je profesionalni put desetina žena-arheologinja koje su oblikovale bosanskohercegovačku arheološku praksu tokom druge polovine 20. stoljeća. Za istinske ljubitelje arheologije koji su uvijek u potrazi za informacijom više, knjiga predstavlja pravu poslasticu. Obilje podataka i detalja koji čitaocu pružaju do sada neviđeni uvid u okolnosti školovanja, rada i usavršavanja naših arheologinja, rezultat je dugogodišnjeg rada proizišlog iz dva temeljna uvjerenja – da klasični oblik ukoričene knjige nikada neće izgubiti svoju vrijednost pred savremenim sredstvima masovnog informiranja te da *hommage* starijim generacijama istraživača/-ica predstavlja etičnu i moralnu obavezu svakog člana akademske zajednice, arheološke ili neke druge. U jednu ruku, knjiga predstavlja lični vapaj autora za odavanjem pijeteta zaslužnim arheologinjama iz prošlosti, ali i poziv na reformu savremene arheološke prakse u čijem fokusu, pored usvajanja nužnih terensko-istraživačkih vještina i koncepata, treba da stoji i izučavanje profesionalnog života njenih aktera. Pri tome se ne misli samo na promjenu predmetnih silabusa na fakultetima već i na postupke s dugoročnim efektima kakvo je npr. formiranje dokumentacijskog centra ili nekog sličnog centralnog repozitorija koji bi na jednom mjestu čuvao građu o arheolozima i arheologinjama Bosne i Hercegovine. U tom smislu, knjiga je na tragu brojnih problema, ali i rješenja te će biti od velike koristi svim kolegama i kolegicama koji se nalaze u dodiru s istom ili sličnom problematikom. Prihvatajući ograničenost svojih mogućnosti u korištenju određenih resursa za pripremu ove knjige, autor definira ključne nedostatke i ostavlja čitaocima prostor za nadogradnju osnovnog sadržaja knjige kroz analizu dnevne ili sedmične štampe, istraživanje arhivske građe te komparativnu analizu metodologije terenskog arheološkog rada s ciljem uočavanja specifičnosti različitih arheoloških škola (Zagreb, Beograd, Sarajevo). Bitno obilježje ove studije predstavlja i kritički stav autora prema muzejskom i općenito javnom institucionalnom okviru u kojem

autor poziva na veću otvorenost i transparentnost građe u ustanovama, putem digitaliziranja zbirki te objavljivanja redovnih godišnjih izvještaja o radu. Od naročitog je značaja zapažanje o odsustvu jedinstvenog pravilnika o arheološkom iskopavanju u čemu se ogleda upućenost autora u ključne probleme savremene arheološke prakse u Bosni i Hercegovini. Nažalost, sprovođenje terenskih arheoloških istraživanja na prostoru Bosne i Hercegovine još uvijek ne slijedi jedinstvenu metodologiju rada već je prepušteno proizvoljnom odabiru i preuzimanju nekih od praksi iz zemalja okruženja (Hrvatske, Srbije i Slovenije). Posljedica ovakve situacije je smanjen kredibilitet domaćih stručnjaka te rezultati istraživanja nad kojima neumitno visi znak pitanja. Određeni napredak u ovom pogledu učinjen je relativno skoro kada je u januaru 2024. godine Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa Republike Srpske donio pravilnik o arheološkim istraživanjima na nivou ovog entiteta ukazujući na spremnost barem jednog dijela akademske zajednice u Bosni i Hercegovini za postavljanjem jasnih standarda u arheološkoj naučno-istraživačkoj praksi.[1] U vrijeme donošenja pravilnika, ova knjiga vjerovatno se već nalazila u procesu štampanja te autoru ne možemo spočitati što ovaj podatak nije ubacio među korice knjige. S druge strane, pred kolegama arheolozima iz Federacije BiH postavlja se izbor – da li i dalje vršiti istraživanja prema vlastitom nahođenju i individualnom odabiru nekih od obrazaca iz zemalja okruženja ili jednostavno slijediti nedavno usvojenu praksu Republičkog zavoda za zaštitu spomenika Republike Srpske?

Rezimirajući historiografsku produkciju o bosanskohercegovačkim arheologinjama tokom druge polovine 20. stoljeća, autor konstatira apsolutno odsustvo kulture kolektivnog sjećanja koje do danas nije ostavilo nijednu studiju posvećenu isključivo oslikavanju uloge i značaja žena u razvoju nacionalne arheologije. Izuzev nekolicine *in memoriama* objavljenih u spomen na već dobro poznata i dokumentirana imena poput Irme Čremošnik, Milice Kosorić ili Nade Miletić, do danas je objavljen samo jedan zbornik radova

[1] *Pravilnik o obrascima, sadržaju i načinu vođenja dokumentacije o arheološkim iskopavanjima i istraživanjima*, Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa, Službeni glasnik Republike Srpske, br. 02/24, od 4. 1. 2024.

posvećen istaknutim bh. naučnicama među kojima je svoje mjesto našlo i nekoliko arheologinja. Krivicu za ovakvo stanje autor pronalazi u "socijalističkom duhu kolektiviteta" te dijelom u konceptu studija arheologije na fakultetima u Mostaru, Sarajevu i Istočnom Sarajevu (Palama) koji od svoga osnivanja nisu ponudili nijedan kolegij posvećen proučavanju historije arheologije u Bosni i Hercegovini, odnosno ličnostima koje su gradile nacionalnu arheološku školu. Kao primjer dobre prakse u tom pravcu autor ističe prof. dr. Adnana Kaljanca s Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, koji posljednjih godina svojim studentima pokušava da ukaže na novi narativ u izučavanju i interpretaciji arheološke baštine Bosne i Hercegovine.

Naročito vrijedno pažnje je pitanje centralizacije uprave te diskriminacije ženske populacije u naučnom/akademskom diskursu. Nakon iščitavanja nekoliko stranica teksta unutar poglavlja "Žene-istraživači bosansko-hercegovačke arheologije" ili "Dame u blatu, kršu i bespućima arheološke ozbiljnosti" (str. 77–232), čitaocu postaje jasno da je u oblikovanju arheološke scene tokom druge polovine 20. vijeka odlučujuću ulogu imala politika vladajućeg socijalističkog režima kojoj nije bilo u interesu masovnije stručno osposobljavanje niti institucionalizacija arheološke nauke u Bosni i Hercegovini. Glavnu riječ na polju arheoloških istraživanja vodio je Zemaljski muzej u Sarajevu čiju dominaciju na tržištu najbolje ilustrira podatak da su njegovi uposlenici početkom 80-godina činili polovinu ukupnog naučnog i stručnog arheološkog kadra Bosne i Hercegovine. Na sličan način bio je postavljen i odnos prema učešću žena – arheologa u javnom akademskom životu. Članstvo u relevantnim institucijama za mnoge je bio i ostao samo nedosanjani san, a izbor na rukovodeće pozicije nezamisliv. Irma Čremošnik, Milica Kosorić i Branka Raunig uprkos svojim bogatim karijerama nikada nisu postale članice Centra za balkanološka ispitivanja od njegovog osnivanja 1962. godine pa sve do početka rata 90-ih godina. Krivca za ovakvo stanje, vjerovatno na razočarenje mnogih, autor pronalazi u sveprisutnoj figuri Alojza Benca koji je kroz rukovodeće pozicije unutar nekoliko ustanova imao enorman utjecaj na razvoj prilika u naučno-istraživačkoj arheološkoj praksi u Bosni i Hercegovini. Najveću omašku u radu

dr. Benca autor prepoznaje u upornom odbijanju inicijative za osnivanjem akademskog studija arheologije, što je ostavilo nesagledive posljedice po sarajevsku, odnosno bosanskohercegovačku arheološku školu. Situacija se čini još poraznijom ako se ima na umu da je dr. Benac bio angažiran kao redovni predavač na nekoliko kolegija unutar Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Arheologija, Istorija starog vijeka, Ilirologija). Ovim činom, vrhunskim stručnjakinjama poput Irme Čremošnik, Nade Miletić ili Branke Raunig uskraćena je prilika da svojim znanjem pomognu razvoj akademskog arheološkog obrazovanja, a generacije poslijeratnih muzejskih i naučnih radnika ostavljene su na vjetrometini bez prijeko potrebnog iskustva i znanja starijih kolega. Poražen ovom činjenicom, autor na kraju jednostavno zaključuje da je "nepokretanjem studija arheologije, Bosna i Hercegovina, nakon decembra 1995. tj. završetka rata i procesa disolucije Jugoslavije, ostala totalno desetkovana i razorena država!" (str. 87).

Pa ipak, uprkos nesretnim okolnostima u kojima su stasavale ranije generacije naših arheologinja, autor ostaje optimističan u svom izlaganju i nadu u bolje sutra pronalazi u studiju arheologije u Sarajevu koji je u svojoj, sada već skoro 20-godišnjoj historiji, iznjedrio mnogo žena-istraživača od kojih su neke u međuvremenu izrasle u respektabilne članove domaće i međunarodne arheološke zajednice. Upravo njima, kao i njihovim muškim kolegama, autor sugerira usvajanje pristupa koji će gajiti kulturu kolektivnog sjećanja na osobe koje su gradile arheološku nauku Bosne i Hercegovine i to ne samo kroz pisanje zabačenih *in memoriama* na zadnjim stranicama knjiga i časopisa već kroz redovan obrazovni kurikulum, naučnim skupovima i zbornicima radova, nagradama i stipendijama te spomen-pločama, bistama pa čak i institucijama nazvanim njima u čast. Parafrazirajući Vukosavu Atanacković-Salčić, autor na kraju poručuje sadašnjim i budućim kolegama i kolegicama da objavljuju dok je "friško", ukazujući na akutni problem kako prošle tako i današnje arheološke prakse u kojoj terenski rad nije popraćen kabinetskom obradom nalaza rezultirajući nepotrebnim nagomilavanjem arheološkog materijala koji vremenom gubi svoju izvornost (u čemu se prepoznao i autor ovih redaka).

U ovakvim i mnogim sličnim primjerima koji se obrađuju na stranicama ove knjige ogleda se njen prvorazredni značaj za izučavanje bosanskohercegovačke arheologije. Uprkos nazivu, ona ne predstavlja samo puko izlaganje mukotrpno sastavljenih "crtica" iz života bosanskohercegovačkih arheologinja već dijagnozu šire slike trenutne arheološke prakse koja je obilježena institucionalnom zatvorenošću i nedovoljnom transparentnošću rada, odsustvom zakonske regulative i standardizacije terenskog rada, "vidljivošću" rezultata te intenzivnim prodorom i utjecajem sredstava masovnog informiranja te savremenih društvenih mreža. Uz sve rečeno, nema sumnje da se radi o iznimno važnom djelu koje će s obzirom na svoju tematsku originalnost i istraživačku dubinu zasigurno dobiti zasluženo mjesto na policama stručne literature, ali i u nastavnim programima univerzitetskih studija arheologije i srodnih disciplina.

Tarik Silajdžić

Jelena Batinić, *Žene u partizanima, Između revolucije i tradicije,* Sarajevo: University Press, 2025, 296 str.

Današnje borkinje za ženska prava u Bosni i Hercegovini te ženske organizacije, osim rijetkih, uglavnom se ne osvrću na period Drugog svjetskog rata, na žensko učešće u partizanskom antifašističkom oslobodilačkom pokretu te u poslijeratnoj izgradnji socijalističkog društva. Ne spominju ga niti u njemu nalaze inspiraciju za borbu i ishodište svih naslijeđenih prava koje su uživale žene socijalističke Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, te ih i danas baštine. Očito da atmosfera u kojoj živimo obeshrabruje spominjanje tog perioda i kolektivno sjećanje na nj te stvara utisak da borba za ženska prava, žensku vidljivost i veće učešće u javnoj sferi počinje u posljednjih dvadeset-trideset godina. Upravo zato, kao vrijedno podsjećanje na ta povijesna i civilizacijska dostignuća, raduje činjenica da je University Press objavio knjigu *Žene u partizanima, Između revolucije i tradicije* autorice Jelene Batinić. Ova studija, nastala kao rezultat sveobuhvatnih i iscrpnih dugogodišnjih istraživanja, uz nove, dosad nepoznate činjenice i mnoštvo detalja uvodi nas u svijet i život žena sa bivših nam zajedničkih prostora u najtežim mogućim okolnostima Drugog svjetskog rata i partizanskog antifašističkog vojnog otpora. Na narednim ću stranicama pokušati izdvojiti ona mjesta ove publikacije koja su na mene ostavila najdublji dojam.

Batinić u svojoj knjizi piše: "Nijedan drugi antifašistički pokret u okupiranoj Evropi nije uspio mobilizirati toliko žena i imati toliko žena boraca u jedinicama." (str. 267) Masovno učešće žena u jugoslavenskom partizanskom pokretu otpora pod vodstvom komunista jedna je od najneobičnijih pojava u Drugom svjetskom ratu. I, zaista, brojke su neumoljive – prema neslužbenim podacima – dva miliona žena sudjelovalo je u NOB-u. Borilo se 100.000 žena (partizanki), 25.000 ih je ubijeno, preko 40.000 ranjeno u borbi, 620.000 stradalo je u ratu, a 250.000 ubijeno u logorima. Samo 91

žena proglašena je narodnim herojem, a 3.340 ih je dobilo partizansku spomenicu 1941. Činjenica je, ipak, da su hiljade žena koje su dale ogroman doprinos u ratu, organima vlasti, u poslijeratnoj izgradnji ostale anonimne, bezimene te su u literaturi spominjane samo kao *radnice*, *borkinje*, *heroine*, *seljanke*, *doktorice*, *učiteljice* i sl. Malo je njih o čijim životima i konkretnim doprinosima danas možemo čitati, a najmanje tih podataka je u školskim udžbenicima.

Autorica nas već u prvom poglavlju upućuje na to da je uprkos samouvjerenim izjavama čelnika KPJ da je pitanje ženske ravnopravnosti riješeno u NOB-u (govor Vladimira Nazora u Otočcu, Hrvatska 1944.) taj povijesni proces zapravo bio otvoren uz dosta otpora i suštinskog nerazumijevanja učesnika pokreta otpora, što je rezultiralo tim da se Partija strukturalnoj i otpornoj patrijarhalnoj matrici prilagođavala umjesto da se s njom konfrontira u skladu sa svojim političkim programskim stavovima.

Primjerice, nakon Titove odluke 1942. da se uključuju i u vojne jedinice kao borci, žene su bile suočene sa brojnim nedaćama nastalim usljed nedostatka iskustva i otpora koji su pokazivali pojedini partizanski rukovodioci, kao i zbog pojave seksualnih tenzija u jedinicama, te neprijateljske propagande koja je partizanke nazivala najpogrdnijim imenima. Odgovor Partije na neprijateljsku propagandu bio je, piše Batinić – "strogi kodeks seksualnog ponašanja; umjesto da bude nositelj seksualnog oslobađanja, Partija je postala prvak discipline i kontrole". (str. 174) Uvela je stroga pravila ponašanja: žene su se morale odricati majčinstva, morale su se razdvajati od djece i ostavljati ih kod nepoznatih osoba ili su, pak, strahovale da se neće udati, postati majke, gubile su mjesečnicu usljed teških životnih uvjeta. Ukoliko bi se udale, odmah bi one, a ne muževi, bile premještene u drugu jedinicu itd. Autorica opisom niza ovakvih bolnih epizoda pokazuje da su ta pravila jednako obavezivala i visoke funkcionerke u Partiji kao i "obične" partizanke. U slučajevima kada bi se pojavio bilo kakav problem u muško-ženskim odnosima razgovori su vođeni i aktivnosti provođene uglavnom sa i nad ženama, pri čemu su sankcije znale biti drastične. Kako piše autorica, muškarci su ponekad prikazivani i kao žrtve žena *zavodnica*.

Ideologija Komunističke partije Jugoslavije podrazumijevala je ravnopravnost žena i muškaraca, što će se odraziti u nizu odluka i zakona koji su doneseni u toku i nakon rata, bez obzira na broj žena koje su učestvovale u njihovom donošenju. Postizanje rodne ravnopravnosti ipak nije bio ključni motiv za pridruživanje žena pokretu otpora 1941–1945. niti se Partija time koristila u svrhu regrutiranja žena u uvjetima potrebe za općom mobilizacijom svih *naprednih snaga*. Suštinski je ratno, muško, sveprisutno, posebno seksualno nasilje nad ženama koje je kod njih generiralo i osvetničke motive, tim jače što se o preživljenim traumatičnim iskustvima zbog društvene stigme i sramote nije moglo ni govoriti, bilo razlogom priključivanja žena partizanskom pokretu otpora.

Batinić u svojoj knjizi piše i o mentalnim preprekama, predrasudama i nepovjerenju koje su prevazilazile žene, spletom okolnosti prinuđene na saradnju u okviru partizanskog pokreta, koje su dolazile iz različitih vjerskih i nacionalno-kulturnih zajednica patrijarhalnog, zatvorenog karaktera. Dakle, postojao je i međunacionalni animozitet među ženama u partizanskom pokretu. Najviše je bilo Srpkinja iz svih krajeva. "Partiji je trebalo i vremena i napora da pridobije i hrvatske i muslimanske mase koje su bile nominalno pod ustaškom kontrolom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj". (str. 105) Pretežno su bile Srpkinje i Crnogorke u AFŽ-u i često su osjećale otpor prema nesrpskom stanovništvu, ali se to prevazilazilo i kasnije zaključilo da partizani nikad ne bi pobijedili bez žena. (str. 106) Autorica je zabilježila i to da se Tito, negdje s početka 1942, pohvalio svojim saradnicima Loli i Kardelju kako su postigli mnogo da Srpkinje i Muslimanke rade zajedno, obilaze teren i vrbuju žene. (str. 93)

U kontekstu naprijed rečenog vrijedna je i opservacija autorice Batinić da je KPJ u svom poslijeratnom narativu o Drugom svjetskom ratu taj rat deetnizirala i da je činjenicu njegove dimenzije koja se tiče međunacionalnog sukoba potisnula, što je dugoročno stvorilo jaz između zvaničnog sjećanja i onoga čega su se određene etničke i društvene grupe privatno sjećale, te utjecalo na delegitimaciju komunističkih političkih elita krajem 1980-ih i dalo narativnu podlogu i motivaciju za sukobe 1990-ih.

Učešće u pokretu otpora i partizanskoj borbi, novostečena iskustva mijenjala su žene-partizanke, njihovu svijest i to je možda, ta resocijalizacija, jedna od najvažnijih tekovina njihovog učešća u NOB-u. Uprkos brojnim teškoćama i užasima rata, mnoge veteranke rata su se sjećale kao iskustva koje je za njih bilo uzbudljivo i oslobađajuće!

Kako autorica napominje, učešće u partizanskom pokretu odvelo je žene iz njihovih udaljenih sela na nova mjesta i omogućilo im da upoznaju nove ljude; vjera, predanost i ideali, o kojima većina prije rata nije mogla ni sanjati, obogatili su njihove živote dajući im novi smisao i neviđeni osjećaj svrhe i postignuća. Zahvaljujući njihovom aktivnom angažmanu u borbi, partizanke su počele na sebe gledati kao na političke subjekte i punopravne aktere u stvaranju historije.

Dakle, jugoslavenske žene koje su uzele učešća u partizanskom pokretu nisu se vratile kući i *na staro* nakon rata. Većina se partizanki preselila u gradove, u kojima su našle zaposlenje ili su raspoređene na administrativne poslove u novoj državi. Podjela posla na osnovu spola bila je i dalje prisutna i izvan porodice uključujući i radnu snagu. Žene su bile koncentrirane u tradicionalno *ženskim zanimanjima* kao što su socijalni rad, tekstilna industrija, prodaja, zdravstvena zaštita, osnovno obrazovanje, te su u drugim profesijama bile slabo zastupljene ili iz njih potpuno isključene.

U knjizi autorica otvara i vrlo važno pitanje o dosljednoj predanosti i iskrenosti komunista u provedbi politike rodne ravnopravnosti, te propituje koliko je zvanični narativ o tome bio samo sredstvo za postizanje vlastitih ciljeva, kako su često tvrdili "zapadni akademski autori".

Sudeći po nizu novih zakonskih i političkih prava koja su donesena u korist žena tokom 1940-tih i 1950-tih godina, jugoslavenski su komunisti održali svoje ratno obećanje. Još tokom rata, Fočanskim propisima iz 1942, Partija je dala ženama pravo glasa i pravo da budu izabrane u narodnooslobodilačke odbore. Prvim Ustavom 1946. godine uspostavljen je legislativni okvir za zakonsku ravnopravnost spolova. Žene su postale formalno-pravno ravnopravne s muškarcima u svim oblastima državnog, privrednog i

društveno-političkog života. Uživale su pravo na jednaku platu za istu vrstu posla te "posebnu zaštitu" za žene koje su bile zaposlene. Poseban naglasak stavljen je na zaštitu majki i djece. Nova država poduzela je mjere za podizanje jaslica, domova za djecu i vrtića te je garantirala pravo majkama na plaćeno odsustvo prije i nakon poroda. Ustavom iz 1946. uveden je i građanski brak, izjednačena su prava i dužnosti bračnih drugova. Razvod je postao dostupan i ženama i muškarcima. Ukinuta je i diskriminacija vanbračne djece i njihova su prava izjednačena s pravima djece koju su rodile udate majke. Predratna diskriminacija žena u zakonima o nasljeđivanju ukinuta je novim zakonom iz 1955. i njime se od tada garantiralo pravo na nasljeđivanje bez obzira na spol. Dakle, bez obzira na sve manjkavosti državnog sistema Jugoslavije od 1945. do 1990. godine, teško je poreći činjenicu da su žene zahvaljujući svom aktivnom učešću u Drugom svjetskom ratu i idejnoj progresivnosti nove političke elite u rodnim pitanjima, u socijalističkom sistemu osvojile i ostvarile do tada nezamisliva prava u mnogim oblastima javnog života – iako to nije ovisilo o broju zastupljenih žena u političkim procesima. U svrhu argumentacije navedenog možemo uporediti zastupljenost žena na Drugom zasjedanju ZAVNOBIH-a, gdje ih je bilo ukupno sedam ili 6,54% sa dometima Deklaracije o pravima građana i građanki BiH koja je eksplicite govorila o ravnopravnosti žene sa muškarcem, kako u političkom životu zemlje, tako i u svim oblastima društvene djelatnosti, a što je kasnije poslužilo kao podloga elaboraciji tih pitanja u prvom Ustavu.

Ipak, da je taj proces istovremeno bio praćen mnogim nedosljednostima i kontroverzama govori i povijesna priča o institucionaliziranju ženskog pokreta unutar antifašističkog i socijalističkog kroz Antifašistički front žena Jugoslavije (AFŽ), čemu Batinić posvećuje posebno poglavlje. Glavni ciljevi ove organizacije (utemeljene u Bosanskom Petrovcu, 1942) bili su, kako autorica napominje, da organizira i pruži materijalnu i moralnu podršku partizanskom pokretu u ratu, da mobilizira žene, kao i da ih transformira u idejno-političke subjekte i osigura njihovu integraciju na ravnopravnoj osnovi u budućem postratnom socijalističkom društvu. Upravo

zbog činjenice da je AFŽ tokom svog razvoja postajao sve autonomniji i fokusiraniji na ženska pitanja, što je sužavalo prostor partijske kontrole nad njim, naposljetku je (1950) izgubio status autonomne organizacije te se 1953. "samoraspustio" iako, kako Batinić navodi, AFŽ nikad nije prešao u glasnog kritičara KPJ, niti su se njegove aktivistkinje suočavale s partijskim rukovodstvom. Nasljednici ove organizacije, decentralizirana društva poput Saveza ženskih društava Jugoslavije (1953–1961) i Konferencije za društvenu aktivnost žena, nakon 1961, imala su tek marginalne organizacione ovlasti, čime je sasječena svaka mogućnost samostalnog i autonomnog ženskog i razmišljanja i djelovanja. Žaljenja je vrijedna činjenica da za vrijeme SFRJ nikad nije napisana sveobuhvatna historija AFŽ-a Jugoslavije, te da se njegova povijest utopila u historiju NOB-e pa je, kako pišu urednice zbornika *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava* Andreja Dugandžić i Tijana Okić, AFŽ umro dva puta. Prvi put disolucijom 1953, a potom i u službenom sjećanju na prošlost.

Naposljetku, važno je napomenuti da je KPJ, kako Batinić pokazuje, veliku pažnju, unutar politike usmjerene na emancipaciju žena, posvećivala i njihovim reproduktivnim pravima, tj. pravu na abortus. U tom smislu autorica daje pregled povijesnog procesa od 1930-ih, tokom i nakon rata, unutar kojeg se izgrađivao stav Partije prema tom problemu, a koji je dijelom u vremenu rata bio uvjetovan i negativnim stavom i zabranom abortusa od strane starijeg ideološkog brata i patrona, SSSR-a. Iako je KPJ, razdvajanjem parova u partizanskim jedinicama, nastojala spriječiti trudnoće, do njih je ipak dolazilo, te je njeno rukovodstvo, usljed hitne ratne potrebe, i uz posebne dozvole, omogućavalo abortus partizankama. Pravo na abortus liberalizirano je postepeno u poslijeratnoj Jugoslaviji Uredbom iz 1952, a Ustavom iz 1974. godine Jugoslavija je postala prva zemlja u svijetu koja je proglasila pravo na izbor u rađanju djeteta ljudskim pravom.

Posljednje poglavlje u knjizi posvećeno je proučavanju kreirane poslijeratne kulture sjećanja na žensku partizansku borbu u Drugom svjetskom ratu, tj. načinu na koji je *partizanka* ovjekovječena u jugoslavenskoj kulturi,

književnosti, filmu i tome sl., kao i procesu u kojem je od revolucionarne ikone *par excellance* u prvim godinama poslije Drugog svjetskog rata danas pala u zaborav.

Zaključila bih opaskom da je jedna od ključnih tekovina ostvarena u ženskoj povijesti i u toku narodnooslobodilačkog rata bio zajednički rad žena, pripadnica svih *naroda i narodnosti*, koje su rame uz rame branile svoju djecu, svoju porodicu i ognjišta, rušeći barijere, i u vatrenim okršajima, i u bolnicama među ranjenicima, i na seoskim okupljanjima na kojima su se opismenjavale, ali i politički osposobljavale. Monoetnički diskurs prije i nakon rata 1992–1995. proizveo je isključivo bošnjačke, srpske i hrvatske žrtve, čime je onemogućio nekadašnje inkluzivno zajedništvo među ženama. U tom smislu, nacionalne ideologije etablirane u demokratizacijskom predraću i usmjerene na etničke podjele nisu ni imale kapaciteta da od ratnog iskustva obilježenog etničkim nasiljem stvore jedno zajedničko sjećanje na iskustvo tragičnog stradanja na ovim prostorima.

Besima Borić

Jože Pirjevec, *Partizani*, Zagreb: Srednja Europa, 2023, 919 str.

Knjiga slovenskog historičara Jože Pirjeveca jednostavnog naslova *Partizani* svojevrsna je sinteza koja prikazuje razvojnu liniju političke i vojne borbe komunista od 1939. godine do završetka Drugog svjetskog rata. Kao takva, predstavlja vjerovatno najopširniju sintezu o partizanima nastalu na postjugoslavenskim prostorima. Svakako da je proces pisanja ove obimne studije koja je, kako i sam Pirjevec navodi "grozničavim angažmanom ispunila posljednjih šest godina" njegovog života, zahtijevao izuzetne napore iz razloga koji se mogu iščitati iz ove studije. Jedan od njih – konsultacija obimne literature i historijskih izvora čije je doprinose autor ugradio u studiju. U tom kontekstu vrijedi napomenuti da se Pirjevec nije zadržao samo na domaćim izvorima, nego ga je njegova potraga vodila u arhive od Moskve, preko Berlina do Minhena i Londona. Upravo ova činjenica utječe na to da ova Pirjevčeva knjiga, pored stila koji je istodobno koncizan i komunikativan, a ponekad i publicistički, bude studija vrijedna pažnje. Knjiga je strukturirana u pet tematskih cjelina koje hronološki obuhvataju period od 1939. do 1945. godine. Nakon ovih poglavlja slijedi zaseban dio pod naslovom "Epilog", kojim se zaokružuje autorovo izlaganje. Na samom kraju knjige nalaze se napomene, popis kratica, bibliografija, registar imena te kraći tekst o autoru.

U prvom dijelu knjige (1–133. str.) autor donosi hronološki pregled uglavnom političkih procesa uoči i tokom prvih godina Drugog svjetskog rata, uključujući Aprilski rat te početke komunističkog otpora, od političkog do vojnog organiziranja. Posebno je istaknut i prikaz pojedinih vojnih akcija, među kojima se izdvaja opis Igmanskog marša. Autor u "Predgovoru" naglašava kako je imao namjeru izbjeći pogreške ranijih historičara, koji su u svojim radovima nerijetko zanemarivali slovensku i makedonsku oslobodilačku borbu, fokusirajući se gotovo isključivo na Srbiju, Bosnu i

Hercegovinu, Crnu Goru i Hrvatsku. Stoga u ovom dijelu s pravom nastoji dati kraći prikaz razvoja situacije među makedonskim komunistima na početku Drugog svjetskog rata, kao i nešto detaljniji uvid u zbivanja u Sloveniji, ne zanemarujući ni događaje u Srbiji, Hrvatskoj, Dalmaciji i Crnoj Gori. Međutim, teško se oteti utisku da ovakav pristup predstavlja metodološki nedostatak. Naime, iako se autor eksplicitno ograđuje od selektivnih pristupa svojih prethodnika, u ovom poglavlju u potpunosti izostaje prikaz zbivanja u Bosni i Hercegovini – prostoru koji je, nesumnjivo, bio ključan za formiranje i razvoj partizanskog pokreta u prvim ratnim godinama. Posebno je upadljivo što se dio teksta posvećuje tematici *Enigme*, njemačkog stroja za šifriranje poruka, što iako važno u širem vojno-historijskom kontekstu ipak djeluje dislocirano u odnosu na osnovnu narativnu liniju poglavlja. Time prvi dio knjige, umjesto da pruži sveobuhvatnu sliku početaka otpora na prostoru cijele Jugoslavije, ostavlja dojam neravnoteže u obradi tema, pri čemu odsustvo bosanskohercegovačke dimenzije predstavlja posebno značajan propust. Autor, istina, u zasebnom poglavlju pod naslovom "Istočna Bosna" i u drugim dijelovima knjige obrađuje genezu razvoja partizanskog pokreta u Bosni i Hercegovini, no teško se oteti dojmu da se tim pristupom, uz tek usputno spominjanje ustanka u Bosni tokom ljeta 1941. godine, šalje poruka kako su politička zbivanja u ovom dijelu zemlje bila manje važna ili tek marginalna u odnosu na druge jugoslavenske prostore.

Drugi dio knjige (137–261. str.) odlikuje se znatnom kompaktnošću i jasnoćom izlaganja. Autor je na relativno ograničenom prostoru uspio znalački predstaviti genezu najvažnijih vojnih događaja u Jugoslaviji tokom 1942. godine, počevši od Bitke na Kozari pa sve do osnivanja Bihaćke republike u novembru iste godine. Posebna vrijednost ovog poglavlja ogleda se u tome što vojni aspekti nisu prikazani izolirano, već su vješto kombinirani s pregledom ključnih političkih zbivanja, poput Prvog zasjedanja AVNOJ-a, koja su oblikovala dinamiku Drugog svjetskog rata, pri čemu se naročito ističe autorovo razmatranje uloge Italijana i njihove saradnje s četničkim formacijama. Dodatno, autor se ne ustručava otvoriti jedno od najosjetljivijih pitanja perioda – zločine, navodeći i analizirajući

sve primjere iz tog razdoblja. Ipak, određena rezerviranost javlja se u vezi s autorovim prikazom događaja u Bihaću i njegovoj okolini, gdje se navodi podatak o ubistvu oko 12.000 Srba, pri čemu se autor oslanja na zapise Vladimira Dedijera. Iako je Dedijerova dokumentacija neosporno važna, valja napomenuti da je ovo pitanje broja ubijenih u Bihaću i okolini već ranije problematizirano u historiografiji, gdje su navedene brojke i interpretacije dovođene u pitanje u pogledu njihove tačnosti.[1] Stoga se može konstatirati da ovaj segment, uprkos sveukupnoj vrijednosti drugog dijela knjige, ostavlja prostor za dodatnu kritičku provjeru i upotpunjavanje izvornom građom.

Autor se u ovom poglavlju dotiče još jednog važnog pitanja, istina na ograničenom prostoru, a to je partizansko zdravstvo u Drugom svjetskom ratu. Ovaj pristup zaslužuje pohvalu, budući da je riječ o temi koja je u historiografiji često bila marginalizirana. Ipak, pojedina autorova tumačenja ostaju nejasna, posebno kada navodi da su u Sloveniji bile organizirane bolnice poput *Franje*, *Pavle* i *Vere* u kojima su ranjenici imali stalnu njegu, slično kao i u Hrvatskoj s bolnicom na Petrovoj gori, dok u zaključku tvrdi da se sanitet u Sloveniji bitno razlikovao od onog u Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, gdje su partizani, "još od turskih vremena", nosili ranjenike i bolesnike sa sobom. Vjerovatno je autor pritom imao u vidu praksu nošenja ranjenika tokom pojedinih bitaka, poput one na Neretvi, što svakako ima uporište. Međutim, treba naglasiti da su i u Bosni postojale partizanske bolnice, i to u značajnom obimu, primjerice – na području planine

[1] Tvrdnja Vladimira Dedijera kasnije je dodatno osnažena jednim izvještajem Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača od 7. augusta 1946. godine. Arhiv Jugoslavije, fond: 110–Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, inv. br. 56.127, "Zapisnik sastavljen 7. augusta 1946. godine u Bihaću", 12; O pitanju diskutabilnosti broja ubijenih pogledati, više u: Max Bergholz, «Šutnja u kamenu: Memorijalizacija nasilja u zajednicama u zemlji bratstva i jedinstva», u: *Prilozi*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2024, br. 53, 302–303; Max, Bergholz, *Mass Killing in Bosnian Community during World War Two and the Postwar Culture of Silence,* (odbranjena doktorska disertacija), Toronto: University of Toronto, 2010, 77; Dino Dupanović, *Bihaćka krajina 1941–1942. – u kulturi sjećanja*, (odbranjena doktorska disertacija – neobjavljeno), Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, 2025, 355–375.

Grmeč u Bosanskoj Krajini bio je razvijen čitav kompleks sa desetinama partizanskih bolnica u kojima su ranjenici imali stalnu liječničku skrb. Autor tu činjenicu ne navodi u ovom poglavlju, već je tek kasnije spominje u trećem dijelu knjige u okviru podnaslova "Grmeč". Stoga smatram da je već u ovom poglavlju trebalo naglasiti kako je praksa stalnih bolnica, u onoj mjeri u kojoj su to ratne okolnosti dozvoljavale, bila prisutna i u Bosni, a ne isključivo u Sloveniji i Hrvatskoj.

Treći dio knjige (265–431. str.) donosi izrazito dinamičan i pregledno strukturiran prikaz najvažnijih vojnih operacija partizanskog pokreta, započinjući sa osujećivanjem operacije *Weiss*, čiji je krajnji cilj bio uništenje tzv. Titove države. Na tom tragu autor detaljno obrađuje dramatične događaje na Neretvi i poznatu "bitku za ranjenike", zatim Bitku na Sutjesci, dajući im centralno mjesto u narativu o partizanskoj borbi tokom 1943. godine. Vrijednost ovog poglavlja ne ogleda se, međutim, samo u vojno-historijskom segmentu, već i u pažljivo uklopljenom pregledu političkih zbivanja koja su u presudnoj mjeri oblikovala dalji razvoj rata i revolucionarnog pokreta. Posebno su istaknuti događaji vezani za kapitulaciju Italije, uspostavljanje prvih kontakata s britanskom stranom, drugo zasjedanje AVNOJ-a, osnivanje ZAVNOH-a, ali i unutarkomunističke nesuglasice između Tita i dijela njegovih zapovjednika. Ono što ovo poglavlje čini naročito vrijednim jeste autorova sposobnost da složene vojne i političke procese prikaže u njihovoj međusobnoj povezanosti i uvjetovanosti. Time se čitatelju omogućava cjelovit uvid u 1943. godinu – godinu prekretnicu u kojoj je partizanski pokret, uprkos golemim žrtvama, ostvario i vojnu i političku konsolidaciju. Autor ovdje demonstrira znalačko spajanje vojne analize s političkim kontekstom, čime se ovaj dio knjige može smatrati jednim od najsnažnijih i najuspjelijih segmenata cjelokupnog djela.

Četvrti dio knjige (435–652. str.) predstavlja ujedno i najobimniji segment cjelokupnog djela, a odlikuje se pažljivom i uravnoteženom upotrebom historijskih izvora i relevantne literature. U središtu autorovog interesa ovdje su prije svega politička zbivanja i proces etabliranja komunističkog

rukovodstva na međunarodnoj sceni tokom 1944. godine. Posebna pažnja posvećena je složenim odnosima s Britancima i Sovjetskim Savezom, pri čemu se uvjerljivo prikazuje Titova sposobnost da vješto balansira između dviju sila, prilagođavajući se novonastalim okolnostima i jasno prepoznavajući da se ratna prekretnica odvija u korist saveznika. U tom kontekstu posebno se ističe njegov odlazak iz Jugoslavije, što je predstavljalo strateški potez u cilju osiguravanja političke legitimnosti i međunarodnog priznanja. Autor temeljito obrađuje i pitanje partizanskog prodora u Srbiju u proljeće 1944. godine te prikazuje intenzivne borbe koje su dovele do oslobođenja Beograda, pri čemu ne izostavlja ni kontroverzna pitanja poput ekscesa jedinica Crvene armije. Cjelina je oblikovana na način da jasno ukazuje kako je 1944. godina predstavljala ključni trenutak u kojem su vojni uspjesi na jugoslavenskom prostoru koincidirali s političkim afirmiranjem partizanskog rukovodstva na međunarodnoj razini. Ovim poglavljem autor potvrđuje svoju sposobnost da na uvjerljiv i nijansiran način poveže vojnu i političku dimenziju rata, čime doprinosi jasnijem razumijevanju pozicioniranja jugoslavenskih komunista u širem kontekstu završne faze Drugog svjetskog rata.

Peti dio knjige (655–737. str.) predstavlja najkraći segment cjelokupnog djela, no i u ovom sažetom obliku autor uspijeva ponuditi ključni historijski pregled događanja u zapadnoj Jugoslaviji tokom 1945. godine. Posebna pažnja posvećena je političkim previranjima koja su oblikovala završnu fazu rata, među kojima se ističe *Tršćanska kriza*, ali i osvetnički postupci komunista, koje autor slikovito opisuje sintagmom "mrtvački ples". U ovom dijelu knjige čitatelj dobiva nešto detaljniju sliku kapitulacije fašizma u Jugoslaviji, pri čemu su vojni i politički aspekti prikazani u sažetom, ali koherentnom i jasno strukturiranom obliku. Iako kraći, ovaj segment uspijeva povezati završnu vojnu dinamiku s političkim konsolidacijama koje su odredile poratni poredak u zapadnoj regiji Jugoslavije.

Završno poglavlje knjige, koje nosi naslov "Demon koji se zove ideološka zaslijepljenost" (741–744. str.), predstavlja autorov zaključak ove vrlo

kompleksne i izuzetno vrijedne studije. U njemu autor jasno prepoznaje da je partizanska borba okončana pobjedom, ali istovremeno ističe i mračnije aspekte tog pokreta – pohode smrti i pokolje nad svima koje je režim označio kao "izdajnike domovine". Posljedice ovih događanja, kako autor naglašava, nisu bile ograničene samo na pojedince, poput mladog Borisa Kidriča, već su ostavile dubok trag i na međunacionalne odnose u regiji. S druge strane, partizanski otpor i borba doprinijeli su stvaranju političke i državne autonomije nekih zajednica, naročito u Makedoniji i Sloveniji, čime je autor pokazao širi geopolitički kontekst djelovanja Pokreta.

U konačnici, treba pošteno zaključiti da Pirjevec uspijeva u svojoj misiji da vjerno rekonstruira proces izrastanja partizanskog pokreta i pri tome kvalitetno kontekstualizira temu zbog čega se knjiga može smatrati izuzetno uspjelom sintezom vojnih, političkih i društvenih aspekata partizanskog pokreta, a eventualni manji propusti u pojedinim segmentima postaju razumljivi imajući u vidu širinu i složenost razmatranog perioda. Ovakav pristup omogućava čitatelju da stekne cjelovitu sliku o Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji, o trijumfima partizanskog pokreta, tragedijama i dugoročnim posljedicama koje je rat izazvao, što ovu knjigu čini značajnim doprinosom svjetskoj historiografiji.

Dino Dupanović

S MARGINE U SRIDU,
Nenad Veličković, *KARAKAZANDŽILUK. Srpski nacionalizam u akademskoj književnoj kritici o djelima pisaca iz Bosne i Hercegovine*, Travnik: Dram radosti, 2024, 244 str.

Nenad Veličković, profesor na Odsjeku za književnosti naroda Bosne i Hercegovine Filozofskog fakulteta u Sarajevu, u knjizi *Karakazandžiluk* donosi zbirku svojih kritičkih ogleda, pisanih tokom posljednjih dvadesetak godina, o srpskom nacionalizmu u akademskoj književnoj kritici. Knjiga je objavljena 2024. godine u izdavačkoj kući Dram radosti (Travnik) i štampana je u 300 primjeraka. Tema knjige jasno je naglašena u podnaslovu *Srpski nacionalizam u akademskoj književnoj kritici o djelima pisaca iz Bosne i Hercegovine*. Kroz devet poglavlja – od kojih se tri odnose na Ivu Andrića, dva na Branka Ćopića te po jedan na Petra Kočića, Vladimira Kecmanovića, Vojislava Lubardu i Miroslava Toholja – i deskriptivnu analizu književnokritičarskog diskursa Veličković pokazuje kako su djela navedenih pisaca interpretirana, redefinirana i instrumentalizirana u srpskoj akademskoj i književnoj javnosti s jasnim ciljem da se stave u službu nacionalizma.

U pogledu samog naslova *Karakazandžiluk* Veličković uvodi ovaj termin kao metaforu za fenomen zamjene kritičkog, naučnog valoriziranja književnog djela s nacionalističkim diskursom o Bosni i Hercegovini kao posebno definiranom geografskom području – zemlji vječite mržnje i mraka – *tamnom vijaletu*, *karakazanu*. S tim u vezi želim napomenuti da Veličkovićeva knjiga nema ambiciju da bude sveobuhvatna (h)istorija *karakazandžiluka* (nastojanja srpske akademske književne kritike da ideološki instrumentalizira književnost u korist *nacionalne stvari* u BiH) niti u potpunosti rasvjetljava sam fenomen kreiranja i upotrebe ovog koncepta *dugog trajanja*. Tematski, vremenski i kontekstualni okvir Veličkovićeve

knjige određen je njegovim ličnim (profesionalnim) angažmanom u polju književne kritike u zadnjih dvadesetak godina, što je period "zrelog" institucionaliziranog etno-nacionalizma u kulturno-naučnoj sferi.[1] Upravo terminom *karakazandžiluk* Veličković precizno upućuje na "majstore filološkog fašizma" (akademsku zajednicu) podno "Brda za razmišljanje" (Kalemegdana), gdje i danas gori plamen velikosrpske ideje. Motiv njegovih radova u knjizi je isti: potreba da se razobliči ideološki mehanizam koji književnost pretvara u oruđe nacionalizma.

Baveći se temom ideološke instrumentalizacije književnog teksta autor problematizira prisutni modernistički koncept *nacionalne književnosti* kao *vlasništva nacije* suprotstavljajući mu koncept književnosti kao prenosioca univerzalnih humanističkih vrijednosti. U primjerima zloupotrebe književnosti autor analizira ciljeve književne kritike u čijoj osnovi je ideološka intencija: svojatanje (nacionalizacija) pisaca, pretvaranje autora u "nacionalnu imovinu", revizionizam i iskrivljeno čitanje prošlosti te instrumentalizacija književnosti u dnevnopolitičke svrhe. Utemeljenost Veličkovićeve analize u razotkrivanju praksi i mehanizama kojim se služi ovakva književna kritika bazira se na dosljednoj primjeni metodološkog okvira književne kritike – otuda polemički duh autora prate rasprave o teorijskim okvirima, etici i estetici, originalnosti kao kriterijima vrednovanja književnosti te insistiranje na naučnim standardima, naročito na objektivnosti i argumentiranosti rezultata. Veličković ukazuje na prošle prakse iz historije *karakazandžija* kao i na savremene manifestacije institucionaliziranog nacionalizma u književnosti – "akademsko šarlatanstvo" kao sinonim bilo za amaterizam, ideološki dogmatizam ili neku drugu izopačenost u nauci usljed pada naučnih standarda; birokratizaciju i činovničko valoriziranje nauke čvrsto (slijepo) zagledane u formu i kvantitet spram suštine i kvaliteta; oportunizam, konformizam, karijerizam akademske zajednice kao njen *raison d'etre*; i naposlijetku svrsishodnost same takve "nauke" i njenu

[1] U akademijama, na univerzitetima, fakultetima, katedrama, institutima, odnosno kada je isti postao *mainstream* progovor među akademicima, profesorima, književnim kritičarima, i samim književnicima.

korisnost za društvo, postavljajući pitanje koliko je takva književnost doprinijela radikalizaciji srpskog društva.

Kroz siže poglavlja Veličkovićeve knjige pokušat ću dati i sinopsis svakog dijela knjige s naglaskom na centralnu argumentaciju i glavne rezultate autorove analize.

Autor u poglavlju pod naslovom "Srbi, rat i Sarajevo. Neideološko čitanje kao ideološka strategija, i obratno" daje analizu prikaza polariziranih čitanja dva ratna romana o Sarajevu, Veličkovićevih *Konačara* i romana *Top je bio vreo* Vladimira Kecmanovića. Te polarizirane reakcije ukazale su, po autoru, na upliv ideologije – tačnije nacionalističke perspektive – u kritičko vrednovanje samog djela, prijeteći da time iskrive *ispravnost* njegovog čitanja. Također, polazeći od činjenice da i autor može pisati iz nacionalističkih pobuda, što je suprotno cilju književnosti kao humanističke nauke, Veličković u ovom poglavlju knjige polemizira s onom naučnom kritikom i teorijom, koja u svom tobože nadideološkom čitanju, a navodno braneći slobodu književnosti, osporava *etičko* propitivanje književnog djela. Nasuprot tome, Veličković ukazuje na potrebu postojanja svijesti o fikciji kao sredstvu ideološkog angažmana i shodno tome ističe stav da fikcija u književnom djelu ne može biti oslobođena suda etike. Ukoliko je *apriori* oslobođena suda etike, odnosno humanističkog prosuđivanja i moralnog svjetonazora, književna fikcija, smatra autor, slobodna je interpretirati stvarnost o kojoj piše kako želi, oslobođena svake odgovornosti prema činjenicama te stvarnosti pa se tako pojavljuje kao idealno sredstvo ideološkog angažmana. Otuda veliki broj onih književnih kritičara koji svjesno brane ideološke (nacionalističke) književne uratke rado odbacuje kriterij etike ističući estetiku kao jedino sredstvo kojim se valorizira fikcija. Kroz minuciozno i kritičko čitanje Kecmanovićevog romana *Top je bio vreo* Veliković pokazuje kako je autor romana fabricirao činjenice iz konteksta ratnog Sarajeva koje ne odgovaraju historijskim činjenicama kako bi reducirao složenu historijsku situaciju na prostu nacionalističku matricu viktimizacije, traumatizacije i relativizacije odgovornosti.

Veliki dio ovog poglavlja posvećen je i predstavljanju ideološkog čitanja i njegovog romana *Konačari*, koji je u tri negativne književne kritike bio proglašen nacionalističkim, i to kao *antibošnjački* u dvije recenzije iz Sarajeva 1995, te u nešto kasnijoj kritici iz Beograda kao *antisrpski*. Veličković ovu kontradiktornost (antibošnjački i antisrpski u isto vrijeme) objašnjava (banalnim) nacionalizmom samih kritičara. Ne tvrdi da njegovo djelo nije bilo lišeno ideološkog pogleda – jugoslavenskog, za koji smatra da je antinacionalistički – ali je, tvrdi, etički bilo postavljeno kao antinacionalističko i antiratno odnosno humanističko traženje izlaza (glavnih junaka njegovog romana) iz kolopleta nacionalističkih strasti koje su kolale ratnim periodom u BiH (1992-1995) kao historijskim kontekstom romana.

Pitanje etike autora i uloge recenzenata, odnosno književnih kritičara u nešto se drugačijem modelu pojavljuje i u narednom poglavlju knjige. Kritički prikaz romana *Vaznesenje* Vojislava Lubarde u poglavlju koje nosi naziv "Lažnesenje" ukazuje na simbiozu između nacionalizma književnika i književne kritike, objašnjavajući kako jedan šovinistički pamfletistički uradak može, kad to politika vremena zahtijeva, dobiti prestižnu nagradu *NIN*-a. Veličković ispituje tačnost ocjene pozitivne kritike Lubardinog romana kao modernog romana pisanog *raskošnim andrićevsko-selimovićkim stilom s polifonijskom strukturom i epskim zamahom* te objašnjava razloge zašto su kritike bile tako velikodušne a neopravdane. U detaljnoj i naširoko napisanoj kritici Veličković pokazuje da je ideja romana – historijske žrtve, mučeništva i iskupljenja srpskog naroda – klišeizirana i već iscrpljena u Ćosićevim i sličnim nacionalističkim uratcima iz 1980-ih, da se *andrićevsko-selimovićka stilska raskoš* zaustavila na Lubardinoj verbalnoj redundanciji, odnosno pretjeranom (papagajskom) ponavljanju jednih te istih negativnih epiteta, a polifonijska struktura savršeno se stopila sa srpskom nacionalističkom. Veličković objašnjenje zašto je jedan estetski siromašan roman proglašen remek-djelom, rame uz rame sa Andrićem i Selimovićem, nalazi u ideološkim razlozima. Roman jasno definira neprijatelje (*Turci, poturice, šokci, ustaše, Austrijanci, komunisti*) i prijatelje srpskog kolektiva (*četnike*) i u svojoj cjelokupnoj ideološkoj jednostranosti

predstavljao je savršeno upotrebljivo političko oružje, potvrđeno autoritetom nauke, koje je hitno trebalo spustiti u mase radi "viših" ciljeva proizvodnje i dehumanizacije neprijatelja.

"U žmiru božijem", trećem poglavlju, Veličković se opet bavi pitanjem etike kako autora tako i samih književnih kritičara kroz primjer ideološke cenzure ideoloških neistomišljenika u *epigonskoj praksi* savremenih institucionaliziranih književnih ideologa. Ideološki sukob, pri tom treba reći, ne podrazumijeva sukob dvije suprotstavljene ideologije, jer u biti ovdje je sukob između institucionalizirane nacionalističke ideologije koja vlada književnošću i naučno utemeljene književne kritike koja brani književnost od takve ideologije. U srcu polemike je knjiga Miroslava Toholja, koji je za fiktivnog lika u svom romanu uzeo stvarnu historijsku ličnost a potom, rastavši se s historijskim kontekstom i činjenicama, od kolaboratora fašista napravio nacionalnog junaka shodno sopstvenim političkim ciljevima revizionizma. Kritičarka Toholjevog romana, Jasmina Ahmetagić, pored toga što je osporila estetsku vrijednost romana, istakla je upravo etički argument kao upitan, odnosno ustvrdila da je autor imputirao svoje ideološke ciljeve u fikciju romana svodeći kompleksnost lika na jednu ideološku nacionalističku dimenziju. Dva recenzenta *Književne historije*, časopisa kojem je upućen spomenuti književno-kritičarski osvrt autorice, dali su negativne recenzije ocjenjujući njen tekst ideološkim. Da bi pokazao utemeljenost kritike etičkog argumenta Jasmine Ahmetagić, Veličković donosi historijske dokumente, sudsku dokumentaciju sa suđenja stvarnoj historijskoj ličnosti koja je uzeta kao predložak fiktivnog lika Toholjevog romana, koje razmatra u historijskom kontekstu četničkih zločina i kolaboracije s talijanskim fašistima, a koji pokazuju raskorak stvarne historijske činjenične stvarnosti i fiktivne autorove dokazujući da je fikcija romana ideološki udešena po Toholjevim ideološkim premisama. Veličković, dakle, gore spomenute negativne recenzije prokazuje kao ideološki motivirane, pri čemu ističe njihove metodološke, teorijske promašaje kao i sami birokratizirani način zloupotrebe slijepih recenzija kao mehanizama za obračun sa akademskim neistomišljenicima. Veličković ovdje upozorava na upotrebe

"slijepih" recenzija, ne samo kao oblika birokratizacije nauke u smislu valorizacije znanja kroz kvantifikaciju, već i njihovu instrumentalizaciju u odbrani ispolitizirane književnosti, pri čemu je ideološka podobnost glavni "naučni" kriterij. Spram višestruko slijepih recenzija kao ideoloških i birokratiziranih alata, Veličković smatra da riječ recenzenta mora biti transparentna i, prije svega, kao naučni metod kvalitativne valorizacije književnog uratka, usmjerena na kritički dijalog s autorom.

Kao doprinos raspravi o ciljevima i posljedicama idejnog revizionizma putem književnosti i nauke o književnosti, čiji je akcenat na ulozi ideologizirane književnosti u modificiranju i čuvanju kolektivnog pamćenja, te njenom mjestu i funkciji unutar nacionalne kulturne baštine, u naredna dva poglavlja knjige Veličković se bavi revizionizmom književne kritike u slučaju Branka Ćopića. Veliki pisac je netom nakon svoje smrti postao predmetom ciljane orkestrirane kampanje koja je njegovo vrednovanje uštimavala i prilagođavala okolnostima konteksta i potrebama idejno-političkog momenta. Ćopićevu je smrt najprije disidentska (nacionalistička) beogradska opozicija, čiju su okosnicu činili književnici i akademici SANU-a, nastojala prikazati kao direktnu posljedicu Ćopićevog disidentstva i antikomunizma, istovremeno mu učitavajući *srpstvo* i *pravoslavlje*. Legitimizacija revizionističkog čitanja Ćopića od strane SANU-akademika nastavila se i danas. Doduše, u okolnostima institucionaliziranog nacionalizma i *mainstream* etabliranog revizionizma. Veličković ističe da je "Ćopić [je] nepresušno vrelo tema za akademska napredovanja i usavršavanja nacionalnih radnika" ukazujući na akademsku masprodukciju beskorisnog znanja. Revizionističko čitanje Ćopića Veličković sagledava kroz akademske članke o piscu objavljene u međunarodno priznatim zbornicima,[2] otvarajući temu pozicioniranja i odnosa akademskih djelatnika prema prisutnom revizionizmu u književnosti, potežući pitanje (zlo)upotrebe naučnih standarda, odnosno metoda i procedura na kojim se isto *čitanje* zasniva, kao i pitanje njegove korisnosti za samo društvo.

[2] Radi se o izboru tekstova iz serije zbornika radova o Ćopiću – *Ćopićev projekat* koji je nastao u saradnji i organizaciji Univerziteta u Gracu i Univerziteta u Banjaluci, 2012–2021.

U poglavlju "Protojerejična priča" autor daje kritički osvrt na interpretaciju Ćopića u radovima Olivere Radulović, profesorice sa Univerziteta u Novom Sadu,[3] koja Ćopića čita u biblijskom ključu učitavajući mu pravoslavlje kao *lightmotiv* njegovog socijalno i idejno angažiranog teksta. Ovakav "naučni" stav autorice Veličković propušta kroz lakmus papir znanstvene metodologije i ukazuje na teorijske (svjesno i manipulativno izvrtanje složenih teorijskih koncepata ili njihovo nerazumijevanje), činjenično-tekstualne (selektivan odabir priča i njihovo intertekstualno (ne)povezivanje) i kontekstualne promašaje (Ćopićev idejno-socijalni angažman u NOB-u i poslije) "hrišćanske propovjednice koja skrivena iza svoje titule i univerzitetskog zvanja afirmiše lična uvjerenja i učitava ih Ćopiću, skrivajući pravo značenje Ćopićevih pripovjedaka". Glede *naučnih* procedura pri objavi radova, a koje validiraju i atestiraju naučni rad kroz provjeru utemeljenosti istog u naučnim metodama, Veličković upire prstom i na (ne)odgovorno uredništvo "dva priznata Univerziteta u Gracu i Banja Luci" koje su isto mišljenje aminovale i na taj način doprinijele izgradnji "pouzdanog znanja" putem autoriteta institucija i kanonizaciji *hristijaniziranog* Ćopića.

Ista kritika na nepostojanje strogih naučnih standarda i procedura upućena je u poglavlju "'Zatočnik' u *Bašti sljezove boje*" gdje Veličković, kroz analizu radova objavljenih o Ćopiću u okviru pomenutog *Ćopićevog projekta*, ukazuje na psuedonaučni virus koji je zahvatio *akademske mase*. Ukazujući na raskorak, s jedne strane, između "naučnih" rezultata, odnosno čisto idejno-političkih ili čak ličnih vrijednosnih sudova autora koji Ćopiću učitavaju antikomunizam, pravoslavlje ili patrijarhalne vrijednosti, i metodoloških grešaka autora (kao u slučaju O. R. iz prethodnog poglavlja) te, s druge strane, izostanka odgovornosti urednika odnosno recenzenata, Veličković pitanje povezanosti *vanjskih* i *unutrašnjih* naučnih standarda svodi na "najamni odnos kvazinauke i gramzipolitike unutar kojeg za visoke

[3] Ono što apostrofira Veličković ističući javni angažman Olivere Radulović jeste da se O.R. u javnosti pojavljuje kao fakultetska predavačica, i predavačica na stručnim usavršavanjima, kao i autorica školskih čitanki i metodičkih priručnika, dakle kao autoritet u polju nauke te utjecajna kreatorica znanja.

standarde nauke nema ni mjesta ni potrebe". Akademske institucije postale su tek interesne zajednice svojih članova (književnih kritičara, profesora, urednika, recenzenata) "čiji je osnovni cilj očuvanje i uvećavanje privilegija kroz napredovanja stečena pisanjem za koje se osvajaju bodovi kroz prisustvo i učešće na mnogobrojnim konferencijama." Veličković svrsishodnost takvog čitanja Ćopića vidi "kao doprinos kulturnom inžinjeringu i oružju nacionalizma i mehanizma indoktrinacije u obrazovanju". Dobro za akademiju koja gubi sve skrupule – beskorisno za društvo.

U kojoj mjeri književna kritika, koristeći autoritet institucija iz kojih dolazi, može biti u službi nacionalizma na vlasti (konkretno u Republici Srpskoj) govori primjer ideološkog čitanja Petra Kočića u Republici Srpskoj. U poglavlju pod naslovom "Atonoto Kosovoto" Veličković kroz analizu školskog programa u čitankama za osnovnu školu u RS-u, zbornicima radova s naučnih skupova, ukazuje na selektivni pristup u reprezentaciji Kočićevog socijalnog i nacionalnog aktivizma gdje se ističe isključivo Kočićev angažman na nacionalnoj *srpskoj* stvari, a u potpunosti zanemaruje socijalni. Veličković smatra da je ta dihotomija vještačka, odnosno da se ta dva aspekta kod Kočića ne mogu odvojiti jedan od drugog – prešućujući jedno a naglašavajući drugo "ništa se ne laže, samo se ne govori cijela istina". Ovakvom trenutnom književno-kritičkom diskursu suprotstavlja jugoslavensku kritiku 70-ih u kojoj je dominirao ideološki diskurs koji je književnost posmatrao kroz prizmu klasne borbe, odnosno studije rađene u periodu socijalizma koje se javljaju kao kritika tadašnjih nacionalističkih tumačenja Kočića, a u kojima se upravo ističe socijalna komponenta Kočićevog javnog (književnog i političkog) angažmana. Kočićeva (socijalna) klasna kritika bogatih srpskih gazda tj. tadašnje elite srpskog nacionalnog pokreta usmjerena je na otuđenost ovog bogatog i privilegiranog društvenog sloja od naroda i njegovih socijalno-ekonomskih potreba – paralela bi se, upućuje autor, mogla povući i danas i lako preslikati na savremenu socijalno-ekonomsku zbilju RS-a. Otuda i revizionizam izveden autoritetom naučnih institucija kojim se Kočićev socijalni narativ, kao opasna i

subverzivna misao za vladajuću etnokratsku elitu u RS-u, trebao prilagoditi idejno-političkom, a nikako socijalno-ekonomskom momentu.

Tematski, idejni i sadržajni sukus knjige o *karakazandžiluku*, odnosno, ideološko-političkoj zloupotrebi pisaca iz BiH i njihovih književnih djela, Veličković zaokružuje trilogijom o Andriću. Što je pisac "veći" to je i borba za njega bitnija, žešća i duža sa duboko polarizirajućim efektima na književnu i vanknjiževnu zajednicu (društvo), pa stoga nije iznenađujuće da su, od tri poglavlja u knjizi koja se bave nacionalističkom reinterpretacijom i instrumentalizacijom književnog opusa i lika Ive Andrića, dva: "Kolac djelo krasi" i "Demonstracija kile" nastala direktno kao dio širih rasprava i polemika o Andriću koje se i danas vode.[4]

U "Kolac djelo krasi"[5] Veličković se bavi pitanjem da li postoji pogrešno srpsko nacionalističko čitanje Andrića koje pisca nastoji povezati s konceptom kolektivne traume, tačnije rečeno, konceptom viktimizirajućeg narativa srpskih nacionalista o vjekovnoj ugroženosti srpskog naroda kao homogenizirajućeg i mobilizirajućeg političkog sredstva. Pri tom upotrebljava istu metodologiju koju je Zoran Milutinović koristio u analizi bošnjačkog nacionalističkog diskursa o Andriću u svojoj knjizi *Bitka za prošlost*.

Veličković u ovom poglavlju prati strukturno nastojanje srpskih književnih kritičara i akademskih radnika u nacionalnim institucijama da, kroz ideološko čitanje Andrićevog opusa tematski vezanog za Bosnu, piscu učitaju željene *vrijednosti* kako bi ga iskoristili u konstrukciji narativa o kolektivnoj traumi srpskog naroda. Veličković ne tvrdi da je cijela srpska književna kritika takva, uzima radove Nikole Koljevića, Vuka Milatovića,

[4] Prva dva poglavlja o zloupotrebi Andrića u ovoj knjizi su Veličkovićeva reagiranja, odnosno polemičarski tekstovi koje je vodio sa Zoranom Milutinovićem, profesorom južnoslovenske književnosti i moderne književne teorije na Univerzitetskom koledžu u Londonu (UCL), nadovezujući se na šire rasprave o Andriću koje je potaknuo Milutinović sa svojom knjigom *Bitka za prošlost: Bošnjački nacionalizam i delo Ive Andrića* (2018).

[5] Naslov poglavlja "Kolac djelo krasi" je Veličkovićeva sarkastična aluzija na manipulativnu fiksaciju nacionalističkog narativa na Andrićev opis okrutnog kažnjavanja Radisava sa Uništa gdje se patnja pojedinca prevodi u simbolični prikaz stradanja cijelog kolektiva a zarad generisanja kolektivne traume. U podnaslovu ovog poglavlja dat je prijevod originalnog naslova rada "Srpski diskurs o Andriću" objavljenog na engleskom jeziku 2020.

Predraga Palavestre, Zorana Konstatinovića, Milana Bogdanovića, Izidore Sekulić i Đorđa Jovanovića, iz kojih navodi primjere površnog, proizvoljnog i tendencioznog čitanja Andrića "s ciljem da obrazuje javno mnenje u srpskoj javnosti o događajima u prošlosti koje se ne slaže sa savremenom istoriografijom" jer *srpski* Andrić "potpunije osvetljava istorijski proces nego mnogi istoričari". Iz ovakvog čitanja Andrića, navodi Veličković, saznajemo da je istorija Srba zapravo istorija genocida pod Turcima, Austrijancima, Nijemcima, ustašama (*vekovnim* srpskim neprijateljima), vjerno i (simbolično) ovjekovječena kroz stradanje Radisava sa Uništa. Sastavni dio ovog traumatološkog narativa je prikazivanje Bosne *tamnovilajetskim* bojama, kao zemlje duboke nacionalne podvojenosti, nepravde, mržnje i zlog usuda, u kojoj se neprijatelj i krvnik ocrtava jasno kroz opise patološke mržnje "degenerisanih muslimana" prema *čistom, stradalničkom,* srpskom kolektivu, pri čemu poziv na (osvetničku) pravdu stoji otvoren i prepušten pogodnom političkom momentu. Veličković pokazuje na analizi ovog narativa kako se on gradio i nadograđivao kroz generacije srpskih nacionalističkih ideologa u književnosti sve dok nije postao kanonom srpskog nacionalističkog čitanja Andrića na koji su se onda naslanjala druga književna djela i kritike (dobar primjer toga je i *Vaznesenje*, koje je Veličković obradio u ovoj knjizi). Veličković kroz ratno i poratno srpsko čitanje Andrića dalje pokazuje kako se jednom uspostavljen kanon nacionalističkog čitanja Andrića može maligno instrumentalizirati kad to političko vrijeme zahtijeva. Naime, raspad Jugoslavije i revitalizacija srpskog nacionalizma potaknuli su dodatno obnavljanje narativa o pretrpljenim traumama i neostvarenoj pravdi koji je dobio prvorazrednu ulogu u (re)konstrukciji srpskog i pravoslavnog kolektivnog identiteta, očišćenog od jugoslavenstva i komunizma.

"Demonstracija kile", naglašava Veličković, uvid je u savremenu *karakazandžijsku* praksu, tačnije, u mehanizme putem kojih se nacionalistički književni diskurs o Andriću brani i baštini danas. Povod nastanku teksta bila je Milutinovićeva knjiga *Fantom u biblioteci* (2022), kao polemičarski odgovor Veličkoviću u kojem je Milutinović zanijekao postojanje srpskog nacionalističkog diskursa o Andriću. Milutinovićevu sposobnost "da

pogleda u ogledalo i ne vidi samog sebe", odnosno indikativnu koliko i ironičnu činjenicu da Milutinović sopstvenu karakterizaciju diskursa odbija da primijeni i na srpsko "pogrešno" čitanje Andrića, Veličković objašnjava savremenom *karakazandžijskom* strategijom. U analizi neprincipijelne primjene vlastitih *naučnih* standarda, Veličković ističe Milutinovićev napor da izbjegne raspravu o tome zašto i kako srpska književna kritika koristi Andrića u interesu srpskog nacionalizma i zašto ga uključuje u konstrukciju kolektivne traume, izvrće ili površno tumači teorijske koncepte o kolektivnoj traumi, poseže za postmodernističkim teorijama o istrošenosti historije iza koje se krije radikalni relativizam, a sve to "da bi umjesto naučne branio nacionalističku istinu, pretpostavljajući akademsku retoriku elementarnoj etici".

Naposlijetku, u posljednjem poglavlju knjige pod naslovom "Gildeamus igitur" Veličković kroz ukazivanje na rasparčavanje Andrićeve Zadužbine i Nagrade pokazuje kako su srpske nacionalne institucije privatizirale i monopilizirale Andrića suprotno volji samog pisca. Ovaj dio knjige predstavlja i dubok uvid u svijest današnje akademske zajednice podno *Kalemegdana, brda za razmišljanje*, gdje se humanizam i nauka "gube u crnoj *karakazandžijskoj* rupi neobuzdane produkcije samopotvrđivanja nacije". *Karakazandžiluk* je danas institucionalizirana akademska proizvodnja nacionalizma u industrijskim razmjerama; unosna za akademsku zajednicu; kao način akademskog napredovanja i sticanja novih privilegija ova industrija trivijalizma, klišeja, šunda opasna je i štetna po samo društvo jer doprinosi njegovoj daljoj radikalizaciji. Možda je pretjerano, ali gotovo proročanski zvuče Veličkovićeve riječi s kraja ovog poglavlja "uzdam se u studente" kojima su korisnija gledanja *Zadruge* od piskaranja i blebetanja epigonskih mediokritetskih naučnika.

Veličkovićeva knjiga zadire u suštinu problema zloupotrebe književnosti i nauke o književnosti za nacionalističke ciljeve, raščlanjujući kompleksnu problematiku na jednostavne faktore i čineći zaključke analize jasnim i nedvosmislenim. Razlozi zašto dolazi do zloupotrebe književnosti leže u

njenom potencijalu kao sredstva političko-ideološke propagande ili u službi revizionizma ili šovinizma, kroz stvaranje "lako probavljivih" ideoloških narativa koji homogeniziraju i mobiliziraju naciju. "Bitka za pisce" (*nacionalizacija* pisca kroz polaganje ekskluzivnog prava na pisca) odjek je samo jednog dijela procesa ideološko-političke instrumentalizacije književnosti, na dubljem nivou ovaj se proces odvija manipulativnim čitanjem piščevog djela, drugim riječima, učitavanjem poželjnog narativa, pri čemu se isti autoritetom nauke i institucija reproducira i postaje kanonom koji se čuva, njeguje i brani (baštini) kroz nacionalističku književnu kritiku. Dalja diseminacija ovakvog "nauka" kroz nova književna ostvarenja na liniji tog kanona, kroz obrazovanje (školski sistem i visokoškolske obrazovne i naučne institucije), javni progovor bilo akademski ili tabloidni, čini da postane općeprihvaćenom istinom kolektiva. U ovom procesu književna kritika ima ključnu ulogu (veću od samog pisca) zato što ona ocjenjujući djelo oblikuje i narativ o djelu, a taj narativ predstavlja dio korpusa društvenog znanja, zbog čega i jeste bitno (svakoj politici) ovladati institucijama koje to znanje proizvode, bilo protežiranjem podobnih mediokritetskih kadrova, bilo marginalizacijom drugačijih (kritičkih) mišljenja ili pak toleriranjem sterilnog naučnog rada u odnosu na prisutnog slona u radnji. Cijena – sitnica: poništavanje vlastitog naučničkog integriteta, pad kvaliteta naučnih radova i proizvodnja kulturne trivijalnosti, redukcija znanja na mitomaniju i dozirano trovanje društva po potrebi mirnodopskih ili ratnih uslova. Veličković se svjesno opredijelio za marginu.

Rukovođen svojom vokacijom i profesionalnim naučnim etičkim vrijednostima kao profesor (srpske) književnosti, književnik, i književni kritičar, i naposlijetku kao humanist, Veličković pokazuje kako je književnost ukradena te kako je postala plijenom nacionalističkog diskursa u kojem se osnovne humanističke vrijednosti: sloboda, dostojanstvo, istina, pravda i empatija, gube u mraku poruka šovinističke mržnje. *Karakazandžiluk* Nenada Veličkovića angažirana je i polemična knjiga, ali ujedno i naučno utemeljen rad o principima književne kritike kao naučne discipline; teorijski potkrijepljena, minuciozno razrađena kroz brojne primjere ideološke

zloupotrebe, jezički i stilski izvedena u britkom polemičarskom duhu u kojem ironija i sarkazam služe ne da zabave, već da čitaocu ukažu na groteskknost fenomena fašizma u književnosti i njegovih monstruoznih posljedica – da efekti ovakve književnosti nisu bili krvavi ona bi i bila smiješna. Knjiga pokazuje kako objektivna naučna kritika može srušiti nacionalne književne mitove i razotkriti njihove ciljeve.

Rastavljajući književnu (piščevu) istinu od laži fabriciranih kroz ideološku reinterpretaciju književnog djela, tj. insistirajući na književnim činjenicama s fokusom na autorovu stvarnu a ne učitanu namjeru, Veličković daje prvenstvo pravu čitaoca na slobodu čitanja, odnosno, pravu na književnost oslobođenu ideološkog balasta, što je poruka knjige koja bi u autorovom stilu mogla glasiti *Smrt fašizmu – sloboda čitaocu*, ništa ideološki već sasvim etički.

Denis Veladžić

Edin Omerčić, *Brzina mraka. Politička djelatnost Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini od 1989. do 1996,* Sarajevo: Institut za historiju, 2024, 497 str.

In the extensive academic literature on the war in Bosnia and Herzegovina, and on the violent dissolution of Yugoslavia in general, the role of religious organizations remains relatively under-researched compared with other social actors.[1] The call for "historicizing the actual activities of clergy and religious institutions" addressed by Catherine Baker in her 2015 book about the Yugoslav wars maintains its validity.[2] This is apparently the consequence of two dominant trends. The so-called "essentialist" approach considers the religious substratum of war to be so crucial that it is taken for granted and deemed unnecessary to explain further. On the other hand, the "deconstructionist" approach regards the religious factor as instrumental and subordinate to the dynamics of distribution of power and economic and material resources, following the decline and fall of socialism. However, this approach risks minimising the importance of symbolic constructions and identity mobilisations.

In *Brzina mraka*, Edin Omerčić achieves an analytical and empirical balance between these two tendencies. It illustrates how the political and religious mobilisation of Serbs in Bosnia and Herzegovina were parallel and evolving processes. Without explicitly quoting it, Omerčić confronts the "fundamental dilemma" posed by Mitja Velikonja: "Were religions and religious communities and symbols used by nationalist politics/policies in their grand nationalist schemes? Or, conversely, did they exploit

[1] Among the few exceptions, I would recall: Vjekoslav Perica, *Balkan idols : religion and nationalism in Yugoslav states*, Oxford: Oxford University Press, 2002; Mitja Velikonja, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*, College Station: Texas University Press, 2003; *Religion and the War in Bosnia*, ed. Paul Mojzes, Atlanta: Scholars Press, 1998.

[2] Catherine Baker, *The Yugoslav Wars of the 1990s,* London: Palgrave Macmillan, 2015, 59.

nationalist euphoria and policies to achieve their own religious goals? In short, did they play an active or passive role in the most recent Balkan history?".[3] Clearly, there is no simple answer to these questions. Through an extremely detailed account and the analytical tools of political and intellectual history, the book further problematizes that dilemma while providing a detailed picture of one of the most influential actors in the late 20th-century Bosnia and Herzegovina: the Serbian Orthodox Church (hereafter SPC or "Church").

The book analyses the impact of the Serbian Orthodox Church on the process of social homogenisation and political mobilisation of Serbs in Bosnia and Herzegovina from the late 1980s to 1992, and then on the war goals, operations, and justifications during the Bosnian conflict until 1996. The book contends that, besides supporting the nationalist elites, the SPC's political agency legitimised collective violence and dehumanisation towards non-Serbs in Bosnia Herzegovina, leading to war crimes and a genocidal process. A variety of sources is employed, but two types of documentation stand out in particular: the extensive range of SPC's press organs and the substantial documentation from the databases of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) and the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals (IRMCT). These sources illuminate the internal documents of the Bosnian Serbs' political elite and demonstrate the direct influence (and, sometimes, participation) of the SPC's senior leadership on them.

Chapter I introduces the concepts that are further developed throughout the book. The author focuses on the reaffirmation of the *Svetosavlje* ideology, as a form of anti-modernising and anti-materialist worldview that was originally conceived in the 1930s, and re-emerged in the mid/late 1980s. It was channelled through the Church's publications and press. The author explains how the SPC elevated Saint Sava as the ideal and symbolic embodiment of national reunification while increasing its attacks against the 'emancipating trends' in Yugoslav society. Omerčić then discusses the

[3] M. Velikonja, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*, 287.

relevance of the myth of Kosovo as representation of the dichotomy between civilised Byzantium and Islam, as projected onto 20th century events. This resulted in a dehumanising discourse initially directed at Albanians and then gradually extended to Bosnian Muslims. Chapter II provides much-needed context on the trends of religious revival, de-secularisation, and re-traditionalisation in South-eastern Europe (and beyond) in the 1980s and 1990s.

In Chapter III, the author reconstructs the SPC's evolving positioning since the 1950s / 1960s and its gradual but consistent realignment with Serb national interests in the 1980s, following various turning points, particularly the Kosovo unrest in 1981. The recurring conflicts between the SPC and communist institutions after 1982 depict the fluid nature of the Church's political activity and its approach to public opinion. The apparently contradictory stance of the SPC towards Slobodan Milošević's early rule adds further complexity and nuance to this picture. A turning point in the book is reached when the medieval Kosovo myth and dramatisation are 'transferred' to Bosnia-Herzegovina, particularly Romanija. BiH is deliberately placed at the core of the geographical imagination of the Serb-centred narrative, which is associated with cycles of migration and suffering. This laid the groundwork for a narrative of the Bosnian Herzegovinian (as well as the Croatian) social and political space as inherently hostile and therefore exposed to the 'human/inhuman', 'us/them' polarisation.

Chapter IV covers the SPC's activities in Bosnia between 1989 and 1992. First, the author illustrates how the SPC struggled to make itself more present in the public space by exploring the 'Construction Case' (i.e. the establishment or planning of numerous religious buildings in the Bosnian eparchies). Another turning point came with the SPC's reorganisation in December 1990, which revealed a latent conflict between the moderate and dogmatic wings, the latter prevailing after the election of Patriarch Pavle. The SPC's growing public influence in Bosnia and Herzegovina, channelled through exhumations of victims of Ustasha regime oppression between 1941 and 1945, fuelled a narrative of victimisation and sacrifice.

This narrative was in line with the Serb Democratic Party's campaign before the Bosnian Herzegovinian elections in November 1990, leading to their rise to power.

In Chapter V, the author explores how the relationship between the Serbian Orthodox Church (SPC) and the self-proclaimed Republic of Serbian People of Bosnia and Herzegovina (hereafter RS) in 1992 was inspired by the concept of *symphonia*. This concept defined the relationship between Church and State in the Byzantine era, when they each used their own laws to prevent disagreements, despite there being no clear demarcation between their respective authorities. The author contrasts the *symphonia* between the Church and Republika Srpska with the dissonance between the Church and the Federal Republic of Yugoslavia (SRJ). Disagreements between the SPC's top echelon and Milošević's power base widened from 1992 onwards, despite the latter's relatively unaltered political and military support for Republika Srpska. This led to the idealisation of the 'Western', 'trans-Drina' Serbs in the Bosnian and Croatian para-states by the SPC as the authentic bearers of national symbols, traditions and territory, a view that was fully reciprocated by the RS in its recognition of the Church's privileged role.

In Chapter VI, which covers the SPC's activity in 1993-94, the international factor emerges more clearly. Omerčić illustrates the SPC's symbolic participation in inter-religious initiatives that advocate dialogue and peace. This is in contrast to the Church's commitment to promoting the right to self-determination at any cost, including systematic violence. The author also recalls the SPC's increasingly defiant tone towards the international community, enhancing its political profile as the only Serb-led institution to maintain official communication with foreign diplomats. Chapter VI reconstructs how, until the final stages of the Bosnian War (1994–96), the SPC played an active role in justifying and covering up crimes, as well as in the ideological and symbolic codification of space, despite not being involved in their execution. This commitment remained unaltered even after the Dayton Agreement, which the Church considered an unfair imposition.

In conclusion, two main points emerge from Omerčić's book. Firstly, the political and religious dimensions of Serb nationalist mobilisation in Bosnia and Herzegovina were parallel, evolving processes involving dynamic interactions between the Church and institutional elites. The SPC did not react to historical changes. Instead, it presented itself as the bearer of divine laws on earth, proclaiming these laws to be superior to human laws, and was determined to proactively build a new reality.

Secondly, it clearly illustrates Bosnia and Herzegovina's specific place in the SPC's narrative and practice, elucidating how the Kosovo myth was transferred to BiH following the Church's significant contribution. While Bosnia and Herzegovina was represented as an *analogy* in the late 1980s, during the war of the 1990s it served as its substitute, becoming the front line of nationalist mobilization. Furthermore, it illustrates how the space of Bosnia and Herzegovina was re-imagined, re-codified and fragmented, as the SPC sought to undermine the unity of BiH as a political and multi-ethnic community, paving the way for its socio-political transformation through wartime violence. Historical phenomena associated with Kosovo, such as mass migration and the ongoing suffering from the Middle Ages to World War II, were therefore applied to specific regions such as Podrinje, Eastern Herzegovina and, in particular, Romanija, which was portrayed as the 'third Kosovo'.

However, the book carefully clarifies how Bosnia and Herzegovina's centrality derived not only from imagery and ideology, but also from evolving political contingencies. Occasional conflicts between the SPC and Milošević's regime in Belgrade regarding the inclusion of religion in education and the public sphere contributed to the elevation of Republika Srpska as the purest and most authentic reference for the Church, the true custodian of national symbols, a place where the doctrine of state-church *symphony* could be implemented. Therefore, Omerčić's overall analysis takes into account discontinuities and splits within the actors, including the SPC itself.

In summary, this book sheds new light on the power hierarchies, temporalities, and geographies of the dissolution of Yugoslavia. It deserves to be translated into English, as it would be very useful not only to historians and social scientists specialized on the post-Yugoslav region, but also to those dealing with the interaction between religion and politics in late and post-Cold war Europe.

Alfredo Sasso

UDK 94 (497. 6)
ISSN print 1840-3875
ISSN online 2744-1180

UPUTE AUTORIMA/-CAMA

Časopis *Historijska traganja* Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu objavljuje sljedeće kategorije članaka:

1. izvorne naučne radove
2. prethodna priopćenja
3. pregledne radove
4. stručne radove
5. historijsku građu
6. prikaze knjiga

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija u konsultaciji s recenzentima.

Oprema rukopisa

Radovi trebaju sadržavati:

1. naslov rada
2. ime i prezime autora
3. naziv institucije i adresu
4. e-mail adresu
5. apstrakt i ključne riječi
6. apstrakt i ključne riječi na engleskom jeziku
7. tekst sa fusnotama
8. zaključak
9. popis izvora i literature

Rad treba biti napisan fontom *Times New Roman*, veličine 12 pt i proredom 1,5, dok se fusnote pišu veličinom 10, a prored je jednostruk. Obimom rad ne smije prelaziti 32 kartice teksta (jednu karticu čini 1800 znakova s razmacima).

Radovi podliježu dvostrukoj anonimnoj recenziji, pri čemu se ne otkriva identitet ni autora ni recenzenata. Objavljuju se samo oni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije i za koje Redakcija donese konačnu odluku o objavljivanju.

Autori objavljenih radova dobivaju dva primjerka *Historijskih traganja*.

UPUTE ZA NAVOĐENJE BILJEŽAKA U TEKSTU

Citiranje arhivskih fondova

Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945–1953. (dalje: VLBiH, Fond: VNRBiH), kutija 15, signatura 123/46

Državni arhiv Dubrovnik (dalje: DAD), Diversa Cancellariae, XXXI, 62v.

Turkiye Cümhüriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşiv (dalje: BOA), Fond: Maliyeden Müdevver (MAD.d): 560, 768, 1399, 2467, 3420, 4718, 10172, 16064.

Ostalu neobjavljenu izvornu građu citirati prema uobičajenim pravilima.

Citiranje knjiga

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*, Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003, 51-66. (Kod broja stranice se ne koristiti skraćenica str. ili s., nego se samo piše broj stranice).

Isto, 79.

Kad se isto djelo ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, naprimjer:

I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 52.

Citiranje članaka

Ibrahim Karabegović, "U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, br. 29, 39-44.

Isto, 40.

Kad se isti članak ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, naprimjer:

I. Karabegović, "U povodu četrdesetogodišnjice", 42.

ISSN print 1840-3875
ISSN online 2744-1180

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova

Boris Nilević, "Srednjovjekovna Bosna i Osmansko carstvo", u: *Bosna i Hercegovina i svijet*, *zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1996, 65-74.

Kad se isti prilog ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, naprimjer:

B. Nilević, "Srednjovjekovna Bosna", 68.

Citiranje novina

"Branko Mikulić: Kako sam vladao Bosnom. Tito nas nije saslušavao", *Naši dani*, br. 970, 23. 6. 1989, 36-39.

Citiranje izvora s World Wide Weba

"Grad Sarajevo, Jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva", 25. 2. 1999, dostupno na: http://www.sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm / (pristupljeno 2. 3. 2020)

UPUTE ZA POPIS IZVORA I LITERATURE

Rad treba sadržavati popis neobjavljenih i objavljenih izvora, popis korištenih knjiga i članaka.

Naprimjer:

Izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo, Fond: Centralnog komiteta SKBiH

Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo, Fond: Skupštine grada Sarajeva ZOI '84

Turkiye Cümhüriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul, Republika Turska, Fond: Maliyeden Müdevver (MAD.d): 560, 768, 1399, 2467, 3420, 4718, 10172, 16064.

LITERATURA

KNJIGE

Younis, Hana, *Od dućana do pozorišta: Sarajevska trgovačka elita 1851–1878*, Sarajevo: Institut za historiju, 2017.

ČLANCI

Aličić, Ahmed, "Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1980, sv. 16, br. 17, 129-174.

NEOBJAVLJENI RADOVI

Krušelj, Željko, *Polet od omladinskog aktivizma do političkog eskapizma (1976. – 1990.)*, (odbranjena doktorska disertacija – neobjavljeno), Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet Odsjek za povijest, 2015.

INTERNETSKI IZVORI

Burić, Feđa, *Becoming Mixed. Mixed Marriages of Bosnia-Herzegovina during the Life and Death of Yugoslavia*, Dissertation, Urbana, Illinois: University of Illinois, 2012, dostupno na: http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.957.6472&rep=r1&type=pdf (pristupljeno 24. 6. 2019).

VAŽNE NAPOMENE

Provjera kvaliteta

Svi dostavljeni tekstovi podliježu dvostrukoj slijepoj recenziji, što znači da recenzenti ne znaju ko je autor teksta koji recenziraju, kao što ni autori nemaju pristup informacijama o tome ko su recenzenti njihovih tekstova

Copyright

Nakon objavljivanja, Institut za historiju zadržava prava objavljivanja zajedno s autorom, što znači da ako autor ili Institut žele ponovo objaviti tekst, moraju obavijestiti drugu stranu o tome i navesti u ponovno objavljenom tekstu da je objavljen uz dozvolu autora ili Instituta. Treća strana mora tražiti dozvolu i od autora i od Instituta.

Zabrana plagijata

Slanjem teksta u *Historijska traganja* autor garantuje da je tekst originalan, da nije nigdje objavljen, niti je ponuđen nekom drugom časopisu. Nepoštivanje ovog pravila povlači odbijanje teksta i posebnu pažnju Redakcije pri prijavljivanju budućih članaka istog autora. Nakon prihvatanja rada za objavljivanje autori potpisuju izjavu o autorstvu i originalnosti.

UDK 94 (497. 6)
ISSN print 1840-3875
ISSN online 2744-1180

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

The journal Historical Searches of the Institute of History, University of Sarajevo, publishes the following categories of articles:

1. Original scientific papers
2. Preliminary communication
3. Review articles
4. Expert articles
5. Historical material
6. Book reviews

The category of the paper is proposed by the author, and the final decision is made by the Editorial Board in consultation with the reviewers.

Content of Paper

1. Title
2. Author's name
3. Institution and address
4. Email address
5. Abstract and keywords
6. Abstract and keywords in B/C/S language
7. Main text with footnotes
8. Conclusion
9. List of sources and literature

The text should be written in the font *Times New Roman*, size 12, with 1.5 line spacing, while footnotes are written in font size 10 with the single line spacing. The total length of the paper should not exceed 32 text cards (1 text card equals 1800 characters with spaces).

Papers are subject to a double anonymous critical review without revealing the identity of either the author or the reviewers. Only those papers that receive two

positive reviews and for which the Editorial Board makes a final decision on publication are published.

Authors of published papers receive two copies of *Historical Searches*.

CITING REFERENCES

Citing archive documents

The Archives of Bosnia and Herzegovina (in further text: ABiH) Sarajevo, Fond: Government of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina 1945–1953 (in further text: VNRBiH), box 15, sign. 123/46

DAD, Diversa Cancellariae, XXXI, 62v.

Başbakanlık arşivi, Istanbul, Mühimme-defter, doc. no. 286, 2

The citing of other unpublished primary sources is according to the customary rules.

Citing books

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*, Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003, 51-66. (Usage of abbreviations as pp is not allowed; only the page number is written.)

Ibidem, 79.

When the same book title is cited again in the text elsewhere, an abbreviated title should be used, for example:

I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 52.

Citing articles

Ibrahim Karabegović, "U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju", in: Prilozi, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, No. 29, 39-44.

Ibidem, 40.

When the same article is cited again in the text elsewhere, an abbreviated title should be used, for example:

I. Karabegović, "U povodu četrdesetogodišnjice", 42.

ISSN print 1840-3875
ISSN online 2744-1180

Citing articles from books or proceedings

Boris Nilević, "Srednjovjekovna Bosna i Osmansko carstvo", in: *Bosna i Hercegovina i svijet*, *zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1996, 65-74.

When the same article is cited again elsewhere in the text, an abbreviated citing should be used, for example:

B. Nilević, "Srednjovjekovna Bosna", 68.

Citing newspapers

"Branko Mikulić: Kako sam vladao Bosnom. Tito nas nije saslušavao", Naši dani, No. 970, 23. 6. 1989, 36-39.

Citing World Wide Web sources

"Grad Sarajevo, Jedinstveni informacioni sistem grada Sarajeva", 25. 2. 1999, available at: http://www.sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm / (accessed 2. 3. 2020)

BIBLIOGRAPHY INSTRUCTIONS

The paper should contain a list of unpublished and published sources, as well as a list of used books and articles.

Example:

SOURCES

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo, Fond: Centralnog komiteta SKBiH

Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo, Fond: Skupštine grada Sarajeva ZOI '84

Turkiye Cümhüriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul, Republika Turska, Fond: Maliyeden Müdevver (MAD.d): 560, 768, 1399, 2467, 3420, 4718, 10172, 16064.

LITERATURE

BOOKS

Younis, Hana, Od dućana do pozorišta: *Sarajevska trgovačka elita 1851–1878*, Sarajevo: Institut za historiju, 2017.

ARTICLES

Aličić, Ahmed, "Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka", in: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1980, sv. 16, br. 17, 129-174.

UNPUBLISHED WORKS

Krušelj, Željko, *Polet od omladinskog aktivizma do političkog eskapizma (1976. – 1990.)*, (defended doctoral dissertation – unpublished), Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet Odsjek za povijest, 2015.

INTERNET SOURCES

Burić, Feđa, *Becoming Mixed. Mixed Marriages of Bosnia-Herzegovina during the Life and Death of Yugoslavia*, Dissertation, Urbana, Illinois: University of Illinois, 2012, available at: http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.957.6472&rep=r1&type=pdf (accessed 24. 6. 2019).

IMPORTANT NOTES

Quality control

All submitted papers are subject to a double-blind review. The reviewers do not have information about authors, and the authors also have no information about reviewers of their texts.

Copyright

The Institute of History reserves the publication right together with the author. If the author or the Institute wants to republish the paper, the other party must be informed. The republished text must contain the note about publication with the permission of the author or the Institute. A third party must demand permission from both the author and the Institute.

Prohibition of plagiarism

By sending the paper to the *Historical Searches*, the author guarantees that the text is original and that it has not been published nor offered to another journal before. Failure to comply with this rule entails a rejection of the text and the special attention of the editorial board toward submitting future articles by the same author. After accepting the paper for publication, the authors sign a statement on authorship and originality.

UDK 94 (497. 6)
ISSN print 1840-3875
ISSN online 2744-1180

INDEKS AUTORA(-ICA) / INDEX OF AUTHORS

BORIĆ, Besima
besima.boric@gmail.com

DAUTOVIĆ, Dženan
dzenandautovic@gmail.com

DEMIRAGIĆ, Ajla
demiragic.ajla@gmail.com

DOSTOVIĆ, Nihad
nihad.dostovic@gmail.com

DUJMOVIĆ, Sonja M.
sonja.dujmovic@iis.unsa.ba

DUPANOVIĆ, Dino
dinonk13@gmail.com

DURANOVIĆ, Elmedina
elmedina.duranovic@iis.unsa.ba

KASUMOVIĆ, Amila
amila.kasumovic@ff.unsa.ba

KEZIĆ, Valentina
valentinakezic96@gmail.com

KURTOVIĆ, Esad
kurtovic.esad@gmail.com

LIČINA RAMIĆ, Aida
licinaida@gmail.com

LJUŠA, Lamija
lamija.hatibovic@hotmail.com

MASLO, Amer
amer.maslo@ois.unsa.ba

MUHEDINOVIĆ, Ajdin
ajdin.muhedinovic@iis.unsa.ba

OMERČIĆ, Edin
edinomero81@gmail.com

RADUŠIĆ, Edin
radusicedin@yahoo.com

SASSO, Alfredo
alfredo.sasso@unifi.it

SILAJDŽIĆ, Tarik
tarik.silajdzic@gmail.com

VELADŽIĆ, Denis
Denis.Veladzic@osce.org

Historijska traganja/Historical Searches
Br/No. 24, Sarajevo 2025.

Izdavač:
UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU /
UNIVERSITY OF SARAJEVO – INSTITUTE FOR HISTORY
Podgaj 6, 71000 Sarajevo
Bosnia and Herzegovina
http://www.iis.unsa.ba
e-mail: nauka@bih.net.ba
tel.: ++387 33 209 364
fax: ++387 33 217 263

Lektura bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika:
Elvir Resić, prof.

Lektura engleskog jezika:
Damir Bešlija, MA

UDK: Igor Mišković, prof.

DOI: Anida Ibričić, MA

DTP: Amra Mekić

Štampa: Štamparija Fojnica, d.d.

Za štampariju: Senad Šabanović

Časopis izlazi godišnje. / This is an annual journal.

Rukopisi se šalju na adresu Instituta za historiju uz naznaku "Za časopis Historijska traganja": / Manuscripts to be sent to the Institute for History indicating that it is for Historical Searches:

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Podgaj 6, 71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina

ili na mail adresu časopisa: / or to the e-mail address of the journal: htraganja@iis.unsa.ba.

Rukopisi se ne vraćaju. / Manuscripts will not be returned to their authors.

Sadržaj časopisa referiraju i prenose: / The Journal is referenced in:
SCOPUS
EBSCO Publishing, USA
CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main

ISSN online 2744-1180